

BERETTYÓÚJFALU

TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

A KÖZÉPKORBAN

BOCSI ZSÓFIA – GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

Fejezetek Berettyóújfalu történetéből 1.

Bocsi Zsófia – Gulyás László Szabolcs

BERETTYÓÚJFALU
TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE
A KÖZÉPKORBAN

BIHARI MÚZEUM
BERETTYÓÚJFALU

Berettyóújfalú, 2023

Szerkesztette	Török Péter
Lektorálta	Németh Péter Zsoldos Attila
Korrektúra	Kiss Tamás
Angol nyelvű összefoglaló	Szabó-Zsoldos Gábor
Térképek	Pánya István
Hely- és névmutató	Tóth Miklós
Technikai szerkesztés	Szűcs Endre
Felelős kiadó	Berettyó Kulturális Központ
Felelős vezető	Kállai Irén igazgató

A borítóterv dr. Zoltai Lajos 1920-as évek elején készített akvarellje alapján készült.

A kötet megjelenését támogatta

Az NKA Könyvkiadás Kollégiumának
203137/04371. azonosítószámú pályázata

és az NKA Magyar Génius Program
Ideiglenes Kollégiuma 650132/00014.
azonosítószámú pályázata

HU ISSN 2939-8363
HU ISBN 978-615-80724-6-5

Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: ifj. Kapusi József ügyvezető

© A szerzők
© Pánya István
© Berettyó Kulturális Központ

TARTALOM

ELŐSZÓ	9
I. A TERÜLET MÚLTJA A TÖRTÉNETI SZAKIRODALOMBAN	13
1. Berettyóújfalu a korábbi történeti művekben	13
2. A herpályi pajzsdudor kutatástörténete	25
3. A herpályi Csonkatorony kutatástörténete	27
4. Berettyóújfalu középkorának régészeti kutatottsága	33
II. BERETTYÓÚJFALU KORAI TÖRTÉNETÉNEK KÖRNYEZETI HÁTTERE	37
1. Természetföldrajz	37
2. Történeti földrajz	41
3. Történeti ökológia, gazdaságföldrajz	45
III. BERETTYÓÚJFALU ÉS KÖRNYÉKE TÖRTÉNETE A NÉPVÁNDORLÁS KORÁBAN (5–10. SZÁZAD)	55
IV. A BERETTYÓÚJFALU KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETÉN FEKVŐ FALVAK TÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN	71
1. Forrásadottságok, vizsgálati lehetőségek és a kutatás korlátai	71
2. Hatalmi viszonyok a megtelepedés után, a terület helye a világi és egyházi igazgatási szervezetben	79

3. A településállomány lokalizálása, létrejötte és története a tatárjárás előtt	92
3.1. A Berettyó északi partjának települései a mongol támadás előtt	93
3.2. A Berettyó déli partjának települései a mongol támadás előtt	118
4. A településállomány változásai és története a 14–15. században	141
4.1. Az északi part falvai és birtoklástörténetük a mongol támadástól a középkor végéig	141
4.1.1. A herpályi uradalom	141
4.1.2. A herpályi uradalom falvainak településszerkezete az írott források alapján	156
4.1.3. A herpályi uradalom határain túl	163
4.2. A déli part falvai és birtoklástörténetük a mongol támadástól a középkor végéig	168
4.2.1. Bolshida a környékbeli birtokosok keresztútjében	168
4.2.2. A déli part további falvai a tatárjárás után	189
V. A TERÜLET ÚTHÁLÓZATA ÉS SZEREPE A REGIONÁLIS ÉS TÁVOLSÁGI KERESKEDELMI RENDSZERBEN	203
VI. TÁRSADALMI, GAZDASÁGI, TERMELESI VISZONYOK A KÖRNYÉK FALVAIBAN A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN	227
VII. AZ ÉPÍTETT ÖRÖKSÉG ÉS RÉGÉSZETE	245
1. Épített örökség	245
2. Berettyóújfalu és környéke középkori eredetű templomai	246
2.1. Berettyóújfalu – Herpály, ún. Csonkatorony vagy Kláštrum, nemzetségi kolostor-/monostortemplom	248
2.2. Berettyóújfalu – Herpály, román kori plébániatemplom, ún. Egyházzsigeti templom	264

2.3. Berettyóújfalu – Herpály, gótikus plébániatemplom, ún. Fehértemplom vagy Vörös templom	270
2.4. Berettyóújfalu, Szent Miklós templom/Kossuth utcai Református templom	277
2.5. Berettyószentmárton, Szent Márton templom, Református templom	281
2.6. Berettyóújfalu – Kisandaháza, Andaháza román kori temploma	282
2.7. Berettyóújfalu – Nagyandapuszta, Szentdemeter román kori temploma	285
VIII. ÖSSZEGRZÉS	289
IX. FORRÁSOK ÉS IRODALOM	295
Kéziratos források	295
Forráskiadványok	297
Szakirodalom	299
Internetes hivatkozások	329
HELY- ÉS NÉVMUTATÓ	331
KÉPJEGYZÉK	347
MELLÉKLETEK	349
Bolcshida 1481. évi kiváltságlevele	349
Válogatás a területről készült kéziratos térképekből	353
SUMMARY	367

ELŐSZÓ

Immár bő négy évtizede annak, hogy a Berettyóújfalu város történetét összefoglaló, tudományos igényű nagymonográfia 1981-ben napvilágot látott. A kötet neves szerzői a kor legmagasabb szakmai színvonalán, a fellelhető források teljességét felhasználva írták meg ekkor a város közigazgatási határain belül fekvő falutelepülések történetét, így nem csoda, hogy a mű hosszú évtizedekig alapvetően meghatározta a Berettyóújfalu és környéke múltjával kapcsolatos ismereteinket, és az ebben foglalt, akkor még újdonságnak számító tudományos eredmények pedig integráns módon épültek be a régió történetével foglalkozó újabb kutatógenerációk munkáiba is.

Az idő előrehaladtával, a rendszerváltozás utáni években azonban egyre inkább felvetődött annak szükségessége, hogy a mű modernizált formában újra-gondolásra kerüljön. Ezt a mohácsi csata előtti időszak vonatkozásában egyrészt az indokolta, hogy számos, korábban nem ismert, a település középkorára vonatkozó adatot tartalmazó írott forrás vált az eltelt évtizedekben elérhetővé. Másrészt az tette nélkülözhetetlenné a téma újabb feldolgozását, hogy szakszerű régészeti feltárások is folytak a területen a kötet 1981-es publikálása óta, több esetben a korábbi településtörténeti koncepciókat megdőntő eredményeket is nyújtva. Világos volt, hogy ezek felhasználásával jóval plasztikusabb képet lehetne rajzolni a témáról, mint korábban. De az is az újraírás mellett szólt, hogy az 1990-es évektől a történettudománynak már nem volt kötelező alkalmazkodnia a korábban megszokott – sőt, mi több: elvárt – történeti-materialista, marxista elméleti keretekhez, s ez a kutatók számára sokkalta nagyobb tudományos mozgásteret, új

történeti nézőpontok érvényesítésének lehetőségét és módszertani szempontból szélesebb spektrum alkalmazását tette lehetővé, mint az 1980-as évek elején. Habár a 2000-es évek végére mindinkább felerősödött az új monográfia létrehozására irányuló törekvés, s megindult a tervezett új történeti összefoglaló szerzőinek kiválogatása, az elhatározás végül különféle okok miatt mégis meghiúsult.

Egy újabb évtized elteltével azonban a város történetének modern és széleskörű forrásbázison alapuló, teljes körű feldolgozására irányuló ambíciókat a Bihari Múzeum vezetősége karolta fel, s ennek köszönhetően kezdődhetett meg nagyjából négy évvel ezelőtt az az aprólékos és szisztematikus kutatómunka, amelynek monografikus formába szerkesztett eredményeit a tisztelt olvasó most kézbe veheti. A város történetével foglalkozó új könyvsorozat jelen, azaz első kötete a népvándorlaskortól a 16. század elejéig dolgozza fel Berettyóújfalu területének településtörténetét régészeti, kartográfiai és írott források alapján.

A város középkori történetének összefoglalása nagy kihívás és nemes küldetés volt a számunkra, így a felkérést örömmel fogadtuk. Nagy kihívás, mert olyan neves és elismert kutatók után kellett volna újat mondanunk a témáról, mint az 1981-ben megjelent nagymonográfia középkorhoz kapcsolódó két kiváló fejezetét szerző, szilárd alapokat lerakó Mesterházy Károly és Módy György. Ez pedig egyáltalán nem volt kényelmes és egyszerű feladat. Miközben mindvégig tisztelettel adóztunk kutatási eredményeik előtt, és intenzíven fel is használtuk azokat, a történettudomány jellegéből és változó narratíváiból következően több konkrét esetben is eltérő álláspontra jutottunk bizonyos történeti kérdésekben, mint neves elődeink. Nemes feladatnak pedig elsősorban azért bizonyult a mű megírása, mert mindketten több szállal kötődünk Berettyóújfaluhoz és Észak-Biharhoz, mind korábbi kutatásainkat, mind pedig életünk mindennapjait illetően. Így pedig a kötet megírását egyfajta társadalmi küldetésnek, a régió felé való „tartozásunk” lerovásának is tekintettük az alkotás során.

A kutatás folyamán hamar kiderült, hogy remek ötletnek bizonyult a kiadó részéről, hogy a város középkori történetét ketten dolgozzuk fel. Mivel egyikünk régészként, másikunk pedig középkortörténészként tevékenykedik, eltérő forrásismerettel, más fajta módszertani eszköztárral, és ami még ennél is fontosabb, különböző történeti látásmóddal közelítettük meg a témát, ami nagyon hatékonynak és hasznosnak bizonyult, és reményeink szerint sokkal komplexebb és

szilárdabb összképet eredményezett a település középkori fejlődéséről, mintha a munkát csupán egyetlen kutató vállalta volna fel. A monográfia írása közben – mialatt szakmai értelemben magunk is számos új tapasztalatot szereztünk – arra törekedtünk, hogy a rendelkezésre álló adatok teljességét felhasználva, kritikus megközelítésmódot alkalmazva, a korábban ismert okleveleket is újra elővéve és értelmezve, minden lehetséges, források alapján vizsgálható kérdéskörre kitérve vázoljuk fel Berettyóújfalu középkorát, megalapozott és tartós eredményeket le téve az asztalra. Mindezt pedig úgy, hogy egyúttal átlépjük a klasszikus értelemben vett helytörténetírás komfortzónáját, és egy tudományos igényű, modern szemléletű, de mégis közérthető módon megfogalmazott művet hozunk létre. Hogy e célkitűzések megvalósítása mennyire volt eredményes, arról valójában csak a kötetet forgató szakemberek és a település története iránt érdeklődő művelt közvélemény jogosult majd a jövőben véleményt formálni.

Habár a könyvet ketten írtuk, a kutatás folyamán seregnyi munkatárs és barát egyengette az általunk bejárt rögös utat, amiért nem lehetünk eléggé hálásak nekik. Mindannyiuk nevét maradéktalanul felsorolni önmagában is komoly kihívást jelent, de ezt a gesztust nélkülözhetetlennek tartjuk. Köszönettel tartozunk tehát elsősorban a berettyóújfalui Bihari Múzeumnak a kötet megvalósításának szorgalmazásáért és a kiadással járó összetett feladatok vállalásáért. Hálásak vagyunk Zsoldos Attilának és Németh Péternek a szakszerű és kritikus szakmai lektorálásért, Pánya Istvánnak a látványos térképek elkészítéséért, Tóth Miklósnak pedig a személy- és helynévmutató precíz összeállításáért.

Munkánk során ilyen vagy olyan módon, több kolléga és intézmény nyújtott még számunkra szakmai támogatást, amely nélkül célkitűzésünk nem lehetett volna eredményes. Köszönjük az együttműködést Szőke Richárdnak (Bihari Múzeum, Berettyóújfalu); Angi Jánosnak, Faragóné Csutak Tünde Évának, Faur Zoltánnak, Kolozsi Barbarának, Szabó Anna Violának, D. Szabó Lászlónak (Déri Múzeum, Debrecen); Florin-Gabriel Moisának, Katócz Zoltánnak (Muzeulul Țării Crișurilor, Oradea); Komiszár Szilviának, Kulcsár Beátának (Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára, Budapest); Brigovác Lászlónak, Katona Péternek, Kovács Ágnesnek (Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, Debrecen); Haffner Ritának (MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest); Körmendy Endrének és Oszkó Lászlónak (Geoservice Geodéziai és

Geofizikai Szolgáltató Kft.). Segítséget nyújtott továbbá számunkra Aranyos Annamária, Jankovics Norbert, Masek Zsófia, Mesterházy Károly, Szabó Ádám, Szilágyi Krisztián Antal és Török Péter. Elismerés jár a felsoroltak mellett családtagjainknak is a könyv írásával eltöltött hosszú idő alatt tanúsított türelmükért.

Végül, de semmiképpen sem utolsósorban fontos megemlíteni, hogy a mű nem jelenhetett volna meg a Nemzeti Kulturális Alap pénzügyi támogatása nélkül, amiért szintén hálásak vagyunk.

Bízunk benne, hogy a monográfia színvonala, az elvégzett tudományos munka végeredménye igazolja majd a belénk fektetett nagyfokú bizalmat és biztos alapokat, további motivációt nyújt a térség jövőbeli kutatói számára, miközben érdekes olvasmányt biztosít a város történetére kíváncsi művelt közönségnek is.

Debrecen, 2022. december 13.

A szerzők

I.

A TERÜLET MÚLTJA A TÖRTÉNETI SZAKIRODALOMBAN

• HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS •

1. BERETTYÓÚJFALU A KORÁBBI TÖRTÉNETI MŰVEKBEN

Berettyóújfalu történetét – helyesebben megfogalmazva a közigazgatási határáig terjedő területen fellelhető, a ma ismert település előzményeinek tekinthető egykori falvak és szálláshelyek történetét – számos neves történész kutatta és ismertette már különböző szempontokból és hangsúlyokkal, hol részletesebben, hol inkább összefoglaló jelleggel. A kezdetekben, amikor az emberek még kevésbé voltak mobilisak, a vidéket pedig jóval kevesebb, viszont annál rosszabb minőségű út hálózta be, az utazók tollából születtek meg egy-egy országrészről a személyes élményeiken alapuló táj- és településleírások. Ezek igyekeztek ki térni a fontosabb, érdekesebb, jellegzetesebb ismertetőjegyekre, a szerzők pedig mellékesen beleszórták az adott településről tudható legfontosabb történelmi tényeket, illetve a szájhagyomány útján fennmaradt legendákat. A legkorábbi ilyen jellegű leírás a Bél Mátyás (1684–1749), pozsonyi líceum igazgató és evangélikus lelkész tollából megszületett mű (*Notitia Hungariae novae historico-geographica*) volt, mely Magyarország akkori képeinek történeti szempontú feltárását tűzte ki célul. A munkának végül csak egy töredéke jelent meg nyomtatásban, többek között Bihar vármegye leírása is csak kéziratban maradt fenn.¹ Bél Mátyás a különböző

¹ Bél 2009. A forrás javított, második kiadása – az első ugyanebben a periodikában jelent meg 1978-ban. Bél 1978.

utalásokból és megjegyzésekből kikövetkeztethetően 1726-ban, mégpedig az év második felében járhatott Biharban. Sajnos a többi vármegyei leíráshoz képest a Bihar megyei arányait tekintve szűkebb, így épp a kis települések, falvak esetében gyakran csak a nevük és a földrajzi fekvésük ismertetésére terjed ki. Bél az 1552. évi adóösszeírás alapján ismerteti a mezővárosokat és a nagyobb falvakat, feltüntetve a legfőbb birtokos családokat is. Itt szerepel az első járásban a 4–8. sorszámok alatt Herpály (*Erpat*), Szentkozma (*Szent Kozma*), Andaháza, Kovácsi (*Kovachi*) és Bakonszeg (*Bakonszög*), míg a harmadik járás 34. tételeként Berettyó-szentmárton és Újlak (*Szent Marton Ujlak*), 40. tételeként Szomajom (*Zomajom*), 58. tételeként pedig Újfalut (*Ujfalut*). A sárréti járást tárgyaló, meglehetősen rövid szöveges részben azonban még ennél is szűkszavúbb, mindössze Bakonszegről mond néhány mondatot: „*Bakonszög azon a helyen van, ahol a Berettyó folyó mocsarakba szétömölve kezdi a földet elönteni. A kagylókról és a teknősökről híres falu, amelyekből megszámlálhatatlan szekerekkel küldenek minden évben Bécsbe.*”²

A Bihar vármegyei nemes családból származó csokalyi Fényes Elek 1851-ben megjelentetett adattárai a feudalizmus utolsó éveinek népességi, gazdasági és birtokviszonyairól tájékoztatnak, feltüntetve az adott településen élők felekezeti megoszlását is. Azonban Bél Mátyáshoz hasonlóan ő is több szóra méltatja a déli part kisebb népességű – 201 férfi lakosú – faluját, Berettyó-szentmártont, mint a több, mint hússzor népesebb – 5000 lélekszámú – mezővárost, Berettyóújfalut, a történeti adatokat nem is említve.³

Jóval kiterjedtebb gyűjtésnek ígérkezett a temesvári születésű történész, Pesty Frigyes kezdeményezése, aki főleg az egyes települések elnevezéséből indult ki, illetve a közvetlen környezetében előforduló topográfiai elnevezésekben rejlő lehetőségek kiaknázását tűzte ki céljaul, egy módszertanilag is új eljárás keretében. Országos gyűjtését kérdőívek és egy többnyelvű, részletes kitöltési útmutató kiküldésével képzelte el, melynek lebonyolításában továbbra is a helyi, falusi jegyzők, körjegyzők segédkeztek, míg a felterjesztett eredmények hitelesítését az önkormányzati vezetők, a bírók és esküdtek végezték. Noha az 1864-ben megkezdett gyűjtés – a résztvevők lelkesedésétől és lelkiismeretességétől függően –

² Bél 2009. 9–10., 57.

³ Fényes 1851. IV. 109., 235. A furcsaságra már Bényei Miklós is felhívta a figyelmet. Bényei 2010. 83.

egyenetlen adatokat eredményezett, a Bihar megyei települések szerencsére a jól teljesítők közé sorolhatóak, sok hasznos adatot szolgáltatva a Berettyóújfalu környéki puszták, tagok és dűlők elnevezéseiről is. A kérdőív kitért arra is, a községeknek hányféle elnevezése ismert, azok honnan eredeztethetőek, mit jelentenek, mikor említették őket először, illetve kik voltak az egykori lakosok. Bár a gyűjtés eredményei végül nem jelentek meg nyomtatásban, anyaga bekerült az Országos Széchényi Könyvtárba és kutatható maradt. A Hajdú-Bihar megyére vonatkozó adatokat a Debreceni Egyetem két nyelvésze, Hoffman István és Kis Tamás rendszerezte és adta ki.⁴ A valóban elbeszélő jellegű, nagyobb lélegzetű, már valós statisztikai adatokat is tartalmazó leírás azonban még mindig váratott magára.

Az első összefoglalások országszerte a dualizmus korában meginduló fejlődés hozadékaként, a 19. század második felében születtek meg – így történt ez a történeti Bihar vármegyében is, melynek településeiről olyan történetírók tollából születtek meg a mai kutató számára is alapvető forrásokként használható leírások, mint O'sváth Pál, vagy a Borovszky Samu névvel fémjelzett sorozat szerzői.⁵ A bihari sík krónikásaként számon tartott kismarjai születésű O'sváth Pál (1831–1908) 1851-től berettyószentmártoni jegyző, majd mezőkeresztesi⁶ csendbiztos volt, aki a sárréti járás háromnegyedét felügyelte. Hivatalának ellátása mellett sok éven át szorgalmasan végezte adatgyűjtését és a források felkutatását, melyeket aztán egy szisztematikusan felépített monográfiába rendezett. Az 1875-ben – illetve egy véletlenül felbukkant példány alapján már egy esztendővel korábban, 1874-re keltezhetően kiadott –⁷ „*Bihar vármegye Sárréti Járása leírása*” című kötet fejezetei minden lényeges tudományág ismeretanyagát rendszerezik. Foglalkozik a Sárréti járás kialakulásával, nevének eredetével, majd segítségül hívva a különböző tudományágakat, ismerteti a térség növény- és állatvilágát, vizsgálja a társadalmi és néprajzi jellemzőket, a természeti környezetet, nyelvjárásokat, úthálózatot, közigazgatást, demográfiát, és nem utolsó sorban – elsőként a környéket leírók közül – bemutatja a vidék történelmét is. Ezeket a kisebb fejezeteket követi az összesen 48 település részletes leírása, melyek közül szorosabban véve a

⁴ Pesty 1996. 3–7.

⁵ O'sváth 2009.; Vende 1901.

⁶ ma Biharkeresztes

⁷ Dankó 2006.

6. „Berettyó v. B.-Sz.-Márton helység leírása Kórógy, Bócs, Szomolyom, Sz.-Dienes és Újlak pusztákkal”, illetve a 7. „Berettyó v. B.-Újfalu leírása Sz.-Kozma, Andaháza és Herpály pusztákkal” címet viselő fejezetek foglalkoznak városunkkal, a tágabb környezetet tekintve pedig a 2., „Bakonszeg és Puszt-Kovácsi leírása” című fejezet kapcsolódik még hozzá.

O'sváth Pál elvitathatatlan érdeme, hogy helytörténészként rengeteg forrásanyagot összegyűjtött, átnézett, mind az eredeti iratok, mind a már kiadott oklevéltárak és a megyei, országos összeírások tekintetében. Az adatgyűjtésben és a munka forrásául szolgáló levéltárak rendelkezésére bocsátásában a községek egyházi és világi vezetői voltak segítségére, közülük is legtöbbször barátját, Tardy Sándor herpályi birtokost említi. Itt kell megjegyeznünk, hogy az O'sváth Pál monográfiájának megjelenését megelőző évtizedekben már mások is végeztek gyűjtéseket és kutatómunkát a Sárrét történetéről, amelyeket ő is felhasznált összegzése során. Ezek Bertalan Szilágyi Sándor biharnagybajomi református lelkész, Miskolczy Károly berettyóújfalu birtokos és vármegyei tiszviselő, valamint Papp Zsigmond tetétleni jegyző munkái voltak. Bertalan Szilágyi Sándor a Sárrét élővilágára és az ott élő emberek mindennapi életére vonatkozó adatokat kutatta fel több kéziratban is. Ugyancsak rengeteg családi és káptalani levéltári adatot gyűjtött össze Miskolczy Károly, aki több évtizeden át viselt különböző Bihar vármegyei tisztségeket – járási esküdt, járási szolgabíró, főszolgabíró, országgyűlési képviselő, illetve a megye első alispánja is ő volt –, valamint jó barátságot ápolt a történettudomány iránt szintén elkötelezett Tardy Sándor berettyóújfalu (herpályi) földbirtokossal. Az évtizedes gyűjtőmunkát évtizedes alkotói fázis követte, ám sajnos így sem sikerült monográfiáját megírnia – műve befejezetlen maradt. Jegyzetei szerencsére jó kezekbe, Tardy Sándorhoz kerültek, aki azokat O'sváth Pál rendelkezésére bocsájtotta, így kiderült, hogy Miskolczy felhívására még 1828–1829 fordulója körül a Sárréti járás helységeinek előjárói jelentéseket készítettek településeik történetéről, a nép körében élő hagyományokról és az akkori közállapotokról.⁸

A kiegészést követően, a dualizmus első évtizedeiben nemcsak a gazdasági és a kulturális élet pezsdült fel, de a helytörténeti kutatások is új lendületet vettek.

⁸ O'sváth 2009. 9–43. alapján.

1871 végén megalapították, majd 1872. augusztus 28-án hivatalosan is létrehozták Nagyváradon a Biharmegyei Régészeti és Történeti Egyletet, melynek első, legtermékenyebb éveitől kezdve sor került például a szakmailag még kezdetleges herpályi ásatásokra is.⁹

Ebben az időszakban történt meg egyháztörténeti aspektusból is a hatalmas forrásanyag felkutatása, rendszerezése és kiadása. Az egykori váradi püspökség alá tartozó történeti Bihar vármegye egyháztörténetére és templomos helyeire vonatkozó adatok összegyűjtése és monumentális monográfiában történő publikálása egy váradi őrkanonok érdeme.¹⁰ Az 1860-ban, Nagyváradon pappá szentelt Bunyitay Vince (1837–1915) Bihar vármegyében volt plébános, majd 1879-től nagyváradi püspöki könyvtáros, kanonok, később címzetes püspök. A kutatásra alkalmas körülmények és a történelem iránti érdeklődés szerencsésen találkoztak a plébános személyiségével, akit püspöke bízott meg a váradi püspökség történetének megírásával. Az 1883-ban és 1884-ben három kötetben megjelent mű két legfőbb forrása az 1291–1296 közötti évekről feljegyzett váradi püspökség gabonatedjéről, illetve az 1332–1337 közötti években a magyarországi egyházi jövedelmekből a pápa által beszedett járadékot településszinten rögzítő pápai tizedjegyzéknek a váradi egyházmegyére vonatkozó adatai, melyeket további, oklevéltárakban fellelhető történeti adatokkal egészített ki. Berettyóújfalu környékéről említi Aka (1291–1296), Bocs/Bócshida (1332–1333, 1335–1337), Kórógy (1335–1336), Szent-Dienes, Szent-Márton (1333–1336), Új-Anda (1333), Újfalu és Újlak papjait. Természetesen tárgyalja a herpályi apátságot is az „Ismeretlen rendű apátságok” című alfejezetben, a Váradi Regisztrumban előforduló „*de curu*” apátság néven.¹¹

Visszatérve az újabb útleírásokhoz, szinte közvetlenül Bunyitay monográfiája után – 1884-ben, 1885-ben és 1888-ban – jelent meg a lokálpatrióta, több honismereti művet is jegyző K. Nagy Sándor „*Bihar-ország. Utirajzok*” című háromkötetes műve. A nagykereki születésű jogász igen sokrétű kulturális tevékenységet folytatott, jogi és közigazgatási témájú ismeretterjesztő cikkeket, verseket, néprajzi ihletettséggű prózát írt, zenélt, énekelt, számos társadalmi egyletnek volt

⁹ Lakatos-Balla 2009. 204.

¹⁰ Bunyitay 1883–1884.

¹¹ Bunyitay 1883–1884. III. 184., 212–213., 255–256., 238–239., 309., 311., II. 332–334., 361–367.

alapítója és/vagy vezetőségi tagja, természetjáróként pedig még barlangok felfedezése is a nevéhez köthető. Bejárta Bihar vármegye minden faluját, fontosabb természeti alakulatait (hegyeket, barlangokat) és ipari objektumait (gyárak, bányák), amelyekről a már hivatkozott útinaplóban számolt be. Berettyóújfalu kapcsán – O'sváthot és Bunyitayt idézve – egy egész oldalt szentel a herpályi Csonka toronynak: egyrészt leírja akkori állapotát és építészeti részleteit, másrészt történetéről is ír. Említi továbbá a közelben talált régészeti felfedezést, a népvándorlás kori barbár harcos arany pajzsdudoros sírját.¹²

A kiegyezést követő időszak rendkívül termékeny kulturális és tudományos életének országosan meghatározó alakjának, Rómer Flórisnak (1815–1889) bihari tevékenységéről kell még szólnunk. Sajnos az ő több éven átívelő, kitarító gyűjtőmunkájának eredményét ma nem áll módunkban úgy leemelni a könyvtár polcáról, mint az imént felsorolt több kötetes összefoglaló munkákat, azonban megtörténtéről és egykori létezéséről vannak adataink.¹³ A magyar régészet atyjaként számon tartott bencés szerzetes számos múzeum és régészeti, művészettörténeti folyóirat alapításában tevékenyen részt vett, haláláig elkötelezetten járta az országot tudományos kutatásai végett, mindezalatt lerakva a magyarországi műemlékvédelem alapjait is. Élete végén, 1877-ben nevezték ki nagyváradi kanonokká. Az addig a fővárosban tevékenykedő tudós a rá jellemző alázattal és alapossággal vetette bele magát a nemcsak az általa, de az általánosságban is kevésbé ismert országrész művészeti és régészeti emlékeinek feltérképezésébe. Fennmaradt levelezéseiből és feljegyzéseiből tudjuk, hogy a terepbejárással járó kataszterizálás során négy nagyobb régiót látogatott végig szisztematikusan. A herpályi templomromot második útja során, 1878 őszén kereste fel, amikor az alföldi síkság keleti peremén található középkori műemlékek felmérése volt

¹² K. Nagy 1884–1888. 22–24.; Dankó 2001.

¹³ „Amikor K. Nagy Sándor, Biharország lírai monográfusa 1884-ben meglátogatta Rómert váradi, kanonoksori lakásán, két hatalmas, kéziratokkal zsúfolt szekrényt látott, melyben készen állt a *Biharmegye régiségeinek leírása s képei* című munka is. De nemcsak K. Nagy látta a kéziratot; tudósít arról az Akadémiai Almanach 1885-ös száma is, miszerint a *Biharmegyének régiségei (rajzokkal)* című munka kéziratban már kész.” „A Rómer-hagyatékban az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában levő töredékei között találunk egy 1895-ben nyilvántartásba vett kéziratot, mely a következő címet viseli: *Bihar megye régészeti és néprajzi szempontból*.” Sz. Máthé 1975. 283–284. Utóbbi az iratokat feldolgozó Sz. Máthé Márta inkább fogalmazványként, egy javításokat is tartalmazó, szemléltető befűzetlen munkaanyagként azonosította.

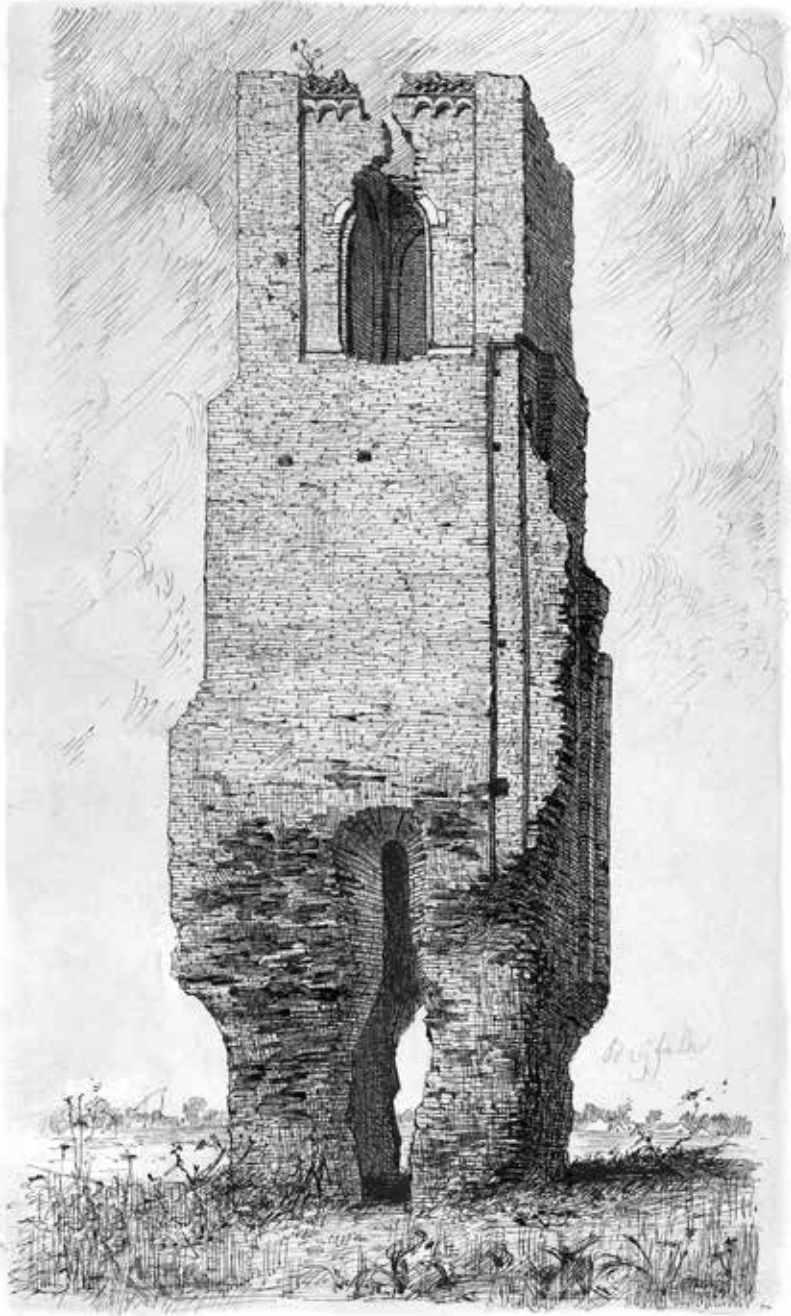
soron.¹⁴ Útjaira éveken át elkísérte Storno Ferenc (1821–1907) festőművész is, aki nemcsak útitársa, de útinaplójának illusztrátora is volt: számos rajtot készített a felkeresett templomokról, azok freskóiról, kazettás famennyezeteiről, berendezési tárgyairól és műkincseiről. A Csonkatoronyról készített rajzairól a kutatás úgy hitte, hogy elvesztek, a Körösvidéki Múzeum gyűjteményébe ugyanis csak a vázlatfüzet néhány lapja került.¹⁵ Rómer Flóris bihari útinaplóját a Déri Múzeum régésze, Sz. Máthé Márta rendezte sajtó alá, és jelentette meg a múzeum 1975-ös évkönyvében. A neves régész 1877 és 1889 közé eső tiszántúli működéséről ugyancsak ő közölt egy tanulmányt, melyhez kiterjedt, több nyelven fennmaradt levelezését dolgozta fel. Rómer Flóris nagyváradi éveiről – Storno Ferenc közöletlen vázlatfüzetének válogatott rajzaival – pedig Balla Tünde és Lakatos Attila nagyváradi régészek tudósítottak legutóbb.¹⁶

A magyar honfoglalás milleniuma alkalmából született meg az országleírások közül talán a legismertebb, 1914-ig összesen 25 kötetben megjelenő, Dr. Borovszky Samu történész – és kevésbé ismert nevű szerzőtársa, Sziklay János – nevével fémjelzett „Magyarország vármegyéi és városai” sorozat. A *Magyarország monografiája – A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának encziklopédiája* alcím jól tükrözi a több ezer oldalra rúgó mű célkitűzéseit. A *Bihar vármegye és Nagyvárad* 1901-ben jelent meg, a sorozat hatodik köteteként, melyben egy budapesti hírlapíró, Vende Aladár írt a vármegye községeiről, aki szintén segédszerkesztője volt Borovszkynak. A fél évszázaddal korábbi Fényes Elek-féle geográfiai szótárral ellentétben, itt már a jóval népesebb és nagyobb Berettyó-újfaluról esik több szó (másfél oldal), mint a kisebb Berettyószentmártonról (fél oldal). Leírja a nagyközség számszerű adatain túl a hivatalait, egyesületeit, említésre méltó díszesebb épületeit (melyek közül négyről metszetet is közölnek a kötetben), majd röviden tárgyalja történetét, melyről az első adat a 13. század

¹⁴ Balla – Lakatos 2015. 54–61.

¹⁵ „A bihari útinapló alapját képező noteszt az OMF könyvtára őrizi, nyt. sz. XL/899. fotókópia. A Storno által készített és a bihari kézirat tartozékaként emlegetett vázlatkönyv eltűnt, csak néhány lapja lehetett fel a nagyváradi Körösvidéki Múzeumban. (Muzeen Țării Crișurilor, Oradea)” Sz. Máthé 1992. 485. 2. lábjegyz.

¹⁶ Sz. Máthé 1975.; Sz. Máthé 1992.; Balla – Lakatos 2015. 54–55., 58., 60.; Szende 2017. 86.

1. kép Storno Ferenc 1878-ban készített rajza a herpályi Csonkatoronyról

második feléből származik. Felsorolja az ismert birtokos családokat, történetének 17–18. századi fontosabb eseményeit, illetve a hozzá tartozó pusztákat, valamint egy-egy mondatban összefoglalja a herpályi csonkatoronyról és a környéken talált, jelentős régészeti leletekről (herpályi pajzsdudor, herpályi földvár) tudható legfontosabb ismereteket. A korábban itt található települések közül Szent-Kozma-Damjánról, Kis- és Nagy-Andaházáról, illetve Somota-pusztáról emlékezik meg. Négy képet is közöl, ebből három Berettyóújfalu jeles épületeit ábrázolja. Az előbbihez hasonló adatokkal, külön címszó alatt szerepel Berettyószentmárton, ahol a puszták között is felsorolt Bócsot, Szomajomot, Ujlakot említi, mint a középkorban is lakott településeket.¹⁷

A Berettyóújfaluval foglalkozó szakirodalom felsorolásakor megkerülhetetlen az a helyi földbirtokos család, amelynek tagjai a szülőföldjük iránti elkötelezettségük és a vidék régészeti emlékeinek összegyűjtése kapcsán rendre felbukkanak, mint a Magyar Nemzeti Múzeum vagy a debreceni Református Kollégium régiségtárának leletbeszolgáltatói, a magángyűjteményükből az értékesebb darabokat rendszeresen a nagyváradai Régészeti Egylet múzeumának adományozók, vagy éppen a régészeti kutatások szorgalmazói, mecénásai.¹⁸ A Tardy család ősei 1611-ben kaptak címeres levelet, birtokaik Csokalyon és Herpályon voltak. Tardy Elek nevéhez fűződik a herpályi apátsági templomrom 12 méter magasán álló, életveszélyessé vált északi tornyának lebonttatása 1842-ben. 1849-ben ugyancsak ő és Tardy Sándor voltak jelen a birtokukon fekvő herpályi halmos temetkezések egyikéből előkerült pajzsdudor megtalálásakor. 1854-ben a szintén ledőlni készülő déli torony (a mai Csonkatorony) felső emeletét hordatták le a balesetet megelőzendő, de előtte a birtokos még készítettett róla egy vízfestményt. 1899 őszén és 1902 telén Tardy Sándor közbenjárására és anyagi hozzájárulásával került sor a Csonkatorony első régészeti ásatására, illetve az első állagmegóvási munkákra. Baráti viszonyt ápolt Rómer Flóriszal is, amit az is alátámaszt, hogy a Nagyváradon töltött évei alatt segített a család másik ágának Bécsben élő tagjával levelezés útján felvenni a kapcsolatot, majd személyes találkozáson összeismertetni a távoli rokonokat.¹⁹ Tardy György (1862–1949) – akinek saját kezűleg

¹⁷ Vende 1901. 50–52.

¹⁸ Balla-Lakatos 2015. 54., 60.

¹⁹ Sz. Máthé 1992.

faragott és festett, számos kiállításon díjnyertes étkezőbútorai ma is megtekinthetők a bihari Múzeum állandó kiállításában – 1937-ben egy 17 oldalas helytörténeti írást is kiadatott *Berettyóújfalu keletkezése, története, fejlődése* címmel. A helytörténeti ismertető a Csonkatorony kolostortemplomának leírásával indul, majd egy történeti áttekintés követi, amelyben a 17. század eleje óta bekövetkezett események szerepelnek nagyobb hangsúllyal. Természetesen a korabeli helyzetről tudósít a legrészletesebben, de édesapjának, Tardy Sándornak a 19. századra vonatkozó feljegyzései felhasználásával az 1848–1849-es szabadságharc helyi eseményeit is részletesen és plasztikusan szemlélteti.

1938-ban, I. Szent István királyunk halálának évfordulóján jelent meg egy újabb nagy, honismertető sorozatnak a Bihar vármegyét bemutató kötete, annak az író és költő Nadányi Zoltánnak (1892–1955) a gondozásában, aki 1926-tól 1944-ig Berettyóújfaluban volt Bihar megye főlevéltárosa. A *Berettyóújfalu, a vármegye új székebélye* című fejezetben dr. Kertész János írt dr. Possonyi László kéziratban levő doktori értekezése nyomán a város múltjáról, melyben külön kitért Herpály középkori birtokosaira, a templomrom Bunyitay Vince által felvetett eredetére és a „*de curu*” apátsággal való azonosításra, kiemelve a Szent László-legenda vonatkozó részét, illetve a szent királyhoz kapcsolódó másik mondát, ami Szentkozmadamján falu eredetéről szól.²⁰

A megye történetének – a honismereti albumok leírásain túlmutató, szakszerű – kutatása a 20. század közepső harmadában újabb lendületet vett. A középkori Bihar vármegyének és településeinek történetét a török pusztításig terjedő időszakig Jakó Zsigmond (1916–2008), a 20. századi erdélyi magyar történettudomány egyik legmeghatározóbb kutatója gyűjtötte össze és rendszerezte. Az 1940-ben, a szerző mindössze 24 éves korában, a népiségtörténeti iskola módszertanának alapelvei szerint készített és közreadott *Bihar vármegye a török pusztítás előtt* címet viselő műve ma is alapvető kézikönyve a helytörténettel foglalkozóknak. Két bevezető fejezete történeti földrajzi, illetve etnikai szempontból tárgyalja az egykori nagy határú megye területét, majd 10 fejezetben az egyes tájegységeket veszi sorra, a falu- és birtoklástörténetet helyezve előtérbe, minden esetben térképpel is kiegészítve. A könyv nagyjából ugyanekkora terjedelmű

²⁰ Nadányi 1938. 447–456.

második felét az ábécérendbe szedett községek adattára teszi ki, az összegyűjtött és rendszerezett személy- és földrajzi névadatokat is felsorolva.²¹

Már a század második felében, az 1960-as évek elején kezdett el dolgozni a debreceni Déri Múzeumban Mesterházy Károly és Módy György, akiknek munkássága nyomán először csak az egyes, a megyében fekvő települések története kezdett kirajzolódni, majd később az egyre gyarapodó adatokból kibontakozott az egész megye kora és késő középkori településtörténete. Az alapokat Zoltai Lajos régész-történész, korábbi múzeumőr fektette le, aki 1925-ben megjelent *Települések, egyházak és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI–XV. századokban* (Debrecen, 1925) című munkájában régészeti módszerekkel és eredményekkel is alátámasztotta a korábban csak a történettudomány forrásaival dolgozó településtörténet-írást.²² Az 1970-es évektől kezdődően több, meghatározó összefoglaló tanulmány született, melyek adattárában egyrészt szerepelnek a Berettyóújfalu környéki egykori falvak is,²³ másrészt olyan módszertanilag fontos forrásokra hívják fel a figyelmet, mint például a kézíratos térképek, melyekről a helytörténeti kutatások szempontjából fontos információk olvashatóak le, ha értő szemekkel teszik azt.²⁴

1981-ben, Berettyóújfalu két évvel korábbi városi rangra emelése okán jelent meg a *Berettyóújfalu története* című monográfia, mely magában foglalja a szűkebb környékre vonatkozó legrészletesebb történeti összefoglalást is. A többszerzős kötetben a megyei muzeológia legjobbjai írták meg a kronológiai rendet követve, az akkoriban rendelkezésre álló összes régészeti és történeti forrást feldolgozó, rengeteg adatot felsorakoztató tanulmányaikat. Ebben a kötetben szerepelnek először a honfoglalás koránál régebbi történeti korszakokra (őskor, népvándorlás kor) vonatkozó összefoglalások, amelyek immár a modern régészeti módszerekkel történt kutatások új eredményeit is bemutatták. A népvándorlás korát M. Nepper Ibolya, a honfoglalás- és Árpád-kori településtörténetet Mesterházy Károly, a kései középkort gazdaságtörténeti és demográfiai kiegészítésekkel

²¹ Jakó 1940.

²² Zoltai 1925.

²³ A teljesség igénye nélkül: Mesterházy 1973. 102., 109., 117–119., 143.; Mesterházy 1974. 225., 246., 253–254.; Mesterházy 1982a.; Módy 1982. 92–93., 95.

²⁴ Mesterházy 1982b.

Módy György foglalta össze. A kéziratos és egyéb kataszteri térképek elemzésére, valamint az írott forrásokban fellelhető adatok felhasználására támaszkodó tanulmányok megírását egy nagy területre kiterjedő terepbejárás is megelőzte. A monográfia többi – elismert debreceni egyetemi oktatók, levéltárosok és muzeológusok által megírt – fejezete a város népességével, társadalmával, gazdaságával, iparával, kultúrájával és néprajzával foglalkozik, az akkoriban elfogadott és megkívánt fogalomrendszerben és kifejezésekkel.

Legutóbb 2011-ben jelent meg egy összefoglalás, amely népszerűsítő formában, de szakmai alaposítást nem nélkülözve, a legújabb régészeti eredményeket is feldolgozva, számos jó minőségű illusztrációval és térképpel alátámasztva mutatja be a település történetét.²⁵ Berettyóújfalu – nemcsak a település középkorára vonatkozó – historiográfiájával ezt megelőzően Bényei Miklós foglalkozott utoljára részletesebben.²⁶

Végül, de nem utolsósorban – a településtörténeti művek mellett – ki kell térnünk a városhoz szorosan kapcsolódó herpályi puszta két olyan kiemelkedő, a korai és a klasszikus középkorból származó emlékére, melyek elválaszthatatlanok Berettyóújfalu történetétől, és már a kezdetek óta a város múltjának jelképeivé váltak. Az idősebb a népvándorlás-kori herpályi pajzsdudor, a fiatalabb a hajdani monumentális apátsági templom árván maradt, ám töredékességében is tekintélyt parancsoló tornyának romja, a Csonkatorony.

²⁵ Dani 2011.; Török 2011.

²⁶ Bényei 2010.

2. A HERPÁLYI PAJZSDUDOR KUTATÁSTÖRTÉNETE ²⁷

A környék méltán leghíresebb régészeti lelete a Tardy Sándor földjén 1849-ben, egy pince ásásakor felfedezett díszes pajzsdudor, melyet megtalálójá 1854-ben²⁸ a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozott, ahol a mai napig megtekinthető az állandó régészeti kiállítás római kort bemutató termében. Első leírásában még „*aranylemezzel bevont ezüstsisaknak csúcsa*”-ként szerepel, helyes meghatározása Rómer Flóris nevéhez fűződik. Megtalálásának – csak úgy, mint a múzeumba kerülésének – időpontját illetően a szakirodalomban több lehetséges évszám is felbukkan (1849, 1853, 1858) – ennek oka nemcsak a korabeli adminisztráció hiányosságaiban, vagy a dokumentumok elkallódásában keresendő: nagy valószínűséggel az éppen zajló magyar szabadságharc sem biztosíthatott megfelelő körülményeket a nemzet múzeumának zavartalan működéséhez. Az 1849-es dátum azért is tűnik a legvalószínűbb időpontnak, mert az a Gyalokay Lajos írta ezt le, akinek az adatközlői a pajzsdudor megtalálásakor is jelen levő id. Tardy Elek és Tardy Sándor voltak.²⁹ A felfedezését követően három kisebb kutatás zajlott még a helyszínen (1854, 1875, 1920), melyek során további kiemelkedő leletek már nem kerültek elő, azonban arra fényt derítettek, hogy az egykori harcost nem egy magányos sírba temették, hanem egy már akkoriban is csak legfeljebb

²⁷ Jelen áttekintésben kizárólag a pajzsdudorral foglalkozó, azt bemutató szakirodalmat ismertetjük. Az összes olyan szakcikk bemutatásától, amiben csak néhány mondatnyi említés esik róla, ezúttal eltekintünk.

²⁸ A beszolgáltatás idejét illetően több évszámot is olvashatunk a különböző publikációkban. Mivel már a megtalálás és a múzeumnak történő beszolgáltatás is két különböző évben történt, a kettő között pedig több év is eltelt, ez tulajdonképpen nem meglepő. A megtaláló Tardy Sándor unokája, Tardy György a helytörténeti ismertetőjében az édesapja visszaemlékezéseit is felhasználta, mely szerint a Magyar Nemzeti Múzeumnak történt beszolgáltatás 1859-ben történt. Tardy 1937. 16. Az 1854 október 20-ai, Csiffy László nevéhez kötött beszolgáltatási dátum Érdy János tudósításában olvasható, amely több pontatlanságot is tartalmaz, ugyanakkor 1858-ból származik, amikor a pajzsdudor már a múzeum gyűjteményének tárgyát képezte. Érdy 1858. 16. Mindazonáltal a beszolgáltató személyét illetően nem tévedett, ugyanis Tardy Sándor 1874-ben kelt leveléből kiderül, hogy az akkor még sisaknak vélt pajzsdudort nagybátyja, Cséffy (sic!) László vitte fel Pestre a Nemzeti Múzeumba. Lakatos-Balla 2014. 241.

²⁹ Tardy Sándor levele ifj. Gyalokay Lajosnak 1874. július 19-én. Lakatos-Balla 2014. 240–241.

1 méter magasságúra erodálódott halmos temető része lehetett.³⁰ Az aprólékosan kidolgozott, állati csatajelenetekkel, hibrid és mitológiai lényekkel gazdagon díszített ötvösmunkáról máig Érdy Jánosnak, a magyar Nemzeti Múzeum régiségtári őrének az 1858-as első közleményében közzétett részletgazdag rajzáról olvasható le a legtöbb információ – a Magyarországon is hozzáférhető publikációk közül.³¹ Az utóbbi kitétel arra vonatkozik, hogy a pajzsdudor ornamentikájának, régészeti párhuzamainak felgyűjtését és elemzését elvégző – a később az ötvös mesterséget is kitanuló népvándorlás koros régész, illetve 1941-től a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója – Fettich Nándor ugyan számos jó minőségű és részletes fényképpel illusztráltan jelentette meg 1930-ban, azonban a Koppenhágai Régészeti Intézet Magyarországon szinte hozzáférhetetlen folyóiratában.³² Módy György egy Herpályról szóló ismeretterjesztő kötetben 1979-ben írt a pajzsdudorról, amelyben az 1920-as ásatás eredményeiről is beszámol, felhívva a figyelmet arra, hogy a temetkezés egy temető része lehetett, amit ő a gepida népcsoportnak tulajdonított.³³ A pajzsdudorról az elmúlt években készültek újra apró részleteket is bemutató, professzionális fényképsorozatok, amelyek nívós albumokban és kiállítási katalógusokban kerültek bemutatásra mind a hazai, mind a külföldi közönség számára.³⁴ A legfrissebb kutatások célkitűzései között a lelőkörmények újraértékelése, az elsőként műszeresen vizsgált anyagösszetétel és az előállítási technika kutatási eredményeinek bemutatása, valamint a tárgy elemzése a késő császárkori díszpajzsok kontextusában szerepel.³⁵

³⁰ Érdy 1858.; Gyalokay 1875.; Zoltai 1921b.; Az 1854-es ásatásról, melynek során Lugossy Sándor debreceni tanár egy halmot – sikertelenül – megásott, Tardy Sándor egy 1874. júliusi leveléből, valamint Gyalokay Lajos 1875-ben írt ásatási közleményéből értesülünk. Lakatos-Balla 2014. 242.

³¹ Érdy 1858. 39.

³² Fettich 1930.

³³ Módy 1979. 6–7.

³⁴ Vágó 2015. 354.; Masek 2018.; Szabó 2018. A pajzsdudorról szóló, a kutatástörténet szempontjából fontos további szakirányú publikációkat ld. ezekben a katalógusokban.

³⁵ Masek et al. 2023.

3. A HERPÁLYI CSONKATORONY KUTATÁSTÖRTÉNETE

A Csonkatoronyként ismert templomromot említő első beszámolók bő két évszázadra nyúlnak vissza, és szorosan összefonódnak a Berettyóújfalut, mint települést bemutató, fentebb már ismertetett leírásokkal. Mivel a templom kutatás- és építéstörténete nehezen választható szét – amit az építettőivel kapcsolatban felmerült elméletek sokasága csak tovább bonyolít –, jelen fejezetben pusztán az előbbi szempontjából fontos állomásokat ismertetjük.³⁶ Az első híradások 1806-ból Kereszturi József Alajos történész tanártól származnak, aki a váradi püspökség és székeskáptalan történetét feldolgozó munkájában említi a Berettyóújfalu melletti Herpályon álló két tornyot és a hozzá tartozó templomhajó, valamint kápolna falmaradványait.³⁷ A földterület birtokosa, Tardy Sándor már 1874 nyarán felhívta a Biharvármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet figyelmét a Klastromra és annak csonka tornyára, valamint a fehér templom környékére, ami szintén régi romot rejt.³⁸ Első hiteles, szakmai alapú leírását, mely Rómer Flóris tollából született meg 1878 őszén, talán pont ezeknek a leveleknek köszönhetjük. Az előző évben Nagyváradra érkező tudós szerzetes az egyik bihari tanulmányútja keretében látogatta meg és mérte fel a tornyot. Rómert elkísérte útjára Storno Ferenc festőművész is, aki lerajzolta a torony akkori állapotát.³⁹

³⁶ A régészeti és építészettörténeti kutatás szempontjából fontos információk ismertetése az Épített örökség és régészet című fejezet középkori eredetű templomokat tárgyaló alfejezetében olvasható.

³⁷ Kereszturi 1806. I. 277.

³⁸ Lakatos-Balla 2014. 240–242.

³⁹ A rajz Rómer Flóris helyszínre látogatása – szept. 22. – előtt néhány nappal készült. Sz. Máthé 1975. 317. A Storno-féle rajzok holléte korábban nem volt ismeretes a kutatás számára, mivel Rómer Flóris kéziratának őrzési helyén, az Országos Széchényi Könyvtárban nem találták. Már ekkor felmerült, hogy Nagyváradon, Rómer életének utolsó helyszínén keresendőek. Később a Herpályon több ásatást is végző Módy György kutatta fel valamikor az 1980-as, 90-es években a Körösvidéki Múzeum Történeti Osztályán őrzött rajzokat –, melyeknek fotómásolatai a Déri Múzeum Régészeti Gyűjteményének Adattárában, a Módy György hagyatékát képező dobozok egyikében is megtalálhatóak – tudományos felhasználásuk azonban elmaradt. A rajzokon levő évszámok alapján a Csonkatorony és a Vöröstemplom rajzai 1879. ápr. 14-én, az egyházszigeti templomot ábrázoló valamikor 1899 után készült, míg a harmadik, ugyancsak a Csonkatornyot magában ábrázoló rajzon nincsen keltezés – a festőművész valószínűleg ezt a rajzot készíthette 1878 szeptemberében. MTC DI D. 1751/4., 1752., 1753.

A következő említés a váradi püspökség történetét összefoglaló Bunyitay Vincéhez köthető, aki az ismeretlen rendű apátságokkal és prépostságokkal foglalkozó fejezetben írt a „*de curu*” apátságról. Javarészt Rómer megfigyeléseire támaszkodva az első építészeti részletekre is kitérő, műemléki szempontú leírását adta a templomromnak. Bunyitay nevéhez köthető a Csonkatornyot részletesebben bemutató, a második szinten körbefutó díszes pártázatot ábrázoló első fennmaradt tollrajz is. Az általa készített rajzok és felmérések – az időközben elveszettnek hitt, de mára megkerült – korábbi rajzos dokumentációkkal ellentétben fennmaradtak, amelyeket később számos publikációban átvettek.⁴⁰ Új információt nem tartalmazott, inkább a torony fokozatosan romló állapotát rögzítette K. Nagy Sándor *Biharország* című ismeretterjesztő művének vonatkozó része.⁴¹ 1891-ben jelent meg az Osztrák-Magyar Monarchia országait bemutató sorozatban az a kötet, melyben Kimnach László tollrajza illusztrálja a bihari síkot. A Csonkatornyot messzebről ábrázoló távlati rajzon jól látható a Klastrom-szigetet övező mély vizesárok is.⁴² A földbirtokos Tardy családnak a területen végrehajtott teprendezéseiről, illetve a régészeti korú halmokkal, történeti korú épületmaradványokkal végzett tevékenységéről általában a korabeli helyi sajtó, így a Tiszántúl, a Sárrét és a Debreczeni Ellenőr című folyóiratok hasábjain tudósítottak, de találhatunk információkat a Biharvármegyei és Nagyvárad R régészeti és Történelmi Egylet hivatalos levelezéseiben és jegyzőkönyveiben is, amiket a közelmúltban Lakatos Attila tett közzé.⁴³ 1921 őszén – a herpályi őskori földvár megásásának alkalmából – Zoltai Lajos írt egy rövid összefoglalást Érpályi/Herpály falu középkori történetéről, illetve a terület birtoklástörténetéről, ám ez nem jelent meg nyomtatásban.⁴⁴ A híres régész ekkoriban készített több rajzot is a környék nevezetességeiről. Szokása volt ugyanis egy-egy kiszállása – vagy ahogy inkább ő tekintett rájuk: tanulmányútja – során minden számára érdekes tájat, épületet vagy tárgyat rövid magyarázattal ellátva leskiccelni, így örökítve meg az utóknak minden lényeges művelődéstörténeti emléket. A rajzok különféle technikával

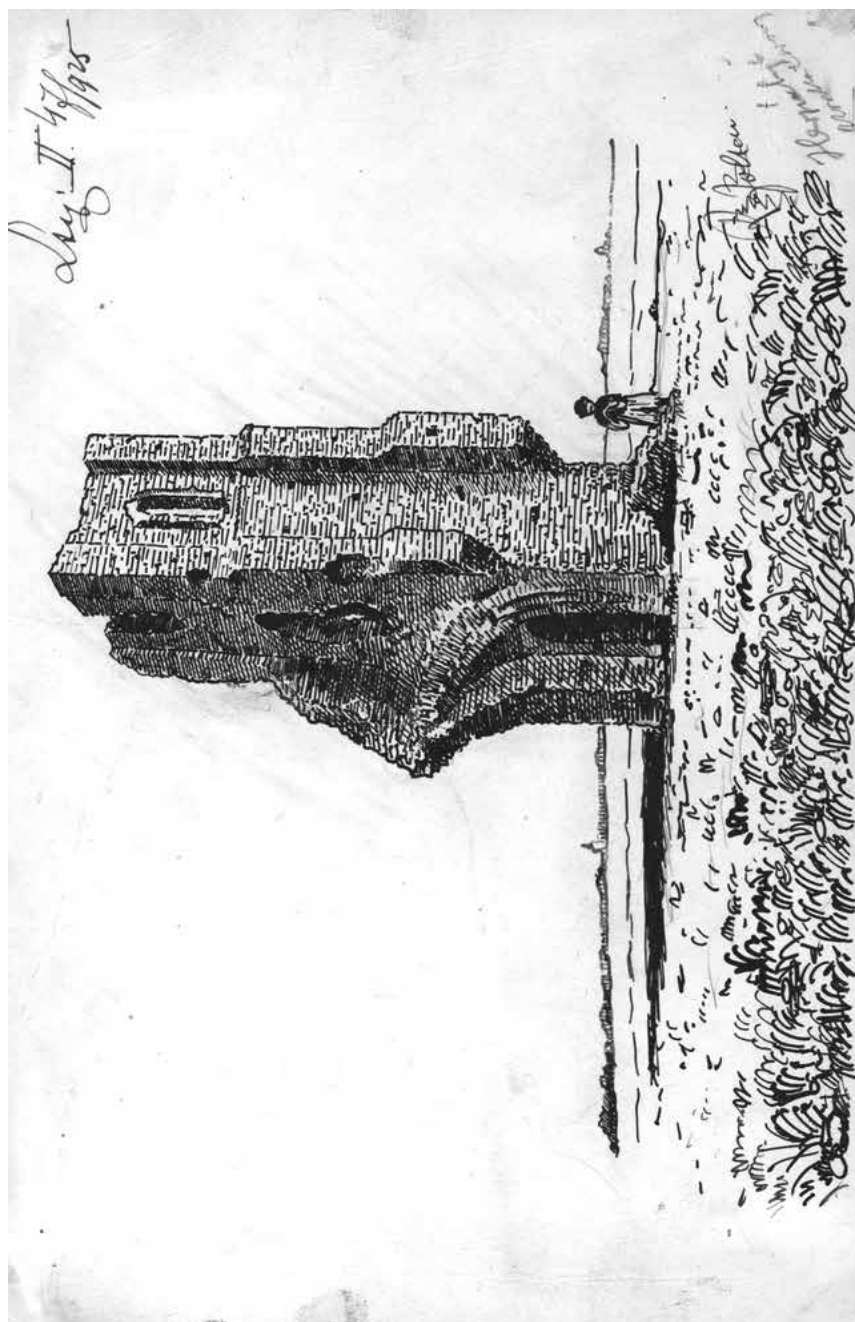
⁴⁰ Bunyitay 1883–1884. III. 361–367.

⁴¹ K. Nagy 1884–1888. I. 22–23.

⁴² Ballagi 1891. 397.

⁴³ Lakatos-Balla 2009.; Lakatos-Balla 2014.

⁴⁴ Zoltai 1921a.

2. kép Zoltai Lajos 1920-as évek elején készített tusrája a herpályi Csonkatoronyról

készültek: van köztük ceruza-, tusrajz, de valószínűleg már később skicc után készült akvarell is. Számos ilyen – köztük Herpályra is vonatkozó – rajzot őriz a Déri Múzeum a különböző gyűjteményeiben. A templomról és a Herpály központtal a környékén kialakult uradalomról az okleveles adatokat és a korábbi szakirodalmat is feldolgozva majd csak jóval később, 1940-ben Jakó Zsigmond írta meg az első történeti összefoglalást.⁴⁵

Ami a templom szisztematikus, tudományos igényű kutatását illeti, az első ásatásig majdnem száz évnek kellett eltelnie – ekkor (1899 – Tardy Sándor vezetete ásatás, 1902 – Zsák Adolf ásatása a Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet megbízásából) azonban a korszellemnek megfelelően még csak a falak kiszabadítására törekedtek, az utókor számára is felhasználható tudományos igényű dokumentáció valószínűleg nem készült. Ez alól Sztéhlo Ottó helyszíni szemléje képez kivételt, aki 1901-ben a Műemlékek Országos Bizottsága részéről szállt ki felmérni a romot, melynek során nemcsak alap- és metszetrajzot, de fényképeket is készített. Az 1902 telén végzett ásatásról pedig a Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet titkára, Némethy Gyula számolt be újabb, részletekbe menő alapos leírással.⁴⁶ 1950 nyarán a Kossuth Lajos Tudományegyetem Művészettörténeti tanszéke és a Déri Múzeum közösen végzett terepbejárásokat és ásott kutatószondákat, melyek főleg a templomdombot övező sánkra vonatkozó megfigyeléseket tűzték ki célul. A dokumentáció sajnos meglehetősen hiányos, a kerámialeleteknek nyoma veszett, csak az elvégzett munkálatokról készült jelentés maradt fenn.⁴⁷ A Déri Múzeum Régészeti Gyűjteményének Adattárában található egy fényképeket, rajzokat és reprodukciókat is tartalmazó kézirat, amit Dr. Sőregi János, a Déri Múzeum egykori (1936–1950) régész-történész igazgatója már nyugdíjas éveiben, 1966 nyarán vetett papírra. Ebben Debrecen határának és környékének középkori, még fennálló épületromjait vette számba, első – és egyben legterjedelmesebb – tétele pedig a herpályi Csonkatorony volt, amiről minden addig fellelhető korábbi leírást, rajzot, fényképet, szak- és újságcikket időrendben felgyűjtött.⁴⁸ A következő, a legtöbb építészettörténeti részletet felfedő

⁴⁵ Jakó 1940. 73–75., 258–259.; Módy – Kozák 1976. 68.

⁴⁶ Némethy 1909. A cikk eredetileg a Tiszántúl 1903. febr. 22-i számában jelent meg először.

⁴⁷ MNM RA 428.B.VI.1950.

⁴⁸ Sőregi 1966. 14–44., 82–88.

feltárásra az ismét felújításra szoruló torony konzerválása kapcsán került sor Kozák Károly és Módy György irányítása alatt 1972 és 1976 között, öt ásatási, majd helyreállítási szezonban. A rendelkezésre álló korabeli régészeti módszerekkel végzett kutatás eredményeinek részletes, tudományos igényű feldolgozása során a szerzők művészettörténeti, illetve történeti-régészeti irányú megközelítésben értelmezték a templom alaprajzát, valamint rendszereztek a templomromról készült leírásokat – Sőregi János jegyzeteit is felhasználva – egészen a 19. század elejéig visszanyúlóan. Tanulmányuk ma is kikerülhetetlen alpmű a herpályi Csonkatorony kutatástörténetét illetően, mivel a fellelhető összes korábbi leírást felhasználták, és a legtöbb ismert fényképes, illetve rajzos illusztrációt közreadták benne.⁴⁹ Nem sikerült azonban maradéktalanul választ találni például arra az évről évre felmerülő kérdésre, hogy a hajókat elválasztó pillérsorok alatti korábbi falmaradványok egy korábbi épülethez, logikusan egy templomhoz tartozhatnak-e, illetve kapcsolódott-e a templomhoz dél felől kolostorépület. Az utolsó évben feltárt 28 téglakeretes sír publikálása is elmaradt.⁵⁰ 1979-ben egy Herpályról szóló önálló monográfia született Módy György tollából, melyben a templomromról szóló részben a Kozák Károllyal közösen megírt tanulmányhoz nyúlt vissza, hasonlóképpen számos fényképes és rajzos illusztrációval, ugyanakkor ebben közölte elsőként Zoltai Lajosnak a környékről 1922-ben készített akvarelljét, amelyen montázs-szerűen ábrázolta Herpály, Gáborján és Szentpéterszeg főbb régészeti nevezetességeit, köztük egy közeli és egy távlati képet a Csonkatoronyról is.⁵¹ Az 1981-ben megjelent *Berettyóújfalui története* című monográfiában Kozák Károly foglalkozott a herpályi apátsági templomrom építéstörténetével.⁵² Egy, a Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára sorozatban 1993-ban megjelent füzet az 1976-ban megjelent tanulmány alapján készült, annak rövidített, ugyancsak képekkel is ellátott népszerűsítő kiadása, melyet Módy György jegyez.⁵³

⁴⁹ Módy – Kozák 1976. Az előző oldalakon olvasható összefoglalás ennek a tanulmánynak az alapján készült.

⁵⁰ A DM RGY-ben lévő ásatási dokumentáció, leltári szám nélkül. Módy György hagyatéka.

⁵¹ Módy 1979. Az eredetileg színes akvarell fekete-fehér, felnagyított képe kihajtható formában került a kötet 6. és 7. oldalai közé. Eredetije a Déri Múzeum Régészeti Gyűjteményében található, leltári szám nélkül. Ugyanezen képnek a Csonkatornyot közletről ábrázoló részlete látható jelen kötet borítóján is.

⁵² Kozák 1981.

⁵³ Módy 1993.

Az ismeretlen rendű monostor az ezredfordulóra elkészült, F. Romhányi Beatrix által összeállított magyarországi kolostorkatalógusban is szerepel – újabb információk híján az eddig is ismert, biztos adatok összefoglalásával: ismeretlen rendű monostor, melynek egyetlen vitatott említése 1222-ből ismert. A Csonkatorony az egyetlen megmaradt, ma is álló részlete, mely egy háromhajós, nyugati toronypáros templomhoz tartozik. Kolostorépülete a templomtól délre állhatott, ám régészetileg nincs rá bizonyíték. A monostorról nem maradt fenn írott forrás.⁵⁴ A korábbi – Kereszturi József Alajos által felvetett, majd Sőregi János felfedezésével (Nyírpályi Hosszúpályival azonos, nem pedig Érpályival/Érpállyal, azaz Herpállyal) megcáfolt – értelmezést követve Móser Zoltán is belevette a középkori Magyarország premontrei emlékeit bemutató kötetébe. Sőt, leírásában még az is szerepel, hogy a tatárjárást túlélve a török korban pusztult csak el, mivel 1552-ben még van róla adat⁵⁵ – ami mint tudjuk, valójában a falura vonatkozik, nem a monostorra. Végül, de nem utolsósorban a templomhoz dél felől csatlakozó feltételezett monostorépület maradványainak kutatására 2019 novemberében – a Mecenatura Bt. megbízásából – a Geoservice Kft. tett kísérletet geofizikai – talajradar technológiával.⁵⁶

⁵⁴ F. Romhányi 2000. 40. Újabb, javított kiadása az interneten érhető el.

⁵⁵ Móser 2012. 54–55.

⁵⁶ Körmendy – Oszkó 2019.

4. BERETTYÓÚJFALU KÖZÉPKORÁNAK RÉGÉSZETI KUTATOTTSÁGA

A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal 2001-ben történt létrehozásával kezdődött meg Magyarország régészeti lelőhelyeinek módszeres összegyűjtése és számbavétele, a legfontosabb lelőhelyek védetté nyilvánításával egyetemben. A Hajdú-Bihar megyei munkálatokban Aranyos Annamáriának és Bálint Mariannának volt oroszlánrésze, akik számos esetben az addig megjelent szakcikkekéből, múzeumi évkönyvekből, vagy az azokat megelőző, az éves múzeumi tevékenységet felsoroló jelentésekből tájékozódtak és gyűjtötték ki az adatokat. Általánosságban elmondható, hogy minél régebbre nyúlik vissza egy lelőhely ismertsége, valószínűleg annál kevésbé van róla elégséges információ – ami alatt nemcsak a mai tudományos kutatási feltételeket kielégítő információk hiánya értendő, hanem például egy száz éve feltárt, de még ugyanakkor rögtön vissza is temetett templom pontos helyének meghatározása is. A példa nem teoretikus, a Zoltai Lajos által 1925-ben feltárt pusztandaházi templomra vonatkozik, melynek helye ma csak hozzávetőlegesen ismert, így a térképen történő konkrét helymegjelölés híján nem kerülhetett be a közhiteles régészeti lelőhely adatbázisba.

A régészeti kutatások már a kezdetekben is a földmozgatással járó tevékenységekhez kapcsolódóan történtek, jellemzően a mezőgazdasági munkálatok velejárójaként, így a letűnt korok legtöbb emléke szántás, boronálás, vagy verem-, pince-, árokásás során fordult ki a földből. A múzeum értesítését követően a régész kiszállt a helyszínre, aki – ha kapott a helyi gazdáktól segítséget, akkor napszámosokkal, ha nem, akkor egymaga – feltárta, leírta, lerajzolta a leleteket és a lelőköörülményeket, majd begyűjtötte őket és a múzeumba szállította – például poggyászként, vonatra feladva a csomagot. A legrégebbi „feltárások” a már bemutatott herpályi emlékekhez fűződnek a 19. század közepén. 1898-ban került napvilágra a Nadányi-tanya területén egy honfoglaló temető több sírja – köztük lovastemetkezések is.⁵⁷ 1912-ben egy tatárjárás kori kincslelet került elő a pontosabban nem meghatározott Berettyó-part nevű lelőhelyről.⁵⁸ 1925-ben

⁵⁷ Sőregi 1938. 25.

⁵⁸ Löfkovits – Zoltai – Ecsedi 1913. 16.; Mesterházy 1981. 70.; Módy 1981. 88.

tárta fel Zoltai Lajos az Épített örökség c. fejezetben is tárgyalandó (puszta)andaházi templomot.⁵⁹ Nagyjából egyidőben, 1937-ben, illetve egy évvel később került elő két honfoglalás-kori emlék is: Kovácsi-pusztán (azaz az imént bemutatott Nadányi-tanyán) homokbányászás közben egy lovastemetkezést bolygattak meg, míg a Berettyóújfalu-Földes műút építése során egy másik harcos megbolygatott temetkezésének néhány lelete került elő, amik csak 5 év múlva kerültek be a múzeumba.⁶⁰ A következő évtizedekben a jelentősebb – ám csak részben publikált – régészeti felfedezések a környék középkori templomaihoz kapcsolódtak: 1963-ban Mesterházy Károly Andaháza-Szentdemeter, míg 1981-ben Módy György Herpály két különböző korú plébániatemplomát tárta fel.⁶¹

A rendszerváltás éveitől kezdve, majd a nemzetközi szakmai protokollhoz gyorsan felzárkózó hazai régészettudomány a gazdasági beruházásokhoz kapcsolódóan az elmúlt évtizedekben – az azt megelőző korokhoz képest – hatalmas területek kutatására kapott lehetőséget. A módszerek változatosak: a terepbejárástól a műszeres lelőhelyfelderítésem és a régészeti megfigyelésem át a teljes felületű feltárásig terjednek. A kisebb leletbeszolgáltatások és ásatások felsorolásától eltekintve, most a kora középkori és Árpád-kori lelőhelyeket érintő fontosabb feltárásokat vesszük számba.

A környék legnagyobb felületű ásatása a 2004–2005-ben a Bihari Regionális Hulladékártóroló beruházás területrendezéséhez kapcsolódó megelőző feltárás volt. Akkoriban az ekkora méretű egybefüggő területet magába foglaló ásatás még ritkának számított, csak az autópályák nyomvonalain jelentkező lelőhelyeken adódott lehetőség hasonlóan nagy felületek egyidejű feltáráására. Tíz régészeti korszak majd kétezer objektumát tárta fel a Dani János ásatásvezető régész által irányított régész-csapat, amelyek között több régészeti korszaknak is mind a temetkezései, mind a települése is belesett a feltárási felületbe. A korai középkor szempontjából a népvándorlás korának emlékeit bemutató fejezetben részletesebben ismertetett 7–9. századi avar falu és temetkezései, valamint egy honfoglalás kori magányos harcos temetkezése érdemelnek említést.⁶²

⁵⁹ Zoltai 1926.

⁶⁰ Sőregi 1938. 25.; Sőregi 1948.

⁶¹ Mesterházy 1963.; Mesterházy 1969.; Módy 1981. 90.; Módy 1985. 472.; Módy 1989. 148.

⁶² Dani et al. 2005.; Dani – Szilágyi 2006.; Dani 2011. 27.; Lőrinczy – Szelekovszky 2018.

2009-ben egy vízvezeték fektetés, illetve az iskola bővítése kapcsán először nyílt lehetőség Berettyóújfalu belterületén is ásást végezni. A József Attila utca 3., illetve 7–9. szám alatti feltárásokat Szolnoki László vezette, eredményeként pedig egy 12. századi falu maradványai kerültek napvilágra, ami átírta az Újfalu alapítására vonatkozó addigi ismereteket.⁶³ 2011-ben a város egy másik kulcsfontosságú területén folytak régészeti kutatások, a Morotva-liget lakópark építését megelőzően, az azonos nevű utcában. Itt D. Szabó László tárt fel Árpád-kori, illetve késő középkori települési objektumokat, ami alapján úgy sejthető, ebben a városrészben keresendő a középkori Szentmárton, vagy talán a vele szorosan határos Bolcs.⁶⁴

2011-ben a középkori Andaháza környékén nyílt újabb lehetőség régészeti kutatásra, a Hortobágyi Nemzeti Park vizesélőhely rekonstrukcióját megelőzően, melynek során Szilágyi Krisztián Antal vezette ásás eredményeként ugyancsak egy Árpád-kori település maradványai váltak ismertté.⁶⁵ 2012-ben a Berettyó-gát megerősítését kísérő földmunkák miatt vált szükségessé a régészeti megfigyelés és próbaásatás, melynek során több helyszínen is sikerült kutatószondákat nyitni. Az eredmények meglepőek voltak: ott, ahol az írott források alapján faluhely volt feltételezhető, nem került elő régészeti jelenség. Ugyanakkor a kórógyi határban Hullám Dénes feltárt egy avar kori temetkezést, a Nyár-tó-dűlőben szintén az ő, a Nagy-Híd-közben pedig Szolnoki László ásatásából Árpád-kori településre utaló kerámiatöredékek kerültek napvilágra.⁶⁶

A Berettyóújfalu északi, illetve keleti térségét átszelő M4-es autópálya nyomvonalán végzett régészeti feltárások legfontosabb lelőhelyeit és leglátványosabb leletanyagát a közelmúltban megjelent Sztrádaörökség című kötet mutatja be, számos fényképpel illusztrálva a régészek munkájának eredményeit. A Debrecen és Derecske közötti M35-ös autópályaszakaszon 2015 és 2017, a Berettyóújfalu és Nagykereki közötti M4-es nyomvonalon 2016 és 2018 között folytak régészeti feltárások.⁶⁷

⁶³ Dani 2011. 29.; Bocsi 2020. 23.

⁶⁴ D. Szabó 2018.; Bocsi 2020. 28.

⁶⁵ Bocsi 2020. 15.

⁶⁶ Hullám 2015.; Hullám 2019b.; Bocsi 2020. 29., 31., 33.

⁶⁷ Kolozsi – Nagy – Priskin 2021.

Mindkét sztrádanyomvonal kijelölését már a tervezési szakaszban, a kivitelezési munkálatok megkezdése előtt több évvel megelőzően a potenciális nyomvonalak szisztematikus régészeti terepbejárással történő kutatása előzte meg. Ezeknek a lelőhelyeknek a zöme nem kerül feltárássra, de gazdagítják az egyes korszakok településhálózatáról alkotott képet. A jelen kötetben tárgyalt Berettyóújfalu környéki Árpád-kori falvak egyike sem esett bele a nyomvonalba, azonban a szomszédos Szentpéterszeg középkori előzményét már érintette. Továbbá ennek a feltárásnak köszönhetően vált ismertté a környék legnagyobb gepida temetője és telepének egy része a Papp-zug, Somota-dűlő, és Körtvélyes határrészekén, valamint számos avar temető és település, illetve Árpád-kori településnyom.⁶⁸

⁶⁸ Farkas – Kocsis-Buruzs 2021.; Füzesi et al. 2021.; Hága 2021. 158–160.

II.

BERETTYÓÚJFALU KORAI TÖRTÉNETÉNEK KÖRNYEZETI HÁTTERE

• TERMÉSZETFÖLDRAJZ – TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ – GAZDASÁGFÖLDRAJZ •

Egy településsel való ismerkedéskor először mindig topográfiailag próbáljuk elhelyezni azt a földrajzi térben: merre van, milyen táj veszi körül? A tájföldrajz, mint kutatási terület, a domborzati, hidrológiai (víztani), növényzeti, talajtani és az éghajlati adottságok, valamint a terület-használat összefüggéseit vizsgálja. Ha felcseréljük a tájföldrajz kifejezést alkotó két szót, egy másik, kicsit más jelentéstartalommal bíró szót kapunk. Az akár több különböző tájtípust is magába foglaló földrajzi táj (kultúrtáj) egy topográfiai területegység, amely egy hosszú természettörténeti és egy rövid gazdasági fejlődés eredménye.

1. TERMÉSZETFÖLDRAJZ

A földrajztudomány terminológiáját használva Berettyóújfalu és vidéke regionálisan az Alföldi nagytájba, azon belül a Berettyó-Körös vidék középtájba tartozik. A síkvidéki tájtípuson belül az ártéri síkságok változatába sorolható, ami lehet magas talajvízállású, hidromorf – azaz víz hatására képződött – talajú kultúr-sztyeppes táj, vagy uralkodóan közepes vízállású, réti-mezőségi talajú kultúrsztyepp, tehát írtványföldek és művelt területek összessége. A táj arculatát az Ér-völgye határozza meg, amelyet kb. 10 000 évvel ezelőtt alakított ki az itt kanyargó nagy folyó, bevágódva és hordalékkúpokat létrehozva az összefüggő, löszös üledékekkel

fedett felszínbe.⁶⁹ A még kisebb területet jelölő „kistáj” fogalma bő harminc évvel ezelőtt került be a szakmai terminológiába, amikor különböző geográfiai szakterületek jeles képviselői egy kutatócsoportba összeállva olyan katasztert állítottak össze, amelyben Magyarországot további egységekre bontva vizsgálták a domborzat, földtan, éghajlat, vizek, növényzet, talajok, területhasznosítás, közlekedés, településhálózat, népesség, táji adottságok és értékek mentén.⁷⁰ Berettyóújfalu több ilyen kistájnak a találkozási pontjában van, ami a várossá alakulás szempontjából minden bizonnyal nem elhanyagolható szempont. Nyugat felől, Bakonszeg nyugati határában a Keleti-főcsatorna, illetve a Kálló-érből kialakított Kálló-főcsatorna szegélyezi az itt véget érő Nagy-Sárrétet, ami egy szinte teljesen zárt, a mérsékelt meleg és száraz éghajlatnak köszönhetően – napjainkra már – vízhiányos, gyér lefolyású mélyedés.⁷¹ A középkorban Szentkozmadamján és Kovácsi estek erre a területre – mindkét falu megérte a 15. század végét.

Tovább indulva a következő kistájra északkeleti irányba, a Dél-Hajdúság térségébe érünk, ahova településeink közül Szentdemeter és Andaháza templomos helyei, a bizonytalanul azonosítható Kengyel, valamint kicsit távolabbra, Berettyóújfalu északi határában, már inkább Derecske vonzáskörzetében a csak oklevelekből ismert Palocsa, Mácsó és Inke tartozott. Andaháza megérte a 15. század végét, Szentdemeter 1425-ben már csak puszta, azaz prédiium, Kengyelt ugyanekkor még említik, de későbbi adatunk nincsen róla. Ez a terület domborzatát tekintve alacsony, ármentes síkság, amelyet nagy sűrűségben fednek különböző mértékben feltöltődött egykori folyómedrek. Nagyobb szikes legelők és szikes tavak alkotják, amelyek főleg legeltetésre voltak alkalmasak.⁷²

Keleti irányban a következő kistérség a keskenyen beékelődő, ám annál több korabeli települést magába foglaló Berettyó-Kálló köze. Magát Berettyóújfalut, azaz Szentmártont, Bolcsot és Újfalut, illetve a tőle északkeletre eső területeket, a ma már csak pusztaként létező Herpályt foglalta magába, de ide esik a Bakonszegig terjedő, a Berettyóra gyöngyszerűen felfűzött faluhelyek sora is: Aka,

⁶⁹ Papp 1996. 12.

⁷⁰ Az 1990-ben megjelent Magyarország kistájainak katasztere című könyvről van szó, melynek 2010-ben kiadott, teljesen átdolgozott és bővített változatát használtuk. Dövényi 2010.

⁷¹ Dövényi 2010. 252–256.

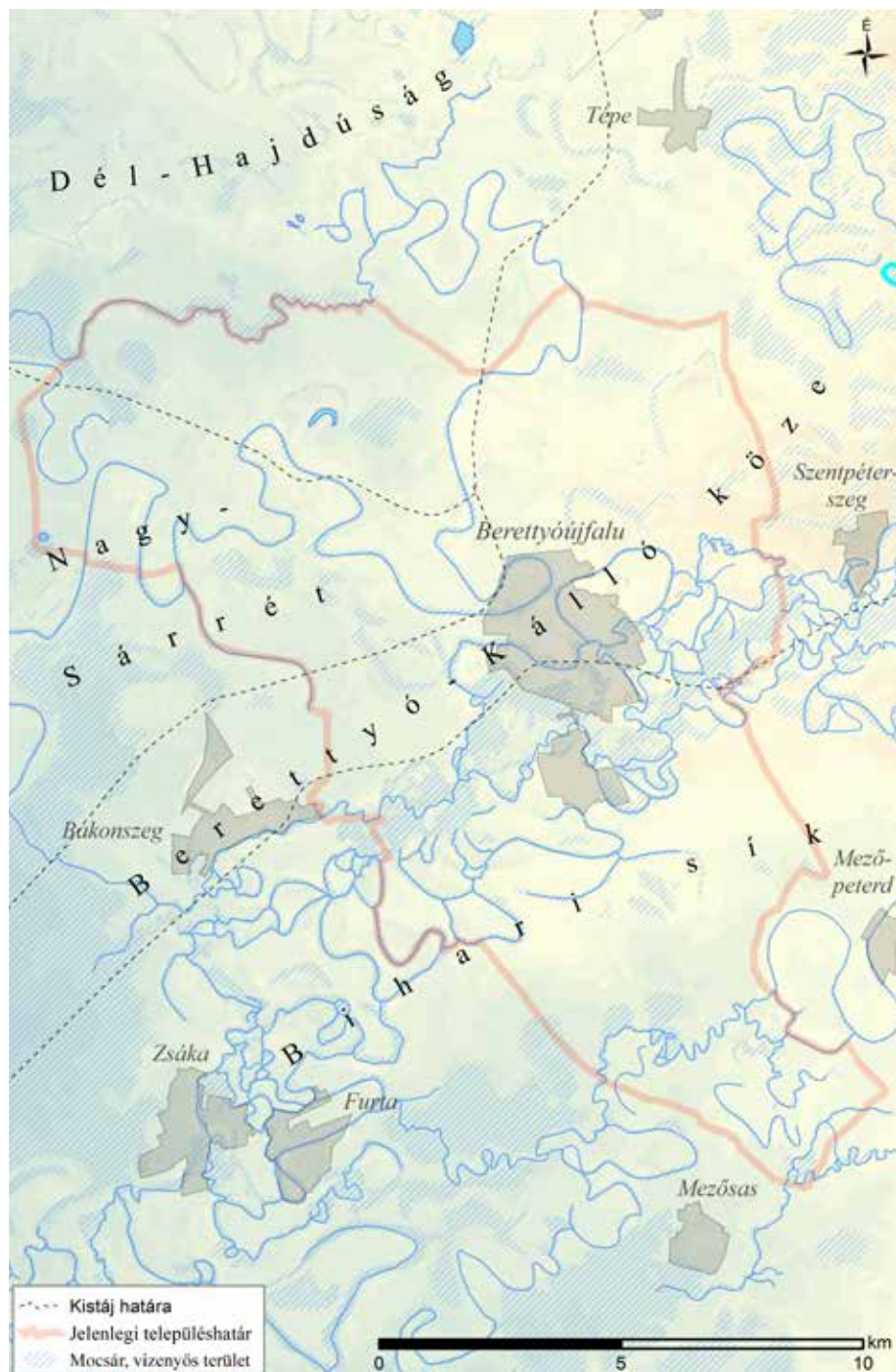
⁷² Dövényi 2010. 246–249.

Szentadorján, Kórógy, Dejter, Bálintteleke és Szentdienes. Déli határát a Berettyó 48 kilométeres szakasza jelöli ki, északi részének fő vize a Kálló-főcsatorna és annak mellékvizei: a Konyári-Kálló és a Derecskei-Kálló. Talaját főleg az Ős-Szamos, majd az Ős-Berettyó hordalékával feltöltött mocsári iszap, agyag alkotja, földtörténetileg később keletkezett löszfoltokkal tarkítva. Gyér lefolyású, száraz, vízhiányos terület. Ugyanakkor a Berettyón és a Kállón a tavaszi hóolvadás sokkolt árvíz okozni, előbbin a kora nyári csapadék újabb hullámot is eredményezhet. Kisvizek ősszel mindkettőn gyakoriak, ami a kezdetektől fogva befolyásolhatta a szántóföldi gazdálkodást az egyébként igen termékeny csernozjom talajon, ami – ahogyan orosz nyelvből fordított *'fekete föld'* jelentésű neve is tanúsítja – kitűnő minőségű, magas humusztartalmú termőföldnek számít. Emellett a folyóvizek környezetében öntés réti és szikes réti talajok is találhatóak, amelyek leginkább legelőkként voltak hasznosíthatóak. Hencida és Gáborján közt húzódik a Csere-erdő, egy sziki tölgyes erdőössztyepp,⁷³ melynek említése azért érdekel szót, mert a középkorban még a mainál jóval több erdő borította a Magyar Királyság területét, az ittenieket pedig főleg ilyenek kell elképzelnünk.

Az utolsó kistáj, amelyet meg kell említenünk, a Berettyóújfalutól délre-délnyugatra elterülő hatalmas Bihari-sík, vagy más néven Berettyó–Sebes-Körös-köze, melynek északi szélén helyezkedett el Újlak, nyugati szélén pedig a csak nevében ismert Nyék, valamint az Újfalutól viszonylag távol eső Szomajom. Ezek a peremterületeken a vízszabályozás előtt sok volt a bizonytalan lefolyású hely: fattyúágak, morotvaroncok és a hozzájuk kapcsolódó parti dűnesorok. A vízfolyások mentén itt is puha- és keményfás ligeterdők húzódtak, ezek maradványai keskeny folyóparti fűz-nyár sávok, illetve a víz által ritkábban ért magasabb részekben kocsányos tölgyesek formájában maradtak fenn.⁷⁴

⁷³ Dövényi 2010. 256–259.

⁷⁴ Dövényi 2010. 262–265.

3. kép Berettyóújfalu környéke a középkorban és a régió mai földrajzi kistájai

2. TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ

A természetföldrajzi adottságoknak néhol már-már tudományos igényű ismeretetését azért tartjuk fontosnak, mert kiindulópontja a szűkebben (Bihari-sík) és tágabban (Alföld) vett térség történetének, illetve magyarázatot ad az Alföldnek az ország egyéb területeitől eltérő fejlődéséhez. Az Alföld történetében, gazdasági viszonyainak alakulásában – szó szerint értve – vízválasztó szerepe volt a 19. század közepétől megkezdődő nagy folyószabályozásoknak, amelyek a sűrűn kanyargó medrek átmetszésével, a holtágak leválasztásával és töltések emelésével hatalmas területek ármentesítését és mezőgazdasági művelésre fogását tűzték ki célul, nem mellékesen a vízi közlekedés optimalizálásának kíséretében. A térségben a Tisza szabályozásához kapcsolódóan az elsődleges feladat a Körös–Berettyó vidék állandó árvizeinek felszámolása volt, a Körösök szabályozása révén. A tényleges munkálatokat azonban megelőzte a folyók vízrajzi felmérése, szintezése, a mederviszonyok és a vízsebesség feltérképezése. Ezeket a fontos tudnivalókat ugyanis korábban még sehol, senki nem vizsgálta, hiányukban pedig lehetetlen lett volna helyes folyószabályozási terveket készíteni. A feladattal megbízott Huszár Mátyás kamarai mérnök 1818 és 1823 között több társával együtt,⁷⁵ sokszor embert próbáló körülmények között végezte el a szakmájában is úttörőnek számító munkálatokat. Jelentésében a folyók szabályozására is tett javaslatokat, például a mocsarak táplálásának megszüntetésére, amelynek megoldását a Berettyónak egy, a Nagy-Sárrétet elkerülő, Bakonszeg és Szeghalom között futó új csatornában történő elvezetésében látta. A Sebes-Körösöt a Kis-Sárrét legmélyebb vonalán javasolta keresztülvinni, míg a Fehér- és a Fekete-Körösökön több mederátmetszést tanácsolt. Huszár Mátyás meglátásainak érvényességét mutatta, hogy nagyjából fél évszázaddal később a szabályozást és a lecsapolásokat az ő véleményével megegyezően vitték véghez.⁷⁶ 1865. május 10-én jelentették be a Berettyó Sárréti Szabályozó Társulat közgyűlésén az Ó-Berettyó nagysárréti kiágazásának elzárását és a folyó vizének egy csatornán keresztül a Sebes-Körösbe

⁷⁵ A mérnökök közül Vásárhelyi Pál, Litzner Miklós, Holecz András, Melczel János, Vörös László, Amizoni József és Lányi Sámuel nevét kell feltétlenül megemlíteni.

⁷⁶ Dunka – Fejér – Vágás 1996. 52–55.

való elvezetését. A csapadékosabb időszakok következtében kialakuló belvizek-től való mentesítésekre pedig 1878-ban megalakult a Hortobágy-Berettyóvidéki belvizeket szabályozó társulat, mint végrehajtó szerv.⁷⁷ A radikális szabályozások eredményeként a Berettyó magyarországi szakaszán az eredeti hosszának a harmadára csökkent, medre mélyebb lett, esése megnőtt.⁷⁸

A vízszabályozást megelőzően azonban egy évszázadokon át fennálló, archaikus, zárt világgal kell számolnunk, melyet a sárrétek, mocsarak, lápok és a holtágakkal, kisebb-nagyobb mellékerekkel és sűrűn kanyargó főerekkel szabdalt, az év nagy részében, vagy épp állandóan vízzel borított, alacsony vízállású árterek borítottak. A történeti földrajzzal és történeti térképtannal foglalkozó, az ember tájformáló tevékenységének egyik első magyarországi kutatójaként számon tartott Glaser Lajos így írta le a környéket: *„Erősen tagolt, nagyrészt vízállásos terület ez, amely nagy szélességben jóformán a Bihar lábánál kezdődik. Északi része a Berettyó és az Ér ártere, de a Nagy-sárrébe való torkolatáig csak helyenként ér el komolyabb szélességet. Inkább időnként vízzel megtelt holtágaknak és medreknek hol ritkább, hol sűrűbb szövetvénye, mintsem összefüggő árter. Ennek megfelelően az ármentes színt határa itt nehezen kijelölhető, zögzögös, nem mindenütt összefüggő vonal. A hegységtől Derecskéig mégis nagyjából egyenes, de innen zögzögös vonalban tart Berettyóújfaluig, hogy aztán Bakonyszög határában elérje a Nagysárrétet.”*⁷⁹

A történelem folyamán itt megforduló népcsoportok kezdetektől fogva mindig a magaslatokon, kiemelkedéseken, régies szóval szárazulatokon telepedtek meg, ahol nem kellett attól tartaniuk, hogy az időszakos áradások, vagy a megemelkedő talajvízszint kárt tesznek a földbe süllyesztett padlójú lakóházak, műhelyépületek, külső kemencék, vagy a szintén a földbe vájt tárolóvermek épiségében. Ezek a megtelepedésre alkalmas földdarabok, ha folyók, erek kanyarulatában helyezkedtek el, legalább időszakosan valóban félszigetekké, szigetekké váltak – erről árulkodnak egyes környékbeli dűlőnevek (*Sziget, Hid-sziget, Egyház-sziget, Káposztás-sziget, Korbány-sziget, Simon-sziget, Szénás-sziget, Körtvélyes-sziget*, stb.), vagy például maga a herpályi Csonkatorony közvetlen környezete, ahol ma is nagyon

⁷⁷ Dunka 1996. 17.

⁷⁸ A Körös és a Berettyó vízszabályozásáról bővebben ld. Dóka 1997.

⁷⁹ Glaser 1939. 301–302.

4. kép Berettyóújfalu környékének vízrajza a középkorban

jól megfigyelhető ez a jelenség.⁸⁰ Földtörténeti magyarázata, hogy – ahogyan már említettük – az Ér előzményeinek tartható ősfolyók egy mélyebb vonalat vágtak be az eredetileg viszonylag egyenletes térszínbe, melynek két oldalán hordalék-kúpokat hoztak létre. Az elhagyott medrek, lefűződött morotvák sűrűsége, méretei és ívei gyakran jóval nagyobbak, mint azt a Berettyó indokolná – hiszen nem annak a tartozékai voltak egykoron. Esős időkben ma is megtelnek, kanyargó, a fényt csillogva visszatükröző vizekkel rajzolva át a tájat, és a ma élő embereknek is láthatóvá téve, milyen kusza mederrendszerben tévelygett a lecsapolások előtt a Berettyó. A felszínnek ezen kívül van egy természetes lejtése észak felől, illetve északkelet-délnyugati irányban – Konyártól Gáborjánig 5 métert, azaz kilométerenként kb. 50 centimétert esik, Pocsaj és Berettyóújfalu között 6 métert, ami kilométerenként közel 30 centiméter – aminek következtében a települések zöme inkább a Berettyó jobb partján jött létre, ahol magasabb volt a térszín, ezáltal pedig védettebb volt az árvizektől is.⁸¹

A szántóföldeket szintén azokon a magasabban fekvő partokon, hátakon, szigetszerű kiemelkedéseken, vagy éppen morotvák belső oldalán, az ún. zugokban alakították ki, amelyek többé-kevésbé szárazak maradtak a vegetációs időszakban. A felszíni löszszerű üledékeken képződött mezőségi jellegű, főleg réti csernozjom jó termőképességű, könnyen művelhető talaj. A vizenyős, zsombékos réteken „zsákmányoló” gazdálkodást, pákász életmódot is lehetett folytatni: halászni, vadászni, gyűjtögetni, nádat vágni. A folyók árvizeivel áztatott területeken az idők folyamán fiatal öntéstalajok jöttek létre, amelyekben a termőréteg kialakulatlan, szilárdságuk, humusztartalmuk változó. Ezek a főleg a Berettyótól délre elterülő nagyobb, összefüggő területek az ár levonulása utáni szárazabb időkben a ridegen tartott állatok számára szolgáltak friss legelőkként. Szintén a bal parton, a legalacsonyabban fekvő területeken réti talaj képződött a réti agyagon, ami humuszban gazdag, ugyanakkor tömött, nehezen művelhető. Végül ahol

⁸⁰ A torony körül megfigyelhető mély árkot a birtokos Tardy család 19. század közepén végzett tereprendezésének eredményeként temették be, de nyomai még ma is nagyon szépen kirajzolódnak. A monostortemplom a középkorban gyakorlatilag egy szigeten állt, amelyhez a bejárat – a régi térképek tanúsága szerint – nagyjából ott lehetett, ahol az oda látogatót ma is bevezeti a Csonkatorony utca.

⁸¹ Papp 1996. 13–14.

iszaposabb, agyagosabb, rosszabb vízelvezető képességű üledékréteg képezte a talajt, és az időszakosan, vagy állandóan vízzel átjárt területről csak lassan tudott elszivárogni a víz, ott szikések keletkeztek. Ebben a térségben tehát nagyon nagy szerepe van akár csak néhány méternyi talajsztint különbségnek is, amit a síksághoz nem szokott szem talán észre sem vesz.⁸²

3. TÖRTÉNETI ÖKOLÓGIA, GAZDASÁGFÖLDRAJZ

A fentebb bemutatott történeti földrajzi fogalmak ismertetése azért fontos, mert átvezetnek minket a gazdaságföldrajzba: segítenek megérteni a történeti folyamatokat, az ok-okozati összefüggéseket, egy-egy település kialakulását, fejlődését illetően, valamint az ott élők évszázadokra visszanyúló életmódjának, életvitelének feltérképezését. Szoros kapcsolatban állnak az R. Várkonyi Ágnes nevéhez köthető történeti ökológia iskolájával, amely a középkori környezet kutatását helyezte a figyelem középpontjába, a klímátörténet, a víz- és erdőgazdálkodás, mezőgazdasági művelés és kertkultúra kutatása révén. Kulcsfontosságú módszerre lehet a hazánkban még gyerekcipőben járó tájrégészet, ami különböző módszerek és elméletek egyidejű alkalmazásával azokat az összetett folyamatokat vizsgálja, amelyek során az ember tudatosan, vagy akaratán kívül alakította az őt körülvevő tájat.⁸³

A tájföldrajzból következik, illetve azzal szorosan összefügg két másik történeti földrajzi folyamat/fogalom: az egymással is szorosan összekapcsolódó tájhasználat és térszervezés. A tájhasználat – a téma hazai elismert kutatójának, Frisnyák Sándornak a megfogalmazásában – a természeti erőforrások felhasználásával a tájban folytatott emberi tevékenységek összessége. Más szavakkal kifejezve: a természetben rejlő lehetőségekkel való élés, azoknak a kihasználása, másfelől a felmerülő korlátokhoz való alkalmazkodás, az akadályozó tényezők kiküszöbölése. A termelő gazdálkodás megjelenésével a természeti táj átalakult, a természetes ökoszisztémában kultúrtáj-szigetek jöttek létre, amelyek aztán a népesség növekedésével egyre nagyobb teret foglaltak el, illetve összekapcsolódó

⁸² Papp 1996. 16–18. és Beluszky 2001. 31–78. alapján.

⁸³ Zatykó 2010. 839–840.

rendszereket alakítottak ki. A kultúrtáj tehát „*az ember gazdasági, társadalmi, ökológiai és esztétikai tevékenysége során átalakított természeti táj.*”⁸⁴ Ez a tevékenység gyakorlatilag az ember megjelenésével már az őskorban elindult, de a neolitikumban (újkőkorszak, Kr. e. 6000–4500/4400) vált erőteljessé, amikor a már letelepült életmódot élő embercsoportok fokozatosan áttértek a gyűjtögető-zsákmányoló életformáról az állattenyésztésre és a földművelésre. A természeti erőforrások – esetünkben ártéri erdők, gyepterületek, folyó- és állóvizek, különféle talajok – használata egyre intenzívebbé vált. A folyószabályozással és a lecsapolásokkal a talajvíz szintje jelentősen lecsökkent, az ártéri ligeterdők részben kiszáradtak, részint a szántóföldek területének növelését kísérő irtványföldek kialakításának estek áldozatul. Csatornák, gátak, hidak, utak épültek, amelyek műtájja alakították az őstájat, illetve hatást gyakoroltak a mikroklímára és a talajképződési folyamatokra is, ami befolyásolta a természeti táj további alakulását.⁸⁵ Az általunk ma ismert táj tehát az ország számottevő részében a régi viszonyokhoz képest szinte teljes átalakuláson ment keresztül, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni a régebbi korokra vonatkozó régészeti és történeti forrásaink elemzésekor.

De térjünk vissza a kezdetekhez. A táj képe eleinte mozaikszerű volt: nádasokkal szegélyezett folyók, szinte mozdulatlan vizek, mocsarak váltakoztak ritkább vagy sűrűbb erdőkkel, ligeterdős rétekekkel, szántásra és legeltetésre alkalmas földekkel, mezőkkel – ahogyan azt a különböző talajtípusokkal kapcsolatban már említettük. Itt érdemes szót ejtenünk magának a térség megkerülhetetlen főszereplőjének, a Berettyónak az elnevezéséről is. A folyó nevével 1213-ban a Várad Regisztrumban találkozunk először *Beruchyoun* formában, ami az ’ingoványos szegélyerdő’ jelentésű *berek* és a ’folyó’ jelentésű *jó* magyar szavak összetételéből keletkezett.⁸⁶ Liget-folyónak, erdős-folyónak⁸⁷ fordítható elnevezése arra utal, hogy a folyó legszembetűnőbb jellemzője az azt szegélyező kiterjedt ártéri ligeterdők sora volt. Bél Mátyás e szavakkal írt a folyóról: „*Félegyházától egészen Pelbardhidáig messze kiterjedt mezőket és szántóföldeket szel át, ennek vége Kismáriánál és Pocsajnál van,*

⁸⁴ Az Európa Tanács deklarációja (1993) szerinti definíció. Ld. dr. Gál András előszavát Frisnyák Sándor tanulmánykötetében. Frisnyák 2012. 6.

⁸⁵ Papp 1996. 19.; Frisnyák 2012. 9.

⁸⁶ Kiss 1978. 105.

⁸⁷ Papp 1996. 15.

abol az Érrrel, egy bozrá teljesen hasonló patakkal egyesül, és innen még jobban szétterjedve folyik tovább Esztár mellett Gáborjánig, majd Berettyóújfaluig, és amikor Bakonyzögöghöz érkezik, végtelen mocsárban szétömlve megszűnik folyni, kivéve az év esős időszakát. Ez utóbbi hely körül tengeri gyöngyökhöz hasonlókat terem.”⁸⁸

A honfoglalás kora előtt a tájhasználat és a környezetátalakítás lokális jellegű volt, kisebb területekre és sávokra korlátozódott. A kultúrpuszták nem kapcsolódtak össze és nem bizonyultak tartós képződményeknek: a népesség pusztulása vagy elvándorlása után a korábbi lakóhelyeket és munkaterületeket bozót és erdő fedte el, nőtte be.⁸⁹ Az ország felszínét már a honfoglalás korában is a három fő tájtípus-csoport – az erdős sztyepp síkságok, a javarészt erdőtakarós dombságok és a zárt erdős hegységek – alkotta, csak területi megoszlásuk volt más a ma ismerthez képest. A korszak földrajzi környezetét több cikkében is bemutató Somogyi Sándor országtérképén Berettyóújfalu környéke több tájtípus találkozásaként szerepel: maga a Berettyó és közvetlen ártere ligetes, lápos, gyakori árvízborítású alacsony ártér volt, amely egyrészt az öntésföldes, puhafás ligeterdős folyómenti típusba sorolható, amit főleg a halászat hasznosított. Más részei a mocsári erdős, pangóvízes típusba tartoztak, míg egy harmadik részt a lápos, tőzeges talajú típus tett ki, kiterjedt nádasokkal és nyíltvíz foltokkal – utóbbiak a keményebb teleken a téli hótakaró idején a pusztamezők állatállományainak menedékeként, áttelelő helyekként funkcionálhattak. A folyótól északra eső nagyobb területet löszös, ármentes síkságnak írta le, ezen az állandó vagy téli szállások helye volt, földműveléssel és állattenyésztéssel megművelt csernozjom talajú löszpusztákkal, ahol helyenként még tatárjuharos lösztölgyes ligetek is voltak. A Berettyótól délre eső területeken pedig magas ártereket jelölt időszakos árvízi elöntéssel, a szigeteken és a partokon halásztelepekkel, nyáron állattenyésztéssel, ezen a területen pedig kifejezetten réti talajú, keményfás ligeterdős típusal számolt. A táj képe tehát igen változatos volt, ami különféle hasznosítási módokkal járt: az árterek zárt erdőségei mellett a löszös felszínek tatárjuharos tölgyesei még nagy területeket foglaltak el, míg az azokat tagoló, állattenyésztésre hivatott pusztamezők, valamint az ármentes területek mezőgazdasági munkákra alkalmas

⁸⁸ Bél 2009. 15.

⁸⁹ Frisnyák 2012. 9.

peremei még arányaikban kisebb területeket vettek birtokukba. A síkságok tekintetében az ármentesség volt a meghatározó, a vízborította területeket pedig az árvíz tartóssága különböztette meg – az állattenyésztés és a halászat fentebb említett hasznosítási formái által az alacsony árterek javára. A rövidebb ideig elöntött magas árterek szil-kőris-tölgy ligeterdei ugyanakkor a nyári szárazságok idején szolgálhattak legelőhelyül az állatállomány számára.⁹⁰

Az első állandó, tartósnak bizonyuló települések a folyók mellékén, az ártér és az ármentes szintek határán, az ártérperemen alakultak ki, ahol még megközelíthető távolságban volt az állatállomány számára létfontosságú víz, ugyanakkor a település lakóinak nem kellett tartaniuk az áradások okozta pusztításoktól. Leggyakrabban az egykori folyókanyarulatok, lefűződött morotvák belső oldalán alakultak ki, amit zugnak, szigetnek, vagy bereknek volt szokás nevezni. Az oklevelekben Bálintteleke néven említett kis falu egy 1866-os térképen például Bálint szigetként van feltüntetve,⁹¹ de neve alapján ilyen település lehetett a csak oklevelekből ismert Kengyel is. Előfordulnak azonban olyan falvak is, amelyek éppen két szomszédos morotva között, azok külső oldalai által közrefogott keskeny földnyelveken jöttek létre. Ezeket a térszíni alakulatokat a népnyelv szegleteknek, szegeknek nevezte, amit gyakran a rajta kialakult település neve is megőrzött, ilyen eredetű például a környéken Bakonszeg és Szentpétterszeg. A harmadik fajta jellemző térszíntípus a hordalékkúpon létrejött megtelepedés, amire jó példa a középkori Újfalu, a mai Berettyóújfalu.⁹² Valószínűleg a Berettyó mindkét oldalán ármentes volt a terület, ezért jött létre itt a révhely Újfalu és Szentmárton között. Hídja felépítésével pedig a korabeli közlekedés egy fontos csomópontjává vált.

Az Árpád-kor első évszázadaiban a gazdaságok önellátó termelést folytattak, de az eltérő természeti adottságok és a rendelkezésre álló erőforrások hatására különféle fejlődési utak alakultak ki. A gazdasági javak cseréje eleinte helyben zajlott, idővel azonban az eltérő szerkezetű nagytájak között az áruterelés és a belföldi kereskedelem fellendüléséhez vezetett, ami a pénzhasználat elterjedésével teljesedett ki. A 13. század végétől kialakuló klasszikus városgazdasági

⁹⁰ Somogyi 1996. 113., 116.; 1. ábra.

⁹¹ MNL HBML XV.1.a Bmt 65. (A továbbiakban a Bihar vármegyei kéziratok térképek hivatkozásánál csak az állag megnevezésének rövidítését és az adott térkép számát közöljük a jegyzetekben.)

⁹² Papp 1996. 21.

körzeteket egy piachelyet szolgáltató, kézműves és mesterembereket tömörítő település/városkezdemény és a körülötte egy járóföldnyire, azaz nagyjából 25–30 km távolságban elhelyezkedő falvak alkották. Ezek a központi helyek az áruszállítás útvonalai és a víziutak mentén alakultak ki, a különböző földrajzi adottságú, ennél fogva különböző gazdálkodási módokkal művelt területek határvonalán.⁹³ A két Bolcs, Szentmárton és Újfalu körül is nagyon szépen kirajzolódik a kisebb falvaknak a gyűrűje, ami a Berettyó mentén mutatja a legnagyobb sűrűséget.

A Berettyóújfalu környékén egykor élt emberek a honfoglalás évtizedeit követően az Árpád-korban is főleg az állattartásból, a folyó, az ártér, a lápok és mocsarak haszonvételeiből éltek. A gyepterületekben és az ártéri vizenyős rétekben rejlő gazdasági lehetőségeket az ott fellelhető természetes takarmánybázisra épülő pusztai állattartás tudta a legracionálisabban kihasználni. A folyók vízhozam-ingadozásától és kiöntéseinek mértékétől függően az ártéri réteken és az ármentes felszíneken tartották az állatokat. A hagyományos nomadizálástól eltérően itt tavasszal és kora nyáron az állatállomány az árvizek miatt a magasabb térszíneken legelt, majd az ár elvonulása után, a természetes öntözés hatására dúsán sarjadó zöld ártéri legelőkre hajtották őket. Ősszel, amikor a folyók újra áradtak, ismét a magasabban fekvő gyepterületre hajtották az állatokat, valamint az ártéri erdőkben és lápokban teleltették át őket. A pásztormigrációnak ezt az ősi módszerét, a réti transzhumációt élhették vidékünkön is. Az ártéri környezethasznosításnak ezt a fajta rendszerét, melynek az állattenyésztés volt a vezető ágazata, a magyarság a 10–13. században alakította ki.

A differenciált ártéri gazdálkodás egy másik meghatározó eleme volt a szintén az Árpád-korban kialakult, virágkorát a 14–15. században élő fokrendszer kiépítése és karbantartása. Ahogy a téma legavatottabb kutatója, Andrásfalvy Bertalan is megállapította az 1970-es évek első éveiben megjelent úttörő értekezéseiben, a folyóvizek vízszintingadozásához alkalmazkodó és az abban rejlő lehetőségeket a saját javára fordító ártéri gazdálkodás már jóval a vízszabályozás előtt is létezett.

⁹³ Frisnyák 1996. nyomán.

Bizonyos területeken már a középkorban éltek az ártérhez kapcsolódó fokgazdálkodás módszerével, amit – a kutatók egy jelentős része szerint⁹⁴ – akár mesterségesen, emberi beavatkozással is elősegítettek ebben a korai történelmi időszakban is.⁹⁵ A fokokról a 17. század végétől a Magyar Királyságban is tevékenykedő híres tudós polihisztor hadvezér, Luigi Fernando Marsigli (1658–1730) is értekezett a Duna feltérképezéséről kiadott hiánypótló és úttörő művében. Rézbe metszett táblán szemlélteti a mocsarak és a folyók kapcsolatát, valamint a természetes fokok keletkezésének folyamatát, melyet szavakkal eképpen foglalhatunk össze: „Áradás idején a víz kilépett tekergő ágyából, szétterült és az ártéri növényzet között lerakta iszapját. Így azután a partokon lapos emelkedések, úgynevezett övzátonyok alakultak ki, miközben az ártér távolabbi részének felszíni magassága változatlan maradt. Ennek következtében az ott lehulló csapadék nem tudott a folyómederbe folyni, megrekedt és elvizenyősítette a völgyfenéket. Ahol az árvizek alkalmával a víz rendszeresen kitért a mederből, ott alakultak ki a fokok. Az ezeken a kimélyüléseken keresztül elárasztott síkságok lefolyástalan terepmélyedéseiben állandó mocsarak keletkeztek.”⁹⁶ Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az ártéri gazdálkodásnak ez a fajtája nem épült ki rendszer-szinten. Sem szervezeti, sem műszaki feltételei nem voltak adottak egy kiterjedt fok-rendszer működtetéséhez. Éppen a mesterséges vízszabályozás, illetve a fokok megfelelő, rendszeres karbantartásának hiánya okozta a fokgazdálkodás esetiségét, illetve fokozatos elűnését.

Az Alföld időjárása mindig is kedvezett a folyómenti halászatnak. A hosszan elnyúló, enyhe ősz következtében az ártéri növényzet hosszasan virulhatott, míg a telet követő tavaszi árvizekben a lapos árterekben megrekedő, illetve lassan folydogáló sekély vizek kellőképpen fel tudtak melegedni, ezáltal ideális körülményeket biztosítva a halaknak a szaporodás időszakában. Az oklevelekben is rendszeresen szereplő, a birtokok részeként felsorolt, illetve adományozás tárgyát

⁹⁴ A fok meghatározása eleve nem egyértelmű, meg lehet közelíteni földrajzi és gazdasági szempontból is. Ebből adódóan a kutatásnak sincs egyértelmű álláspontja azt illetően, hogy létrejött-e természetes, vagy mesterséges eredetű-e? Egy harmadik nézőpont szerint természetes eredetűek, de gazdasági érdekből mesterségesen is létrehozhatták őket. Az egyes irányzatok képviselőit és a további irodalmat legutóbb Majláthné Sipos Csilla ismertette. Majláthné Sipos 2019. 12.

⁹⁵ Andrásfalvy 1970.; Andrásfalvy 1973.; Beluszky 2001. 39.

⁹⁶ Dunka – Fejér – Vágás 1996. 12.

képező halászhelyek olyan régi, lefűződött holtmedrek, vagy ártéri mélyedések lehettek, amelyekben megállt a tavasszal a fokokon át kiáramló árvíz. Az ár levonulásával ezek a leapadt mélyedések ivóhelyül szolgáltak, rengeteg később lehalászható hal bölcsőjeként. Ezt gyakran a fokok mesterséges elzárásával fokozták is, hogy az időközben kifejlődött halak ne tudjanak rajtuk keresztül visszaúszni a folyómederbe.⁹⁷ A Berettyó halgazdagságáról már Bél Mátyás is tudósított a 18. század első felében: „*Rákokkal és teknősbékákkal tele folyik, nem hiányoznak a potyukák, csukák és más halfajták sem, kiváltképp táplálja a lápi csíkot, mivel sáros és mocsaras. Nem is beszéllek a vízimadarakról, a récékről, a szárcsákról, amelyeknek végtelen sokasága beborítja és beárnnyékolja itt a vizeket.*”⁹⁸ A környező vizek halgazdagságára utalnak a térképeken halnevekkel jelölt mocsaras területek is: Herpály pusztja térképen a Klastromtól délre elterülő Csompós nevű lápos rész, ami minden bizonnyal az iszapos, növényvel sűrűn benőtt lassú folyású folyókban és állóvizekben élő compók „lelőhelye” lehetett,⁹⁹ vagy a Kórógytól keletre levő, a Berettyó déli, víz-állásos árterében jelzett Harcsás nevű rész, ami ma is ezt a dűlőnevet viseli.¹⁰⁰ Itt, a Harcsás északkeleti végében egy 1818-ban készült térképen – az egyébként a térképeken ábrázolt számos fok közül – egy fokot név szerint is jelölnek, amit Hízó-foknak hívtak.¹⁰¹ Pesty Frigyes helynévi gyűjtése Berettyószentmártonnál sorol fel Harcsás határnevet, illetve a Tölyvös és Szolnaktó dűlőnevek kapcsán jegyzi meg, hogy „*halydantan, igen sok halak fészke volt.*”¹⁰²

A nagyállattartás és a halászat mellett fontos szerepe volt még az árterek más jellegű természeti forrásainak a hasznosításának is: a gyűjtögetésnek, gyümölcs-termesztésnek, nád-, kender- és sáskitermelésnek, káposztatermesztésnek, vízi közlekedésnek. A 15. század második felében Kovácsi határában nádasokat említenek, míg az egyik legkorábbi, 1759-ben készült térképen Újlak és Szomajom külterületeinek találkozásánál, a sűrűn kanyargó Ölyvös folyótól északra elterülő

⁹⁷ Dunka – Fejér – Vágás 1996. 13.

⁹⁸ Bél 2009. 15.

⁹⁹ Bmt 37/a.

¹⁰⁰ Bmt 97.; EOTR 1:10 000-es térkép.

¹⁰¹ MNL OL S 16. No. 270.

¹⁰² Pesty 1996. 91.

hatalmas vízállásos területen szerepel a nádat jelentő latin *Arundinetum* felirat.¹⁰³ Ugyanennek a területnek a délnyugati végében, az Ölyvös egy szigetté lefűződött kanyarulatában 1848-ban már feltüntetnek egy Vesszős nevű részt is.¹⁰⁴ A káposztatermelést Herpály 1815-ös térképén az Egyházzsigettől északnyugatra levő Káposztás-sziget tanúsítja.¹⁰⁵

Az egyik legkisebb munkaráfordítással, ugyanakkor annál nagyobb haszonnal járt az ártéri gyümölcsstermelés, azaz a természet adta ősgyümölcsösökkel való élés. A környéken például jellegzetese gyümölcsfának számított a körte, amire a Herpálytól kelet-északkeletre levő Körtvélyes-sziget neve utal, de határjáró oklevélben határjelként is előfordul egy-egy jellegzetes, például a rendszeres visszavágástól az átmérőjét folyamatosan növelő sarjtőke, melynek sarjai a tőke külső oldalán nőnek.¹⁰⁶ Szomajom északi határában, az Ölyvös folyó déli partján találjuk az egyik kiemelkedésen a Diófás sziget nevű területet, amit ma is Diófás-dűlőnek hívnak.¹⁰⁷ Szomajomtól északra a Gombás sziget név árulkodik a természet egy újabb gyűjthető kincséről.¹⁰⁸

Az ártéri erdők az erdőélésnek, azaz a fakitermelésnek, erdei legeltetésnek, vadászatnak, makkoltatásnak, gyűjtögetésnek voltak a színhelyei. Az ártéri tölgyesek legelterjedtebb hasznosítása már a 10–11. századtól kezdve a réti sertéstartás és az erdei makkoltatás volt.¹⁰⁹ Ugyanakkor az erdők voltak a nyersanyagforrásai a házépítésnek, a vízimalmoknak és a hozzájuk kapcsolódó mesterséges csatornák, gátak szerkezeteinek, de a fűtéshez, főzéshez szükséges tüzelésnek is. Épületfának a szálfák, tűzifának viszont inkább a könnyebben – néhány baltacsapással – és gyakrabban kitermelhető sarjak voltak alkalmasak. A középkori erdőket ennek megfelelően a sarjtőkék és a közöttük ritkásan növekvő szálfák keverékeként kell

¹⁰³ Kovács: 1479. augusztus 20. DL 26640. (A továbbiakban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár és Diplomatikai Fényképgyűjtemény nevű fondjaira a szakmai körökben elfogadott DL és DF rövidítésekkel hivatkozunk.); Bmt 65.

¹⁰⁴ Bmt 98.

¹⁰⁵ Bmt 37/a.; Bmt 48.; Pesty 1996. 98.

¹⁰⁶ Bmt 37/a.; Bmt 48.; DM F 5954.; 1435. szept. 7.: *Kykellenkerthmel* – Kikelőkörtvély. DL 30434.; Szabó 2008. 321–322.

¹⁰⁷ Bmt 65.; Bmt 98.; Pesty 1996. 91.; EOTR 1:10 000-es térkép.

¹⁰⁸ Bmt 65.

¹⁰⁹ Frisnyák 1996. 121–125.; Frisnyák 2012. 15–17.

elképzelni. Magyarország középkori erdősültségének mértékét nem könnyű, és sok szempontból lehetetlen is meghatározni. Szabó Péter 15. századi becsük adatainak elemzése alapján úgy tartja, hogy a század végére 25–30 százalékra tehető ez az arány. Az Alföldön az országos átlagnál kisebb, és némiképp másfajta erdőkkel kell számolni, a már említett erdőssztyeppel, egyfajta füves erdős mozaikkal.¹¹⁰ Ez a kép ugyan már csak nyomaiban, de még a három évszázaddal későbbi II. József korabeli I. Katonai Felmérésről is visszaköszön. Viszonylag nagy, a vízhez közelebb eső részeken facsoportokkal, egyébiránt kiterjedt bozóttal borított tájként jelenik meg például az Újfalu északnyugati határában, egy hatalmas – a II. Katonai Felmérésen Nagy Hérneknek nevezett – folyókanyarulat belsejét kitöltő terület, amit az 1815-ös térképen Hérnek-kertnek és Cserének, az EO'TR 1:10 000-es térképen¹¹¹ Tardi-sziknek neveznek.¹¹² Pesty Frigyes is említi feljegyzéseiben ezeket a területeket, mint szőlőskerteket, „*melyek hajdán erdők valának, a Gacsa, Hérnek, Csere kertek. Ezen kertek közt nagy részben szíkes, benne az ugynevezett Csere, melyben hajdán Cseres liget vala.*”¹¹³ Erdőt jelölnek Bakonszeg délnyugati végénél is, a Berettyó déli – a vízszabályozás előtt még északra eső – partján, a Bakonszeg előzményének tekinthető középkori Szentadorjánhoz tartozóan.¹¹⁴ Említést érdemel még Berettyóújfalu délnyugati határában, a Berettyó északi partján egy 1866-os térképen jelölt bócsi erdő, ami az egykori Bolcs külsősége volt.¹¹⁵ Az, hogy a hajdani falu tartozékának a neve még a 19. század második felében is a köztudatban volt, arra utal, hogy ott valóban évszázadokon át erdő borította a tájat. A korábbi erdősültség utolsó térképes példájaként a herpályi monostortemplomtól, azaz a „klastrom”-tól néhány száz méterre délkeleti irányban jelölt területet hozzuk, mely az 1815-ös térképen a Pap erdeje nevet viseli, és minden bizonnyal a monostor apátjának, vagy még inkább Herpály falu plébánosának birtokában volt.¹¹⁶

¹¹⁰ Szabó 2008. 321., 323–330.

¹¹¹ EO'TR 1:10 000-es térkép.

¹¹² Bmt 37/a.; A Csere elnevezés ebben az esetben valószínűleg a cserje szóból eredeztethető, és bokros, cserjés helyre vonatkozott. Bába – Nemes 2014. 109.

¹¹³ Pesty 1996. 98.

¹¹⁴ I. Katonai Felmérés.; Bocsi 2020. 31–32.

¹¹⁵ Bmt 65.

¹¹⁶ Bmt 37/a.; Pesty 1996. 94.

Az ármentes térszíneken helyet foglaló – és az erdőirtásokkal fokozatosan teret nyerő – szántóövezetben a földművelésé volt a főszerep. Az ekés földművelésen belül a parlagoló, vagy más néven szántó-legelőváltó módszer terjedt el, ami azt jelentette, hogy a szántással feltört kisebb-nagyobb területeket néhány éven át folyamatosan művelték. Ezzel párhuzamosan más, későbbi művelésre szánt területeken jószágszállást/telelőhelyet alakítottak ki, ahol az állatok több éven át trágyázták a talajt. Amikor a szántókon a termőtalaj kimerült, felhagyták és újabb területeket törtek fel az állatokkal előkészített legelőterületekből.

A szántóföldeken elsősorban gabonaféléket – kölest, búzát, árpát és rozsot – és más kásanövényeket termesztettek, amit olyan haszonnövények is kiegészíthettek, mint a len és a kender. Az árterek ugyanis kiváló kenderáztatóhelyeket biztosítottak – Berettyóújfalu határában is volt Kendereskert nevű terület.¹¹⁷ Ezek a témák azonban már egy másik fejezetbe, a középkori gazdálkodásba vezetnek át.

¹¹⁷ Frisnyák 2012. 18. A már sokszor idézett határjáró oklevélben is említenek egy kaszálót, ahol minden bizonytal kender termett. 1435. szept. 7.: *Kendereszegh* – Kenderesszeg. DL 30434.; Kendereskert: MNL OL S 16. No. 270.; Bmt 145.; Bmt 153.

III.

BERETTYÓÚJFALU ÉS KÖRNYÉKE TÖRTÉNETE A NÉPVÁNDORLÁS KORÁBAN (5–10. SZÁZAD)

Berettyóújfalu területe már az ősidők óta lakott volt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a több mint tucatnyi régészeti kultúra az őskőkortól a kései középkorig, melyeknek nyomait a régészeknek eddig sikerült napvilágra hozniuk a határában.¹¹⁸

Hajdú-Bihar megye az elmúlt évtizedekben abba a szerencsés helyzetbe került, hogy több autópálya (M3, M35, M4) is épült, amely áthalad valamelyik részén. Berettyóújfalu szempontjából a városhoz észak felől érkező, majd azt keletről kikerülő M4-es autópálya közelségének, illetve az M35-ös autópálya M4-es sztrádát Debrecennel összekötő új szakaszának van jelentősége. Egyrészt, mert a régészek még a tervezés szakaszában több lehetséges nyomvonalat szisztematikusan bejártak a potenciális lelőhelyek feltérképezése végett, másrészt a kivitelezést megelőzően a beruházás által érintett lelőhelyeken kötelezően régészeti feltárásokat kellett végezni, melynek során lehetővé vált a településszerkezetek vizsgálatát lehetővé tevő összefüggő, nagyobb felszínnek kutatása. Jelen fejezetben nincs módunk értekezni minden egyes itt megtelepült, hosszabb-rövidebb ideig a természeti környezetet használó és alakító népcsoportról. Ugyanakkor az elmúlt évtizedek régészeti feltárásai során ismertté váltak olyan új adatok,

¹¹⁸ 2018. november végéig bezáróan 250 nyilvántartott régészeti lelőhelyet ismerünk Bakonszegre, Berettyószentmártonra és Berettyóújfalura lokalizálva, ez a szám azonban napjainkban is folyamatosan nő.

amelyek indokoltá tették a Berettyóújfalu környéki népvándorláskori (kora középkori) emlékanyagának az összefoglalását, hiszen a honfoglalás és az államalapítás időszaka már szervesen kapcsolódik a településnek a kötetben tárgyalt középkori történetéhez.¹¹⁹

Amíg a Dunántúl a Kr. u. 1. századtól kezdődően több évszázadon át Pannónia provincia néven a Római Birodalom része és annak egyik peremterülete lett, addig az Alföldet a keletről érkező iráni eredetű szarmata (jazig) törzsek népesítették be. A határterületeken időről-időre fellángoló háborúkat, betöréseket leszámítva a belső részeken szarmata falvak százai éltek békés mindennapjaikat, letelepült életmódot folytatva, földműveléssel és állattartással foglalkozva, bekapcsolódva a Római Birodalom közelebbi és távolabbi provinciáival folytatott kereskedelembe. Több évszázados (1–5. század) itt-tartózkodásukat a 4. század utolsó évtizedeiben az a kelet felől érkező, sztyeppei lovas-nomád nép, a hunok, zavarták meg, akik egyúttal a további nagy, európai népvándorlások megindítói voltak. A nomadizáló életmódjukból és hajtható állatok tartásán alapuló gazdálkodásukból kifolyólag folyamatosan mozgásban levő hunoknak nem alakult ki a klasszikus értelemben vett stabil, több évszázadon át fennmaradó államalakulata. Közel sem mindig erőszakmentesen létrehozott államaik alapjává általában valamilyen konkrét cél érdekében létrejött szövetség vált, ami leginkább a túlélés, a külső ellenség ellen való védekezés, vagy a csak közös erővel elérhető anyagi javak megszerzése volt. Ha ez a cél teljesült, az államalakulat rendre felbomlott, átalakult. Ez történt Attila hun fejedelem halálát követően is, amikor egy viszontagságosabb háborús időszak következett: a hunok nemcsak karizmatikus vezetőjüket veszítették el, de a nyomdokaiba lépő fiai ellen fordultak az addig hatalmuk alatt tartott különböző népcsoportok is. A lázadó néptömegek élére a 3. század óta a Kárpát-medencében élő, majd a hun államalakulatban is résztvevő keleti germán gepida törzsek álltak, akik miután a Nedao (Duna) menti csatában legyőzték az Attila-fiakat, intenzív térfoglalásba kezdtek.¹²⁰ Három királyságuk (Erdélyi,

¹¹⁹ Az M35-ös és az M4-es autópálya több évtizedet felölelő régészeti feltárásainak leletanyagából a Déri Múzeum által nemrég kiadott Sztrádaörökség című kötet válogatása mutatja be a legjelentősebbeket. Kolozsi – Nagy – Priskin 2021.

¹²⁰ A hun korra és a kora középkori germán királyságokra gazdag illusztrációval ld. Rácz – Szenthe 2015.; Rácz – Koncz 2015.

Bánsági, Tisza-menti) közül a Tisza-menti települési góc területén egyre több lelőhely tanúskodik arról, hogy a szarmata népesség jó része az 5–6. században is helyben maradhatott, számos esetben egymás mellett, vagy éppen együtt élve magukkal a gepidákkal is. Egy ilyen kései, 5. századi leletanyagú településrészlet két földbe sülyesztett padlójú, sarkában kemencés lakóépületét és árkait tárták fel 2007-ben Bakonszeg határában, a Remete-tó lelőhelyen.¹²¹

Herpályon, a Csonkatoronytól északnyugatra levő kis halmok egyikéből, Tardy Sándor földjén pinceásás közben ember- és lócsontvázak között, régi kard és lándzsa darabok kíséretében került elő a térség egyik legszebb és leghíresebb lelete, egy épségben megmaradt aranyozott ezüst pajzsdudor, melyet domborítással készített, mitikus állatalakok díszítenek.¹²² Ezek egymással szemben álló oroszlán és vadkan, egy-egy különleges, ragadozómadár-fejű, kígyó- vagy fókatestű, uszonyos és lábas vízi lény – hippocampus (csikóhal) vagy oroszlánfóka –, egy-egy nőstény és hím oroszlán, illetve ún. gryllus, azaz lófejű, lónyakú, szakállas, kakaslábú, kakas-farkas keverék-lény, melynek teste egyúttal egy jobbra néző férfi arcélét formázza.¹²³ Az 1849-ben megtalált lovas-fegyveres harcos mellékleteként sírba helyezett értékes lelet egyben az egyik legkorábbi is a környéken, amelyet sokáig a gepida népcsoporthoz kötöttek, még a hun uralmat megelőző korszakukból (2–3. század). Zoltai Lajos 1920-ban feltárt még két újabb sírt a lelőhelyen, ezek azonban raboltaknak és jóval szegényebbeknek bizonyultak, azt viszont bizonyították, hogy a pajzsos-lándzsás harcos nem magányos sírban, hanem egy temető egyik sírjában nyugodott.¹²⁴ Az együttesen, de külön-külön is párhuzam nélküli díszítmények római és talán Fekete-tenger vidéki hatást mutatnak, de egyúttal germán leletekkel is kapcsolatba hozhatóak. Etnikailag kötötték már az északi germán stílushatások miatt a vandálokhoz, vagy a gepidákhoz, de az ornamentális stílus keleti eredete miatt felmerültek a roxolánok és az alánok is. Egyes vélemények

¹²¹ Dani 2008. Korábban késő avar korra keltezve, azonban a leltározás során a leletanyag késő szarmatának bizonyult. Szilágyi Krisztián Antal szíves szóbeli közlése.

¹²² Érdy 1858. 16.; Gyalokay 1875.; O'sváth 2009. 90.

¹²³ Masek 2018. 216.; Szabó 2018. 135. Előbbi a nőstény oroszlán helyett medvét valószínűsít.

¹²⁴ Összesen 7 halmos temetkezéstről tudunk, melyek közül többet meg is ástak 3 különböző feltárás során (1854, 1875, 1920). Gyalokay 1875. 79.; Zoltai 1921b. 16–17.; M. Nepper 1981. 48.; Istvánovits – Kulcsár 1987–1989. 48.; Masek 2018. A pajzsdudor megtalálásának időpontjára vonatkozóan ld. a historiográfiával foglalkozó fejezetet.

5. kép Érdy János 1858-ban készített rajza a herpályi pajzsdundorról

szerint présmintái római előképek átalakításával, talán a Kárpát-medence északi, észak-keleti, germán befolyása alatt álló területén készülhettek a 3. században, a tárgy maga pedig egyedi körülmények között kerülhetett szarmata közegbe.¹²⁵ Ettől eltér az a vélemény, mely szerint a pajzsdudor a Római Birodalom kései korszakában itt élt helyi szarmata vezetőrétegnek az északi germánokkal ápolt messzemenő kulturális és diplomáciai kapcsolatainak ékes bizonyítéka.¹²⁶

Egy másik, már a környék gepida uralom alá kerülésének idejére tehető temető és a hozzá kapcsolódó település nyomait tárták fel a Berettyóújfalu és Szentpéterszeg között félúton, a Papp-zug és Somota-dűlő nevű határrészekén, ahol az M4-es autópálya építését megelőzően végeztek 2015-ben és 2017-ben régészeti feltárásokat. A környéken eddig csak Derecske belvárosából ismertünk gepida temetkezéseket, amelyek valószínűleg egyazon nagyobb temetőnek a részei lehetnek, de Hajdú-Bihar megyéből is csak kevés, kisebb sírszámú temetkezés volt ismert ehhez a népcsoporthoz köthetően.¹²⁷ Ilyen szempontból a közel 200 síros temető egyedülálló a megyében és a térségben.¹²⁸ A 7-8 sírsorba rendezett, téglalap alaprajzú aknasírokba sok esetben rönkkopporsóban, vagy láda-szerű ácsolt koporsókban helyezték le a halottakat. A sírok nagymértékű (közel 80%-os) utólagos kirablása arra utal, hogy azokat annak idején fejfákkal jelölhették. A kirabolt sírokban csak kevés fegyvert (lándzsa, kisebb harci eszközök) hagytak a fosztogatók, jobbára a viselet elemei (férfiak esetében kések, csatok, tarsoly és a benne levő készségek, nők esetében gyöngyök, fésűk, övcsüngők) maradtak meg, illetve a halottnak útravalóul adott élelem számára a sírba helyezett edénykék. A megmaradt leletek alapján a közösség legrangosabb férfinak egy lándzsával és aranyozott szegecsekkel díszített pajzsdudorral (*umbo*) temették el. A temető középső részébe beásott tucatnyi avar sír pedig arról árulkodik, hogy a gepidákat 568-ban legyőző ázsiai népcsoport tagjai is ugyanígy élhettek és temetkeztek. Sírjaik közt ugyanúgy megtalálhatók a gazdag, díszes övveretekkel és fegyverekkel eltemetett harcosok, mint a melléklet nélküli szegények. A sírok között egy ló-temetkezést

¹²⁵ Szabó 2018. 135.

¹²⁶ Masek 2018.

¹²⁷ Mesterházy 2005.; M. Nepper 2005.

¹²⁸ A Bihari-sík földrajzi kistájban eddig Ártánd területén kerültek napvilágra gepida és késő szarmata temetkezések, ezek azonban több kisebb, nem minden esetben egy időben használt temetőhöz köthetőek.

is találtak, amiben egy felszerszámozott, három részre feldarabolt, sírba helyezett ló feküdt.¹²⁹ 2017-ben előkerült a temetőtől északra két földbe mélyített, sarkában kőpakolásos kemencével ellátott épület alapgödre is.¹³⁰ A temetőtől délre, egy hajdani vízfolyással elválasztva, a Papp-zug nevű magaslaton pedig sikerült megtalálni és részben feltárni az épületekből, gödrökből és edényégető kemencékből álló egykori települést.¹³¹ Ugyancsak ehhez a telephez és temetőhöz köthető az a néhány telepjelenség és két gepida temetkezés, amely a szomszédos Körtvélyes-dűlőben látott napvilágot. Az eredetileg a csontfésűjével eltemetett, sírmelléklet nélküli nő feküdt közelebb a faluhoz, a torzított koponyás, övével, késével és szintén csontfésűjével együtt sírba helyezett férfit távolabb, magányosan temették el.¹³² A Berettyóújfalu északkeleti határában feltárt nagy kiterjedésű gepida település és temető jelentősége abban rejlik, hogy a két központi – Tisza menti és erdélyi – rész közötti, a kutatás által korábban ritkábban lakottnak vélt területéről kiderült, hogy az valójában a hun uralom utáni gepida hegemonia egyik frekvenciált területének számított.

Korai avar megtelepedés nyomait az említett kis sírszámú temetőn kívül még két lelőhelyen sikerült kimutatni a környéken.¹³³ Ennek oka, hogy az avarok első szállásterületei a Duna-Tisza közén koncentráálódtak. Bakonszeg határából, a lel-

¹²⁹ Farkas 2016.; Farkas – Kocsis-Buruzs 2021. 140–144.

¹³⁰ Farkas Zoltán régész szóbeli közlése.

¹³¹ Berettyóújfalu–Somota-dűlő 2. Lelőhely bejelentő adatlapok, M4 gyorsforgalmi út Püspökladány és Nagykereki közötti szakasza, 2010. [KÖH 600/3088/2010]. A megelőző régészeti feltárást 2015-ben a Déri Múzeum megbízásából a Salisbury Kft. végezte Farkas Zoltán ásatásvezető régész irányításával. Farkas – Kocsis-Buruzs 2021. Berettyóújfalu–Papp-zug. Lelőhely bejelentő adatlapok, M4 gyorsforgalmi út Püspökladány és Nagykereki közötti szakasza, 2009. [KÖH 600/1017/2009]. A megelőző régészeti feltáráson szintén 2015-ben, ugyancsak a Déri Múzeum megbízásából az ELTE Régészettudományi Intézete dolgozott Váczi Gábor ásatásvezető régész felügyelete alatt. Füzesi et al. 2021.

¹³² Hága 2021. 158–160.

¹³³ Hajdú-Bihar megye kora avar lelőhelyeit – összesen 7 lelőhelyet – legutóbb Lőrinczy Gábor gyűjtötte össze és értékelt. Lőrinczy 2015. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy nem messze Berettyóújfalutól, Derecske déli határában Tépérről 1911-ben olyan ezüst tál, kehely, és korszó töredékei, valamint egy arany álcát, illetve kard markolatveretének töredékei kerültek elő – sajnos nem szakszerű régészeti feltárást eredményeként –, amelyek az avar elit egyik legrangosabb személyének tulajdoníthatóak. Az ismeretlen lelőköri körülmények miatt máig eldöntetlen kérdés, hogy a 7. század közepe táján elrejtett leletegyüttes – aminek teljessége is bizonytalan – sírlelet, vagy kincslelet lehetett-e, egy másodlagos helyen elrejtett „zsákmányrész”. A témáról legutóbb Szentpéteri József értekezett. Szentpéteri 2018.

tárkönyvi bejegyzés szerint a Berettyó folyó medréből származik három különböző típusú arany fülbevaló, melyek megtalálásukhoz képest évtizedekkel később kerülhettek be a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. A legvalószínűbb, hogy a Berettyó szabályozásakor az átvágások földmunkáival megbolygathattak egy avar temetőt, ami a községhatár domborzati viszonyaira és a szabályozás előtti folyómederre tekintettel legvalószínűbben a Bakonszegtől délnyugatra fekvő Aka-kert területén lehet valahol.¹³⁴ 2012-ben a Berettyó-gát megerősítését célzó földmunkálatok során előkerült a településtől délre, a Berettyó bal partján a kőrögyi határrészben egy szegényes mellékletű (vascsat, kova, vaskés, ételmelléklet edénye) kora avar kori fiatal férfi sírja, ami egy újabb temetőt feltételez. Az sincs kizárva, hogy innen került elő a három arany fülbevaló – bár ennek ellentmondani látszik, hogy a régi térképeken látható Berettyó-nyomvonal alapján ezen a folyószakaszon nem valószínűsíthető a 19. században korrekciós munka.¹³⁵ A másik kora avar kori lelőhely a herpályi földvár szomszédságában, attól 200 méterre terül el. 1981-ben négy sír került itt elő, melyek mellékletei edények, gyöngyök, kisebb vas és bronz viseleti elemek voltak. A sírok – a korszak tiszántúli sírjaival ellentétben – korabeli rablás áldozatává váltak.¹³⁶

A kelet felől érkező újabb nagyobb avar betelepülési hullámok idejét és mértékét illetően a kutatás több elméletet is megfogalmazott. Ezek közül talán a legismertebb – ugyanakkor máig nem bizonyított – a kettős honfoglalás elmélete, amely a 7. század utolsó harmadában megjelenő griffes-indás díszítésű övveretek viselőiben magyar ajkú onogur bolgárokat sejt.¹³⁷ A késő avar (7. század utolsó harmada – 9. század) kori, nagy sírszámú temetőkben a halottak alacsony társadalmi státuszára utaló egyszerű viseleti elemek (vascsatok, vaskések, egyszerű övek és tarsolyok, a díszes veretes övek és a fegyverzet eltűnése; a nőknél üveg-paszta gyöngyök, a nemesfémből készített ékszerek hiánya) egy általános elszegényedés képét mutatják.

Berettyóújfalu történetének 1981-es összefoglalása idején nem volt ismert avar korra keltezhető emlék a környékről. A tervezett, Berettyóújfalut különböző

¹³⁴ Mesterházy 2002a.; Lőrinczy 2015. 152–153.

¹³⁵ Hullám 2015. 205–206., 208., 228.; Hullám 2019a.; Horváth – Hajdú 2015.

¹³⁶ Mesterházy 2002b.; Lőrinczy 2015. 153–158. A korábbi szakirodalmat ld. ugyanitt. A két edényt a 8. századra keltezve felvette gyűjtésébe Szilágyi 2004. 33., 106–112. is.

¹³⁷ Farkas 2011.

irányokból megkerülni készülő autópálya nyomvonalaknak köszönhetően intenzív terepbejárások térképezték fel – ha nem is a város teljes határát – a környező dűlők egy részét. Így fordulhatott elő, hogy 2011-ben már 12 késő avar kori lelőhely volt ismert a város határából.¹³⁸ Az Ó-Berettyó megtelepedésre alkalmas magaspartjain rendszeres volt a településekre utaló kerámia leletanyag. Itt kell megjegyeznünk, hogy noha ebben a korszakban gyakorlatilag ez az egyetlen értékelhető forrásanyagunk, mégis rendkívül kritikusan kell kezelnünk ezeket az információ-foszlányokat. Biztos tudást csak a régészeti feltárás adhat – minél nagyobb felületen, annál biztosabban –, bár az előkerülő leletanyag mennyisége, minősége és jellegzetessége ebben az esetben is változó lehet. A terepbejárásokból származó információk az ásatáshoz képest már csak tájékoztató jellegűek, hiszen a talajerózióval, vagy a mezőgazdasági munkákkal a felszínre kerülő kerámiatöredékek általában nagyon elaprózódtak, és nagy szerencse is kell hozzá, hogy egy adott népesség anyagi kultúrájából épp a legjellemzőbb darabok kerüljenek a terepjárást végző régész útjába. A késő avar kori és a kora Árpád-kori népességnek a használati kerámiája nagyon hasonló: kavicsos/szemcsés soványítású, lassan forgó kézi korongon készült, többfogú fésűszerű eszközzel egyenes, vagy hullámvonal nyalábokkal bekarcolt díszítésű edények, zömében csuprok és fazekak. A hasonlatosság nem a véletlen műve, hanem egy évszázadokon át tartó folyamat eredménye, ami az itt élő népek fazekasságának áthagyományozódásával magyarázható.¹³⁹ A késő avar korra keltezett terepbejárás anyagok sűrűn elhelyezkedő, a Berettyó mindkét partjára kiterjedő megtelepedésre utalnak a város délkeleti, déli határában. Ásatások híján azonban nemcsak ezeknek a néhány darab kerámiatöredéken alapuló „falugyanúknak” a pontosabb keltezését, de még a létezését is kellő óvatossággal kell kezelnünk. Egyelőre csak azt mondhatjuk ki biztosan, hogy megtelepedhettek kisebb közösségek ezeken a magaspartokon, és hosszabb-rövidebb ideig ott élhettek valamikor a 9. és a 13. század között.

A város szűkebben vett környékén azonban kétség kívül a Nagy-Bócs-dűlőben 2004–2005-ben feltárt avar falu és temetője a legnagyobb.¹⁴⁰ A lelőhelyen 42 avar

¹³⁸ Dani 2011. 27.

¹³⁹ A jelenségre utal Mesterházy 1981. 51., 55. is. A keltezés fent említett problematikája miatt jelen tanulmányban eltekintünk az olyan terepbejárással azonosított lelőhelyek ismertetésétől, ahol csak gyér, jellegtelen leletanyag került elő, vagy csak feltételeesen keltezték a lelőhelyet a késő avar korra.

¹⁴⁰ Lelelőhely azonosító: 35204. Dani et al. 2005.; Dani – Szilágyi 2006.; Dani 2011. 27.

kori temetkezés került elő,¹⁴¹ melyek közül 5 egyént már meglévő (9. századra keltezett) települési árkokba és gödrökbe ástak bele. Az összefüggő temetőrészt két nagyobb, egymástól nem túl messze levő sírcsoport alkotta, amelyekbe sorokba rendezve temették halottjaikat az egykor itt élők. A sírgödrökben sok esetben koporsónyomok, illetve a néprajzban Szent Mihály lovának nevezett halotti ágy lábainak oszloplenyomatai is felfedezhetőek voltak. A sírsorokban vegyesen fordultak elő a viseletük és temetkezési mellékleteik alapján a 7. század második felétől a 8. század elejéig, illetve a szegényes mellékletű, 8. század második felére, vagy akár a 9. század elejére is keltezhető sírok. Ez a jelenség arra enged következtetni, hogy itt egy kisebb közösség, több generációt felölelő, viszonylag hosszabb ideig használt családi temetőjéről van szó, amelynek csak nyugati széle esett bele a feltárt területbe.¹⁴² A temető mellett feltárták az egykori Berettyó medertől 50–150 méter távolságban levő magasparton elterülő, nagy kiterjedésű, szokatlanul sok árokkal és árokrendszerrel körbevett, illetve szabdalt települést is. A falu központi részén majd félszáz épület és gödör mellett ugyancsak viszonylag sok, szám szerint 15 kút is feltárássra került. Ezek egyidejűségére, vagy egymásutánosságára csak a leletanyag feldolgozása után kaphatunk választ. Az épületek egy része sorba rendezve, illetve 5-5 épület két kisebb csoportban helyezkedett el, gazdasági egységeket alkotva, egymástól 2-5 méter távolságban, ám egy esetben mindössze egymástól fél méterre. Kiemelkedő jelentőséggel bír az a teljesen leégett ház, ami rendkívül gazdag leletanyagot tartalmazott – gyakorlatilag megőrizte a korabeli háztartás teljes felszerelését: sütőharangok és fazekak töredékeit, illetve csillámpala tömböket, amit porrá zúzott formában az agyag formázásakor volt szokás hozzáadni, annak merevségét csökkentendő, valamint az edény hőtartó képességét növelendő. Szintén figyelemre méltó az a 6 oszlophelyes épület, amelyben egy – az Alföldön a nyersanyag hozzáférhetősége miatt meglehetősen ritkán előforduló – kőpakolásos kemence mellett még két nyílt tűzhely is előkerült. Talán valamilyen

¹⁴¹ A 2004–2005-ös szezon előzetes ásatási jelentéseiben 39 sír szerepel, egy magányos lovassírról ugyanis a leletanyag feldolgozása során derült ki, hogy az a honfoglalás korára keltezhető. Lőrinczy – Szelekovszky 2018. További 4 avar kori temetkezést a 2011-es ásatás során tártak fel, ezek azonban már nem sírsorokhoz igazodva, hanem elszórtan helyezkedtek el. Egyikük a települést és a temetőt övező többcsatornás árokrendszeren kívül esett. Dani 2018.

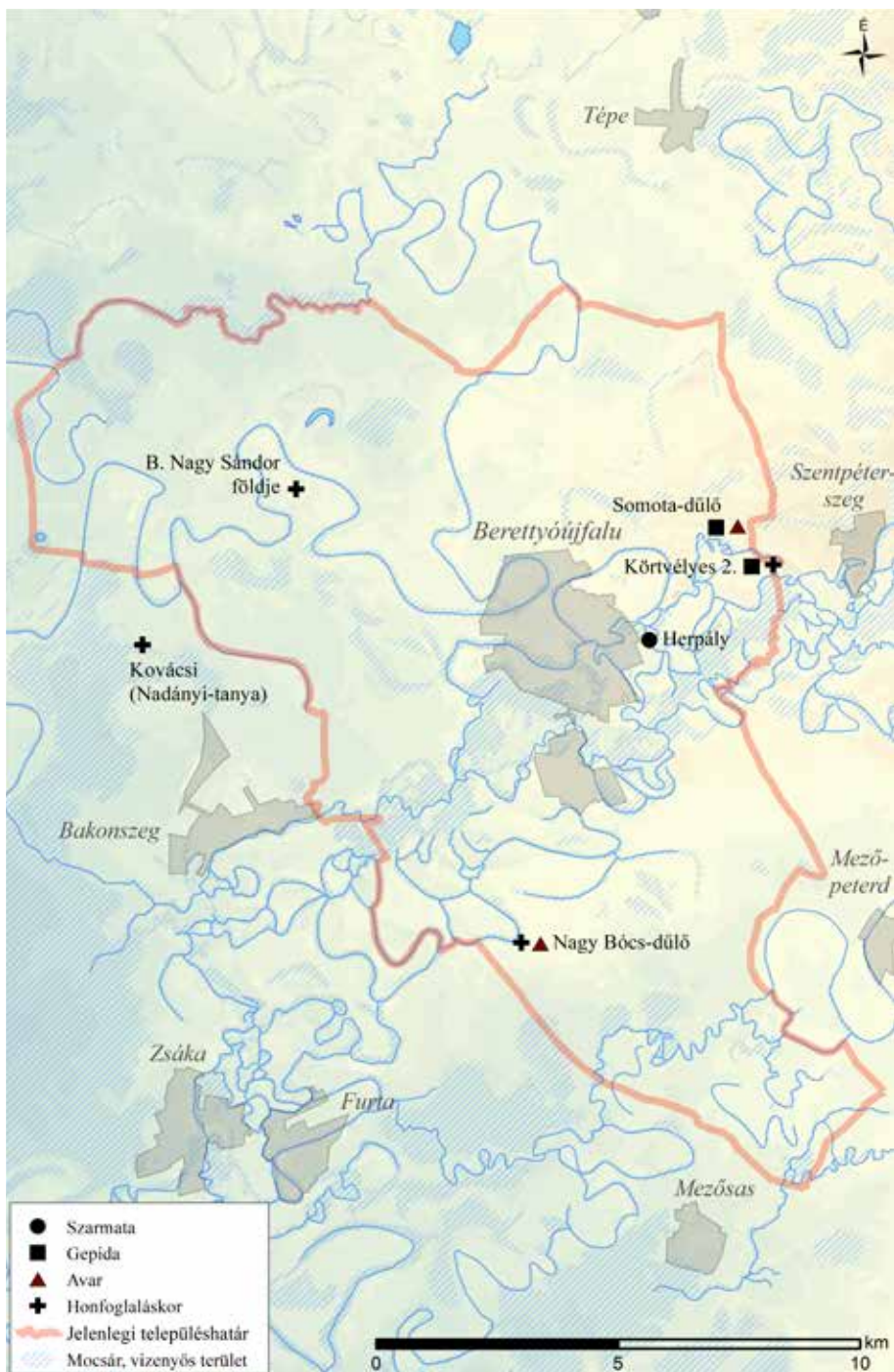
¹⁴² A feltevést természetesen csak archaeogenetikai vizsgálatokkal lehetne bizonyítani, vagy cáfolni.

kézműves tevékenységhez köthető műhelyként értelmezhető. Érdekes jelenség, hogy a házak, házcsoportok közelében szinte alig lehetett gödröket találni, amelyeket a kutatás általában tárolóvermekként, vagy szemetesgödrökként szokott értelmezni. A gödrök az épületektől távolabb, általában az árkokba voltak beleásva – valószínűleg vízgyűjtés céljából – ezért inkább lemélyülésekként értelmezhetők.¹⁴³ A tényleges, külön álló gödrök száma kevés volt, leletanyaguk gyér, ezért inkább tárolóvermekként funkcionálhattak egy-egy család, vagy gazdasági egység szolgálatában. Néhány gödör az épületeken belül azok padlójába mélyítve, munkagödörként lehetett használatban. A település szélén napvilágra kerültek olyan téglalap alakú mély vermek is, amelyeket formájuk és mélységük alapján a legkézenfekvőbb lett volna sírgödörként értelmezni, azonban nem temettek beléjük halottat. Mivel ugyanúgy az említett családi/gazdasági egységekhez kapcsolódtak, a feltárók úgy gondolják, talán jégvermekként használták őket. Az árkok a településen belül is felfedezhetőek voltak, mintegy a házsorok elválasztóiként. A falu központi részétől keletre szintén árkok – amelyek nagyobb, üres területeket ölelnek körbe – és néhány épület került napvilágra, amelyekről joggal feltételezhető, hogy állattartó karámkokat jelölnek, így a feltárók a település gazdasági/állattartó egységeként tartják számon ezeket. Ez utóbbi és a lakóegység, illetve a falu és a temető között is fut egy-egy árok, sőt, a településnek és a temetőnek is volt egy közös, többszatornás határoló árokrendszere. Ezeknek az elkerítés mellett vízvezető funkciójuk lehetett, valamint a kisebb áradások idején is védelmet biztosítottak, tekintve, hogy irányuk követte a térszín változásait, és az időszakosan vízállásos területek felé lejtettek.¹⁴⁴ A nagy felületen feltárt nagy bócs-dűlői avar falu jelentősége – azon túlmenően, hogy az épületekben fellelt oszlophelyek elhelyezkedése alapján számos különböző tetőszerkezetű háztípus vált ismertté – abban rejlik, hogy településszerkezeti megfigyelésekre is lehetőséget ad.

Berettyóújfalutól nem messze legutóbb – a közigazgatásilag ma Derecskéhez tartozó – Bikás-dűlő lelőhelyen került elő egy nagyobb avar település, illetve három temető. A 7–8. századi temetőrészletbe 85 halottat és egy részleges állatvázat temettek. Az itt élt népesség nem mondható különösebben jómódúnak: az

¹⁴³ A 2011-es ásati szezon eredményeinek ismertetésében Dani János már zsompként jelöli meg a jelenséget, ami folyadékgyűjtő helyet, illetve mélyedést jelent. Dani 2018. 20.

¹⁴⁴ Dani et al. 2005. 15–19., 23., 30–31.; Dani – Szilágyi 2006. 22–24.

6. kép Berettyóújfalu és környéke népvándorláskori lelőhelyei

elhunytaikat koporsóba fektetve, hétköznapi viseletükben, a túlvilági útra étel- és italmelléklettel ellátva temették el, aminek a bizonyítékai a sírokban talált kisméretű fazekak, csuprok és állatcsontok, illetve a nem szerves, hanem maradandó anyagból készült olyan viseleti tárgyaik, mint övek vas- vagy bronzcsatja, vaskésük, sarlójuk, tűzcsiholó készségeik, gyöngy ékszereik és bronz fülbevalóik. Előkerült egy magányosan eltemetett idősebb lovas harcos is, akit felövezve, tegezével és reflexjával együtt hantoltak el. A második nagyobb temető egy jobban kirabolt és bolygatott, már a 8–9. századra keltezhető sírmező része volt, ebben 74 avar temetkezést tártak fel, az előzőhöz hasonló leletanyaggal. A harmadik, 380 síros legnagyobb temetőt hosszú időn át, a 7–9. századokban használták. Koporsós, esetenként sírépítménnyel is rendelkező temetkezéseit sorokba rendezve, különböző mélységbe ásták le. A sírokban szintén megtalálhatóak voltak az étel- és italmellékletek mellett koporsószegek, vas- és bronzcsatok, vassarlók, vaskések, tűzcsiholók, és más egyéb vasszerszámok, de ugyanúgy ezüst és bronz övgarnitúrák, bronz-, ezüst- és aranyfülbevalók, gyöngyörök és pipereeszközök (csipesz, szűrőkanál, stb.) is. Ebből a temetőből került elő az a nagyon ritka és tudományos szempontból rendkívül értékes temetkezés is, melyben egy teljes fegyverzetével és lovával eltemetett harcos feküdt, akit a koporsó aljára terített lamellás, azaz lemezes szerkezetű páncéljára fektetve hantoltak el.¹⁴⁵ A legutóbb napvilágra került avar korú régészeti lelet alapján pedig magában Berettyóújfaluban, a mai város története kapcsán is számolhatunk avarokkal, ahogy arról egy frissen feltárt sír tanúskodik.¹⁴⁶

A környék 9. századi történetét illetően a korábbi történetírás abból indult ki, hogy a Tiszántúl ebben az időszakban egy peremterület volt, melyet nyugat felől a Frank Birodalom keleti tartományai, délkelet felől pedig a Bizánci Birodalom érdekszférájába tartozó Bolgár Kánság határolt, mely a század elején határainak északi irányba történő kiterjesztésébe kezdett. Feltételezhető volt a korábbi avar

¹⁴⁵ Az M35 autópálya építési munkálatait megelőző régészeti kutatások keretében tárták fel a nyomvonalba eső lelőhely részleteit. Priskin et al. 2021. 84–89. A Kerény névre keresztelt avar harcos páncéljának és egyéb sírleleteinek (viselet, fegyverek, nyereg, lószerszámok és szerelések) azóta a rekonstrukciója is elkészült, a Déri Múzeum – jelenlegi – vándorkiállítását képezi.

¹⁴⁶ Mester Péter és Faragóné Csutak Tünde Éva (Déri Múzeum) szíves szóbeli közlése. A szegényes mellékletű férfi sírja 2019 őszén csatornaásás során került elő a Petőfi utcában, tájolása és trapéz alakú vascsatja, valamint vaskése alapján az avar népességhez köthető. A sír valószínűleg egy temető részét képezhette.

lakosság helyben maradása, régészetileg ugyanakkor sem a késői avar, sem a bolgár lakosság – és a hozzájuk kapcsolható szláv jellegű leletanyag – emlékei nem voltak kimutathatóak.¹⁴⁷ Az avar népesség tekintetében ez a kép tehát változott, azonban a szláv emlékekre továbbra is fenntartható, ami a jelenlegi tudásunk szerint arra utal, hogy tömeges jelenlétükkel a 9. században ebben a térségben nem indokolt számolnunk.

A térség nemzeti megzártságáról ugyancsak nem ismertek sem írott, sem régészeti források – a rendelkezésre álló szűkös írott adatokat tekintve pedig nem valószínű, hogy ez változni fog a jövőben. Györffy György azzal magyarázta a megszálló honfoglaláskori nemzetségek és első utódaik szembeötlő hiányát a megye területén, hogy az a trónvárományos herceg dukátusához tartozott, melynek központja a bihari vár volt. Más történészek – mint például Jakó Zsigmond vagy Módy György – az írott források hiánya ellenére is úgy gondolták, hogy a térség későbbi urai, az Ákos- és Borsa-nembeliek első Berettyó-völgyi birtoklásai visszavezethetőek már a 10. századra is.¹⁴⁸ Még ha el is fogadjuk ezt a feltételezést, birtokaik elhelyezkedése akkor sem arra utal, hogy fogláló „ősnemzetségeként” az ő fennhatóságukból került volna a fejedelem kezére a térség kulcsfontosságú központi helye, Bihar vára.¹⁴⁹ Bihar vármegye ugyanis mérete alapján az úgynevezett „óriás” megyék közé sorolható, amelyek az államalapítás és a megyék megszervezésének időszakában nem az Árpádok befolyása alá tartoztak, hanem fegyveres erővel megszerezve, vagy önként meghódolva kerültek Szent István uralma alá. Így történt ez Bihar esetében is, valamikor az 1003 körüli években.¹⁵⁰ A kérdésre később még részletesen vissza fogunk térni.

Noha a Berettyóújfalu környékét megszálló nemzetségeket továbbra sem ismerjük, a honfoglalás korát és a 10. századot illetően mára már jóval több régészeti adatunk áll rendelkezésre, mint korábban. Sokáig csak két lelőhely volt

¹⁴⁷ Mesterházy 1981. 51–52.

¹⁴⁸ Jakó 1940. 32–36.; Módy 1982. 91. A különböző elméletekre az Ákos nemzetség vonatkozásában ld. Bárány 2004. 11–13., 29.; Bárány 2020. 56–59.

¹⁴⁹ Anonymus szerint Bihar várát és földjét Árpád örököse, Zolta birtokolta. Györffy 1963–1984. I. 573.; Módy 1995–1996. 166.

¹⁵⁰ Zsoldos 2014. 177–182. Zsoldos Attila egy hosszabb folyamatból vezette le ezt az időpontot, aminek kulcsa a bihari püspökségnek az egri egyházmegyéből történő kiszakadásának időpontja. Az egyházmegye alapítását ugyanis praktikusán valószínűleg megelőzte a világi megye megszervezése.

ismert ebből a korszakból. Az egyik a Berettyóújfalu és Földes közti műúttól délre, B. Nagy Sándor (máshol János)¹⁵¹ földjén 1938-ban homokbányászás során megbolygatott, majd a Déri Múzeumba csak 1943-ban beszolgáltatott sírnak a leletei (két aranyozott ezüst palmettás övveret, egy szíjvég és két ezüst karperec), melyek alapján az eltemetett férfit a kisebb régió legelőkelőbb honfoglaló vitézeként tartják számon. A másik a Bakonszeg északi határában, Kovácsi-pusztán, a volt Nadányi-tanya területén 1937-ben – ugyancsak homokbányászás során – megbolygatott, valószínűleg 10–11. századi köznépi temető. Az első sírokat még a 19. század végén, 1897-ben találták meg, amit már ebben a korai időszakban egy ásatás követett, de ennek is, akár a több évtizeddel későbbinek, sajnos hiányos a dokumentációja. A több mint tucatnyi feltárt sír leletei Cséplő Péter premontrei szerzetes történész és nagyváradi múzeumőr kiszállásának köszönhetően őrződtek meg a tudomány számára. A tudósítások szerint voltak lovas sírok is, a múzeumba került leletek azonban a köznép jellegzetes viseleti elemei voltak: kéttagú csüngők, hajkarikák, nyakperecek, egyszerű bronz ékszerek. A megmentett temetőrészletekből nem lehet következtetni az eltemetettek számára és a sírkert teljes kiterjedésére, Módy György is csak annyit állapít meg, hogy valószínűleg három generáció temetkezett ide. Kovácsi temetőjét első királyaink pénzeinek hiánya, valamint a helynévadási szokások – Kovácsi a fejedelem szolgálatában álló, azonos mesterséget űző kézművesek, jelen esetben kovácsok szolgálonépi falva lehetett – keltezik a 10. századra.¹⁵²

Ezt a képet árnyalja két újabban napvilágra került magányos temetkezés. Az egyik a már említett nagy bócs-dűlői lelőhelyen került elő, lovával eltemetve.

¹⁵¹ A KÖH nyilvántartásában szereplő, adattári forráson (Sőregi 1948.) alapuló lelőhely bejelentő adatlapon B. Nagy Sándor a földtulajdonos nevének megjelölése. A későbbi szakirodalomban János szerepel – ami a földbirtok lokalizálása szempontjából lényegtelen – nyilvánvalóan ugyanannak a családnak a tagjai voltak.

¹⁵² Berettyóújfalu, Nadányi-tanya. Leelőhely azonosító: 30519. A lelőhely a nyilvántartás szerint az 1:10 000-es térképre a Pozsár-tanya, Berettyóújfalu Á.G. területére van felvéve. A régebbi térképeken rendre ugyanarra a helyre jelölt Nadányi-tanya azonban ettől jó 2 km-re, tőle délnyugatra feküdt, amit georeferálással a mai Keleti-főcsatorna közvetlen nyugati partjára lehet lokalizálni. Bihari-Horváth László ugyancsak erre a megállapításra juthatott, mert egyik térképén ugyanitt jelöli a temetőt. Bihari-Horváth 2011. 131. 3. ábra. A lelőhely helyes meghatározásához tett észrevételt Szilágyi Krisztián Antalnak, az abban való megerősítést Mesterházy Károlynak köszönjük. Cséplő 1897. 439–441.; Cséplő 1899. 360–364.; Sőregi 1938. 25.; Sőregi 1948. 8.; Mesterházy 1981. 52–53.; Módy 1990. 11–15.; Bihari-Horváth 2011. 115.; Dani 2011. 28.; Lőrinczy – Szelekovszky 2018. 265–266., 274.

A 40-45 év körüli férfit felővezve, tarsolyával, nyílvezzőkkel teli tegezével és újával, valamint lószerszámzatával temették el, mellé helyezett, részlegesen eltemetett hátsóval.¹⁵³ A másik sír 2015-ben Berettyóújfalu keleti, Szentpéterszeggel közös határában egy egykori vízfolyás déli magaspártján, a Körtvélyes határrészben látott napvilágot. A 20-22 év körüli, a felnőtt kor küszöbén lévő fiatal férfit 62 db ónozott bronz verettel díszített övvel és lószerszámokkal együtt temették el. Öve nem viseleti helyzetben volt a sírban, hanem a halott jobb karjára, mellkasára fektetve került elő. Az ónozásnak köszönhetően a veretek egykor ezüstösen fénylettek, azaz egy nagyobb értékű, ezüstveretekkel díszített öv hatását keltették. A belső kapcsolósíjjas, ún. „bolgár öv” típusába sorolható övgarnitúrát a hazai lelőhelyeken is ritkaságnak számító pajzs alakú veretekkel a közelmúltban feltárt dél-uráli, Volga-, illetve Dnyeper-vidéki analógiái alapján a honfoglaló magyarok még keletről hozhatták magukkal. Fegyverek és lócsontok nem kerültek elő a sírből, valószínűleg azokat a temetéskor eleve nem helyezték a halott mellé.¹⁵⁴

A Nagy-Bócs-dűlőben feltárt férfi övének és tegezének ezüst veretei és szerelékei alapján társadalmi státuszát tekintve kiemelkedett a köznép soraiból. Erre utal maga a magányos temetkezés ténye is, amit ebben az esetben egészen biztos, hogy nem kérdőjelezhetünk meg.¹⁵⁵ A honfoglalás korából a legelőkelőbb leletekkel eltemetett halott a környéken továbbra is a B. Nagy Sándor földjén feltárt temetkezés, ami a helyi közösség egyik vezetőjét rejthette magában. A közösségi temetőtől távolabb, magányos sírokba elkülönülten eltemetettek általában fegyveres-lovas férfiak voltak. Döntő többségük Dél-Magyarország területéről, illetve a Duna-Tisza közéről ismert, de a 10. században az Alföldön is kimutathatóak. Bóna István értelmezése szerint az ilyen magányos sírok belső katonai őrhelyek emlékeit tükrözik, amelyekre a 10. század közepétől már nem volt szükség.¹⁵⁶

¹⁵³ Lőrinczy – Szelekovszky 2018.

¹⁵⁴ Hága 2021. 160–162.

¹⁵⁵ A sír több mint 70 000 m²-nyi feltárt területen került elő, a feltárás szélei által lehatárolt 20 000 m²-nyi felszínen. Ezzel ellentétben a B. Nagy János földjén előkerült honfoglaló vitéz „magányos” sírja nem szakszerű régészeti ásatás keretében került feltárássra, leletei is csak évek múltán jutottak be a múzeumba, így azt sem zárhatjuk ki, hogy több sír bolygatásából származnak. Az aggályok ellenére Lőrinczy Gábor fenntartja és elfogadja a sír magányos temetkezésként való értékelését. Lőrinczy – Szelekovszky 2018. 265–266.

¹⁵⁶ Türk – Lőrinczy 2015. 43–44. A további szakirodalmat ld. ugyanitt.

Legutóbb Derecske határában, Nagymező-dűlőben látott napvilágot kisebb sírszámú honfoglalás kori temető, melynek három sírja közül egy leletekben gazdag női temetkezés bírt kimagasló jelentőséggel. Ezüst gömbsorcüngős fülbevalója, aranyozott ruha-, öv- és lábbeliveretei, réz alapú sodort huzalkarperece és néhány fülesgomb mellett a veretek hátoldalán értékes textildarabok őrződtek meg, melyek további szakirányú, illetve természettudományos kutatásokra adnak lehetőséget a honfoglalóknak az írott forrásokban említett színes, mintás selyem- és más textilek viseletét illetően.¹⁵⁷

Ugyancsak nem olyan régen a Kis-Sárrét földrajzi kistájban Komádi határában került elő egy – a környéken meglehetősen nagy sírszámúnak számító – 121 temetkezést magába foglaló 10–11. századra keltezhető temető, melyet feltárója, Kolozsi Barbara egy szabad harcosokból (íjászok) álló család temetőjeként értelmez. A sírok zömét I. Szent István és I. Szent László királyok pénzei keltezik a 11. századra.¹⁵⁸

Egy-egy letelepült életmódot folytató népcsoport esetében gyakran felmerül a továbbélés kérdése. A gyér és szegényes, nem túl jellegzetes tárgyi leletanyagról és a kerámiaművesség mesterségbeli fogásainak hasonlóságából fakadó keltezési nehézségekről már esett szó. Ugyanakkor a korongolás módjának, a formai és díszítésbeli elemeknek az áthagyományozódása egyfajta bizonyítékai is annak, hogy folyamatos volt az élet, a térség nem volt lakatlan pusztaság egy-egy újabb, keletről érkező nagyobb népvándorlási hullám érkezésekor. Itt kell megemlítenünk egy érdekes jelenséget, ami a tágabban vett környéken is megfigyelhető: tudniillik, hogy a 10–11. századi köznépi temetők szomszédságában egyre több esetben kerül elő magányos fegyveres-lovas honfoglalás kori temetkezés.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Berta – Harangi – E. Nagy – Türk 2018. Ugyanitt (Derecske, Nyalakodó 2. Lelőhely azonosító: 31786. – a hivatkozott szakirodalomban még Derecske, Nagymező néven szerepel) 1951-ben homokbányászás közben került elő egy női sír, amit 1960-ban 39 másik 10. századi sír követett Váradi Gerzson tanyájánál, immár ásatás keretei közt napvilágra hozva. További irodalommal és hivatkozásokkal ld. Kralovánszky 1962–1964. 38.; Dani 2011. 28.

¹⁵⁸ Kolozsi 2010. A temető feltárása 2008 és 2012 között 3 ásatási szezonban zajlott. Az információt Kolozsi Barbarának köszönhetjük.

¹⁵⁹ A teljesség igénye nélkül néhány példa: Derecske–Nagymező-dűlő; Komádi–Közös liget II.; a szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében Nyíregyháza-Felsősima és Nyíregyháza-Oros. A jelenséget említi 10. századra vonatkoztatva Türk – Lőrinczy 2015. 44.

IV.

A BERETTYÓÚJFALU KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETÉN FEKVŐ FALVAK TÖRTÉNETE A KÖZÉPKORBAN

1. FORRÁSDOTTSÁGOK, VIZSGÁLATI LEHETŐSÉGEK ÉS A KUTATÁS KORLÁTAI

Ha rekonstruálni szeretnénk a mai Berettyóújfalu területén a középkorban létező településállományt, számos módszertani és forrásadottságbeli problémával kell szembenéznünk. Az írott források, a régészeti és térképes adataink nem minden esetben adnak ugyanis megnyugtató választ a középkori faluhálózat kérdésére nézve, már csak azért sem, mert az egykor itt létező lakott települések jelentős része mára már teljes mértékben, olykor szinte nyomtalanul eltűnt. Tartós, a mai napig létező kontinuitás csupán két esetben figyelhető meg a területen: nagyon valószínű, hogy a középkori Újfalu és Szentmárton elhelyezkedése pontosan egybeesett a mai belvárossal és Berettyószentmárton központjával, azaz feltételezhetően mindkét egykori, akkor még önálló falu szinte folyamatosan lakott volt a középkortól kezdve, e kettő esetében tehát a középkortól napjainkig tartóan is társadalmi kontinuitással állunk szemben.¹⁶⁰ Bonyolítja a helyzetet, hogy az itt álló – nagyjából tucatnyi –, kisebb-nagyobb falu sem kronológiai, sem igazgatástörténeti, sem pedig birtoklástörténeti szempontból nem tekinthető egységesnek. Ezek a falvak ugyanis nem mind egy időben léteztek, és az ezekben található

¹⁶⁰ A lakott helyek kontinuitásának kérdéséről módszertani megközelítéssel ld. Györffy 1973. 221–223.

népesség felett is több birtokos gyakorolt párhuzamosan földesúri joghatóságot, azaz több uradalom, illetve birtokos területéhez tartoztak. Sőt, sok esetben még egyetlen faluban is több nemesi család rendelkezett jobbágytelkekkel, az egyes birtokrészek megkülönböztetése a településhatárokon belül pedig szinte lehetetlen. Az itt lévő falvak mindezek mellett egyfajta erőteljes fluktuációt is mutatnak az idő múlásával – létrejönnek, majd eltűnnek –, ami egyébként teljes mértékben megfelel a korabeli országos helyzetnek.

Ez a jelenség ugyanis nem helyi demográfiai sajátosság, hanem a korban széles körben megfigyelhető, általános népesedéstörténeti jellemzőnek tekinthető. A középkori magyar faluállományt az ország más területein is intenzív hullámválás jellemzi a korszakban. A falvak egy része az idő haladtával elnéptelenedett, de az is előfordult, hogy később ezek újratelepültek. A jobbágyfalvak mindezek mellett egyfajta földrajzi mobilitást is mutattak a korszakban. Újabban egyre világosabban látja a kutatás, hogy a 10. és 14. század közötti falvaink sok esetben tanyák csoportjaiból álltak, s az ezeket alkotó parasztháztartások létrejötte és eltűnése folyamatos volt a birtok határain belül.¹⁶¹ S habár a települések időbeli és térbeli kiterjedése viszonylag stabil volt – ami leginkább a birtokjognak és a birtokhatárok viszonylagos állandóságának volt köszönhető –, gyakran előfordult, hogy a falu a területen belül helyet változtatott, azaz elvándorolt. Ez a vizsgált régiókban leginkább Herpály elhelyezkedése kapcsán mutatható ki meggyőzően.

Az egész Kárpát-medencében – főként annak peremvidékein – megfigyelhető mindezek mellett a teljesen új, korábban nem létező telepes falvak létrejötte is, melyek feltehetően már a 12. század végén megjelentek az országban, keletkezésük legerőteljesebb hulláma pedig a 13. századra datálható.¹⁶² A másik fontos folyamat az volt, hogy egyes túlnépesedett falvak lakói olykor népesség kibocsátásával hoztak létre új és önálló településeket, míg más, demográfiai válságon keresztülment, elnéptelenedett helységek külterületét és lakosságát környékbeli, életképesebb falvak olvasztották magukba.¹⁶³ Mindezek mellett az összeurópai jelenségeként ismert pusztásodás is hozzájárult a településállomány változásához, amelynek egyik motorja az alföldi részekben minden bizonnyal a tatárjárás okozta

¹⁶¹ Rácz 2019. 159.

¹⁶² Összefoglalóan: Szabó 1966. 99–118.

¹⁶³ Szabó 1966. 119–126.

pusztítás lehetett.¹⁶⁴ Ezek az országosan is ismert folyamatok a mai Berettyóújfalu területén is megfigyelhetők a középkor folyamán, ami már önmagában is bizonytalanná teszi az itt található lakott helyek középkori történetének és egymáshoz való viszonyának megismerését, akárcsak földrajzi értelemben vett lokalizálásukat.

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a tájat és a gazdálkodási-, valamint a települési viszonyokat a Berettyó folyó és mellékvizei, azok szeszélyes mederváltásai és áradásai a 19. század közepéig alapvetően meghatározták.¹⁶⁵ A Sárrét előterében elhelyezkedő Berettyó-vidék ugyanis elképzelhetetlenül más képet mutatott a 19. század derekán végrehajtott folyószabályozás előtt, mint manapság. A területen a középkorban és újkorban folyóágakkal és patakmedrekkel szabdalt, mocsarakkal, morotvákkel és ártéri ligetekkel tagolt, sok helyen szinte járhatatlan, összefüggő vízi világ létezett; régióink ebben nem is tért el nagymértékben az Alföld más, hasonló jellegű tájaitól.

Kizárólag az állandó szárazulatok voltak alkalmasak a tartós emberi megtelepedésre, ezek funkcionáltak lakóhelyként és mezőgazdasági művelési területként is, nem véletlen, hogy e helyeket olykor már az őskortól kezdődően folyamatosan lakták és művelték, és ma szinte mindegyikük régészeti lelőhelynek számít.¹⁶⁶

A középkori helyzet rekonstruálásához a fentebb bemutatott nehézségek miatt nem csupán az írott forrásokat – azaz az okleveles anyagot – szükséges tehát felhasználni, hanem nélkülözhetetlenek ehhez a környékre vonatkozó régészettudományi, történeti névtani, és történeti földrajzi vizsgálatok eredményei is.

A térségben egykor álló falvak nagy részének létezését az okleveles adatok megfelelően bizonyítják, míg néhányukra csupán közvetett információink vannak. Az okleveles források esetében csupán annyi hiányérzete lehet az embernek, hogy ezek jelentékenyebb számban csak a 14. századtól kezdődően maradtak fenn, így csak ettől az időszaktól számolnak be érdemi módon a terület történetéről. Az Anjou-kortól kezdve a mai város közigazgatási határain belül számos

¹⁶⁴ Nagy ívű áttekintésként ld. Szabó 1966. 139–188. és Maksay 1971. 78–88. Újabban: Neumann 2003. 849–884.

¹⁶⁵ Jakó 1940. 1–21.

¹⁶⁶ Mesterházy 1982b. 103–104.; Maksay 1971. 28–29.

kisebb-nagyobb birtoktömb alakult ki, és ezek kapcsán nagyszámú nemesi család – köztük néhány bárói familia – rendelkezett itt befolyással. A gyakorivá, szinte állandóvá váló birtokpererek és a bonyolult rokonsági kapcsolatok pedig azt eredményezték, hogy kifejezetten sok oklevél született a helyi nemesek közti ügyekben, s ezek nagy része szerencsésen fenn is maradt. Mindezek következtében az Anjou-kortól számítva az írott források mennyisége már elégségesnek tűnik a településtörténeti folyamatok nagy ívű megrajzolásához.

Ez az állítás még úgy is igaz, hogy a rendelkezésre álló okleveles anyag itt is – akárcsak az ország más részein – alapvetően birtokjogi vonatkozású volt, azaz főleg birtokperekről számolt be, ez pedig kicsit egysíkú képet ad. A tematikai homogenitáson néhány határjáró oklevél (köztük olykor utcák nevét és elhelyezkedését is pontosan tartalmazó leírás), főleg hatalmaskodások következtében készült, kisszámú jobbágyfelsorolás¹⁶⁷ és egy kifejezetten érdekes, Bolchidáról beszámoló, magáncélokra íródott birtoktörténeti feljegyzés¹⁶⁸ enyhít valamelyest, azonban összességében így is komoly intuíció szükségeltetik ahhoz, hogy ebbe a „színtelen-szagtalan” forrásanyagba némi életet leheljünk.

Ráadásul nem is minden település története adatolható oklevelek segítségével. Vannak ugyanis olyan, egykor feltételezhetően létező helységeink is a területen, amelyek múltjára nézve írott forrásokkal egyáltalán nem rendelkezünk, csupán földrajzi adatok utalhatnak arra, hogy ezek korábban valóban működő és lakott jobbágyfalvak voltak. Az ebbe a csoportba tartozó néhány, korábban feltételezett település kapcsán erőteljes kritikát kell alkalmaznunk, s ez a kritika olykor a korábbi kutatási eredményekkel is szembe kell, hogy szegüljön.

Ami az itt álló falvak okleveles említéseit illeti, ezek a 13. század első felétől kezdenek el feltűnni az oklevelekben. Tizenkét falu szerepel a két legfontosabb 13. századi forrásunkban, a Váradí Regisztrumban és az 1290–1294 között felvett váradí tizedjegyzékben. Az előbbiben 1213-ban tűnik fel Inke, Nyék, Szentmárton és Újlak, 1214-ben Mácsó, majd pedig 1222-ben a herpályi monostor, már amennyiben elfogadjuk, hogy az említés valóban Herpályra és nem a megyében

¹⁶⁷ A közbűntettnék számító hatalmaskodásokban a legtöbb esetben jobbágyok vettek részt a középkorban. Szabó 1969. 174–183. A hatalmaskodás fogalmát és értelmezését újabban Tringli István foglalta össze részletesen. Tringli 2020. 67–166.

¹⁶⁸ DL 29041.

fekvő, hasonló nevet viselő falvakban álló szerzetesrendi intézmények valamelyikére vonatkozik. A váradi tizedjegyzékben az 1290-es években szerepel elsőként Bálintteleke, Apabolcsa és Dersbolcsa, Herpály (itt már maga a falu), Apakovácsi, Szentdienes, Szomajom, Újfalu és Újlak. Ezen kívül egyéb okleveles forrásban említik 1273-ban Herpályt, illetve 1274-ben Bolcshidát. Csak 14. századi oklevelek említik először Dejtert, Kengyelt, Kórógyot, Szentdemetert és Szentkozmadamjánt. Még később, 15. századi oklevelekben maradt fenn elsőként Andaháza és Palocsa neve.¹⁶⁹

A történeti földrajzi vizsgálatoknak minden esetben kiemelkedően fontos szerepe van a korábbi települések azonosításában és lokalizációjában. Az egykor működő, mára már elpusztult falvak nevei a Kárpát-medencében általában határ-, puszta- vagy dűlőnévként, sőt, olykor víznévként igen sokáig, a modern korig megőrződtek. Ezek a nevek szerepelhetnek írott forrásokban is, máskor azonban térképeket is fel kell használnunk a kutatás során.

Ehhez minden esetben az adott területről készült legkorábbi kartográfiai ábrázolásokat kell összegyűjtenie a kutatónak, ugyanis a 18–19. századi kéziratos térképek a legtöbb esetben még következetesen feltűntetik azokat az információkat, amelyek a középkorra visszavezethető tanulságokkal bírnak. A régészet- és történettudomány berkein belül mindezek miatt sarkalatos és széles körben elfogadott nézet, hogy a 18–19. századi kéziratos térképek még viszonylag pontosan megmutatják a középkori földrajzi viszonyokat, a település-, víz- és erdőneveket, valamint egyéb topográfiai jelenségeket, például a különféle, mára elpusztult egyházi épületek egykori helyét is. Ebben változást csak a 19. századi folyószabályozások, az alföldi mocsarak lecsapolása és kultúrtájja alakítása jelentett, amely szinte nyom nélkül tüntette el a középkori tájjal kapcsolatos információk többségét.¹⁷⁰ Berettyóújfalu középkori területének vizsgálatához a fentiek tükrében a kéziratos térképek szintén jól felhasználhatók. Szerencsére más régiókhoz képest is viszonylag jól állunk az ilyen újkori térképes ábrázolásokkal, amelyek legnagyobb része úrbéri térkép volt, azaz birtokjogi okokból keletkezett.

¹⁶⁹ A forráshivatkozásokat alább részletesen ismertetjük majd.

¹⁷⁰ Mesterházy 1982b. 103.

A térképek sorában mindenképp meg kell említeni azokat a 18–19. századi országos, katonai célú térképészeti felméréseket is, amelyeket régióinkban is elvégeztek. Ezek közül az első az 1782–1785 között felvett I. Katonai Felmérés volt, ez az időben legkorábbi olyan részletes térképünk, amely a mai Berettyóújfalu teljes területét még a folyószabályozások előtti időkben ábrázolta, így az ennek segítségével tanulmányozható földrajzi viszonyok számos információval bírhatnak a középkor végi helyzet megértéséhez.¹⁷¹ A II. (országosan 1819 és 1869 között elkészített) és a III. (1869–1887) Katonai Felmérések abból a szempontból nyújtanak ennél többet, hogy ezeken már számos olyan mikrotoponímiai név (a települések bel- és külterületeinek földrajzi neve) is fel van tüntetve, amelyet az első felmérésen még nem ábrázoltak, s ezeknek olykor a középkorra nézve is van mondanivalója. Igaz, mindkettő már a Berettyó-szabályozási munkák idejében vagy azután készült, amelyek ekkoriban jelentősen megváltoztatták a korábbi vízrajzi viszonyokat.¹⁷²

A mikrotoponímiai nevek szempontjából a részletekben leginkább gazdag országos térképünk az úgynevezett kataszteri térkép volt, amelynek térképlapjai a 19. század második felében hosszú éveken keresztül készültek a Habsburg Birodalom teljes területéről. Az általunk vizsgált régióban 1886-ban zajlott ez a felvétel, amikor ugyan már véget értek a folyószabályozási munkák a Berettyó-vidéken, azonban így is számos olyan dűlőnevet rögzítettek ezeken a térképlapokon, amelyek a középkorra vonatkozó információkat hordoznak.¹⁷³ Ezeknek a földrajzi elnevezéseknek természetesen el kell végezni a kritikáját is, hogy ki tudjuk szűrni azokat a helyneveket, amelyek egyértelműen a középkori helyzetre utalnak, s azokat, amelyek már csak az újkorban jöttek létre. Habár ezek voltak a legkorábbi helyzetet rögzítő térképes ábrázolások, természetesen a 20. századi nyomtatott térképek dűlőnév és egyéb hasonló adatai is fontosak lehetnek a számunkra, s nem szabad megfeledkeznünk a modern kor vívmányairól, azaz a régészeti, vagy más célból készült légi fotókról és az interneten elérhető különféle műholdas felvételekről sem, amelyek többek között a korábbi földrajzi állapotokat (így például az egykor létező folyómedreket és holtágakat) is híven megmutatják számunkra.

¹⁷¹ I. Katonai Felmérés.

¹⁷² II. Katonai Felmérés; III. Katonai Felmérés.

¹⁷³ Kataszteri Térképek.

Az országos felméréseknél általában részletesebb információkat nyújtanak azok a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárában, illetve a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában Térképtárban található, kézzel rajzolt úrbéri térképek, amelyek a mai Berettyóújfalu területének általában csak egy kisebb szegletét (a legtöbb esetben meghatározott birtoktömbjét vagy pusztáját) ábrázolják, ezt azonban mindennél részletesebben teszik, pontosan feltüntetve a terület terepviszonyait, útjait, földrajzi elnevezéseit is.

Az ilyen jellegű térképek szerencsés módon már viszonylag korán, a 18. század közepétől rendelkezésre állnak Berettyóújfalura és környékére nézve. A legkorábbi ismert kéziratos térképünk 1759-ben készült Szentmárton, Újlak és Szomajom területéről, igaz, ezt csak egy 1838. évi, hiteles másolatból ismerjük. Szintén korai, 1782-es helyzetet rögzítő térképünk a Kórógy prédiáról készített részletes ábrázolás.¹⁷⁴ A 19. században megszorodnak az ilyen források. Ismerjük például Herpály térképét (1815, 1827, 1842),¹⁷⁵ de van két ábrázolásunk Berettyóújfalu belső részeiről is (1818, 1821).¹⁷⁶ Ez utóbbi két újfalui térkép már csak azért is kiemelkedő jelentőségű, mert – még ha valamivel később keletkeztek is mint az I. Katonai Felmérés – ezek voltak a legkorábbi, valóban részletes rajzok a mai belváros utcaszerkezetéről, ami megcsillantja annak az esélyét, hogy a középkori okleveles anyag mellé helyezve kísérletet tehetünk a korabeli településszerkezet rekonstrukciójára. A várost körülvevő puszták térképei szintén hemzsegnak a középkori vonatkozású adatoktól (Andaháza és Szentkozma – 1812, Pusztakovácsi – 1838, Szomajom és Szentdénés – 1848, Berettyóújfalu határa – 1864, Bócs és Hídköz – 1866),¹⁷⁷ így komoly segítséget nyújtanak a területen egykor elhelyezkedő jobbágyszervezetek lokalizációja során. Mindezek mellett felhasználhatónak tűnik témánk szempontjából a közeli Derecskéről készült két kartográfiai ábrázolás is (1804, 1820).¹⁷⁸ Megemlítendőek továbbá azok a 19. századi térképek, amelyek a folyószabályozások kapcsán rögzítették a munkálatok megkezdése előtti vízrajzi viszonyokat. Ezek közül talán egy 1827-ben keletkezett kéziratos térkép tűnik

¹⁷⁴ Bmt 65. (Az 1759-ben készült térkép 1838. évi másolata); MNL OL S 16. No. 1130.

¹⁷⁵ Bmt 37.; Bmt 48.; DM F 5954.

¹⁷⁶ MNL OL S 16. No. 270.; Bmt 40.

¹⁷⁷ Bmt 35/1.; MNL OL S 11. No. 787.; Bmt 98.; Bmt 97.; Bmt 145.; Bmt 153.

¹⁷⁸ MNL OL S 16. No. 474.; MNL OL S 16. No. 273.

a leginkább használhatónak.¹⁷⁹ Ilyen jellegű, vízügyi térképek egyébként nagy számban készültek a régióról, de szinte minden esetben kizárólag a Sárrét területe koncentráltak, Berettyóújfalu környéke ebből a szempontból kevésbé volt a térképészek számára népszerű vagy fontos.

Az okleveles források és a térképi ábrázolások mellett kitüntetett szerepet játszanak a Berettyóújfalu területén a középkorban létező jobbágyfalvak történetének megismerésében a régészettudomány által felmutatott eredmények is, igaz, a terület régészeti kutatásának mértéke még ma is jócskán elmarad a kívánatostól. Az archaeológiai vizsgálat legfontosabb korlátja alapvetően az érintett terület kutatottságának intenzitása, hiszen csak onnan van ilyen információnk, ahol a talajréteget valamilyen okból – spontán módon, például földmunkák során, vagy tudatosan, direkt és célzott kutatási szándékkal – megmozgatták. Így pedig számos lelőhelyről máig sincsen tudomásunk, mint ahogyan azt majd alább is látni fogjuk. Problémát okoz továbbá, hogy egyes korai ásatásokat olykor nem megfelelő szakszerűséggel hajtottak végre, nem dokumentáltak precízen, a feltárást pedig szelektív módon, nem minden részletre és kontextusra kiterjedően végezték el, sőt, olykor magát a lelőhelyet is károsították ezáltal. Kiemelendő még mindezek mellett, hogy a környéken talált régészeti leletek jellege is meglehetősen egysíkúnak tekinthető. Ha elő is került valami a föld alól, az legnagyobb részben terepbejárások során fellelt kerámiatöredék volt, amelynek értelmezése és datálása számos problémát vet fel. Ilyen bizonytalanságot okozó tényező például, hogy a kora Árpád-kor edénykészletének a legáltalánosabb formái (fazekak), azok készítési technológiája és díszítésmódja a 9. és a 13. század között nagymértékben homogén, így a korszakon belül ezt csak igen nehezen lehet keltezésre felhasználni.¹⁸⁰

Habár a területen több tucatnyira tehető az ismert és középkorra visszamenő lelőhelyek száma, sok esetben ezek csupán egyszerű terepbejárások révén kerültek azonosításra. Ennél nagyobb figyelmet fordított az archaeológia a környéken egykor álló templomok vizsgálatára, amelyek közül többet is feltártak. A legnagyobb népszerűségnek ebből a szempontból értelemszerűen a korszak épített

¹⁷⁹ Bmt 47. A munkánk során felhasznált kéziratos térképekből összeállított válogatást ld. a Mellékletben.

¹⁸⁰ Bocsi 2020. 7–8.

örökségének leglátványosabb maradványa, a herpályi Csonkatorony örvendett. Viszonylag kevés ugyanakkor az olyan módszeres régészeti célú feltárás a régióban, amely konkrét információkat nyújtana a kutató számára, akár az egykori falvak azonosítására, vagy a településtörténet és a lakott helyek fejlődésének, egymáshoz való viszonyának az értékelésére vonatkozóan. Mindezek ellenére sem mondhatunk le azonban ezekről az eredményekről, hiszen még így is számos alkalommal segíthet minket a faluhálózatra nézve lényeges következtetések levonásában. A régészettudomány eredményeit az egyes településekkel kapcsolatos ismeretek felvázolása során fogjuk majd részletesen ismertetni.

2. HATALMI VISZONYOK A MEGTELEPEDÉS UTÁN, A TERÜLET HELYE A VILÁGI ÉS EGYHÁZI IGAZGATÁSI SZERVEZETBEN

A mai Berettyóújfalu területe a világi igazgatás szempontjából a középkori Bihar vármegye északnyugati részén helyezkedett el, míg egyházjogi értelemben a 13–14. századra a váradi (Szent László uralkodásáig még bihari) püspökség bihari, vagy másképpen nyíri főesperességének részét képezte.¹⁸¹ A két nagy szervezet kezdetei kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy létrejöttük idején, a 11. századtól kezdve az egész országban nagyon szoros kapcsolat és kronológiai, valamint területi párhuzamosság figyelhető meg a világi és egyházi intézményrendszer között.

Az államszervezés a 11. századi Kárpát-medence területén ugyanis analóg módon, általában a következőképpen ment végbe: a király elsőként fegyveres úton, vagy békés hódoltatás során megszerezte a szembeszegülő pogány előkelőkkel szemben az adott régió feletti politikai ellenőrzést, ezután kialakította a földmagántulajdonon alapuló, nyugati mintára létrehozott magánföldbirtok-rendszert, egyúttal pedig a terület jelentős részét (általánosan elterjedt elképzelés szerint nagyjából a kétharmadát) királyi birtokba vette, azaz kisajátította. Ezt követte a létrehozandó vármegye székhelyének kijelölése, amelynek élére, a központul

¹⁸¹ Györffy 1963–1984. I. 575. A bihari főesperesség részeként sorolja fel az érintett falvakat az 1291–1294 közötti évekről beszámoló váradi tizedjegyzék és az 1332–1337 között szedett pápai tizedjegyzék is. Jakubovich 1926. 358–359.; MVH I/1. 41–42.; Ld. még Ortvy (szerk.) 1891–1892. 517–561.

szolgáló és a vármegyének nevet adó ispáni várba megbízható hívei közül a királyi hatalmat helyben megtestesítő ispánt állított. A megyésispánság létrehozásával és ispáni várak építésével, vagy már meglévő földvárak használatba vételével egyúttal annak is megteremtette a katonai feltételeit, hogy a nagyrészt még pogány népeiségre egyházi intézményrendszer szerveződhessen, aminek kialakítását a klérus így már az ispán katonai felügyelete és támogatása mellett tudta végrehajtani.¹⁸² Mindennek a folyamatnak az eredményeként általános gyakorlattá vált a korai Árpád-korban, hogy a vármegyék és a püspökségek, illetve főesperességek területi értelemben és központjuk kapcsán is – logikus módon – egybeestek. Mit is jelent ez pontosan?

Egyrészt, a püspökségek területéhez ekkor még minden esetben több vármegye teljes egészében hozzátartozott (azaz kezdetben még nem volt olyan vármegye, amelynek egyházai felett két püspökség bírt volna befolyással), a püspök pedig általában az egyik, az egyházkerületében lévő megyésispánság ispáni várában alakított ki székhelyet a maga számára (ez alól van néhány kivétel: Pécs, Eger, Vác), ahol az ispán és a vármegye apparátusa biztosította a megfelelő védelmét és támogatta szervező tevékenységét. Másrészt, a püspökségek területét alkotó, csak a 12. századra kiformalódó főesperességek élén álló főesperesek (eleinte még csak egyfajta „kerületi papok”) is általában egy-egy ispáni várban rendezkedtek be – szintén az ispán védelmében és támogatásában bízva – és onnan vonták folyamatosan ellenőrzésük alá a környező vidék plébániáit. Egyházi befolyásuk ezért elsősorban azon a területen érvényesült, ahol a területileg illetékes ispán is befolyással bírt. Ilyen módon a főesperességek földrajzi szempontból szinte minden esetben pontosan egybeestek egy-egy komplett vármegye területével, mindezek mellett pedig általában székhelyük és elnevezésük is pontosan megegyezett.¹⁸³ A későbbi időkben, a 13. századtól a helyzet azonban bonyolódott, mert ugyan az egyházi intézményrendszer a legtöbb – de nem minden esetben – évszázadokon keresztül stabilnak bizonyult, és az alsóbb és felsőbb szintű egyházkerületek határai olykor hosszú időn keresztül sem nagyon változtak, azonban a világi igazgatási rendszerről ez már közel sem mondható el. A korai, hatalmas területű

¹⁸² Kristó 2003. 56–57.; Tringli 2001. 16–17.

¹⁸³ Györffy 2000. 186.; Kristó 1988. 214–220.; Kristó 2003. 52–102.

„óriásmegyék”¹⁸⁴ a népesség növekedésével több, kisebb vármegyére szakadtak szét, máskor nyomtalanul eltűntek, míg korábban lakatlan területeken, klasszikusan a királyság peremvidékein a népesség megtelepedése szükségessé tette új vármegyék felállítását, ami az egyházi és világi intézményrendszer földrajzi párhuzamosságainak sok esetben véget vetett. Az egykori, de eltűnt vármegyék hajdani kiterjedését ezért nem egyszer már csak a később is fennálló korai keletkezésű főesperességek területe alapján lehet meghatározni.¹⁸⁵

A fenti alapvetés után lássuk, hogy mi a helyzet Berettyóújfalu környéke és Bihar vármegye korai fejlődése kapcsán, mit tudunk a megtelepedés körülményeiről, valamint az egyházi és világi területi igazgatási szervezet kezdeteiről? A megye északi részén, leginkább a Berettyó jobb partján a korabeli helynevek arra utalnak, hogy az itt a honfoglalás után megjelenő magyarok szórványos szláv lakosságot találhattak.¹⁸⁶ Annak ellenére is így tűnik, hogy – ahogyan arról már szót ejtettünk – régészetileg ezt a 9. századra nézve egyelőre még nem sikerült egyértelművé tenni. A területünkön az avar továbbéléssel kapcsolatosan korábban szkeptikus vélemények terjedtek el a szakirodalomban, azonban a fent ismertetett újabb régészeti leletek feltehetőleg lehetőséget teremtenek majd a jövőben ennek az álláspontnak az óvatos felülvizsgálatára.¹⁸⁷

A kutatás eddigi állásfoglalása alapján a 9. század végén, a területen élő gyér népességre egy honfoglaló nemzetség telepedett rá. Az őslakók Mesterházy Károly szerint feltételezhetően Herpályon és közvetlen környékén éltek, ennek a lakoságnak az avar, vagy szláv mivoltát azonban nem lehet egyértelműen igazolni.¹⁸⁸ A Berettyótól délre, a bócsi pusztán fekvő Nagy-Bócs-dűlőben is vannak településnyomok. A 8–9. századi népességre vonatkozó régészeti adatok pedig éppen annak a területnek a keleti határán találhatók, ahol az újkori kéziratok térképek az egykor itt elhelyezkedő Nyék falura – a régió egyik igazolhatóan legkorábbi

¹⁸⁴ Összefoglalóan: Zsoldos 2010.

¹⁸⁵ Kristó 1988. 220–235.

¹⁸⁶ Rácz 2004. 71–74.

¹⁸⁷ A terület korai népességének problémájára áttekintő jelleggel ld. Bárány 2020. 42–49.

¹⁸⁸ Kündülopontként ld. Jakó 1940. 22–27.; Györffy 1963–1984. I. 571–573.; Mesterházy 1982a. 81–82.

falvára – utaló mikrotoponímiákat is jelölnek. Igaz, a falut magát régészetiileg még nem sikerült azonosítani, ami a szisztematikus archaeológiai kutatás hiányából fakad.¹⁸⁹

A területen bizonyosan már közvetlenül a megtelepedés utáni időktől kezdve létesültek új falvak, ahol a kereszténység terjesztése is megindult, talán már a 10. század második felében. Országos szinten a korai Árpád-korban épült nagyon egyszerű szerkezetű, kisméretű, egyhajós, egyenes vagy félköríves szentélyzáródású templomok mutatják ezt a korai megtelepedést a legszemléletesebben. Ezek az építmények az általunk vizsgált területen is kimutathatók. Berettyóújfalunak a folyótól északra eső részén több ilyen, 11–12. századra keltezhető templommaradvány is előkerült (ezek: a herpályi, az egyházszigeti, a kisandaházi és a szentdemeteri egyházak voltak), melyekről alább még jócskán lesz szó. Szintén foglalkozott a kutatás az egykor itt álló, kifejezetten korai alapítású falvak kérdésével. Mesterházy Károly számos véleménye szerint a 10–11. században létrejött telepet megemlégett a környéken, amelyeket szerinte temetőjük és egyéb maradványaik alapján lehet datálni (Újfalu, Kovácsi, Kengyel, Palocsa, Szentkozma, Macsó, Inke, Herpály, Andaháza, Szentdemeter).¹⁹⁰ Állítását az alábbiakban fogjuk mérlegre helyezni. Ami pedig a korai Bihar megyében feltételezhető hatalmi viszonyokat illeti: Anonymus szerint a terület ekkor még Ménmarót vezér uralma alatt állt, de mára már tudjuk, hogy ez nem több, mint a szerző számos történeti fikciójának egyike, akiről egyébként is köztudott, hogy a saját korának jelenségeit, azaz a 12–13. század fordulójának viszonyait ábrázolja a művében, a honfoglalás korába visszavetítve azokat.¹⁹¹

A korai helyzet értelmezése kapcsán leginkább Györffy György volt az, aki az Árpád-kor települési viszonyait feldolgozó történeti földrajzi munkájában kész koncepcióval állt elő Biharra nézve, s ebben részben Jakó Zsigmond korábbi eredményeire épített. A magyar történettudományban nem egyedülálló módon, leginkább a Névtelen által említett, a korai időszakban itt élő „kazár” lakosok alapján ő is azt feltételezte, hogy a későbbi Bihar megye területén is nagy számban telepedtek meg a magyar törzsszövetséghez a Kazár Birodalomban csatlakozó,

¹⁸⁹ Dani et al. 2005.; Bmt 97. és Bmt 153.

¹⁹⁰ Mesterházy 1982a. 82–84.

¹⁹¹ Legújabbban, további szakirodalommal: Zsoldos 2014. 168–170.

nyolcadik honfoglaló törzssé szervezett kabarok, azonban ez a feltevés nem felel meg a valóságnak.¹⁹² A másik olyan katonai népelem, amely Györffy szerint talán már a 10. századtól a megye területén élt, állítása szerint a székelység volt. Habár a székelyekről valóban ismeretes, hogy szórványokban megtelepedtek az Érmelléken, valamint Telegd környékén is, a kronológia ez esetben sem felel meg ennek az állításának. Anonymus erre vonatkozó megjegyzése ugyanis ezúttal is inkább a saját korára, vagyis a 13. század elejére, mint a honfoglalás időszakára vonatkozik, azaz nem lehet egyértelműen bizonyítani, hogy az államszervezés korában itt már valóban székelyek éltek volna, főleg, hogy a székelység kialakulása és Erdélybe kerülése kapcsán a mai napig számos megválaszolatlan kérdés merül fel.¹⁹³ Ehhez még azt is érdemes hozzátenni, hogy a székelyekre vonatkozó nyelvészeti – egészen pontosan helynévi – adatok is csak a 13. századtól jelentek meg a megye területén.¹⁹⁴

A két katonai segédnép korai jelenlétét – amely, mint láthattuk, minden bizonnyal tévedés – Györffy egyébként logikus módon azzal magyarázta, hogy Bihar megye eleinte a hercegek egyik dukátusaként funkcionált, s szerinte ezek a népcsoportok, mint katonai segédnépek voltak a herceg szolgálata alá rendelve. Álláspontja szerint ez lehet az oka annak is, hogy a kiterjedt királyi birtokokkal rendelkező régióban a magyar nemzetségek közül csak kevés tudta már a korai időkben is megvetni a lábát. Ezek a nemesi nemzetségek – leginkább az Ákos és a Borsa – pedig főleg a Berettyó mentén rendelkeztek birtokokkal. A két *gens*-ra vonatkozó állítása a fentiekkel ellentétben elfogadhatónak tűnik, ezek a rokonságok valóban kiterjedt területtel bírtak a térségben.¹⁹⁵

A megyében székelyek és kabarok korai jelenléte tehát nem igazolható, de ennek ellenére is úgy látszik, hogy a királyi hatalom az államalapítás korában részben törzsi eredetű, részben pedig idegen katonai elemeket telepített a környékre, amelyet a viszonylag nagy számban megjelenő törzsi helynevek (Nyék, Megyer,

¹⁹² Jakó 1940. 25–26.; Györffy 1963–1984. I. 571–572. A kutatás újabban az Anonymus által is említett kazárokból a 12–13. század fordulóján a Nyírségben élő muszlimokat azonosította. Zsoldos 2014. 170.

¹⁹³ Zsoldos 2014. 171. A székelykérdés viszonylag friss és lényegi összefoglalására ld. Kordé 2016. A székelyek bihari jelenlétére és településeire röviden: Benkő 2016. 141–142.

¹⁹⁴ Rác 2004. 69–71.

¹⁹⁵ Györffy 1963–1984. I. 571–573. A régió betelepülésére ld. újabban: Bárány 2020. 38–41.

Jenő, stb.) és nem magyar etnikumra utaló településnevek (Orosz, Besenyő, stb.) bizonyíthatnak egyértelműen. A bihari vár népeire is több adatunk ismert.¹⁹⁶ Katonai telepítésre utalhat továbbá a modernkori Berettyóújfalu közvetlen keleti határában elhelyezkedő egykori Fegyvernekpeterd (ma Mezőpeterd) falu neve is, ami az ispáni várat szolgáló katonai elemek korai jelenlétét mutatja a vizsgált terület szomszédságában.¹⁹⁷ A telepítés nyomai Berettyóújfalu határain belül is megjelennek, amit a déli parton egy alább még tárgyalandó Nyék falunév mutat a legbiztosabban. Szintén az ispáni várat szolgálták azok a nevükből kikövetkeztethetően királyi szolgálónépi falvak (Kovácsi, Csatár, Szöllős, Tárnok, stb.), amelyek viszonylag nagy számban találhatók a korai Biharban.¹⁹⁸ Vizsgált régiókban ezek is előfordulnak, ilyen például az északi parton fekvő Kovácsi és feltehetőleg Dejter.

Ezek a törzsnevet viselő, katonai elemekkel benépesített települések és a királyi szolgálónépek falvai a Biharvár székhellyel funkcionáló várispánság birtokain jöttek létre, a váradi központ kialakítása ezt időben bizonyosan nem előzhette meg. Minden adat egyértelműen arra utal ugyanis, hogy csak a 11. század dereka után vették használatba a váradi erődítményt, ami nyilvánvaló módon nem volt teljes mértékben független a bihari püspökség központjának Váradra történő áthelyezésétől sem.¹⁹⁹

Ha a világi és egyházi szervezetről beszélünk Bihar esetében, alapvetően három intézményre kell a figyelmünket fókuszálni: a megyére, a püspökségre és a hercegségre. Elsőként beszéljünk tehát a bihari megyéispánság történetéről, amelynek kezdeti fejlődése a bihari püspökség kialakulásától sem választható el teljes mértékben. Amennyiben ugyanis sikerül az egyházkerület létrehozásának időpontját meghatároznunk, akkor az eredmény segítséget nyújthat a vármegye kezdeteinek megismerésében is.

Jelen ismereteink szerint a bihari püspökség alapítása – amelynek székhelyét Szent László helyezte át Váradra uralkodásának második szakaszában, 1090 körül – a 11. század első felében történt. A bihari egyházmegye létrejöttét a kutatás

¹⁹⁶ Jakó 1940. 28–29.; Györfly 1963–1984. I. 573–575.; Rác 2004. 69.

¹⁹⁷ Jakó 1940. 66.; Bocsi 2006. 52–53.

¹⁹⁸ Györfly 1963–1984. I. 576.; Bárány 2020. 50–52.

¹⁹⁹ A váradi kezdetekre: Szende 2014. 103–106.; Rusu 2011. 221.

legkorábban Szent István uralkodásának végére tette, de azt mindenképp bizonyosnak tartotta, hogy legkésőbb 1050 körül már létezett.²⁰⁰ A vármegye alapítási idejét egy érdekes jelenség segít megválaszolni, mégpedig az, hogy az egri püspökség pankotai (eleinte még zombolyi) főesperessége a középkor derekán nem állt területi kapcsolatban a püspökség hatalmas, földrajzi egységet alkotó tömbjével, hanem a bihari és csanádi egyházmegyék között, a kettő határán mintegy szigetet alkotva terült el. Ez a speciális helyzet – bár nem tekinthető kuriózumnak az Árpád-kor Magyar Királyságában²⁰¹ – nem a véletlen műve volt, és arra utal, hogy a bihari püspökség alapítását megelőzően Bihar még Eger fennhatósága alá tartozott, azaz a bihari püspökség logikusan az egri püspökség alapítása után alakult csak ki. A létrejövő új *diocesis* volt tehát az, ami a bihari területeket átveve, létrehozta az említett „egri szigetet”, elszakítva azt az egri püspökség egybefüggő területétől.²⁰²

De mi köze ehhez a bihari megyésispánság alapításának? Az, hogy amennyiben elfogadjuk Zsoldos Attila frappáns érvelését arra nézve, hogy egyrészt az egri püspökséget már 1003-ra létrehozták, másrészt, hogy az egri püspök korai bihari befolyása csak abban az esetben volt lehetséges, ha Biharban ekkor már megyésispán ült,²⁰³ akkor kijelenthető, hogy Bihar vármegye is kifejezetten korai, az első vármegyék közé tartozó, I. Szent István uralkodásának kezdetén már létező intézmény volt, amely az egri püspökség befolyása előtt, azaz bizonyára nem sokkal 1003-at megelőzően is működhetett. Ispánjai is már igen hamar, 1067 környékétől rendszeresen megjelentek a forrásokban.²⁰⁴

A vármegye korai létrejötte, valamint a székhely ilyen formában történő kijelölése valószínűleg annak is köszönhető, hogy Biharvár már a kezdetektől kifejezetten jelentős hely, feltehetően törzsi szállásterület székhelye, igazi regionális

²⁰⁰ Koszta 2014. 41–46.

²⁰¹ Ugyanez a helyzet a korai időszakról fogva Szatmár megyében is, ahol Nagybánya környékén létezett egy egri enklávé az erdélyi püspökség területébe ékelődve. Gulyás 2016. 159.

²⁰² A bihari püspökség kialakulásával kapcsolatos különféle elméletekre és az egri enklávéra ld. Györffy 1963–1984. I. 576.; Kristó 1988. 474–476.; Kristó 2003. 65.; Thoroczkay 2002. 491.; Koszta 2014. 64.

²⁰³ Zsoldos 2010. 310–314.; Zsoldos 2014. 179–180. Ezzel ellentétes véleményt képvisel újabban Galambosi 2020.

²⁰⁴ Györffy 1963–1984. I. 601–603.; Zsoldos 2011. 137–140.

központ lehetett – bár, egykori urát sajnos nem ismerjük –, amit az uralkodó feltételezhetően fegyveres erővel szerzett meg. A terület megszerzésének története sajnos nem maradt fenn, de az elmondottak alapján teljesen magától értetődő és indokolt döntés volt, hogy az uralkodó Biharvárba ültette a terület új ispánját a hódoltatás után. Mivel a megye az úgynevezett „óriásmegyék” csoportjába sorolható, amelyek a legtöbb esetben ilyen eredettel rendelkeznek, ez az állítás igen hihetőnek tűnik.²⁰⁵

A bihari *comitatus* politikai szempontból a legjelentősebb megyék közé tartozhatott az országban az Árpád-kor folyamán, amely már pusztán annak hatalmas területe alapján is érzékelhető. Ebbe ugyanis a 13. századig nem csupán a későbbi Bihar vármegye földje tartozott bele, hanem az ekkor még nem önálló és csak később elszakadó Zaránd megye,²⁰⁶ emellett a később Kolozshoz tartozó Kalotaszeg, sőt, talán Békés bizonyos részei is.²⁰⁷ A nagy méret indokolhatja azt, hogy mint más megyék kapcsán is megfigyelhető, a területébe több, korábban létező ispánság is beolvadhatott,²⁰⁸ így az úgynevezett körösközi ispánság területe is. Ez egy minden bizonnyal a 13. századra elhalt várispánság lehetett, amelynek befolysa a Sebes- és Fekete-Körös között elhelyezkedő részekre terjedhetett ki, ám később Bihar vármegyébe integrálódva teljes mértékben eltűnt.²⁰⁹

Az Árpád-kor folyamán Bihar vármegye a felvázolt feltételek mellett működött, azonban a 13. századi társadalmi változások hatására a korszak végére az egykori királyi vármegye²¹⁰ átalakult. Györffy György már az 1230-as évek kapcsán a nemesi vármegye létrejöttének első jeleiről beszélt Biharral összefüggésben. Erre nézve megdönthetetlen bizonyítékunk azonban csak 1299-től áll rendelkezésre, ekkor esett ugyanis szó elsőként a vármegye négy szolgabírójáról,

²⁰⁵ A korai katonai központi szerepre ld. Gáll 2013. 51–60., 834–835.; Koszta 2014. 65–68.; Zsoldos 2014. 178–180.

²⁰⁶ Az elszakadásra: Zsoldos 2011. 234.; Zsoldos 2010. 313–314.

²⁰⁷ A megye korai határait ld. Györffy 1963–1984. I. 574–575.; Zsoldos 2011. 137.; Koszta 2014. 50.; Zsoldos 2014. 177–178., jelentőségére: 180–182.

²⁰⁸ Analógiaként érdemes megemlíteni, hogy Szatmár megyében ilyen előzmény volt példának okáért a sásvári és erdődi ispánság. Gulyás 2016. 159–160.

²⁰⁹ Jakó 1940. 30. Újabban: Szálkai 2014.; Szatlóczi 2020. 140–142.

²¹⁰ A királyi vármegye fogalmának lényegére ld. Tringli 2001. 18–25.

amely egyértelmű jele ennek az átalakulásnak.²¹¹ Innentől a bihari nemesi megyei szervezet nyomai rendszeresen feltűnnek a forrásokban, működéséről, tisztségviselőiről számos adattal rendelkezünk.

A nemesi megyék²¹² az ország belsőbb és fejlettebb régióiban négy járásból álltak, amelyek élén négy választott szolgabíró tevékenykedett,²¹³ azonban Biharra nézve jelen ismereteink szerint nem maradt fenn olyan középkori forrás, amely alapján ezeket a kerületeket földrajzi értelemben rekonstruálni lehetne. Ehhez a megye kora újkori írott emlékeit is fel kell használnunk. Az első olyan vármegyei szintű portaösszeírás, amely tartalmazza a járásokat is, csupán 1552-ből maradt ránk, ám jó eséllyel feltételezhető, hogy ez még a középkori helyzetet tükrözi. Az összeírás a szolgabírák neve alapján nevezi meg a kerületeket. Ez alapján Biharban a négy járás nyugat-keleti irányban hosszan húzódva osztotta fel a megye területét.²¹⁴ A négy közül a megye északi felében fekvő két járás (1552-ben ezek északról délre haladva: Sasy Ferenc és Zarvady Imre járásai) volt az, amelyek vizsgált vidékünket is magukban foglalták. A két járás között a határvonalat a Berettyó jelentette, azaz a város mai közigazgatási területe és települései az említett két járás között oszlottak meg.

A későbbiekben a török hódítás következtében – mely egyes időszakokban Bihar megyét is érintette – a járások 16. századi, késő középkorra visszamenő területi beosztása érvényét veszítette, a rendszer többször is átalakult, így a 18. században Bél Mátyás által emlegetett négy járás határai (érmelléki, sárréti, belényesi és váradi járások) már nem utalnak a középkori viszonyokra, azok területe nem esik egybe a 16. századi járáshatárokkal.²¹⁵ Bihar vármegye működése és felépítése a középkor második felében nem különbözött érdemben az ország

²¹¹ Györffy 1963–1984. I. 579.; Zsoldos 2011. 137. (a vonatkozó oklevél: DL 40257.); Szálkai 2014.

²¹² A nemesi megyék kialakulására és működésére összefoglalóul ld. Tringli 2001. 25–50.; C. Tóth 2010.; A nemesi megye működését Szabolcs megye kapcsán részletesen, mindenre kiterjedően elemzi C. Tóth Norbert. C. Tóth 2008. 83–139.

²¹³ A járások mibenlétére: C. Tóth 2007.

²¹⁴ Szálkai 2014. I/1. Függelék, 1–2., 4–7. Ld. továbbá az I/1. Térképmellékletet (Bihar vármegye 1552-ben).

²¹⁵ Szálkai 2014. Térképmellékletek I/2., I/3., I/4., I/5.; Bél 2009. 30.; Elfogadja Bél Mátyás leírását a középkorra nézve forrásként Weisz 2020. 126–127.

többi megyéjétől.²¹⁶ Ami különbség adódott, az leginkább abban állt, hogy a megye örökös ispáni címét – több püspökhöz hasonló módon – 1464-től a váradi püspök viselte, s ez a helyzet egészen 1779-ig fennállt.²¹⁷

Áttérve ezután az egyházi szervezet kérdésére: ami a bihari (váradi) püspökséget illeti, az egyházmegye alapításáról – a többi korai *diocesis*-hez viszonyítva – meglehetősen kevés információval rendelkezünk. A kutatás eleinte Szent Lászlóhoz, a későbbiekben olykor Szent Istvánhoz, majd újabban egyre inkább I. András személyéhez kötötte a létrehozását, ekkor szerepelt a forrásokban az első ismert püspöke, a vallon (namuri) származású Leodvin.²¹⁸ Koszta László a dilemma kapcsán leginkább arra hívta fel a figyelmet, hogy a források által nyújtott adataink szerint a krisztianizáció szintje a Tiszántúl területén még az 1060-as években is elmaradt az ország más területeitől, főleg a Dunántúltól, ami arra utal, hogy megszervezett egyházmegye – a fentebb már tárgyalt, egri püspöki befolyást kivéve – bizonyosan nem működhetett régóta a régióban, de legalábbis nem Szent István korától. Így 1046 előtt nem feltételezhetjük még a bihari püspökség létezését, a későbbi püspökség népesebb nyugati részeiben pedig ekkor még az egri püspök egyházi joghatósága érvényesülhetett.²¹⁹

De vajon mikor hozták létre itt az önálló egyházmegyét? Összességében nagyon úgy tűnik, hogy az 1040-es évek második felében a pogányok felett győzelmet arató I. András lehetett az, aki az alacsony egyházi szervezettséggel bíró megyében a hercegség kialakításával párhuzamosan elhatározhatta önálló püspökség alapítását, amely végül az egri egyházmegye keleti peremterületeinek elcsatolásával – s így az egri enklávé leszakításával – feltételezhetően 1048 körül történt. Nincsenek nyomai annak sem, hogy a bihari ispáni várban valódi püspöki központ épült volna ki, ez csak a püspökség székhelyének Váradra történő áthelyezésével valósult meg, ami szintén csak arra utalhat, hogy a bihari egyházmegye nem állt fenn sokáig a Váradra költöztetés előtti időkben.²²⁰

²¹⁶ Zsigmond-kori működésére részletesen ld. Weisz 2020. 14–15. századi tisztségviselőire: Engel 1996. I. 112–114.; C. Tóth et al. 2017. 70–74.

²¹⁷ C. Tóth et al. 2017. 70.; C. Tóth 2011. 473.; Kristóf 2014. 264.

²¹⁸ Györffy 1963–1984. I. 576.; Thoroczkay 2002. 491. Az alapítás kapcsán korábban elterjedt véleményekre ld. Koszta 2014. 41–46.

²¹⁹ Koszta 2014. 50–53.

²²⁰ Györffy 1963–1984. I. 603.; Koszta 2014. 53–56.; Bagi 2017. 123–126.

Általánosan elfogadott nézet, hogy a püspökség székhelyének Szent László általi áthelyezése valamikor 1091 utánra datálható.²²¹ Berettyóújfalu és környéke innentől tehát már nem a bihari, hanem a váradi *episcopatus* részét képezte. Fentebb már volt szó a püspökségek, főesperességek és vármegyék közötti területi összefüggésről. Hangsúlyosan felvethető, hogy kezdetben itt is hasonló volt a helyzet, azaz az egyházmegye eleinte csak két kisebb egységre oszlott, a bihari és a békési főesperességekre, melyek közül előbbi 1213-tól, utóbbi 1230-tól tűnt fel a forrásokban. A püspökség főesperességeinek száma a kezdeti kettőhöz képest azonban a tatárjárás után jelentősen megnőtt, hiszen ekkor már összesen hat főesperes gyakorolt egyházi fennhatóságot a váradi püspököt szolgálva. Az újonnan kialakuló hat főesperesség közül három helyezkedett el teljes egészében Bihar vármegyében, míg egy negyedik Bihar és Zaránd vármegyék területén feküdt. Két főesperesség a megyehatárokon kívül terült el. A főesperességek között folyóhatárok jelentették a választóvonalat. A hat közül számunkra a bihari (más néven nyíri) főesperesség a lényeges, ami a Köröstől északra lévő részeket foglalta magában egészen a megye szabolcsi határvidékéig, így pedig Berettyóújfalu mai területe is idetartozott. Az, hogy a megyén belül több főesperesség is létrejöhetett, azaz a fent felvázolt, a korai időszakra jellemző analógia a későbbiekben itt már nem érvényesült, részben a megye hatalmas területével, részben a kései betelepeléssel és az egyre növekvő népességgel lehet összefüggésben. A betelepülés során ugyanis a lakosság száma olyan mértékben megnőhetett, hogy két főesperesség már nem volt képes ellátni a sokasodó egyházi feladatokat.²²²

Milyen területi és szervezeti viszonyban volt vajon az itt a kora Árpád-korban működő dukátus a fent ismertetett vármegyével és püspökséggel? A dinasztia trónon nem ülő tagjainak a kormányzásból bizonyos részt és területi hatalmat biztosító hercegség (*ducatus*) intézménye egyes vélemények alapján már a 10. század legvégén megjelent az országban, míg más kutatóink szerint csak a 11. század közepére alakult ki. A hercegség első korszakában – eleinte megszakításokkal – egészen a 12. század elejéig működött, mígnem Könyves Kálmán meg nem szüntette azt, s az intézményt csak a 12. század második felében, majd végén

²²¹ Györffy 1963–1984. I. 684–685.; Kristóf 2014. 19.; Szende 2014. 103–104.

²²² Györffy 1963–1984. I. 575–576.; Kristó 1988. 476–477.; Kristó 2003. 100.; Szálkai 2014. A bihari főesperesség területére ld. Kristó 1988. 477. részletes leírását!

szervezték újjá más keretek között.²²³ Habár a királyi hatalom és a hercegek közötti dinasztikus hatalommegosztást megtestesítő hercegség létrehozásának elsődleges célja a kormányzás hatékonyságának növelése volt,²²⁴ összességében az intézmény főszerepet játszott a 11. század belpolitikai válságaiban és a destabilizációban is.

Az eddigi kutatások alapján területi értelemben a dukátus két központtal működött a 11. századi Magyar Királyságban, ezek közül a fontosabb egyértelműen Biharban helyezkedett el, melynek fennhatósága minden bizonnyal megfeleltetett a korai Bihar vármegye területének. Zsoldos Attila vetette fel újra azt a már korábban is megfogalmazott ötletet, miszerint a dukátus Bihar mellett eleinte az ország délnyugati régiójára terjedt ki, amelyben csak az 1060-as évek második felében következett be változás, innentől ugyanis a hercegség másik magterülete már egyértelműen Nyitra központtal jött létre. Mivel mind a két terület klasszikus értelemben vett perem- és határvidék is volt egyúttal, a rendszer létrehozásában a politikai funkciók mellett a felzárkóztatás és a határvédelem szándéka is meghúzódhatott.²²⁵ Ami a minket érdeklő bihari dukátust illeti, létrejötté Györffy György szerint már a 10. században megtörtént és a bihari vár első ura – Anonymus elbeszélése szerint – Árpád fia Zolta volt, azaz ilyen értelemben kialakítása megelőzte a vármegye és a püspökség megszervezését is. Kristó Gyula véleménye más: állásfoglalása alapján a kialakítás egybeesett a püspökség létrejöttével és a Vata által vezetett pogányfelkelés leverése után, azaz az 1040-es évek második felében, I. András idején történt. Szinte bizonyos, hogy az utóbbi vélemény tűnik elfogadhatónak.²²⁶ Kialakításában, központja kijelölésében az a fent már említett szempont is szerepet játszhatott, hogy Biharvár a régió régi és fontos központja lehetett már az államszervezés előtti időkben is. Mivel a bihari dukátus nagyon hamar, a 12. század elejére megszűnt, s mivel Berettyóújfalu területére nézve ebből az időszakból csak roppant kevés információnk áll rendelkezésre, nem lehet azt megállapítani, hogy milyen szerepet játszott a terület mindennapi életében a hercegi fennhatóság.

²²³ Kristó 1974. 40–59.; Kristó 1979. 44–50.; Zsoldos 2014. 182–183. Összefoglalóul, nemzetközi kontextusba állítva a kérdést ld. Bagi 2017. 43–166.

²²⁴ Kristó 1979. 74–78.

²²⁵ Kristó 2003. 104–107.; Zsoldos 2014. 183–187.

²²⁶ Kristó 1974. 69–71.; Bagi 2017. 383.

A középkori Biharország megtelepedésének, valamint egyházi és világi igazgatásának története a következőképpen foglalható tehát össze. A honfoglalást követően a terület feltehetően egy ismeretlen, a fejedelmi, majd királyi hatalommal később valószínűleg szembeforduló nagyhatalmú törzsfő birtokában lehetett, amelyet azonban Szent István az erdélyi Gyula legyőzésével nagyjából egy időben, közvetlenül a koronázás utáni években szerezhetett meg tőle. A fontos szereppel bíró Biharba ekkor helyezhetett elsőként ispánt és ugyanekkor, ugyanezzel a központtal hozhatta létre Bihar vármegyét is. Ez az aktus megteremtette a feltételeit annak, hogy az új, ekkor még nem túl jelentős népességgel bíró vármegye területére a frissiben létrehozott egri püspökség fennhatóságát kiterjessze. Az 1040-es évek második felében, I. András hatalomra kerülésével a mindinkább benépesedő régió felértékelődött, Bihar vármegye és környéke az újonnan kialakított bihari dukátus területéhez került, s ekkor döntött úgy a királyi hatalom, hogy szintén Biharvár központtal egy új püspökséget is kialakít itt,²²⁷ amely a távoli Egernél sokkal hatékonyabban tudja majd ellátni a környéken az egyházi feladatokat. A folyamatot egyházi vonatkozásban végül a püspökség székhelyének Váradra történő 11. század végi áthelyezése, valamint a 12–13. századra a főesperességek kiformalódása zárta le. A világi rendszert illetően elmondhatjuk, hogy a dukátus a 12. század elején, Könyves Kálmán döntésének értelmében megszűnt, a világi fennhatóságot a területen teljes egészében Bihar vármegye ispánja vette át, míg a királyi vármegye a 13. század végére az országos tendenciáknak megfelelően nemesi vármegyévé alakult, s ilyen formában működött tovább az újkorig.

A fentiekből is kitűnik, hogy a kezdeti időszakban, a terület megszerzése után a királyi hatalom nyomasztó túlsúlya jellemezhetette a megye és főleg a Berettyó-vidék mindennapjait. A fent említett és a megyében már a kezdetektől birtokos Ákos és Borsa nemzetség ismereteink szerint nem jelent meg a mai Berettyóújfalu közigazgatási határain belül. Arra sincs adatunk, hogy további nemzetségeknek lettek volna itt birtokaik. A megyében megtelepedő Turul nemzetség (magterülete alapvetően a Nyírség és a Berettyó felső folyása), Ohat nemzetség (Debrecen vidéke) és Told nemzetség (Körösköz) jószágai távolabb feküdtek vizsgált

²²⁷ A dukátus és az egyházi központok közötti kapcsolatra általánosságban, regionális kitekintéssel ld. Bagi 2017. 123–128.

régióinktól, míg a német származású jövevény nemzetségek, mint például a Gutkeledék és a Hontpázmányok csak a 11. században jelentek meg a környéken. Egyéb, később feltűnő *genusok* (Zovárd-nem, Sártiványvecse-nem, Gyovad-nem, stb.) pedig az ország távolabbi területeiről érkeztek a Berettyó-partra. A 13–14. században az említettek közül több nemzetség – főként a Hontpázmányok, a Borsák és a Zovárdok – a mai Berettyóújfalu földjéből is részeket szerzett, ám nagyon úgy tűnik, hogy ezek a birtokszerzések legkorábban csak a 12–13. században történhettek.²²⁸

Ez alapján szinte bizonyosnak vehetjük, hogy a megye nagy része már korán királyi kézben volt, s erre példaként elég csak a mai város területén elhelyezkedő, már említett déli-parti Nyék, az északi-parti Kovácsi és feltehetően Dejter nevét megemlíteni, amelyek esetében már maga a helynév is a korai királyi birtoklételre utalhat. Ez pedig nem lehet véletlen, hiszen a kutatás is úgy véli, hogy a bihari várföldek legnagyobbbrészt a megye északnyugati, alföldi jellegű területein helyezkedtek el, azaz éppen ott, ahol a mai Berettyóújfalu is fekszik.²²⁹ A korai királyi birtoklás csak a 12. századtól kezdett visszaszorulni a környéken, amikor is az északi parton egy ismeretlen, a herpályi monostort is felépítő nemzetség – talán a Gutkeled, vagy a Borsa – vetette meg a lábát. A déli parton ugyanakkor – bizonyosan királyi birtokadomány révén – feltehetőleg a 13. század legelején a Hontpázmány nemzetség tagjai jelentek meg, hogy végül a tatárjárást követően a magánbirtokosok száma igen jelentősen megszaporodjon a régióban és számos további rokonság is földesúrként tűnjön fel.

3. A TELEPÜLÉSÁLLOMÁNY LOKALIZÁLÁSA, LÉTREJÖTTE ÉS TÖRTÉNETE A TATÁRJÁRÁS ELŐTT

A számos, a város mai közigazgatási határán belül egykor létező település egy része korai előzményekre nyúlik vissza, létrejöttük már az Árpád-kor első szakaszában megtörténhetett, ami annak ellenére is kijelenthető, hogy a legtöbb esetben ezt írott forrással nem lehet alátámasztani.

²²⁸ Györffy 1963–1984. I. 573., 576–577.; Módy 1982. 91–93.

²²⁹ Kristó 1988. 476.

Településtörténeti szempontból fontos cezúrát jelent a 13. század közepén a tatárjárás, ami átformálta az itt található településhálózat képét is. A mongolok környékbeli pusztításáról Rogerius mester beszámolója az elsődleges forrásunk, aki művében érzékletesen írja le Nagyvárad vesztét.²³⁰ Úgy néz ki, hogy a mongol pusztítás térségünket is jelentős mértékben sújtotta, azonban mégsem lehet azt mondani, hogy ez végzetesnek bizonyult volna. A környék földrajzi adottságai ugyanis lehetővé tették, hogy a népesség nagy része elrejtőzzön a tatárok elől, így pedig a veszély elmúltával az újratelepülés is gyorsabban és kisebb veszteségekkel mehetett végbe. A Györffy György megállapítása szerint a megyében bekövetkező településpusztulás országos szinten nem számít igazán magasnak, főleg az Alföld belsőbb területeihez mérve.²³¹ A korábbi lakott helyek jelentősebb része a 14. századra újratelepült és tovább létezett a középkor végéig, míg egyes falvak pusztulása véglegesnek bizonyult, ezeket korábbi, életben maradt lakói már nem vették újra használatba, hanem más, életképesebb lakóhelyeken telepedtek meg a környéken. Az így elnéptelenedett falvak területe minden esetben a szomszédos, prosperálóbb települések határába olvadt be, azok külsőségeit gyarapította.

Jelen ismereteink szerint közvetlenül a magyarság megtelepedése után mind a Berettyó északi, mind a déli partján szerveződtek falvak, amelyek jelentősége azonban különböző mértékű volt. Központként a folyótól északra már a kezdetektől Herpály szolgált, míg a déli parton feltehetően Szomajom, illetve Bolcshida töltött be hasonló szerepet.

3.1. A Berettyó északi partjának települései a mongol támadás előtt

A folyó északi partvidékén a legkorábbi és a teljes középkor folyamán egyik legfontosabbnak számító központ egyértelműen a mai belvárostól egykor keletre fekvő Herpály volt – melynek eredeti névalakja feltételezhetően „Érpály(i)” lehetett –, és ez a régészeti feltárások alapján már az őskortól kezdve szinte folyamatosan

²³⁰ A környék pusztulására ld. újabban B. Szabó 2016. 46–50. A megyében kicsivel kevesebb, mint a falvak ötöde tűnt el a mongol támadás következtében. Szabó 1966. 177.

²³¹ Györffy 1963–1984. I. 578.

lakottnak tekinthető.²³² Ez nem volt véletlen, a kéziratok térképei alapján a Berettyó ezen a szakaszon még az újkorban is, egészen a folyószabályozásokig igen bonyolult rendszert alkotott, a terület nagy része szinte egész évben víz alatt állt. A vizek közül a falu és a környékén található régészeti lelőhely mintegy szigetként emelkedett ki, amely a mai napig jól megfigyelhető, hiszen az itt álló – a monostornak helyet adó – domb még ma is méterekkel magasabban helyezkedik el, mint a környező szántóföldek talajszintje. Ez a földrajzi sajátosság a lakosság számára egyrészt a szeszélyes áradásokkal szemben is biztonságot jelentett, másrészt a katonai fenyegetések esetén is természetes védelmet nyújtott, hiszen feltehetőleg viszonylag tartósan víz vette körül. Minden bizonnyal ennek a lokalizációnak volt köszönhető, hogy a terület már a legkorábbi idők óta kezdve nagy népszerűségnek örvendett a régió lakóinak körében, és hogy az ide érkező magyarság is logikus módon birtokba vette azt.

A környezeti viszonyok a falu elnevezésében is visszaköszönnék. Igaz, eleinte még egészen más vélemények fogalmazódtak meg a településnév etimológiája kapcsán. A Herpály név eredetének megállapítására első ízben O'sváth Pál tett kísérletet, aki szerint az elnevezés arra utalhat, hogy az itt egykor létező szerzetesrendi intézmény – amelynek maradványát ma a herpályi „Csonkatoronyként” ismeri a köztudat – egy pálos kolostor lett volna, és a település ez alapján, a pálos örökségre utalva kapta volna a nevét a latin *Haer(editas) Paul(inorum)* (=a pálosok öröksége) szavak rövidüléséből és összeadódásából.²³³ Mára már tudjuk, hogy O'sváthnak nem volt igaza, ez a szerzetesrendi intézmény bizonyosan nem a pálosokhoz tartozott, hiszen jóval korábban létrejött már, így monasztikus rendhez – feltételezhetően a bencésekhez – köthető. Véleménye annak ellenére is széles körben elterjedt a 19–20. század fordulójára – s még ma is előkerül olykor –, hogy az ilyen névadás semmilyen észszerű nyelvészeti érveléssel nem magyarázható.²³⁴ Egy másik lehetséges etimológiai koncepció ennél tudományosabb elveken nyugodott. Neves nyelvészünk, Kiss Lajos állt elő azzal az ötlettel, hogy – mint számos más korai településnevünk esetében – a Herpály név is személynévi eredetű volt, és talán egy német származású, Heribald nevű birtokosának nevéből

²³² Dani 2011. 18–23.; Mesterházy 1981. 55.

²³³ O'sváth 2009. 220.

²³⁴ Álláspontját mindenféle kritika nélkül elfogadta többek között Tardy 1937. 3.

jött létre.²³⁵ Kérdéses azonban, hogy a Heribald névből létrejöhet-e egyáltalán a Herpály kifejezés a magyar nyelv szabályai szerint? Véleményünk szerint semmiképpen sem.

A megoldás ennél egyszerűbbnek tűnik, és szintén nyelvészeti alapokon nyugszik. A Berettyót – vagy még pontosabban, egyik itt folyó ágát – ugyanis az Árpád-korban az oklevelek olykor Ér~Hér néven is nevezték, minden bizonnyal innen származik a településnév első eleme, ami a folyó melletti elhelyezkedésre utal.²³⁶ Második eleme szintén nem okoz sok fejtörést, hiszen egyértelmű, hogy azzal a Páli~Pályi végződéssel állunk szemben ez esetben is, amely más, környékbeli településnevekben olykor szintén előfordul. A kifejezés a Pál személynévvel van kapcsolatban és vagy a helyi templom lehetséges védőszentjére, azaz Szent Pálra, vagy egy Pál nevű birtokosára – logikusan a legelső földesúrra – utal.²³⁷ A Herpály~Érpály elnevezés összességében tehát egy olyan települést mutat, ami a Berettyó partján fekszik és birtokosát vagy templomának védőszentjét Pálnak nevezték.²³⁸

Herpály központi szerepét és kedvező fekvését mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a területen birtokos, de sajnos ismeretlen nemesi nemzetség is ezt a területet szemelte ki a maga számára arra, hogy szerzetesrendi intézményt alapítson. Ennek eredményeképpen a 12. század közepére, de legkésőbb 1170 körülég épült fel itt az a háromhajós, nyugati toronypáros, tekintélyes méretű nemzetségi monostortemplom, amelynek déli tornya – a Csonka-torony – a mai napig rekonstruált formában látható.²³⁹

Hogy az építmény valóban egy nemzetség szakrális központjával szolgált és magánalapítás lehetett, részben a korai létrejöttéből is következtethető, de abból

²³⁵ Kiss 1988. I. 590. Véleménye mai napig megjelenik a magyar nyelvtudományban. Rác 2007. 123.

²³⁶ Az Árpád-kor végén például Bolcsida kapcsán is ez volt a Berettyó megnevezése. DL 38126. (1274): „*de terra hereditaria Bolchlyda vocata iuxta fluvium Her*”. Bócsi 2020. 8.; Módy 1981. 113. Ezen a szakaszon egy 1818. évi térkép alapján a Hérnek határér folyt. Bmt 40.

²³⁷ Módy 1981. 83. Monostorpályi nevére, analógiaként ld. Kiss 1988. II. 156.; továbbá Rác 2007. 295–296.

²³⁸ Bócsi 2020. 8–10.; Gulyás 2020a. 47–48.

²³⁹ Berettyóújfalu, Csonkatorony. Lelőhely azonosító: 19353. A régészeti lelőhelyek hivatkozásánál az MNM „ARIADNE” Régészeti Adatbázisára támaszkodtunk.

is kitűnik, hogy Herpály a későbbiekben is kiemelkedő szerepet játszott a régióban, hiszen uradalmi központként funkcionált. A monostor és a falu jelentősége annak ellenére is komolynak tűnik, hogy a szerzetesrendi intézményre nézve egyértelműen hiteles középkori írott forrással sajnos nem rendelkezünk, így csupán maradványait tanulmányozhatjuk.²⁴⁰ Felvetődött ugyan egyetlen olyan adat, ami talán vonatkoztatható az egyházra: 1222-ben a Váradi Regisztrumban szerepel egy bizonyos Pályi egyház Ajka nevet viselő prédiума. A probléma az, hogy csak a megyén belül is számos „Pályi” létezett a korszakban (Hegyköz-pályi, Hosszúpályi, Monostorospályi), és eldönthetetlen, hogy ebben az esetben melyikről van szó. Ha valóban Herpályról, ami bizonyíthatatlan (és a jelenlegi kutatás sem így tekint erre a megjegyzésre), akkor is kijelenthető, hogy az említés nem a településről, hanem csak a monostorról számol be.²⁴¹

A szerzetesrendi intézmény 12. századi építését megelőzően a falu már lakott volt, és erős a gyanú, hogy az itt elhelyezkedő Herpályban már azelőtt is egy korai építésű, viszonylag nagyméretű, egyhajós szerkezetű kőtemplom állhatott, amelynek lehetséges falmaradványait, továbbá a falu és a temető nyomait a monostor régészeti feltárásakor (1972–1975) találták meg.²⁴² Az egykori település területéről 1932-ben gyűjtöttek elsőként edénytöredékeket, melyek a 10–11. századra keltezhetőek, s korai megtelepedést mutatnak. A falu elhelyezkedése arra utal, hogy a legkorábbi Árpád-kori Herpály község területe pontosan egybeesett a később felépült szerzetesrendi intézmény helyével és közvetlen környezetével. Az itt álló nagyméretű falusi templomot azonban a 12. században elbontották, mégpedig akkor, amikor a környéket uraló ismeretlen nemzetség kiszemelte magának a monostor építésére a területet. Az elbontás oka egyértelműen az volt, hogy a vízzel teli Berettyó-ágak miatt feltételezhetően csak igen kevés lehetett a tartós szárazulat a környéken, és a földesurak teljesen érthető módon erre a biztonságos területre akarták felépíteni egyházukat. Az itt élő falusi népességet, talán 10–15 szolgaháztartást, szintén a földesurak költöztethették át ugyanekkor

²⁴⁰ Módy – Kozák 1976.; F. Romhányi 2000. 40.

²⁴¹ 1222: „*in praedio ecclesiae de Pauli nomine Heyka*”. Solymosi – Szovák 2004. 279–280. No. 333. (203.)

²⁴² Módy – Kozák 1976. 88. Noha a korai templom meglétére vonatkozóan a szerzők nem tettek egyértelmű állásfoglalást, annak lehetőségét sem vetették el, mint ahogy az ellenkezőjét sem bizonyították be.

arra a néhány száz méterre, keletre elhelyezkedő szárazulatra, amelyet az újkori kézíratos térképek csak Egyházszigetnek neveznek, s amelynek nyomát egy, a 12. század utolsó harmadában épült egyházépület is jelzi.²⁴³ Ez utóbbi romjait a 19. században még látni lehetett, a kézíratos térképek fel is tüntették a helyét, s azt „Fehér Templom”-ként jelölték meg és feliratozták.²⁴⁴ A hely megjelölése pontos és helyesen jelzi az új, azaz „második” Herpály falu elhelyezkedését.²⁴⁵

Herpály tatárjárás előtti történetéről, birtokosának személyéről, népességéről sajnos semmilyen adattal nem rendelkezünk. Ugyanakkor felvethető, hogy az építető nemzetség magát a települést is az újonnan alapított monostornak adományozta az alapításkor. Habár erre korabeli okleveles adatunk nincsen, az 1728-ban Ternyey János számvevőtszít által készített összeírás alapján a Berettyóújfaluhoz tartozó prédiumpok közül Herpályt az egykor itt álló monostora miatt Monostornak is nevezik, mivel egykor az egyház birtoka volt.²⁴⁶ Akármennyire megbízhatóan vagy megbízhatatlanul is ismerte a terület történetét a néphagyomány a 18. század elején, annyi bizonyos, hogy ha így is volt, a monostor pusztulása után Herpály már bizonyosan világi birtokosok kezébe került.

Első és egyértelmű írott említésünk csak 1273-ban jelenik meg a településre nézve, amikor a váradi káptalan és a váradi püspökség pereskedett öt falu – köztük Herpály – tizedéért,²⁴⁷ a fennmaradt források száma innentől viszont megszorodik. Az adathiány ellenére a komoly méretű monostor is mutatja, hogy a falu feltételezhetően már az Árpád-korban birtokközpont szerepet játszott, a birtoktest kiterjedéséről és tartozékairól azonban csak jóval később jelennek meg

²⁴³ Módy 1981. 83–84., 142. Berettyóújfalu, Herpály, Egyházsziget. Lelőhely azonosító: 75249.; Berettyóújfalu, Egyházsziget. Lelőhely azonosító: 19354.

²⁴⁴ Bmt 37.; Bmt 48.; DM F 5954.

²⁴⁵ A két alkalommal is újra települő Herpály területi kiterjedését és „vándorlását” a templomok mellett a környéken több helyszínről régészeti leletként előkerülő, Árpád-korból származó kerámiatöredékek jelezhetik. Berettyóújfalu, Sziget 1. Lelőhely azonosító: 73619.; Berettyóújfalu, Sziget 2., IIg-1. Lelőhely azonosító: 75257.; Berettyóújfalu, Herpályi pusztá, a Péterszegi úttól az Egyházszigetig. Lelőhely azonosító: 41718.; Berettyóújfalu, Herpályi pusztá 1. Lelőhely azonosító: 62350.; Berettyóújfalu, Herpályi pusztá 2. Lelőhely azonosító: 62360.; Berettyóújfalu, Körtvélyes 2. Lelőhely azonosító: 62482.; Berettyóújfalu, Körtvélyes 1. Lelőhely azonosító: 62388.

²⁴⁶ „*Herpaly quod cujusdam Monastery veluti ex ruderibus Ecclesiae ejusdemque Monostor vocitata denominationis inferi potest*”. MNL OL E 156 a. Fasc. 006. No. 061/a.

²⁴⁷ UB I. 123.

az első adatok az oklevelekben, így ezekről az Árpád-korra nézve nem lehet meg-alapozottan nyilatkozni.

Ami biztosnak tűnik, hogy a Herpálytól nem messze, nyugatra fekvő és később szintén a herpályi birtoktömbbe tartozó Újfalu is létezett már ekkor. A mai belváros területén kialakult település létrejöttét a kutatás korábban a 13. századra, a tatárjárás utáni időszakra helyezte, leginkább azért, mert a magyar helynévadási gyakorlatban széles körben elterjedt 'Újfalu' kifejezés mindig tudatosan létrehozott falvakat, új alapításokat jelölt,²⁴⁸ s ez alapján teljesen logikusnak tűnt, hogy a környék népessége a tatár pusztítás után a területre visszatelepülve hozhatta azt létre. Ezzel szemben nemrégiben, 2009-ben 12. századi vonatkozású leletek (veremházak, kemencék, tárolóvermek, árkok, stb.) is előkerültek az egykori Újfalu területéről, amelyek azt mutatják, hogy már ekkoriban is állhatott itt egy falu.²⁴⁹ Ha viszont valóban így van, akkor ez új megvilágításba helyezi azt az éremleret is, amely 1912-ben került elő a pontosabban nem meghatározható, Berettyóújfalu, Berettyó-part néven rögzített lelőhelyről. A 26 darab friesachi dénárt tartalmazó cseréppalackot ezek szerint helyiek rejtették el a földbe a tatárjáráskor, azzal a céllal, hogy a vész elmúltával kiássák majd, ami viszont nem történt meg.²⁵⁰

A fenti régészeti leletek alapján úgy gondoljuk, hogy az Újfalu tatárjárást követő alapításával kapcsolatos nézetek nem tarthatók tovább, azok revízióra szorulnak. Alapvetően két kérdésre kell a probléma kapcsán válaszolni: egyrészt arra, hogy ha valóban a tatárjárás előtt létezett már a település, akkor miért hívták Újfalunak, másrészt pedig arra, hogy mi az oka annak, hogy a korábban kialakult Herpály közvetlen határában, attól nyugatra hozták azt létre, mi indokolja a létre-

²⁴⁸ Történetére és kialakulására, valamint a névadásra ld. Bunyitay 1883–1884. III. 333.; Csánki 1890–1913. I. 627.; Jakó 1940. 373.; Györffy 1963–1984. I. 679.; Mesterházy 1981. 70.; Módy 1981. 87.; Kiss 1988. I. 201–202.; Rác 2007. 294–295.; Bócsi 2020. 22–24.; Gulyás 2020a. 51–53.

²⁴⁹ Berettyóújfalu, József Attila u. 3. Lelőhely azonosító: 41631. alatt Szolnoki László, a Déri Múzeum régésze szakfelügyelt egy új vízvezeték fektetésénél. Ugyanő 2009 augusztusában a József Attila utca 7–9. számú telkeken a tervezett iskolabővítések miatt végzett leletmentő ásatást. Az Árpád-kori, 12. századra datálható objektumokon kívül két veremből kerültek elő a későbbi középkorra keltezhető leletek. A leletanyag legnagyobb és leggazdagabb része – 94 gödör, egy kút és egy többes temetkezés – az újkorból származott. Szolnoki László: Jelentés és dokumentáció – Berettyóújfalu, József A. u. 9–11. (sic!) 2009. [KÖH 600/3426/2011; ÖNYO/1261 (2017). A dokumentációba való betekintés lehetőségét Szolnoki Lászlónak köszönjük. Dani 2011. 29.

²⁵⁰ DM RGY IV.1912:58.; Mesterházy 1981. 70.; Módy 1981. 88.

jöttét? A választ minden bizonnyal újfent a vízrajzi viszonyokban kell keresnünk. Ahogy arról már volt szó, Herpály és környéke, leginkább a tőle keletre elhelyezkedő vidék a Berettyó ágai által szabdalta, vizenyős, szinte járhatatlan terület volt, amely ugyan megfelelő védelmet biztosított az itt lakók számára, de a helyhiány miatt nem volt alkalmas nagyobb népesség letelepítésére. Ennek kapcsán itt és most csak elég az imént említett monostoralapításra, és a népesség ezzel kapcsolatosan történt áttelepítésére utalnunk, amely szintén ezt a helyhiányt bizonyítja.

Herpálytól közvetlenül nyugatra azonban változott a vízrajzi helyzet: a mellékágak nagyrészt visszatértek a folyóba, s csupán néhány ér: a későbbi Kálló- és Mácsó-ér folyt át ezen a részen, amelyek egy viszonylag nagyméretű és száraz lapályt – a mai belváros területét – fogtak közre. Herpály szakrális és birtokközponttá válása után az áttelepített, a monostortól nem messze fekvő település fejlődésnek indult az Árpád-kor derekán, azonban a népesség növekedését a helyszűkössége komoly mértékben akadályozta.

Mindezek miatt feltételezhetően az történt, hogy a földesurak úgy akarták orvosolni ezt a problémát, hogy a falutól és a monostortól közvetlenül nyugatra jelöltek ki egy új helyet a megtelepedésre, amelyet a régebbi Herpálytól való megkülönböztetés érdekében Újfalunak neveztek el. Mivel a hasonló típusú, új alapításra utaló helynevek valóban a tatárjárás után terjedtek el nagyobb mértékben, fel kell tenni azt a kérdést is, hogy már ezt, a Herpályból újonnan kialakított falut is eleve Újfalunak hívták-e, vagy máshogy, illetve utóbbi esetben valóban csak a mongol támadás utáni újratelepüléskor nyerte-e el jelenlegi nevét. Egyértelműnek tűnik azonban a források alapján, hogy ez az 'új' előtag felhasználásával történő helynévadási eljárás már legkésőbb a 13. század elejétől kimutatható Magyarországon, azaz a közvélekedéssel ellentétben nem csupán a tatárjárás után jelent meg, ennek bizonyítására pedig nem is kell messzire mennünk, hiszen a déli parti, hasonló logika alapján elnevezett Újlak ezen a néven már az 1210-es években megjelent az oklevelekben, mint azt majd látni fogjuk. Az általunk ismert legkorábbi magyarországi Újfalunak helynév pedig már szintén a tatárjárás előtt, 1233-ban feltűnt Liptó megyében (de bizonyosan már korábban is létrejöhetett ilyen elnevezések, amelyekről nem maradt fenn írott forrás), ami lehetővé teszi azt a feltételezést, hogy valóban ugyanez lehetett a település legelső neve

a 12. században, azaz nem csak a 13. század második felében nyerte el azt.²⁵¹ Az újonnan létrehozott falu belterülete a kéziratos térképek alapján egészen a folyószabályozásig létező vizek: a Berettyó, annak mellékágai, valamint a Kálló- és Mácsó-ér által határolt területen helyezkedett el.²⁵² Az, hogy Újfalu területét a herpályi földekből hasították ki, egy középkor végi határjárás is kellőképpen bizonyítja. A 15. században ugyanis Herpályt délről logikusan a Berettyó, keletről – az újkori térképek alapján egyértelműen – Szentpéterszeg határolta, viszont északról Tépével és Derecskével is határos volt, sőt, a hozzá tartozó földek a mai város nyugati-északnyugati részén található Szenkozmadamjással, feltehetőleg Andaházával és a még nyugatabbi, Földes közelében fekvő Szentmiklós faluval is szomszédosak voltak.²⁵³ Ez alapján pedig Újfalu külsőségeit északról is Herpály tartozékai vették körbe, ami bizonyítja ezt az utólagos „kihasítást” Herpály hatalmas területű külsőségeiből.

A földesurak döntése sikeresnek bizonyult, és megindult a népesség beáramlása az új faluba, feltételezhetően már a 12. században. Amikor az 1290-es években Újfalu első alkalommal feltűnt az írott forrásokban, mégpedig a váradi tizedjegyzékben, az itt élő lakosság talán már nagyobb létszámú lehetett, mint a herpályi.²⁵⁴ Az Újfalu számára kijelölt terület – Herpályhoz hasonlóan – a tatárjárás során minden bizonnyal rövid időre elnéptelenedett, azonban nem sokkal később újratelepült, és míg ezután Herpály már csupán uradalmi központként működött, nem különösen nagy lakossággal, a nagyobb népesség befogadására alkalmas Újfalu vált gazdasági szempontból a legjelentősebb településsé a környéken. Azaz nyugodtan kijelenthetjük, hogy ebből a folyamatból Újfalu került ki sikeresebben. A középkor végi okleveleket olvasgatva egyértelműen az a kutató érzése, hogy Újfalu és Herpály szorosan összetartozott, és ez nem csak annak volt köszönhető, hogy a két település között minimális volt a földrajzi értelemben vett távolság. Nagyon úgy tűnik, hogy az uradalmat ugyan Herpályból

²⁵¹ ÁÚO I. 304., DL 65687. Az Újlakra vonatkozó további adatokat a későbbiekben hivatkozunk majd.

²⁵² MNL OL S 16. No. 270.; Bmt 37. és Bmt 40.

²⁵³ DL 16151 (1465).

²⁵⁴ 1291–1294: „*villa Nycolai bani noua*”. Jakubovich 1926. 299. Téves az a korábban elterjedt vélemény, hogy az első említés egy 1209. évi oklevélből lenne ismert. O’sváth 2009. 218.; vö. Reg. Arp. I. 246. sz.

irányították – s mint később kiderül, az udvarház is ott állt –, de a népesség jelentősebb része már Újfaluban lakhatott.

Az északi parton, Herpálytól és Újfalutól nyugatra, az Árpád-korban már bizonyosan létező falvak között kell megemlíteni Kovácsit is, amely a mai város közigazgatási határán, a Berettyótól nem messze fekehetett. Korai kialakulását egyértelműen bizonyítja elnevezése, hiszen az ilyen, foglalkozásnévből képzett, általában szláv eredetű helynevek legnagyobb részt ekkoriban jöttek létre; maga a Kovácsai elnevezés is gyakori falunévnek tekinthető az Árpád-kor első szakaszától. Ez alapján pedig a település bizonyosan a korai szolgálónépi falvak közé sorolható, eleinte – a földművelés mellett – fémművességgel foglalkozó fejedelmi, majd királyi (és talán egy ideig hercegi) *servusok* lakhatták, s csak ezt követően kerülhetett magánkézbe, amelynek pontos dátumát nem tudjuk.²⁵⁵

A korai megtelepedést bizonyítja az is, hogy a volt Nadányi-tanya területén – Kovácsai feltételezett temetőjében – 1897-ben, 1899-ben és 1937-ben több sírt is feltártak, amelyek 11., sőt, akár 10. századi falura is utalhatnak.²⁵⁶ A temetők leletanyaga alapján Heckenast Gusztáv Kovácsai 10. század eleji, Mesterházy Károly pedig a 10. század második felében történt létrejöttét valószínűsíti.²⁵⁷

A falu Bakonszegtől északra, Bihartordától keletre fekehetett, nevét és elhelyezkedését a számos 19. századi térképen is rögzített Kovácsai-pusztá elnevezés mutatja nagy vonalakban.²⁵⁸ A területet több újkori kéziratós térképünk is ábrázolja, olykor kifejezetten részletesen. A későbbi Pusztakovácsi határa szerepel az 1812-ben készített, az andaházi és szentkozmai pusztákat ábrázoló térképen, azoktól délnyugatra, az 1842-es Bakonszeget ábrázoló térképen pedig a településtől északnyugatra.²⁵⁹

²⁵⁵ Bunyitay 1883–1884. III. 254–255.; Csánki 1890–1913. I. 614.; Jakó 1940. 283–284.; Györffy 1963–1984. I. 635–636.; Mesterházy 1981. 55.; Hoffmann (szerk.) 2005. 161.; Rác 2007. 35., 161–162.; Bihari-Horváth 2011. 115–118.; Bocsi 2020. 10–12.; Gulyás 2020a. 53–55. A királyi szolgáltonépi rendszerre összefoglalóan ld. Heckenast 1970.; Kis 2010. Nem egyértelmű, hogy az ilyen típusú falunévek valóban minden kétséget kizáróan korai alapítások voltak-e. Kristó 1976. 65–84. A kérdés összefoglalására ld. Kis 2010. 13–14. 8. jegyz. Kovácsai falvaink elterjedésére Heckenast 1970. 107–113.

²⁵⁶ Módy 1990. 19.

²⁵⁷ Heckenast 1970. 110. A listában K. 19. sorszámom szerepel. Mesterházy 1981. 55.

²⁵⁸ Györffy 1963–1984. I. 636–637.

²⁵⁹ Módy 1972. 129.; Bmt 35/1.; Bmt 87.; Bmt 153.

A Bakonszegről 1886-ban készített Habsburg kataszteri térkép Bakonszeg északi külső határát teljes szélességében mindenhol Kovácsi-pusztának nevezi, amely északon egészen az andaházi határig húzódik.²⁶⁰ Az 1860-ban felvett II. Katonai Felmérés Bakonszegtől északra, a Berettyóhoz közelebb eső részeken, a mai Nagy-Hídköz, illetve Híd-köz-dűlők területére jelöli Pusztakovácsit. Azon a területen, ahol a korábbi térképek Kovácsit feltüntetnek, pedig erdőséget ábrázol.²⁶¹ Az EOTR 1:10 000-es léptékű térképen Bakonszegtől északnyugatra, a Keleti-főcsatornától nyugatra szerepel Kovács-föld, illetve attól északnyugati irányban Kovács-ér-hát, a kettő között pedig András-halma dűlőnév. Végül az 1838-ban Pusztakovácsiról készített térképet kell megemlíteni, ami az egykori faluhely meghatározásához leginkább felhasználható: ezen a mai Lapos nevű dűlőben, a nagy kiterjedésű, Mirágy nevű terület szélén jelölik a korábbi falvakra utaló Telek határ-részt.²⁶² Mivel tudjuk, hogy a település valóban a Mirágy nevű ér közelében feküdt a középkorban, egyértelműnek tűnik, hogy ez a kifejezés ez esetben az egykori Kovácsi helyét takarja. Ezt az állítást erősítheti, hogy erre a területre lokalizálta Módy György is az Árpád-kori Kovácsit és templomát a Mesterházy Károly által, egy helyszíni szemléje során talált téglakeretes sír és a 15. századi okleveles adatok alapján.²⁶³ Az összes térképes adatot figyelembe véve tehát Kovácsi Bakonszegtől északra, az 1838. évi térkép alapján meghatározható területen keresendő.

A középkori Kovácsi elhelyezkedésének megállapításához és az eddigi információink pontosításához a régészeti adatok segíthetnek hozzá. Az említett Telektől közvetlenül északra található ugyanis egy Árpád-kori lelőhely, melyet Mesterházy Károly Szentkozma-ként azonosított. Ez a terület a szintén általa szakfelügyelt téglakeretes sír lelőhelyeként megjelölt Mirággal észak felől határos. Innen nagyjából egy kilométerre, nyugatra található az egykori Nadányi-tanyán feltárt, Kovácsiként azonosított honfoglaló temetőrészlet.²⁶⁴ Ez lehet tehát a legvalószínűbb középkori faluhelye Kovácsinak.

²⁶⁰ MNL OL S 78. 52. téka, Bakonszeg 1–21.

²⁶¹ II. Katonai Felmérés.

²⁶² A kéziratos térképeken a Telek elnevezés minden esetben korábbi faluhelyeket jelöl. Mesterházy 1982b. 105.; Módy 1981. 87–90.; Bába – Nemes 2014. 309.

²⁶³ MNL OL S 11. No. 787.; Módy 1990. 16.; Mesterházy 1973. 102. Bakonszeg–Mirágy.

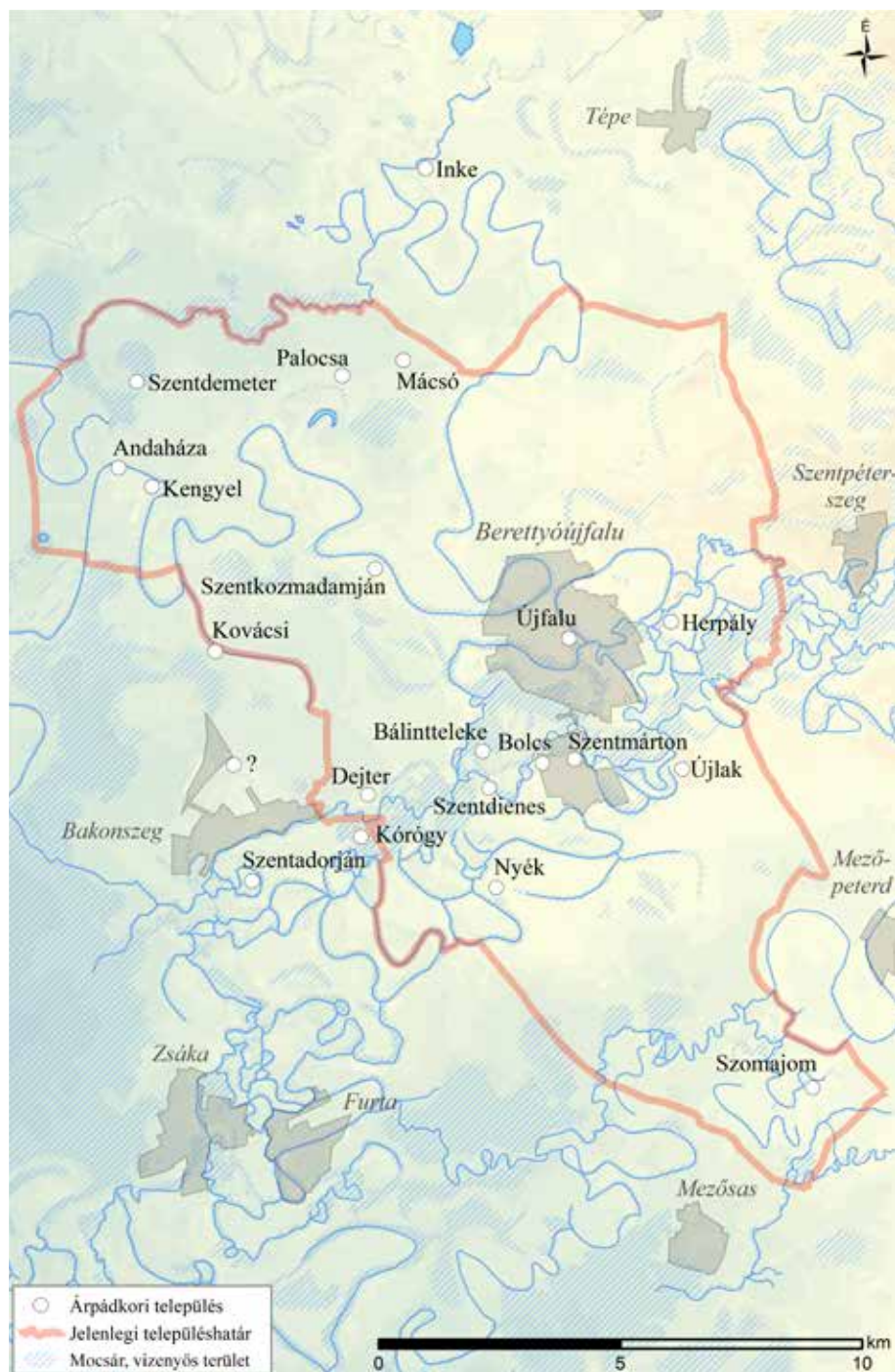
²⁶⁴ A lelőhely nyilvántartásban Berettyóújfalu, Nadányi-tanya. Lelelőhely azonosító: 30519. A lelőhely tévesen a Pozsár-tanya, Berettyóújfalui Á. G. területére lett felvéve.

Van azonban a környéken egy másik potenciális faluhely is, az említett lokációtól 1,5–2 kilométerre, délre, közvetlen Bakonszeg északi határában, a Kovács-föld nevű dűlőtől keletre, délkeletre, a Kék-Kálló csatorna két partján. Valamennyi lelőhelyet csupán helyszíni szemle vagy terepbejárás alapján azonosították, így azonban konkrét régészeti korú objektumra nincsen adatunk. Ennek ellenére a megközelítően egy négyzetkilométernyi összefüggő területen szórva nyosan jelentkező Árpád-kori és késő középkori kerámialetek arra engednek következtetni, hogy itt is egy település lehetett egykor, amelynek neve azonban sajnos nem maradt fenn írott forrásban.²⁶⁵ Mindkét faluhelyet csak ásatással lehetne megnyugtatóan igazolni. A fémiparhoz kapcsolódó, a fémművességgel foglalkozó falvak kapcsán máshol megszokott speciális régészeti objektumok (kohó, olvasztókemence, kovácsműhely) és leletek (kovácsszerszámok, fúvóka, félkész termékek, nyersanyagok, hulladékok, kohósalak, vasbuca) előkerülése egyértelműen alátámaszthatná az Árpád-kori Kovácsi elhelyezkedését és azonosítását.

Akárcsak más környékbeli falvaink, Kovácsi is csupán a 13. század végén szerepelt elsőként írott forrásban, mégpedig a többször említett váradi tizedjegyzékben, ahol Kovácsi Apa, illetve Apa Kovácsi néven említették (40, illetve 37 kepe gabona adóösszeggel), ami mutatja azt, hogy ekkor már a környéken birtokos Borsa nembeli Apa birtoka volt, később pedig fiáé, Apa fia Miklósé lett.²⁶⁶ Összefoglalóan tehát elmondhatjuk, hogy Kovácsi bizonyosan korai királyi birtok volt, és ha a tatárjárás során el is pusztult, az 1290-es évekre már újratelepült, s ezután is tartósan lakták. A 13. század végén a tizedjegyzék szerint már bizonyosan magánkézben, a Borsák birtokában állt.

²⁶⁵ Bakonszeg, Remete-tó. Lelelőhely azonosító: 56869.; Bakonszeg, Kék-Kálló bakonszegi hídja. Lelelőhely azonosító: 57576.; Bakonszeg, Belső-Móka. Lelelőhely azonosító: 48965.; Bakonszeg, Paprét. Lelelőhely azonosító: 48996.

²⁶⁶ Jakubovich 1926. 223., 298.; DL 37180. (1321).

7. kép Berettyóújfalu közigazgatási területén fekvő települések az Árpád-korban

Ha a mai város közigazgatási határánál fekvő Kovácsitól délkelet felé, a Berettyó-part irányába haladunk, a következő, feltehetőleg már a tatárjárás előtt létező település Dejter lehetett. Dejter elhelyezkedése a rendelkezésre álló információk alapján nagyon nehezen értelmezhető. Amellett, hogy az írásos említések kifejezetten későn, csak a 14. század közepén jelennek meg vele kapcsolatosan az oklevelekben,²⁶⁷ sajnos ezek sem teljes mértékben egyértelműek. Mivel az oklevelek általában a déli parton fekvő falvak szomszédságában beszélnek róla, elsőnek még azt sem könnyű eldönteni, hogy az északi vagy a déli parton helyezkedett-e el egyáltalán. Legelső említése például egy 1354. évi határjáró oklevélben található, amely a falut a déli parti Sárosbolcs és Szentdienes szomszédságába helyezte.²⁶⁸ Györffy György Dejtert valahol Bakonszeg határában feltételezte, véleményét pedig gyakorlatilag Mesterházy Károly (ő a Kálló északi partjára lokalizálta a falut) és Engel Pál is elfogadta, míg Módy György állásfoglalása az elhelyezkedéséről nem volt teljesen egyértelmű, de úgy tűnik, hogy helyét talán a déli parton vizionálta.²⁶⁹ Egy 1354. évi dejteri határvizsgálat, amelyről az egri káptalan írt jelentést, azt állította, hogy a faluhoz tartozó külsőségek a Szent Dénes egyházzal szemközti parton voltak.²⁷⁰ Mivel ez egyértelműen annak a Szentdienes falunak a templomát jelölheti, amelyről tudjuk, hogy bizonyosan a folyótól délre feküdt, végül világossá válik, hogy Dejter kizárólag az északi parton lehetett. Vajon van-e a helységnek bármilyen nyoma az újkori kéziratos térképeken? Egy 1866. évi ábrázoláson Bakonszegtől keletre, a Bálint-szigettől nyugatra tűnik elő egy bizonyos Dajt-ér nevű vízfolyás, ettől nyugatra pedig egy Kistelek és egy Kistelekalja toponímia. Nagyon valószínű, hogy ez a három adat mutathatja Dejter egykori helyét, legalább is ennél több fogódzóval jelen pillanatban nem rendelkezünk a kérdés megválaszolásához. Ez alapján Dejter a Berettyó egykori

²⁶⁷ Tévedés tehát Jakó Zsigmond vélekedése, aki szerint az első említés 1252-ben történt volna. Jakó 1940. 66.; Reg. Arp. I. 973. sz. Az általa említett Détért ugyanis egyértelműen a Gömör megyében fekvő Détért falu volt (ma Gemerské Dechtáre). Roháč 2016. 29.

²⁶⁸ DL 28732.; Anjou XXXVIII. 175. sz.; DL 4419.; Anjou XXXVIII. 319. sz.

²⁶⁹ Györffy 1963–1984. I. 597.; Mesterházy 1981. 61.; Módy 1981. 107.; Engel 2001a.

²⁷⁰ „*in quodam spineto directe ex opposito ecclesie Beati Dionisi Martyris ab alia parte*” – DL 28732.; Anjou XXXVIII. 175. sz.; DL 4419.; Anjou XXXVIII. 319. sz.

medrének északi irányban kitérő három kis kanyarulatánál, a folyó partján, közvetlenül Kórógyal szemben fekkent.²⁷¹ A Kistelek toponímiától 500 méternyi távolságban, északra egyébként ismerünk egy Árpád-korra datálható régészeti lelőhelyet, ami megerősítheti ezt az elképzelést.²⁷²

Habár a faluról csak az Anjou-korból bírnak írásos említéssel, ennek ellenére is valószínű, hogy korai, az Árpád-kor első szakaszában létrejött településről van szó. Nevének magyarázata két úton lehetséges. Egyrészt óvatosan feltételezhető, hogy a birtokosra utaló személynévi helynévadással állhatunk szemben. Ez esetben talán a német Dietrich név magyar változata, azaz a Detre lehetne az etimológia alapja. Ám ennél sokkal elfogadhatóbbnak tűnik Kiss Lajos azon általános érvényűnek tekinthető véleménye, aki szerint a hasonló helynevek (*Dejtár, Détér, Dechtár* formában – ezek leginkább az északi országrészben találhatók) szláv eredetűek voltak a magyar nyelvben, és talán a szénégetés mesterségére utalhatnak (*Debtáry~fakátrányégetők*).²⁷³

Ez alapján pedig úgy látszik, hogy a település Kovácsihoz hasonlóan szintén királyi birtokként jöhetett létre, korai szolgálonépi lakossággal, akik a Berettyó menti ártéri erdőben szénégetést folytattak. Itt jegyeznénk meg, hogyha ez valóban így volt, akkor a szomszédos Kovácsiban feltételezhetően tevékenykedő, szintén királyi szolgálonépként letelepített fémművesek léte is igazolhatóbbnak tűnik, hiszen a helynevekben megjelenő két foglalkozás, a fémművesség és a szénégetés sok esetben együtt működhetett, kiegészítette egymást. Dejter, mint azt fentebb említettük, nagyon későn tűnik csak fel az oklevelekben, első hiteles említése 1354-ből ismert, amikor a fent említett módon határait megírták.²⁷⁴

Dejter irányából északkeleti-keleti irányban továbbhaladva a folyó mentén a következő, már a tatárjárás előtt lakott hely a különböző névváltozatokkal említett Bálintteleke (máskor Bálintfalva vagy Bálintülése) volt,²⁷⁵ amely ugyancsak

²⁷¹ Györffy 1963–1984. I. 597.; Bmt 153.; Bocsi 2020. 32–33.; Gulyás 2020a. 56.

²⁷² Berettyóújfalu, Nagy-Híd-köz, Berettyó-gát 3. Lelelőhely azonosító: 80595.

²⁷³ Kiss 1988. I. 360.; Rác 2007. 82. A kifejezés az ártéri erdőgazdálkodás környékbeli alkalmazását is tanúsíthatja.

²⁷⁴ DL 28732.; Anjou XXXVIII. 175. sz.; DL 4419.; Anjou XXXVIII. 319. sz.

²⁷⁵ Jakó 1940. 205., 233.; Györffy 1963–1984. I. 597.

a 13. század végi tizedjegyzékben szerepelt először.²⁷⁶ A késői említés ellenére nagy esély van rá, hogy szintén viszonylag korai alapítással állunk szemben – Mesterházy Károly is a 12. században létrejött faluként említi a Berettyóújfalu-nagymonográfia általa írt fejezetében. Jakó Zsigmond véleménye szerint a helységet Dejter földesurai alapíthatták, erre nézve azonban nincs tényszerű információnk.²⁷⁷ Ami bizonyos, hogy elnevezése birtokosának nevéből és az ehhez hozzákapcsolt teleke szóból keletkezett, s ez talán segíthet az alapítás idejének megállapításában is.

A szakirodalomban jelenleg nincs egységes álláspont az ilyen típusú településnevek keletkezési idejére vonatkozóan. Az írott forrásokban a személynévből képzett és hasonló utótaggal (-falva, -telke, -szállása, -háza, -ülése, stb.) ellátott helynevek csak a 13–14. századtól terjedtek el szélesebb körben, s emiatt a kutatók egy része is csak a 13. századtól számolt ezek létrejöttével. Mások – így például Kristó Gyula – szerint azonban ennél már jóval korábban, a 11–12. századtól kezdődően megjelentek a magyar nyelvben az ilyen névadási logika alapján létrehozott falunevek, még ha ekkoriban nem is minden esetben kifejezetten a -teleke végződéssel voltak ellátva.²⁷⁸ Az mindenesetre világos, hogy már a tatárjárás előtt is létrejöttek ilyen, -telke/teleke végződéssel ellátott helynevek.²⁷⁹ Ha ehhez még azt is hozzáteszük, hogy az elnevezés másik alkotóeleme, azaz a Bálint (latinul *Valentinus*) személynév is a 13. század elejétől jelent meg a forrásokban, akkor nem lehet egyértelműen cáfolni Mesterházy-nak a Bálintteleke tatárjárás előtti alapítására vonatkozó véleményét.²⁸⁰ Összességében a fentiek tükrében tehát úgy látjuk, hogy a falu legkésőbb a 13. század elején, a mongol támadást megelőzően jöhetett létre.

Lokalizálása csak későbbi források segítségével lehetséges. Egy 1349. évi oklevélből tudjuk, hogy az északi parti Bálintteleke – Dejterhez hasonlóan –

²⁷⁶ Jakubovich 1926. 301.

²⁷⁷ Mesterházy 1981. 73.; Jakó 1940. 205.

²⁷⁸ Szabó 1963. 324.; Szabó 1966. 136–137.; Kristó 1976. 94–95.; Kiss 1988. I. 155.; Rác 2007. 38.; Bényei 2012. 77–78.; Tóth 2017. 146–156.

²⁷⁹ Egy konkrét példa a helynévtípusnak a tatárjárás előtti létezésére: Apatelke (1228). Tóth 2017. 166.

²⁸⁰ A *Valentinus*, *Vallentinus*, *Valatinus* személynév előfordulására Fehértói Katalin 1209-től kezdődően ismer magyarországi okleveles adatokat. Fehértói 2004. 790–791.

a délpárti Szentdienessel szemben helyezkedett el, ami közelebb visz minket a megoldáshoz.²⁸¹ Ha a középkori Szentdienes környékén keresgélünk, a kéziratos térképeken mindössze egyetlen olyan adatot találhatunk, amely utalhat lokalizációjára. A Bócs- és Hídköz-pusztát ábrázoló 1866. évi térképen az itt feltüntetett Nagy-szigettel szemben, attól kissé nyugatra található egy Bálint-sziget nevű dűlőnév, ami nagy eséllyel az egykori Bálintteleke falu nevére mehet vissza.²⁸² Régészeti adatok segítségével az elhelyezkedést tovább pontosíthatjuk. Az imént említett Dejtértől nagyjából egy kilométerre keletre, a mai folyó északi partján, a Bálint-szigettől néhány száz méterre északnyugatra ugyanis Árpád-korra keltezhető kerámiatöredék került elő, ami egyértelműen Bálintteleke nyomaira utalhat.²⁸³

A folyó partjától távolabb, innen északra, a mai város nyugati és északi határvidékén a rendelkezésre álló információk alapján igen sűrűn álltak egymás mellett a falvak, s ezek legnagyobb része már az Árpád-korban is létezett. Vegyük ezeket is sorra.

Bálinttelekétől északnyugat felé haladva, a mai Berettyóújfalu nyugati határvidékén az egykori Szentkozma-pusztára érkezünk, ahol egy újabb Árpád-kori település feltételezhető területét érjük el.²⁸⁴ A puszta neve annak a középkori Szentkozma (máskor Szentkozmadamján) falunak az emlékét őrzi, amelynek maradványait ugyan nem ismerjük, de Mesterházy Károly a mai Kálló-főcsatorna és a Köles-ér közötti területre lokalizálta. Szintén itt, a Köles-ér kanyarulatai mellett egy dűlőnév, a Kozma-dűlő elnevezése is utalhat még a településre, mivel azonban ezen a területen egy állami gazdaság létesült, a falu maradványait itt kimutatni nem lehet.²⁸⁵ A településnév a templom védőszentjeire, Szent Kozmára és Szent Damjánra megy vissza és talán 12–13. századi névadásra utal. Habár a helyi patrocínium alapján kapott helynevek önmagukban nem feltétlenül alkalmasak az adott település létrejöttének datálására,²⁸⁶ és az első írott említés is csak kifejezetten ké-

²⁸¹ DL 41438.; Anjou XXXIII. 637. sz.

²⁸² Bmt 153.; Gulyás 2020a. 54.

²⁸³ Berettyóújfalu, Berettyó-lapos. Lelőhely azonosító: 37772.; Bócsi 2020. 33.

²⁸⁴ II. Katonai Felmérés; III. Katonai Felmérés. Bócsi 2020. 17–18.; Gulyás 2020a. 57.

²⁸⁵ Bunyitay 1883–1884. III. 310.; Csánki 1890–1913. I. 624.; Jakó 1940. 351.; Mesterházy 1981. 68.; Módy 1981. 86.

²⁸⁶ Kristó 1976. 48–49.; Rác 2007. 259.

són, 1373-ban említi a falut, mint a herpályi uradalom részét,²⁸⁷ valószínűnek tűnik, hogy már a tatárjárás előtt is létező lakott helyről van szó, amely a pusztulást túlélve a környékbeli, de később eltűnő Macsó területeit is magába olvasztotta.²⁸⁸ Alapításáról egy történet is fennmaradt, mely szerint a területen egykor a magyarok és a székelyek küzdöttek épp egymással, amikor a magyarok megsegítésére megjelent a csata színhelyén Szent Kozma, és a csoda emlékére épült fel később róla elnevezett templom, illetve falu. Ez azonban értelemszerűen szintén nem visz bennünket tovább a lokalizálás és az alapítás kérdéséhez.²⁸⁹

A pontos elhelyezkedés meghatározását leginkább az nehezíti, hogy ezt alátámasztó, megdönthetetlen régészeti bizonyítékok nem állnak a rendelkezésünkre. Ahogy arról szó volt, a nevét őrző dűlőben, illetve a 42-es úttól délre nem került elő régészeti nyoma. Mesterházy Károly felvetette még lehetőségként, hogy a faluhely a szentkozmai vasútállomástól délnyugatra, a vasútvonaltól délre fekkent, ahonnan kis mennyiségű 11–13. és 15–16. századi cseréptöredék került elő. Erről azonban kiderült, hogy a már tárgyalt Kovácsit takarhatja.²⁹⁰

Pesty Frigyes helynévi gyűjtése felsorolja azonban a területen a Telek nevű dűlőt, „*hol a hajdani falu feküdt, alatta a »bajuszozó ér« bajusz formán nyuló alakjától »Nagy és KisBagjos szántó földek, [...]«?*”²⁹¹ Ezeket a dűlőneveket a szentkozmai pusztát ábrázoló 1812-es térkép is rögzíti, faluhelyként azonosítható Telek dűlőnév azonban nem szerepel rajta. Fontos azonban az említett térképnek, a Szentkozmanak a Kis-Baglyostól délnyugatra eső, egy vízzel elválasztott része, ami lényegében az egykori település utcaszerkezetét és telekkiosztását ábrázolja.²⁹² Az 1:10 000-es térképen mind az északnyugat-délkeleti irányú, keskeny Bajuszodó-ér mélyedése, mind tőle keletre az egymással szomszédos két Kis-Baglyos dűlőnév azonosítható. A kéziratos térképen látható Szentkozma itt a Csurgó nevű határba

²⁸⁷ DL 24685.

²⁸⁸ Módy 1981. 87.

²⁸⁹ O'sváth 2009. 109–110.

²⁹⁰ Berettyóújfalu, Szentkozma. Lelőhely azonosító: 41733.; Mesterházy 1969. 95.; Mesterházy 1981. 60., 68–69.

²⁹¹ Pesty 1996. 95. (X/106b.)

²⁹² Bmt 35a.

esik.²⁹³ Ezt a területet egyébként a III. Katonai Felmérés is Szentkozma-pusztának nevezi, és a déli részén ábrázolja a Kozma-tanyát.²⁹⁴ Szentkozmadamján területe tehát a térképek alapján azonosítható, a középkori falut azonban a legbiztosabban régészeti feltárással lehetne a jövőben kimutatni.

Ettől nem messze, a mai Berettyóújfalu nyugati határában, a két Andaházapusztán²⁹⁵ további korai települések léteztek, melyekre nézve már régészeti adatok is rendelkezésre állnak. 1925-ben a várostól nyugatra elhelyezkedő Kisandaházapusztán, a Dancs-ér mellett, a régi Jóna-tanya közvetlen közelében Zoltai Lajos felügyelete mellett tárt fel egy környékbeli gazda egy kisméretű, román-kori templommaradványt, a feltárás azonban nem volt teljes mértékben szakszerű, így a munka sem az épület belső terét, sem pedig a körülötte lévő temetőt nem érintette. A román stílusú templom 7,5×12 méteres, félköríves szentélyzáródású épület volt, utólag hozzátoldott előtérrel és sekrestyével. Az épület legkésőbb a 12. század közepéig felépült, és a leletek alapján a falut a 14. században is bizonyosan lakták.²⁹⁶

Majd négy évtizeddel később, 1963-ban csatornaásás révén Nagyandaházapusztán, a Keleti-főcsatornától nyugatra, a Földesre vezető úttól északra, egy ívesen kanyarodó egykori vízfolyás belső magaspártján került elő egy másik, szintén jelentéktelen méretű, kifejezetten archaikus felépítésű korai egyház maradványa, amelynek temetőjét is megtalálták.²⁹⁷ Ez egy 5×8,5 méteres alaprajzú, félköríves szentélyzáródású templomépület volt, amelynek építését a sírleletek segítségével a 12. század elejére lehet tenni. A kerámiatöredékek alapján a templomtól nyugatra és délre egy tatárjáráskor elpusztuló, majd újratelepülő falu rajzolódott ki, amit egy 2011. évi ásatás is megerősített.²⁹⁸

A két településrag azonosítása azonban sokáig nem volt egyértelmű. Végül Mesterházy Károly állt elő azzal a teljes mértékben elfogadható koncepcióval,

²⁹³ EOTR 1:10 000-es térkép.

²⁹⁴ III. Katonai Felmérés.

²⁹⁵ II. Katonai Felmérés; III. Katonai Felmérés.

²⁹⁶ Zoltai 1911. 39.; Zoltai 1926.; Mesterházy 1981. 56.; Módy 1995–1996. 71.; Dani 2011. 28–29.; Bocsi 2020. 13–14.; Gulyás 2020a. 57–58.

²⁹⁷ Mesterházy 1969. 91–92.; Berettyóújfalu, Andaházapuszta. Lelőhely azonosító: 41636.

²⁹⁸ Berettyóújfalu, Andaházapuszta 4. Lelőhely azonosító: 41706.; Mesterházy 1969.; Mesterházy 1981. 56–60.; Módy 1995–1996. 171.; Szilágyi 2004. 30–31.; Dani 2011. 29.

miszerint a két templommaradvány közül az első az oklevelekből ismert középkori Andaháza, míg a második az írott forrásokkal szintén adatolható Szentdemeter falvak helyét mutathatja.²⁹⁹

Andaháza azonosításában az játszotta a legnagyobb segítséget, hogy egy 1812. évi kéziratos térképen világosan szerepelt a falu egykori helyére utaló Andaházi Telek kifejezés, amelytől északra pedig egy – a szokott módon a templom egykori helyére utaló Kődomb helynév volt feltüntetve. A magyar régészettudomány már számtalanszor bebizonyította, hogy míg a „telek” mikrotoponímiák minden esetben egykori falvak helyére utalnak (mint azt már fentebb, Kovácsi kapcsán is világosan láttuk), addig a „kődomb” helynév a legtöbbször egykori, de elpusztult templom helyét és maradványait mutatja.³⁰⁰

A templom pontos lokációjának meghatározását azonban akadályozza, hogy az 1925-ben zajló feltárás dokumentációja hiányos, valamint, hogy a templom alapjait visszatemették (s annak pontos helyét ma sem ismerjük). Az Andaházi Telek területéről pedig előkerült ugyan késő középkori kerámiatöredék, de a Kő-dombról csak bronzkori leleteket ismerünk. A falut összességében a Köles-éri-csatorna partjára lokalizálhatjuk.³⁰¹

Andaháza³⁰² – amelyet olykor nem Biharhoz, hanem Szabolcs megyéhez számítottak – személynévi eredetű helyneve egy feltételezhetően András nevű – a névnek talán egy becézett formáját viselő – de közelebbről sajnos nem ismert birtokosához kötődik. Az eleinte feltehetően puszta személynévi helynévhez a széles körben elterjedt -háza utótag talán a 13–14. században tapadhatott hozzá.³⁰³ Nem meglepő módon, a korai alapítás ellenére az Árpád-korból származó írott említésünk nincs erre a falura nézve sem, az 1332–1337 között vezetett

²⁹⁹ Mesterházy 1981. 56–57.

³⁰⁰ Bmt 35/1.; Módy 1972. 129.; Mesterházy 1981. 57.; Mindkét dűlőnév szerepel az 1864-ben felvett Pesty Frigyes-féle kérdőívben. „Nagy Andaházán van a’, »Csomboros halom« – környékén hibetően Csombor termett – és a’ régi falu helye, mely Telek nevét visel, a Kődomb melyen hajdan épület lebetett.” Pesty 1996. I/96. (X/107b). A kődomb elnevezés a 19. századig a legtöbb esetben volt templomot jelölt. Mesterházy 1982b. 106.; K. Németh 2013. 166–167.

³⁰¹ Kő-domb: Berettyóújfalu, Andaházapuszta 2. Leőhely azonosító: 41681.; Terepbejárás, Dani János, 2009. Andaházi Telek: Berettyóújfalu, Tiszaföldje II. Leőhely azonosító: 41699.; Helyszíni szemle, Bálint Marianna, 2003.

³⁰² Bunyitay 1883–1884. III. 332–333.; Csánki 1890–1913. I. 602.; Jakó 1940. 195.

³⁰³ Kiss 1988. I. 99.; Rác 2007. 30., 294.; Fehértói 2004. 63.; Mesterházy 1981. 67.

pápai tizedjegyzék 1333. évi bejegyzésében szereplő Újanda helynév pedig, amit sokáig a település első említésének tartottak, szintén nem egyezik meg Andaházával.³⁰⁴ Ettől függetlenül, habár Andaháza is minden bizonnyal elnéptelenedett a mongol támadás során, végül sikerült a pusztítást kihevernie, és a veszély elmúlásával a település újra benépesült. Első rá vonatkozó írott adatunk csak 1418-ból származik.³⁰⁵

Ami a másik templommaradványt, a szentdemeterinek tekintett romokat illeti, a korai, Árpád-korra visszamenő alapítást több tényező is bizonyossá teszi. Ilyen egyrészt maga a védőszent neve, amely a Kárpát-medencében megfigyelhető keresztény térítés korai szakaszában örvendett igazi népszerűségnek. A másik figyelembe vehető szempont a templom nagyon egyszerű alaprajza. A két jellegzetesség alapján Mesterházy Károly elmésen felvetette, hogy az egyház a létrejöttékor egy ideig talán ortodox rítus szerint működött, s csak később honosult meg itt a katolikus liturgia. A frappáns ötlet igazát azonban nem lehet egyértelműen bizonyítani, így azt fenntartásokkal kell kezelnünk.³⁰⁶ Szentdemeter falura nézve a legkorábbi okleveles adatunk szintén csak 1373-ból ismert, ekkor még a herpályi uradalom része volt, igaz, a 15. századra lassan elnéptelenedett.³⁰⁷

Az imént említett falvaktól nyugati irányba haladva, a mai közigazgatási határok peremén újabb faluba botlunk. Itt, a Köles-ér egy U alakú kanyarulatában feketett a késő-középkori oklevelekben többször említett, szintén korai alapítású Kengyel, máskor Kengyelszegnek nevezett falu.³⁰⁸ Neve a földrajzi helyzetéből következett, ugyanis mind a „kengyel”, mind pedig a „szeg” kifejezések az ilyen, folyóvíz által képzett hurokra utalnak a régi magyar nyelvben.³⁰⁹ A településről újkori dűlőnév nem számol be. Helyzetét Mesterházy Károly próbálta megállapítani, aki 1964-ben terepbejárás során 11–13. századból származó kerámiatöredéket talált a Köles-érnek a Keleti-főcsatornát átszelő kanyarulatának keleti részén,

³⁰⁴ MVH I/1. 56. A pápai tizedjegyzékben szereplő településnév téves olvasat következménye, valójában Vajdára vonatkozik. MVH I/1. 56.: Vyanda. Vö. Mesterházy 1981. 76. 30. lábjegyz.

³⁰⁵ DL 10726.; ZSO VI. 2381. sz.

³⁰⁶ Csánki 1890–1913. I. 623.; Rác 2007. 259.; Mesterházy 1969. 96–98.; Mesterházy 1981. 68.

³⁰⁷ DL 6072.; DL 24685.; Jakó 1940. 601.; Bocsi 2020. 18.; Gulyás 2020a. 59.

³⁰⁸ A falu általában Kengyelként, de például 1484-ben Kengyelszegként szerepel. DL 18965.; Bocsi 2020. 15.; Gulyás 2020a. 58.

³⁰⁹ Kiss 1988. 714.; Rác 2007. 141–142.; Bába – Nemes 2014. 201.

Kis-Dancsháza határrészben, s ez alapján úgy vélte, hogy a mai földesi országút közelében, a ma Köles-éri-csatornának nevezett vízfolyás mellett fekkent. Mind az elhelyezkedését, mind pedig korai létrejöttét ez a feltételezhető, egyelőre azonban még feltáratlan, egykori faluhely bizonyíthatja.³¹⁰ Kérdéseket vet fel azonban a Kengyelként azonosított lelőhelynek és az Andaházának megfeleltethető területnek (Andaházi Telek, a Zoltai által feltárt andaházi templom) az egymáshoz viszonyított roppant kicsi, mindössze nagyjából 500 méteres távolsága. Ez alapján feltehető, hogy a Kengyelként azonosított lelőhely valójában még Andaháza területéhez tartozott: a falu határain belül elhelyezkedő szórt településrendnek volt egy tanyaszerű eleme. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy az eleinte önálló Kengyel – amely a középkor végére kifejezetten jelentéktelen falvacska lehetett, a 16. századra pedig el is tűnt – területét a sokkal népesebb, terjeszkedő Andaháza olvasztotta magába a 15. század folyamán. Az írott forrásokban mindenesetre későn, szintén csak 1373-ból ismert rá nézve az első adatunk, abban az oklevélben, amely szerint a Domoszlóiak megszerezték a herpályi uradalmat, de ettől függetlenül is bizonyos, hogy az Árpád-korban már létezett.³¹¹

Az északi part eddig említett településeinek viszonylag tartós létezése az írott források alapján – olykor pedig régészeti leletek révén is – egyértelműen bizonyítható. Van azonban néhány olyan falu is Újfalutól északnyugatra és északra, amelyek kapcsán még ennyire sem áll szilárd talajon a kutatás, hiszen csak alig van rájuk nézve adatunk és sok esetben a lokalizációjuk is problémás.

Minden bizonnyal a mai Berettyóújfalu északnyugati határvidékén feküdt például Palocsa, amelyre csupán 15. századi okleveles említéseket ismerünk. A kéziratos térképek ugyanakkor megőrizték a nyomát. A Derecskét feltérképező 1804-es és 1820-as ábrázolások a Sárréti-főcsatornától (az egykori Kálló-értől) keletre, Derecske déli határában tüntették fel a hajdani falura utaló Palocsa halma, Palocsa laposa és Palocsa környéke helyneveket.³¹² A III. Katonai Felmérésen, valamint az 1941-es Katonai Felmérésen Szentkozma-pusztán, a Földesre vezető országúttól északra, a korábbi Kálló-ér keleti partján jelenik meg dűlőnévként.³¹³

³¹⁰ Mesterházy 1981. 67.; Berettyóújfalu, Kengyel. Leleőhely azonosító: 41723.

³¹¹ DL 24685.

³¹² MNL OL S 16. No. 474.; Bmt 35/1.; MNL OL S 16. No. 273.

³¹³ III. Katonai Felmérés; 1941-es Katonai Felmérés.

Ennél precízebben csak az 1886-ban készült kataszteri térképen fordult elő, Palocsa-domb formájában.³¹⁴ Habár konkrétan nem tudjuk lokalizációját megállapítani, valahol a domb környékén fekkent, közvetlenül a vízparton, Szentdemetertől kb. 3-4 kilométerre keletre, Szentkozmadamján külsősegeinek északi határában, a mai Kozma-dűlő északi részében. Ezt az is bizonyíthatja, hogy a környékről a 11. és 13. század közé datálható szórványos cseréptöredék került elő.³¹⁵

A településsel kapcsolatos információkat összefoglalva egyrészt fontos kiemelni, hogy az említett szórványos és a feltételezett faluval kapcsolatba hozható régészeti nyomok csupán az Árpád-korra vonatkoznak. Ehhez hozzá kell tenni, hogy amikor elsőként, 1435-ben említették a Gáborján és Herpály közötti birtokhatár kapcsán a Palocsaahalmát, magáról Palocsáról nem esett szó.³¹⁶ Végezetül pedig, fontos információ az is, hogy amikor 1463-ban és 1464-ben konkrétan is megjelent az oklevelekben, már teljes mértékben lakatlan volt, hiszen csupán prédiumpként, illetve kaszálóként említették.³¹⁷ Ez alapján a helyzet a következő lehet: Palocsa minden bizonnyal olyan korai, 11–12. századi falu volt, amely a mongol támadás idején megsemmisült, és ezután sem települt már újra. Feltételezhető, hogy területe a tatárjárás után a közeli és jóval jelentősebb Andaháza külterületeit gyarapította.³¹⁸ Ennél sokkal többet sajnos a neve sem árul el. Alapvetően kétféleképpen lehetne értelmezni az elnevezését. Egyrészt nem zárható ki, hogy a helynév a „palota” kifejezéssel állhat kapcsolatban, ami földesúri udvarház meglétére utalhat. A másik lehetőség az, hogy észak-magyarországi analógiák alapján a szláv nyelvből levezetve talán egy, a lakosság tevékenységére utaló „úszó, hajós, tutajos” értelmű helynévvel állunk szemben, amely névadás egyébként teljes mértékben beillik a terület egykori természeti környezetével kapcsolatos ismereteinkbe.³¹⁹

³¹⁴ Kataszteri Térképek. A halomnak már a középkorban is határjelölő szerepe volt. „*ad unum meatum Palochahalma vocatum*” – DL 30434.; Módy 1981. 100.

³¹⁵ Mesterházy 1981. 67. Berettyóújfalu, Palocsa. Lelőhely azonosító: 41731.; Berettyóújfalu, Beru-6 fúráspon. Lelőhely azonosító: 85623.; Dani János szakfelügyelete 2014-ben. Bocsi 2020. 18–19.; Gulyás 2020a. 59.

³¹⁶ DL 30434.

³¹⁷ DL 15849.; DL 15850.; DL 15882.; DL 15998.

³¹⁸ Mesterházy 1981. 67.

³¹⁹ Kiss 1978. 682.; Kiss 1988. II. 311.; Pesty Frigyes helynévi gyűjtésében ugyan szerepel egy „*Съзъ Palocsa lapály*” elnevezésű terület a szentkozmai határban, ezt azonban a felvétel évében, 1864-ben keletkezett elírásnak, fogalmazásból fakadó tévedésnek vehetjük. Pesty 1996. 95. (X/106b.)

Palocsa mellett további rejtélyeket tartogat a kutató számára két, a Váradi Regisztrumban említett helynév, amelyek szintén a mai közigazgatási terület északnyugati határvidékére utalhatnak. Kizárólag a váradi tüzesvaspróba-jegyzékben egyetlen egyszer, 1214-ben fordult elő Macsó vagy Mácsó falu, amikor egy odavalósi személy, bizonyos Mihály szerepelt egy lopás miatt kibontakozó ügyben.³²⁰ A falu neve bizonyosan magyar személynévből alakult ki.³²¹ A település valahol Újfalu közvetlen környékén feketett, amit a terület Derecske felé eső részén a 19. században is keresztülhaladó Macsó-ér nevű vízfolyás neve, illetve a Macsó-vég és Macsó-hát helynév is igazolni látszik. Macsó-érnek a 19. századi kataszteri térképen egyébként a Kálló-csatorna alsó, Berettyóújfaluhoz közelebb eső szakaszát nevezték, amely megegyezik a mai Kálló-főcsatornával.³²² A Mácsó-hátként jelölt területtől délre nagyjából egy kilométerre Mesterházy Károly néhány 11–13. századi kerámiatöredék alapján próbálta lokalizálni a falut.³²³ A település helyének közelebbi meghatározása azonban jelen ismereteink szerint sajnos nem lehetséges, még azt sem tudjuk megállapítani, hogy a mai Berettyóújfalu közigazgatási területén belül feküdt-e egyáltalán. Macsó bizonyosan nem élte meg a középkor második felét, a tatárjárás során pusztulhatott el, földje pedig Szentkozmadamján határába tagozódott be.

Hasonlóan egyetlen középkori írásos említést ismerünk az 1213-ban szintén a Váradi Regisztrumból előkerülő Inke településsel kapcsolatosan is. Ekkor egy Inkében élő személy szabadította fel szolgáját a váradi káptalan előtt.³²⁴ Mesterházy Károly úgy vélte, hogy ez egy olyan falu volt, amely megegyezik azzal a régészetileg kimutatható faluhellyel, amely ma Földes, Derecske és Berettyóújfalu határvidékén helyezkedik el, a feltételezett Macsótól északnyugatra, nagyjából másfél kilométerre. Az azonosítást egy 11–13. század közötti kerámiával datál-

³²⁰ VR 184. 1214: *Michael de villa Musou*. Solymosi – Szovák 2004. 184. No. 86. (312.)

³²¹ Kiss 1978. 393.; Kiss 1988. 60.; Fehértói 2004. 505.; Rácz 2007. 177–178.

³²² Györfly 1963–1984. I. 641.; Mesterházy 1981. 69.; Módy 1981. 87.; Bmt 145.; Bmt 58.; DM F 5954.; Módy 1979. 10.; Kiss 1988. 60.; Rácz 2007. 177–178.

³²³ Berettyóújfalu, Mácsó. Lelőhely azonosító: 41735.; Mesterházy 1981. 57., 60., 69. Bocsi 2020. 19.; Gulyás 2020a. 60.

³²⁴ VR 177. 1213: *Vutuk de villa Inka*. Solymosi – Szovák 2004. 177. No. 66. (162.); Györfly 1963–1984. I. 627.

ható lelőhely alapján végezte el neves régészünk.³²⁵ A helyzetet bonyolítja, hogy ilyen újkori helynév csak Derecske területén belül kerül elő, például az 1886-ban készült kataszteri felmérésen, Inke zug formában. Ez a toponímia a Kálló-ér egy keskeny, háromszög alakú kanyarulatának keleti partján, a Lyukas-dombtól északnyugatra került feltüntetésre.³²⁶ Ha más térképeket is megnézünk, nagyjából ugyanitt 1804-ben a Derecskét ábrázoló kéziratoss térképen jelölnek egy Kő-domb nevű helyet is, amely – ahogy már említettük, alapvetően mindig egykori, de elpusztult templomra és így településre utaló kifejezés volt – megerősítheti Inke lokalizációját is, azaz jó eséllyel ez mutathatja az egykori inkei templom épületének hozzávetőleges elhelyezkedését.³²⁷ Neve szerepel továbbá ugyanezen a területen Derecske 1820-ban készített kéziratoss térképén egy Inke Szék nevű keskeny, észak-déli irányú mocsaras sávnál, ami pontosan a már említett Inke-zug és Kő-domb között fut.³²⁸ Maga az említett potenciális faluhely tehát Derecskétől délnyugatra, Tépétől és az M35-ös autópályától egyaránt nyugatra, utóbbiától nagyjából 400 méterre, a Sárréti-főcsatorna mellett található. Inke elnevezése személynévi eredetű volt, ami a rabszolga jelentésű 'in' szavunk kicsinyítőképzővel ellátott, becézett alakjából alakult ki.³²⁹ Mivel a falu nem a város mai közigazgatási határain belül állt, hanem Derecske területén, vizsgálatunk szempontjából története nem releváns. Mindezekről függetlenül Inke sorsa megegyezik Macsóéval: a tatárjárás után eltűnt a forrásokból.

³²⁵ Mesterházy 1981. 60., 69–70.; Derecske, Inke-domb. Lelőhely azonosító: 41010. Itt jegyezzük meg, hogy az Inke-domb néven rögzített lelőhely a korábbi kéziratoss térképeken Palocsa-halomként jelölt rézkori kurgánnal azonos, tágabb környezete pedig Mesterházy Károly adatai alapján Inke faluként lett regisztrálva a lelőhely adatbázisban. Derecske, Inke. Lelőhely azonosító: 41943.

³²⁶ *Kataszteri Térképek*; Györffy 1963–1984. I. 627.

³²⁷ MNL OL S 16. No. 474. A Kő-dombként ábrázolt magaslat rézkori halomként szerepel a régészeti nyilvántartásban (Derecske, Inke-zug I., Lelőhely azonosító: 42544.), környezete pedig annak síktelepeként: Derecske, Inke-zug II., Lelőhely azonosító: 42545. Ugyanakkor találtak itt ismeretlen korúként feltüntetett kerámiatöredékeket is. A lelőhely pontosabb keltezését segítheti, hogy a szomszédos Bikás-dűlő próbafeltárása során Szilágyi Krisztián Antal régész ezen a területen szétszántott téglatöredékeket, valamint emberi koponyatöredékeket figyelt meg, ami ugyancsak arra utal, hogy itt kell keresnünk a középkori Inkét.

³²⁸ MNL OL S 16. No. 273.; Bócsi 2020. 20.; Gulyás 2020a. 60.

³²⁹ Kiss 1978. 290.; Fehértói 2004. 413–414.

Az említett két, bizonytalan történetű település, azaz Macsó és Inke tehát csak a Váradi Regisztrumban szerepelt, a későbbi okleveles anyagban annak ellenére sem tűntek fel, hogy a 14. századtól már viszonylag kedvezőnek nevezhető a herpályi uradalommal és környékével kapcsolatos forrásadottságok, így nagyon valószínű, hogy a tatárjárás következtében véglegesen megsemmisült falvakkal állunk szemben.

A Berettyó északi partján, mindezek mellett még egyetlen olyan helység említendő meg, amelynek korai létezését a kutatás korábban felvetette. A 19. századi kéziratos térképeken a herpályi pusztán ugyanis egy Dusnok mikrotoponímia is lejegyzésre került, amiről köztudott, hogy ez az elnevezés sok esetben az Árpád-korban falunévként szolgált. Mesterházy Károly ebből kiindulva úgy vélte, hogy ez a földrajzi adat szintén egy település emlékét őrzi.³³⁰ Mivel a környéken ilyen nevű falut okleveles források nem említenek, és régészetileg sem tudunk hasonló elnevezésű faluval azonosítható lelőhelyről, kénytelenek vagyunk csupán a térképekre hagyatkozni a kérdésben. Az 1815. évi, herpályi pusztáról készített felvételen Újfalutól és egy holtágtól északra található egy halom neveként, majd pedig az 1886. évi kataszteri térképen a várostól északra, Palocsától keletre, a Macsó-ér jobb partján tűnik fel Herpály-pusztá területén a szintén Dusnokhalomnak nevezett kiemelkedés.³³¹ A helyzet e tekintetben nagyon hasonló Macsó és Inke esetéhez. Amennyiben a helynév valóban korábbi településtörténeti előzményre megy vissza, és valóban számolhatunk egy Dusnok nevű, dusnokok, vagy más-képp torlók³³² által lakott településsel ezen a helyen, akkor is bizonyosnak tűnik, hogy az nem élte túl a tatárjárást. Ha valóban létezett, logikusnak tetsző elgondolás, hogy lakói a monostor szolgálatában álltak. Mivel azonban igen kevés az adatunk és igen nagy a bizonytalanság a kérdésben, az is könnyen elképzelhető, hogy Dusnok soha nem volt önálló falu.

Ezzel el is értünk a Berettyó északi partján feltételezhetően már az Árpád-korban elhelyezkedő falvak listájának a végéhez. Összefoglalóul kijelenthetjük, hogy

³³⁰ Kiss 1988. 401.; Mesterházy 1981. 70.

³³¹ Bmt 37/a.; Kataszteri Térképek.; Bocsi 2020. 20.; Gulyás 2020a. 60.

³³² A 12. századtól a hazai oklevelekben megjelenő torlók vagy dusnokok olyan uruk által végrendeletileg felszabadított és az egyház szolgálatára bocsátott szolgák voltak, akikért cserébe az egyház az úr halálának évfordulóján és annak lelki üdve érdekében misét mondott és tort ült. A dusnokokra ld. Solymosi 1986.; MKL dusnok szócikke.

a terület eleinte valószínűleg királyi birtok volt, amelynek jelentős része később – talán a 12. században – egy Herpályon központot kialakító, de sajnos ismeretlen magyar nemzetség kezébe került. A jelentős méretű monostor alapítása mindenestre arra utal, hogy az alapítók előkelő rokonság tagjai voltak. Felmerülhet ebből a szempontból a Gutkeled nemzetség, mint lehetséges birtokos, akik egyes vélemények szerint legkésőbb a tatárjárás után rátették a kezüket az északi parti területekre, de ezt – adatok híján – sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet.³³³ Ami viszont bizonyos, hogy a későbbiekben, a 13. század második felében már más nemzetségek, így például a Borsák is megvetették a lábukat a régióban.

Az írott és kartográfiai adatok alapján tehát nagyjából 10–13 falu helyezkedett el a mongol támadást megelőzően a területen, amelyek közül a legkiemelkedőbb szerepet kétség kívül Herpály, majd Újfalu játszotta. A tatárjárás során azonban az egykor itt álló falvak negyede véglegesen eltűnt. Ez leginkább az imént említett két, feltételezhetően létező, de minden bizonnyal eleve fejletlen, tanyaszerű település (Macsó, Dusnok)³³⁴ kapcsán jelenthető ki, már ha ezek valóban önálló falvak voltak. Határukat minden bizonnyal a közeli és fejlődőképes Újfalu vagy Herpály olvasztotta magába, míg az egykori, szintén jelentéktelennek tűnő Palocsa területe Andaháza külsőségei közé került. Ami Inkét illeti, a térképen az általunk feltételezett elhelyezkedése környékén szereplő Kődomb helynév alapján talán volt temploma, s ez esetben fejlettebb lehetett az imént említett két társánál. Sorsa azonban hosszabb távon szintén a pusztulás volt. A falvak elnéptelenedése, a településhálózat átstrukturálódása azonban ezután sem fejeződött be teljesen az északi parton – mint azt később majd világosan látni fogjuk.

3.2. A Berettyó déli partjának települései a mongol támadás előtt

Ha mindezek után elhagyjuk a folyó északi partvidékét, és a főmedertől délre eső területre fordítjuk a figyelmünket, hamar szembesülnünk kell azzal a ténnyel, hogy az Árpád-korban itt létező településhálózat feltérképezése is az eddigiekhez hasonló nehézségeket rejt magában.

³³³ Jakó 1940. 73–74.; Módy 1981. 85., 90.

³³⁴ Gulyás 2020a. 59–60.

A korábbi kutatások tapasztalatai alapján az a vélemény terjedt el a szakirodalomban, hogy a terület eleinte kizárólagos királyi birtokban volt, majd a birtokállomány legnagyobb része valamikor a 12. vagy 13. században átkerült a Hontpázmány nemzetség kezébe.³³⁵ Ha ez valóban így volt, akkor fontos kérdés, hogy vajon melyik lehetett az a helység, amely a nemzetség bihari ágának központjául szolgált ezen a területen a korai időkben. Alapvetően két olyan, mára már elpusztult falu neve merülhet fel ebből a szempontból, amely betölthette ezt a szerepet: Bolcshida és Szomajom.

A Berettyó és mellékvizei, valamint a környéken fekvő vizenyős területek miatt a természeti viszonyok itt is kiemelkedően fontos tényezőnek számítottak a megtelepedéskor. A terület nem mindenhol volt ugyanis alkalmas a falvak létrehozására és a termelésre. Előnyt élveztek ebből a szempontból azok a kiemelkedések és „szigetek”, amelyek tartósan szárazak voltak a bonyolult vízrajzi környezetben. Meghatározó volt továbbá a megtelepedés során az a fontos kereskedelmi- és hadiút is, amely délről, Gyula irányából érkezvén, a Körösök és a Sárrét alkotta vízivilág keleti peremének szárazulatait kihasználva haladt tovább a régió egyik legfontosabb városias települése, Debrecen felé. Az útvonalon közlekedők számára egy állandó fahíd biztosította a két part között az összeköttetést, amely feltételezhetően a mai modern Berettyó-hídtól valamire nyugatra ívelt át a folyón. A híd déli parti hídfőjénél állt maga Bolcs/Bolcshida, amely fontos vámszedőhely is volt egyben. Ha az említett hídtól déli irányban indulunk útnak, elhagyva a települést, akkor az Ölyvös-ér által táplált, mocsarakkal, morotvákkel, holtágakkal sűrűn szegélyezett lapályra jutunk. Ezen a területen szintén nem volt egyszerű a közlekedés, de mind közül a legnagyobb akadályt a hozzávetőlegesen kelet-nyugati irányban kuszán kanyargó, a Berettyóval csaknem párhuzamosan futó, mocsaras partvidékű Ölyvös-ér jelentette. A főút egyértelműen Szomajom falunál metszette a vízfolyást, amely felett itt legkésőbb a 14. századtól már bizonyosan híd állhatott, míg a település szintén vámszedőhelyként szolgált. Mivel középkor végi adataink nem egyértelműek a híd tartós létezését illetően, sőt, még a szükségességével kapcsolatosan sem, erre a kérdésre még vissza fogunk térni.

³³⁵ Jakó 1940. 79–81.; Mesterházy 1981. 71.

Azonban a híd lététől függetlenül is kijelenthető, hogy már az Árpád-kor folyamán itt lehetett átkelni az Ölyvös-éren, s már ekkor fontos állomáshelynek számított az útvonalon fekvő Szomajom is.

A fentiek alapján talán nem kell külön bizonyítani, hogy ha a Honpázmányok nemzeti központot akartak maguknak kialakítani a királytól frissiben megszerzett délparti területeken, akkor bizonyosan a két átkelőhely valamelyikén rendezhették azt be, amelyek a környék legfontosabb lakott helyei voltak. Ahhoz, hogy eldöntsük, melyikük töltötte be ezt a szerepet, a kéziratok térképek segítségével is igénybe kell vennünk, s ez alapján úgy tűnik, Szomajom lehetett az.

Az újkori térképeken szereplő mikrotoponímiák között ugyanis találunk olyanokat, amelyek talán egy egykor létezett szerzetesrendi intézményre – minden bizonnyal nemzeti központtal – utalhatnak Szomajom mellett, igaz, ezt az állítást régészeti leletanyaggal, vagy okleveles forrással egyelőre nem tudjuk alátámasztani.³³⁶ A gyanús helynevek az Ölyvös-ér egykori hurokszerű kanyarulatában, Szomajom feltételezhető lokációjának közvetlen szomszédságában találhatóak. A legrégebbi ilyen adatunk az 1759-ben készült kéziratok térképeken került feltüntetésre, amelyen az Ölyvös-ér egyik szigetét Klastrom-szigetnek nevezték, s ugyanezt a szárazulatot egy másik térképen, 1848-ban Klastrom-zugnak hívták.³³⁷ Ha nem is egyértelműen igazolható, a helynévtörténeti kutatások eddigi tapasztalatai alapján mindenesetre mégis erősen meggondolandó Mesterházy Károly azon érvelése, miszerint az Árpád-korban ezen a helyen a Honpázmányok nemzeti központja, feltehetően bencés monostora állhatott, amely azonban a tatárjáráskor elpusztult, és nem is épült már újjá, hogy aztán maradványai a századok során végül nyomtalanul eltűnjének.³³⁸ Az sem kizárt természetesen, hogy a „klastrom” kifejezés ez esetben nem egy valódi apátság, hanem egyszerűen csak egy jelentősebb plébániatemplom emlékét őrzi (ahogyan az újkori „monostor” mikrotoponímiák is sok esetben köztudott módon csupán egykori toronypáros plébánia-

³³⁶ Jelen állás szerint a kutatás nem ismer írott forrást a monostor létezésére nézve. F. Romhányi 2000.

³³⁷ Bmt 65.; Bmt 98.

³³⁸ Mesterházy 1981. 71. Ez az egykori szerzetesrendi intézményre utaló helynévadási módszer az ország más területein is igazolható és sok esetben valóban egykor létező szerzetesrendi intézményre utal. Erre konkrét és bizonyítható példákat említ K. Németh 2013. 165.; Vö. „Klastromalja”, Kiss 1988. I. 763.

templomokra utalnak), azonban ha így is volt, a névadó szomajomi egyházépület bizonyosan komoly méretű lehetett, ha emlékét így őrizte meg a szájhagyomány. Ez pedig szintén nem mond gyökeresen ellent a falu jelentőségével – lehetséges nemzetiégi központ létével – kapcsolatos elképzeléseinknek.

Ami magát a települést, azaz Szomajomot illeti, az elnevezés egyértelműen régi magyar személynévi eredetre megy vissza. S habár a falu csak az 1291–1294 közötti tizedjegyzékben szerepelt elsőként az írott dokumentumokban, a helynév, az elhelyezkedés és a feltételezhető monostor alapján valószínűleg 11–12. századi eredetű volt.³³⁹ A település a tatárjárás során a monostorral együtt pusztulhatott el, de világos, hogy a vész elmúltá után újraterlepült, amelyben a kiváló elhelyezkedés, azaz a továbbra is fennálló átkelőhely-funkció is fontos szerepet játszhatott. Térbeli helyzetét a kéziratok térképek alapján lehet kikövetkeztetni. A falu tágabb környékét a 19. századi térképeken következetesen megjelenő Szomajom-pusztá mikrotoponímia mutatja egyértelműen az Ölyvös-értől és Mezőpeterdtől délre, Toldtól nyugatra és Mezősastól északra fekvő területen, míg a pusztán belül egy kisebb rész kifejezetten a Szomajom nevet viselte.³⁴⁰ Ugyanezen a helyen, Mezősastól északra, az Ölyvös-értől délre, a feltételezhető monostor kapcsán említett szigetek, valamint a Koldus-láp által határolt területen tűnt fel 1759-ben a Szomajomi Telek toponímia, amely pontosan meghatározhatóvá teszi középkori lokációját. 1848-ban újra lejegyzésre került a falu egykori helye a térképen, egyszerűen csak Telek formában.³⁴¹ Az egykori falu az 1:10 000-es léptékarányú térképen látható mai Merza-tanya helyén fekkent.³⁴²

Ha Szomajomról az említett kereskedelmi úton észak felé, azaz visszafelé, Bolcsida irányába haladunk, a kettő között a déli part és a teljes vizsgált terület egyik igazolhatóan korai – ha nem a legkorábbi – keletkezésű falujába, Nyékre

³³⁹ 1291–1294: *Zumeyn*. Jakubovich 1926b. 301. A Szomajom kifejezés személynévi előfordulásai 1262-től mutathatók ki. Fehértói 2004. 857. A falu elnevezésére és középkori történetére ld. Rácz 2007. 271.; Bunytay 1883–1884. III. 325–326.; Csánki 1890–1913. I. 624.; Jakó 1940. 358.; Györfly 1963–1984. I. 672.; Mesterházy 1981. 71., 73.; Módy 1981. 85., 87.; Bocsi 2006. 43.; Bocsi 2020. 33.; Gulyás 2020a. 61., 71.

³⁴⁰ II. Katonai Felmérés; III. Katonai Felmérés.

³⁴¹ Bmt 65. és Bmt 98.

³⁴² Berettyóújfalu, Merza-tanya Dél. Lelőhely azonosító: 91875.; Berettyóújfalu, Merza-tanya Kelet. Lelőhely azonosító: 91877.; Berettyóújfalu, Merza-tanya Északkelet. Lelőhely azonosító: 91879.; Aranyos Annamária helyszíni szemléi. EOTR 1:10 000-es térkép.

jutunk. A településnév ez esetben is fontos információkkal szolgál. A hasonló típusú, törzsnévre visszavezethető helynevek ugyanis a magyar helynévadás egyik legrégebbi rétegéből származnak, így akár 10. századi katonai telepítésre, egyúttal fejedelmi, majd később királyi birtok-létre is utalhatnak. Jelen esetben konkrétan arra, hogy az uralkodói hatalom a Nyék törzsből származó katonai- és szolgálókat telepített ide. Hozzá kell tenni, egyes vélemények szerint ezek kialakulása talán még a 11. századot követően is előfordulhatott a magyar névadási gyakorlatban, még ha kicsi is ennek a lehetősége.³⁴³ Ennek ellenére is kétségtelen, hogy az Árpád-kor elején már lakott hely volt. A település tatárjárás előtti létezéséről egyébként szerencsés módon írott forrás is beszámol. 1213-ban és 1216-ban a Váradi Regisztrum ugyanis Nyéken élő poroszlókat említett meg – ezek a falu első és egyben utolsó írott említései –,³⁴⁴ ami, figyelembe véve a poroszlókkal szemben a korban elvárt szigorú vagyoni feltételeket,³⁴⁵ azt mutathatja, hogy lakóinak egy része a társadalom megbecsültebb rétegeihez tartozhatott. Mesterházy Károly e logika mentén az itt élő poroszlókat várjobbágyoknak tartotta. Akárcik is lakták, Nyék nem élte túl a mongol támadást, hiszen ezt követően már semmilyen forrásban nem szerepelt a neve.³⁴⁶

Az elnéptelenedett és pusztává váló település területét valamelyik szomszédos falu, talán az északnyugatra elhelyezkedő Szentdienes, esetleg az északra fekvő Bolcshida olvaszthatta magába a 13–14. században. Legalábbis feltétlenül erre utalhat az a tény, hogy a Nyék egykori elhelyezkedését rögzítő 18–19. századi adataink mind a Szent Dénes-pusztáról és a Bócsi-pusztákról készült térképeken maradtak fenn. Az ezek alapján lokalizálható elhelyezkedés Berettyószentmártontól délnyugatra, 2-3 kilométerre, a zsákai-furtai határ szögletétől pedig északkeletre található. Vegyük sorra ezeket a térképeket!

³⁴³ Györfly 1963–1984. I. 647.; Kristó 1976. 42.; Kiss 1978. 470.; Rácz 2007. 204.

³⁴⁴ VR 173., 209. 1213: *nomine Vodassan de villa Nec*. Solymosi – Szovák 2004. 173. No. 51. (147.) 1216: *Pristaldo Bartholomaeo de villa Nyec*. Solymosi – Szovák 2004. 209. No. 157. (237.); Györfly 1963–1984. I. 647.; Mesterházy 1981. 75.; Módy 1981. 87.; Hoffmann (szerk.) 2005. 203. Első említése itt tévesen 1214-ként szerepel.

³⁴⁵ Solymosi 2006. 203.

³⁴⁶ Mesterházy 1981. 55., 72., 75–76.; Módy 1981. 85–87.; Györfly 1963–1984. I. 647.

Az 1759. évi prediális felmérésen Szentmártontól délre található egy morotva, amelyet Nyéknek neveztek.³⁴⁷ 1848-ban a Nyék, Kisnyék helynevek tűnnek fel egy kézíratos térképen.³⁴⁸ 1866-ban a Bócsi-pusztá nyugati határvidékén, ugyan-ezen a környéken szerepel a Nyék eleje, illetve maga a Nyék határnév is. Utóbbit – amely ma egy mélyebben fekvő legelő – az imént említett morotva határolja három irányból is, amely ezúttal a Nyék ere nevet viseli.³⁴⁹ Mindezekből látható, hogy maga a falu is ezen a környéken állt egykor, bár hozzá kell tenni, hogy régészeti értelemben egyelőre nincs ennek kimutatható nyoma a területen. Ennek okai részben a kutatás hiányosságaiban keresendők, de az is okozhatja, hogy ebből a szempontból leginkább gyanús részeken egy több épületből álló állami gazdaság helyezkedik el, amelynek megépítése jelentős pusztítást okozhatott a feltételezett régészeti lelőhelyen.³⁵⁰

A lokalizációt ennek ellenére is megerősítheti, hogy a III. Katonai Felmérésen a Kisbócsi-pusztán tűntettek fel egy Telek nevezetű helyet, éppen ott, az említett holtágtól északra, ahol ezt a bizonyos Nyék elejét is megjelölték a másik térképen.³⁵¹ Természetesen mindezek nem jelentenek megdönthetetlen bizonyítékot a helymeghatározásra nézve, a feltevés igazolása valójában ez esetben is csak régészeti úton oldható meg. Fontos érv lehet azonban az is, hogy éppen itt, azaz az imént említett Telken haladt keresztül még a 19. században is a Szomajom felől érkező, Bolcshidán és Derecskén át Debrecen felé haladó kereskedelmi útvonal is, és logikus felvetés, hogy a falu is az út mellett fekkent.

A déli parton eleinte a Nyéktől közvetlenül északra található, fent már említett Bolcshida volt Szomajom mellett a másik jelentősebb központ, amely a későbbi Kis- és Nagybócsi-puszták területén feküdt, Berettyószentmártontól feltehetőleg nyugatra-délnyugatra. Nyomait a mai 42-es főút két oldalán található, a 18. századtól kimutatható határ- és dűlőnevek őrzik (Nagy-Bócs, Kis-Bócs, Bócs-pusztai-dűlő, Nagy-Bócs-dűlő).³⁵² Már volt róla szó, hogy jelentősége nagyrészt

³⁴⁷ Bmt 65.

³⁴⁸ Bmt 97.

³⁴⁹ Bmt 153.

³⁵⁰ Módy 1972. 135., 290.; Mesterházy 1981. 55., 72–73.; Bocsi 2020. 24–25.; Gulyás 2020a. 61–62.

³⁵¹ III. Katonai Felmérés.

³⁵² Bunyitay 1883–1884. III. 212–213.; Csánki 1890–1913. I. 597.; Jakó 1940. 217.; Györffy 1963–1984. I. 604.; Mesterházy 1981. 71–72.; Bocsi 2020. 25–28.; Gulyás 2020a. 62–65., 68–69.

annak köszönhető, hogy a Berettyó egyik legfontosabb átkelőhelyénél helyezkedett el. Ugyan nem ez volt az egyetlen átkelő a környéken, az itt álló híd ennek ellenére is nagyon fontos szerepet játszott a kereskedelmi úthálózatban. Itt volt ugyanis az első olyan hely a hatalmas kiterjedésű, nagyrészt alig járható Sárréttől keletre, ahol szekérrel is át lehetett kelni a folyón. Így ha valaki Gyula felől érkezett, vagy keletről, a váradi úton, esetleg a Tisza felől, és szekérrel akart továbbhaladni északi irányba, logikus módon csak erre vezethetett az útja: a bolcshidai hídon a hídvámot kifizetve folytathatta azt Debrecen felé.

A település benépesítése Mesterházy Károly szerint nagyjából Nyékkel egy időben, legkésőbb a 11. században történt, mégpedig olyan királyi várbirtokon, amely később a Hontpázmány nemzetség kezébe került. Módy György a 11. század végére, Jakó Zsigmond a 12. század elejére teszi a helység létrejöttét.³⁵³ Ha más nem is, de annyi feltétlenül bizonyosnak látszik, hogy már a tatárjárás előtt is létezhetett. A falunév egyértelműen puszta személynévi eredetű volt, régi magyar férfinévből (Bolcs) alakult ki, minden bizonnyal egyik – talán a legelső Hontpázmány nembeli birtokosának nevéből, amelyhez később még az átkelőhelyre utaló -hida kifejezés járult utótagként. A névadás jellege azonban önmagában igen kevés információ a kezdetekre nézve, így pedig nem alkalmas létrejöttének datálására. Igaz, nem is mond ellent a korai alapításnak, hiszen a puszta személynévi eredetű helynevek ismereteink szerint a 11. századtól legalább a 14. századig kialakulhattak a magyar nyelvben.³⁵⁴

A falu – az átkelőhely jelentősége miatt szinte bizonyosan korai létrejötte ellenére – csak későn jelenik meg az okleveles anyagban. Amikor 1274-ben elsőként feltűnik, már a Hontpázmány nemzetség birtoka volt.³⁵⁵ Hogy a feltételezhető királyi birtoklás után mikor került magánkézbe, nem tudni. Erre nézve leginkább a 13. század eleje tűnik elfogadható időpontnak, mint azt később ki fogjuk fejteni. Ami viszont világos, hogy a mongolok a környékbeli településekhez hasonlóan ezt is elpusztították, hiszen még az 1270-es években is lakatlan volt, amit kellőképpen bizonyít, hogy az említett 1274. évi oklevélben is csak földként (*terra*)

³⁵³ Mesterházy 1981. 72., 76.; Módy 1981. 90.; Jakó 1940. 80., 217.

³⁵⁴ Kiss 1988. I. 221.; Rácz 2007. 56–57. A puszta személynévi helynevek keletkezésére ld. Kristó 1976. 15–38. A Bolcs (Boch, Bolch) személynév előfordulására: Fehértói 2004. 127., 139.

³⁵⁵ DL 38126.; CDH V/2. 227.

szerepelt, nem pedig valódi faluként. Újratelepítése a század végére már megtörténhetett, amelynek körülményeire még vissza fogunk térni a későbbiekben.

Mielőtt megkísérelnénk behatárolni a középkori Bolcshida elhelyezkedését, kell tennünk egy kis kitérőt. Képtelenség ugyanis a helységről úgy szót ejtenünk, hogy ne érintenénk a közvetlen keleti-északkeleti szomszédságában elhelyezkedő Szentmárton helyzetét és a két település történeti és topográfiai viszonyát. Szentmárton – a mai Berettyószentmárton, amely manapság Berettyóújfalu városrészét képezi – már csak azért is számít különlegesnek a régióban, mert Újfalu mellett ez volt az egyetlen olyan hely a város mai közigazgatási határain belül, amely folyamatosan lakott volt, és mai centruma minden bizonnyal pontosan megegyezik a középkori településmaggal.

A temploma védőszentjének, Szent Mártonnak a nevéből kialakult településnévvel rendelkező helység 1213-ban, a Váradai Regisztrumban szerepelt először, amikor megemlítették a papját is, Simont.³⁵⁶ A patrocíniumra visszavezethető helynév önmagában is korai alapításra utal, ezt a véleményt vallja többek között Mesterházy Károly.³⁵⁷ Második alkalommal több, mint egy évszázaddal később került elő az oklevelekből, mégpedig 1323-ban, amikor arról hallunk, hogy a Hontpázmány nembeli Panasziak, továbbá a Bolcshida jelentős részét birtokló, nemzetségtárs Mikó és Csépán fiai perben álltak egymással. A bonyolult per tárgya egyébként kettős volt. Egyrészt, a Bolcshidából korábban, a századforduló környékén házasság révén a Sárosbolcs nevű részt megszerző Borsa nembeli Apa fia Miklós és rokonsága próbálta megtartani a nem sokkal korábban szerzett területet a Hontpázmányokkal szemben, s tették ezt végül sikerrel. A másik fontos kérdés, amely a Hontpázmány nemzetségen belül merült fel, az volt, hogy vajon a Szent Márton templommal rendelkező Szentmárton és a Mindenszentek egyházzal bíró Bolcshida külön település volt-e, azaz a Szent Márton templom körüli részek Bolcshida integráns részét alkotják-e, avagy sem. A per 1323–1324-ben zajlott,³⁵⁸ s habár a fennmaradt oklevelek alapján nem tudjuk a permenetet

³⁵⁶ VR 163. 1213: „*Simone sacerdote de villa Sancti Martini*”. Solymosi – Szovák 2004. 163. No. 23. (262.); Jakó 1940. 351–352.; Györfly 1963–1984. I. 670.; Módy 1981. 87.

³⁵⁷ A falura és az elnevezésre: Bunyitay 1883–1884. III. 311.; Csánki 1890–1913. I. 624.; Mesterházy 1981. 55.; Györfly 1963–1984. I. 669–670.; Bócsi 2020. 25–28.; Rácz 2007. 365.

³⁵⁸ DL 29041.; DL 38143.; Anjou VII. 322. sz.; DL 37180.; Anjou VII. 448. sz.; Anjou VII. 449. sz.; Anjou VII. 450. sz.; DL 38144.; Anjou VII. 507. sz.; Anjou VII. 508. sz.; Anjou VII. 509. sz.; DL 38141.; Gulyás 2021. 179–181.

teljesen végigkövetni, egyértelműen kijelenthető, hogy az elszakadást szorgalmazó Hontpázmány nembeli Panaszi István törekvései végül sikerrel jártak, hiszen a 14. század közepétől Szentmárton a Panasziak és leszármazottaik kezén lévő önálló településként szerepelt a forrásokban, amelyet határozottan megkülönböztettek Bolcshidától.³⁵⁹ A kacifántos ügy részleteire a megfelelő helyen még vissza fogunk térni.

Mármost, ami Bolshida és Sárosbolcs, illetve Bolshida és Szentmárton egymáshoz való történeti viszonyát és elhelyezkedését illeti, az eddigi kutatások elég következetlenül értékelték a helyzetet. Ugyan elfogadták azt, hogy Szentmárton valóban Bolcshidából vált ki, de úgy tűnik, hogy ezt az eseményt leginkább a 14. századra tették kutatóink.³⁶⁰ Ez nem véletlen, hiszen első pillantásra nagyon úgy látszik, hogy a tatárjárás során elpusztult, de újraterlepült és gyorsan terjeszkedő Bolcsban ezután épült második, Szent Mártonról elnevezett templom körüli részek szakadtak el és alkottak önálló falvat a 14. századra. A helyzet azonban, ahogy láttuk, korántsem ilyen egyszerű, mert ez a templom már korábban is állt, hiszen már 1213-ban saját papja volt, aki ekkor éppen egy perben szerepelt a váradi káptalan előtt.³⁶¹ Az itt olvasható megfogalmazás alapján (*Simone sacerdotae de villa Sancti Martini*) teljesen nyilvánvaló, hogy Szentmárton már ekkor önálló faluként létezett, azaz nem tartozott Bolcshoz.

A fentiek alapján kijelenthető, hogy a két település kezdetben valóban egyetlen falut alkotott. Hogyan lehetne az elszakadás körülményeit és idejét interpretálni? Úgy tűnik, a kettő közül egyértelműen Bolcs lehetett a korábbi, amely az átkelőhely miatt már az Árpád-kor első felében is előnyös helyzetben volt, és Szomajom mellett a déli partvidék másik fontos központjává vált. Bolcsból a 12. század végéig népesség kibocsátása során jött létre a közvetlenül szomszédos Szentmárton, amely önállósult, és a 13. század elejére már saját templommal is rendelkezett.³⁶² Ezután a tatárjárásig egymástól független településekként léteztek, amíg a mongolok kezétől más környékbeli falvakhoz hasonlóan el nem pusztultak. A két falu közül a jelentősebb Bolcs települt újra elsőként, legkorábban valamikor az 1280-as

³⁵⁹ DL 30725.; Módy 1981. 107.; DL 74171.; Gulyás 2020a. 66–68.

³⁶⁰ Mesterházy 1981. 72.

³⁶¹ VR 163. Solymosi – Szovák 2004. 163. No. 23. (262.)

³⁶² Jakó 1940. 80–81.

évek környékén, mivel azonban Szentmárton továbbra is néptelen maradt, a Bolcsot uraló birtokosok annak a területére is kiterjesztették befolyásukat, és a birtokot önkényesen hozzácsatolták a bolcsi részekhez. Mindeközben a Szent Márton templom környékét is újraterelítették, nagyjából a 13–14. század fordulójának környékén, de azt továbbra is Bolcs-hida integráns részének tekintették. A turpisságra azonban hamar fény derült, hiszen bő 60–70 évvel a tatárjárás után még meglehetősen erősen élhetett a köztudatban annak az emléke, hogy Szentmárton korábban még nem tartozott hozzá Bolcs-hoz. Ezt használta ki tehát Panaszi István, amikor az 1320-as évek elején fellépett a feltehetőleg osztatlan birtokban lévő településrész elszakításáért – és tette ezt igen sikeresen.³⁶³

Problémás a két település, azaz Bolcs-hida és Szentmárton egymáshoz való földrajzi helyzetének megállapítása. A szakirodalomban meglepő módon széles körben elterjedt vélemény alapján ugyanis a Mindenszentek temploma és a Szent Márton templom a folyó két különböző (előbbi a déli, illetve utóbbi az északi) partján állt. Ez az álláspont Györffy György történeti földrajzi adattárának szerkesztési elveire és ebből adódó félreértelmezhetőségére, illetve Mesterházy Károlyra megy vissza, aki ezt félre is értette.³⁶⁴ Az, hogy a két település nem egy parton volt, máshol is előkerül. A város legújabb, népszerűsítő jellegű történeti összefoglalójában szereplő térkép például Bolcs-hidát az északi partra, Szentmártont a délre helyezi.³⁶⁵

Az ellentétes partokról szóló elmélet azonban egyértelműen tévedés, amely a két településrész megosztásáról szóló, 1323. évi oklevél hibás értelmezésének eredménye. Ebben ugyanis nem az áll, hogy Bolcs-hida és Szentmárton helyezkednek el a folyó ellentétes oldalán, hanem az, hogy a fent már említett módon,

³⁶³ Hasonló felvetéssel élt Módy 1981. 92–93.

³⁶⁴ Györffy 1963–1984. I. 604.: „1323: p. *Bolchhida in C-u Bybor., ultra fl-m Berukyo*”. Györffy erre nézve a DL 38143. jelzetű oklevélre hivatkozott, amelynek idevágó, külön sorokban olvasható szövegrészeit kivonatolta; Ezt olvashatta és értelmezhetette rosszul Mesterházy Károly. Mesterházy 1981. 72.: „*Bízonyosan Bocs határában, Bócsától ÉK-re alakult ki Szentmárton, a mai Berettyószentmárton, amely végül is az összes környező települést magába olvasztotta. Bocs és Szentmárton között folyt egykor a Berettyó. Erről egy évszám nélküli (1321-es) oklevél tanúskodik, amely szerint Bolch possessiónak a Berettyó tulsó partján levő részén állt a Mindenszentek tiszteletére szentelt templom. Ebből az oklevélből értelem szerint az következik, hogy a Szent Márton tiszteletére emelt templom, amelyről Szentmárton a nevét kapta, a Berettyó innenső, azaz északi oldalán állt.*” Mesterházy Györffy adattára mellett a DL 29041. és a DL 37180. jelzetű okleveleket tüntette fel még forrásként.

³⁶⁵ Török 2011. 32. Ld. még a „tulsó part” elméletre: Bihari-Horváth 2011. 121.

a Hontpázmányok által a Borsáknak házasság révén juttatott terület, azaz Sárosbolcs van Bolcshidához képest a túlparton.³⁶⁶ Tehát Szentmárton és Bolcshida a folyó ugyanazon, azaz déli partján állt. Ez már csak azért is logikus állítás, mert Szentmárton a fent leírtak értelmében valószínűleg Bolcshidából vált ki egykor, és ez az elszakadás egy ilyen komoly természetes választóvonalként funkcionáló folyó ellentétes partjain nem igazán mehetett volna végbe. Eleve kizárható, hogy Bolcshida demográfiai és földrajzi értelemben egy ilyen jelentős közlekedési akadályt képező folyó túlpartján terjeszkedett volna tovább.

A témába vágó 18–19. századi kéziratok térképek alapján Szentmárton a 18. században a déli parton feküdt, és ez már a középkorban is csak így lehetett, főleg, hogy nemrégiben Berettyószentmárton Morotva nevű részénél középkori leletanyag – késő középkori tárolóvermek és kutak mellett többek között négy Árpád-korra datálható veremház – került elő.³⁶⁷ Az 1759. évi prediális térképen és az 1782–1785 között rögzített I. Katonai Felmérésen a helység helynévi nyomai – így például a Szentmártontól közvetlenül keletre, déli irányban egészen a szomajomi határig nyúló Bócs-pusztá – egyaránt a Berettyó főmedrének déli oldalán, egy, a folyó által alkotott hurok (szeg) mellett helyezkednek el.³⁶⁸ Azaz: nem az történt, hogy Szentmárton csak a 19. századi folyószabályozás következtében találta volna magát a Berettyó főmedrének déli partján, hanem mindig is ott volt. A folyóhoz viszonyított jelenlegi földrajzi helyzetét a folyószabályozás nem befolyásolta. Szentmárton mai temploma a település északi részén áll. Habár az épületben régészeti kutatás sajnos még nem történt, az első, a település belterületét részletesen ábrázoló térképen, az I. Katonai Felmérésen is itt volt már az intézmény,

³⁶⁶ Györffy ímént említett kivonatos szövegével ellentétben az érintett oklevél idevágó teljes szövegrésze így szól: „*quandam particulam terre ipsorum comitis Ders et filii eundem predicti ad eandem possessionem Bulchhyda pertinentem ultra fluvium videlicet Berukyo adiacentem... eidem Nicolao et per eum suis heredibus perpetuo dedissent...*” – DL 38143. A Mesterházy által hivatkozott másik két oklevélben sincs arra utaló szövegrész, miszerint Szentmárton és Bolcshida a folyó ellentétes partjain lennének, sőt, ezzel szemben kifejezetten Sárosbolcs és Bolcshida egymással szembeni fekvéséről beszélnek ezek a dokumentumok: „*preterea ultra fluvium Berekyo vocabatur etiam una possessio Sarusbolcz que etiam fuit situata inter metas dicte possessionis Bolchhyda*” (DL 29041.) és „*dimidiatas ipsius possessionis Bolchhyda... a prefato Ders et Paznan... devenisset, prefatam autem particulam terre... ad eandem possessionem Bolchhyda pertinentem ex ista parte dicte fluvii Berekyo adiacentem*” (DL 37180.)

³⁶⁷ D. Szabó 2018. 20.

³⁶⁸ Bmt 65.; I. Katonai Felmérés.

és nyilvánvalónak tűnik, hogy a középkori templomépület, valamint Szentmárton középkori településmagja is itt helyezkedett el már a kezdetektől fogva.

Több érv szól amellett, hogy ha Szentmárton valóban itt volt, akkor Bolcs-hida is csak a déli parton lehetett. Egyrészt, az említett oklevél alapján valójában nem volt köztük víz, ráadásul egyik a másikból jött létre. Másrészt, az egykori település nevét viselő Bócsi-pusztta is a főmedertől délre található. Harmadrészt, a 15. század végén egy hatalmaskodás alkalmával állatokat hajtottak el Bolcs-hida legelőjéről Szomajomba és Szentmártonba,³⁶⁹ és ez aligha a hídvám megfizetése mellett történhetett. Egyáltalán nem tűnik életszerűnek, hogy a törvénytelen séget a tulsó parton követték volna el, és onnan hajtották volna el a jószágot.

Az 1866. évi kéziratós térképen³⁷⁰ közvetlenül Szentmárton nyugati határában, de a mai falu belterületén belül van egy Teleknek nevezett terület, feltételezésünk szerint ez őrizheti az eredeti Bolcs-hida emlékét, és mutathatja egykori helyét. A két településmag közötti kis távolság sem meglepő, hiszen ahogyan ezt fentebb már kifejtettük, Szentmárton egykor Bolcsból szakadt ki.

Ezt a lokalizációt egy további térképes adat is megerősíteni látszik. Habár a szentmártoni templom helye – mint arról már volt szó – minden bizonnyal megegyezik a későbbi falu (ma Berettyóújfalu városrésze) egykori középkori templomával (a mai református templommal), problémásabb a helyzet a bolcsi Mindenszentek egyházzal kapcsolatosan. Erre nézve ugyanis az eddig említett országos és urbariális térképeken semmilyen információ nem található. Az I. Katonai Felmérés interneten elérhető verzióján (amely az eredeti térképlapok másolati példányai alapján került közlésre és georeferálásra) a 18. század végén azonban feltüntetnek egy ebből a szempontból gyanús építményt, minden további magyarázat nélkül. Ez a falutól nyugatra, az említett Telek helynév környékén, az egykori Nagy-szigetet keletről megkerülő, ma is létező holtág közelében található. Ha azonban a vonatkozó térképlap eredeti, a Hadtörténeti Térképtárban őrzött példányát is megnézzük, akkor azon jól látható módon szintén bejelölték ezt a titokzatos épületet, s mellé a romokra szokásosan alkalmazott „*Rud(e)ra*”

³⁶⁹ DL 32514. (1493)

³⁷⁰ Bmt 153.

szócskát írták.³⁷¹ Ez alapján pedig erősen indokolt azt feltételeznünk, hogy az említett rom nem lehet más, mint a 18. század végén még részeiben álló Minden-szentek templom maradványa, amely azonban a 19. századra már teljes mértékben eltűnt, s így már nem került feltüntetésre a későbbi kartográfiai ábrázolásokon. Ez a rom a mai településrész nyugati szélén, a Vadász utca nyugati házsora mögötti szántón állt egykoron.

A fentieket igazolhatja továbbá az is, hogy az I. Katonai Felmérés alapján még a 18. században is itt, azaz az említett Telek területén haladt át az az útvonal, amely ettől északra, Szentmártontól nyugatra, az említett egykori hídon átkelt a Berettyó főmedrén. Bolcs pedig átkelő- és vámszedőhelyként nyilvánvalóan közvetlenül emellett helyezkedett el, sőt, még ennél is valószínűbb, hogy mint oly sok hasonló esetben, a kereskedelmi út is Bolcshida főutcáján haladt végig.³⁷² A III. Katonai Felmérésen ezzel szemközt, az északi parton szereplő Hídköz-pusztá elnevezés, valamint az 1866. évi térképen feltűnő Hídláb-szűrűk és Hídláb-laposa toponímiák további bizonyítékkul szolgálhatnak az út és a híd Szentmártontól nyugatra eső elhelyezkedésére.³⁷³ Mivel tudjuk azt, hogy a középkori utak nyomvonalára általában hosszabb időtávokon keresztül is stabil volt, azaz nem nagyon változott, kijelenthető, hogy a középkori híd is itt, azaz az említett Telek nevű résztől keletre-északkeletre ívelt át a Berettyón.³⁷⁴

Miután tisztáztuk Bolcshida és Szentmárton elhelyezkedését és egymáshoz való földrajzi viszonyát, térjünk ki a harmadik településrész, azaz a 13. század végén Borsa kézbe kerülő Bolcshidától elszakadó Sárosbolcs lokációjának kérdésére is. Ahogyan fent már kifejtettük, ezt a leírás alapján valóban valamilyen vízfolyás választhatta el a falutól.³⁷⁵ A helyzet magyarázatára két lehetőségünk van. Egyrészt felvethető, hogy ez a birtokrész valóban a főmedertől északra he-

³⁷¹ I. Katonai Felmérés, valamint a térkép eredeti példányának érintett lapjai: HM HIM HT B IX a 527. Col. 23 Sec, 22–23. Az eredeti térképlapra Pánya István hívta fel a figyelmünket, amit ezúton is szeretnénk megköszönni.

³⁷² I. Katonai Felmérés. Amikor 1827-ben egy árvízvédelem kapcsán összehívott vizsgálóbizottság járta be a Sárréteket és a Berettyó vidékét, a megtett útvonalat térképen rögzítették, és a társaság tagjai még akkor is ezen az útvonalon haladtak végig és keltek át a folyón is. Bmt 47.

³⁷³ III. Katonai Felmérés.; Bmt 153.

³⁷⁴ A középkori utak nyomvonalának állandóságára ld. Mesterházy 1982b. 106.

³⁷⁵ „*ultra fluvium Berekyo ... Sarusbolcz... inter metas dicti possessionis*”. DL 29041.

lyezkedett el, ami azonban nem tűnik túl valószínűnek, főleg azért nem, mert logikai alapon, a kor birtokhatár-felfogását figyelembe véve igencsak kicsi az esélye annak, hogy a bolcshidai birtoktömb az északi partra is átnyúlt volna. Ez a rész tudomásunk szerint amúgy is a herpályi uradalom területéhez tartozott.

Ennél sokkal elfogadhatóbb az a feltevés, hogy Bolcshida és Sárosbolcs között a Berettyó egy ere vagy mellékága folyt, ezért voltak a „Berettyó” (valójában az ér) két szemközti partján az oklevél írója szerint. Ez a helyzet egyébként – a vízrajzi viszonyok ismeretében – könnyen magyarázható lenne. A Bihari-hegységből a síkságra érkező folyó ugyanis az alacsony esési szint következtében lelassulva, a pusztában szélesen szétterülve kanyargott tovább, s ennek következtében mellékágakat, ereket alkotott, amelyek olykor elhagyták a főmedret, majd visszatértek belé, bonyolult hálózatot és vadregényes vízivilágot teremtve.³⁷⁶ Ezek az egykori erek és meanderek, valamint megmaradt nyomaik mind a kéziratos és modern kori térképeken, mind pedig a műholdfelvételeken a mai napig remekül kivehetők. A két falurész között talán egy ilyen ér húzódnak, amely elválasztotta őket egymástól.³⁷⁷

Ha valóban így volt, akkor van-e valamilyen kései nyoma ennek a vízfolyásnak? A III. Katonai Felmérésen látszik egy olyan, a mai Morotva településrész környékén található egykori ér, vagy csatorna, amely igen gyanús ebből a szempontból. Ennek az egykori medernek a vonala pedig teljes mértékben megegyezik a mai berettyószentmártoni Pákász utcával. Az egykori vízfolyás nyomai a mai napig megfigyelhetők, az utca bizonyos részei ugyanis manapság is mélyebben fekszenek, mint a környező területek. Úgy véljük összességében, hogy ettől az értől (ma már Pákász utcától) északra, egészen a Berettyó mai medréig terjedő terület lehetett Sárosbolcs. Ha a II. Katonai Felmérésre pillantunk, azt is láthatjuk, hogy ez a rész gyakran víz alatt állhatott, így pedig világossá válik, hogy miért is lett a településrész nevének egyik eleme a „sáros”. Itt egyébként ma is egy tó van, amit a közelmúltban alakítottak ki az arra alkalmas, eleve mélyen fekvő területen.

³⁷⁶ A korabeli vízrajzra a legfontosabb vízfolyásokkal ld. Jakó 1940. 2–6. és Györfly 1963–1984. I. 570–571. Maga a folyó elnevezése is utal ezekre a vadregényes viszonyokra. Kiss 1988. I. 201. és Bába – Nemes 2014. 89.

³⁷⁷ A településen belül három híd volt, ami megerősítheti ezt a feltevést. Weisz 2013. 91.

A fentieket összegezve: a mai Berettyószentmárton területe a középkorban még három nagyobb egységből állt. A keleti része, a mai falu templomának környéke volt Szentmárton. Ettől közvetlenül nyugatra, egészen a ma is itt, a Morotva nevű településrészen található Berettyó-holtáig kiterjedően helyezkedett el a Mindenszentek templommal rendelkező Bolchhida. A „közvetlenül nyugatra” kifejezést ez esetben szó szerint kell venni, a két település lakott részei az oklevelekben szereplő információk alapján gyakorlatilag összeértek. A falvak közötti, észak-déli irányú határvonal feltételezésünk szerint valahol a mai Tinódi utca, vagy Halász utca környékén húzódhatott. Ez a megállapítás egyébként több egyszerű hipotézisnél. Ha a Szentmártont ábrázoló 1759. évi kéziratos térkép 1838-ban készült másolatát megnézzük, rögvest tűnik, hogy a birtok nyugati határa nagyjából ugyanennél a vonalnál található.³⁷⁸ Az az általános tapasztalat továbbá, hogy a középkori birtokhatárok az újkorig többnyire stabilak voltak, azaz – a rendkívüli eseteket kivéve – nem változtak jelentősen, ami szintén megerősíti a feltételezést. Logikusnak tűnik ez alapján, hogy a 18. században ábrázolt birtokhatár ez esetben is többé-kevésbé a 14. században kijelölt vonalat követi. Hogyan állhatott elő tehát az a furcsa helyzet, hogy a szentmártoni birtoktest és Szentmárton falu nyugati határa közvetlenül a belsőségeknel, azaz a lakott utcáknál húzódott? Csakis úgy, hogy a két település belső telkei közvetlenül egymás mellett helyezkedtek el a középkorban, és amikor a 14. században a Panasziak megszerezték Szentmártont, és az egykori Bolchhida birtokot kettéosztották, itt, a két egymásra épült falu utcái között voltak kénytelenek kijelölni az új határvonalat.

A település harmadik alkotóeleme az említett Sárosbolcs volt, mely Bolchhida északi részén, a mai Pákász utcától a Berettyóig terjedő területen feketett, és a 13. század végi birtokosváltással szakadt ki a faluból. Szinte kizárt, hogy Sárosbolcs állandó lakossággal és jobbágytelkekkel rendelkezett volna, hiszen a tartós megtelepedést a vízviszonyok itt bizonyosan nem tették lehetővé. Habár 1300 körülről szántóra és malomra is van adatunk innen, mégis inkább az feltételezhető, hogy a településrész főként ártéri legelőként volt használatban.

A fenti településtopográfiai koncepciót egyértelmű régészeti adatokkal jelenleg nehéz alátámasztani. A Berettyó időszakos és tartós mederváltásai, ágainak a

³⁷⁸ Bmt 65.

területen alkotott bonyolult és sűrű hálózata, amelyek mind a műholdfelvételeken, mind a kéziratos térképeken jól látszanak, egyfajta képlékenységet eredményezhettek Bolcs és Szentmárton településszerkezetében, csakúgy, mint ahogyan azt Herpály esetében is tapasztalhattuk. Erre a vízrajzi dinamikára utalhat Pesty Frigyes egy megjegyzése is, amely szerint „*A Hehységnek habydani elnevezése volt, 1700ik év elején Púszta Szent Márton de miúttán a Beretyó vize körül folyta, arról neveztetett el, Beretyó Szent Mártonnak.*”.³⁷⁹ Ezek szerint ez a sajátosság az újkorban sem változott, valójában csak a folyó 19. század második felében végbemenő szabályozása, mesterséges mederrészekbe terelése és a holtágak nagy részének lecsapolása következtében szűnhetett meg ez a változékony és bonyolult állapot. Habár a területen, a mai folyónak mind az északi, mind pedig a déli partján több középkori vonatkozású régészeti lelőhelyet ismerünk, ezek segítségével sem lenne egyszerű archeológiai szempontból a felvázoltnál sokkal inkább alátámasztható topográfia felállítását.³⁸⁰ A középkor folyamán, hosszabb távon feltehetőleg itt is többszöri megtelepedés lehetett a jellemző.

A bolcsidai-szentmártoni rejtélyeket lehetőségeinkhez mérten egyelőre megoldva, folytassuk a déli part falvainak számbavételét. A mai Berettyószentmártontól keletre, a folyópart közelében egyetlen település feküdt a mai közigazgatási határokon belül. Ez volt Újlak, amelyet olykor Baromlaknak is neveztek a források. Alapítási időpontja vitatott, Mesterházy Károly szerint legkésőbb a 12. század végén alakulhatott ki, Módy György pedig a Hontpázmányok telepített falujának tartja, ami valószínűleg birtokaik, Bolcs és Szomajom népességének kirajzásával jött létre azoknak a széles határában.³⁸¹ Annyi mindenesetre bizonyos, hogy már a tatárjárás előtt létezett, hiszen 1213-ban szerepelt elsőként írott forrásban, amikor bizonyos Sámson birtokolta, akinek György nevű szolgája volt a

³⁷⁹ Pesty 1996. 91. (X/101a.)

³⁸⁰ Berettyóújfalu, Berettyó-lapos II. Leelőhely azonosító: 37773.; Berettyóújfalu, Dögtemető II. Leelőhely azonosító: 65356.; Berettyóújfalu, Dögtemető I. Leelőhely azonosító: 65354.; Berettyóújfalu, Bakonszegi úti Sertéshizlalda. Leelőhely azonosító: 73315.; Berettyóújfalu, Jakab-tanya 2. Leelőhely azonosító: 69431.; Berettyóújfalu, Jakab-tanya. Leelőhely azonosító: 54807.; Berettyóújfalu, Morotva utca 1. Leelőhely azonosító: 70935.; Berettyóújfalu, Berettyószentmárton, Morotva. Leelőhely azonosító: 41574.; D. Szabó 2018.

³⁸¹ Bunyitay 1883–1884. III. 333–334.; Csánki 1890–1913. I. 627.; Jakó 1940. 375.; Györffy 1963–1984. I. 679–680.; Bocsi 2020. 28–29.; Gulyás 2020a. 70. „*cuinsdam ville Baromlak, alio nomine Wylak vocate*” – DL 30434. (1435)

település lakója.³⁸² Sámsonról ugyan semmit nem tudunk, a váradi tizedjegyzékből azonban kitűnik, hogy az 1290-es években már a Hontpázmány nemzetséghez tartozó Szalók kezében volt a falu.³⁸³ Mint mindig, a helynév ezúttal is lényeges információt tartalmaz. Egyrészt korai, 13. század eleji felbukkanása a forrásokban világossá teszi, hogy ez az egész országban elterjedt és gyakran feltűnő Újlak megnevezés ezúttal nem a tatárjárás során elpusztult és újjátelepített falura utalt. Azonban a név alapján ennek ellenére is tudatos és megszervezett alapításra kell gondolnunk. Mesterházy Károly olyan 12. századi keletkezésű faluként tekintett Újlakra, amelyet szerinte a 13. században szerviensek laktak. Ennél közelebb állhat a valósághoz Módy György, aki szerint az elnevezés annak köszönhető, hogy a Hontpázmányok alapították tudatos elhatározással új településként a birtokok megszerzését követően.³⁸⁴

Mi lehet az igazság? A kialakulás kapcsán az utóbbi véleményt elfogadva csak arra gondolhatunk, hogy a királyi kézből frissiben a Hontpázmányok birtokába került déli parton az új birtokosok a korban meginduló hospesstelepítések sorába bekapcsolódván hozták létre Újlakot – valamikor 1213 előtt. Amennyiben ez igaz, akkor ez az információ az egész déli part történetére nézve is jelentőséggel bírhat, hiszen egyértelműen arra utalhat, hogy a nemzetség már jóval a tatárjárás előtt megszerezte a királytól Szomajomot és környékét. A birtokok adományként történő átadása, és ezt követően Újlak alapítása vélhetően legkésőbb a 13. század elején, II. András uralkodásának első szakaszában történhetett.

A régióból viszonylag nagy számban fennmaradt kézíratos térképek Újlak esetében is segítséget nyújtanak elhelyezkedésének megállapításához. A III. Katonai Felmérésen és az 1941-es katonai térképen a mai 47-es főúttól keletre egy Újlaki-part nevű területet tüntetnek fel, ez azonban nem a település középkori belterületeit, csupán külsőségeinek határát mutatja.³⁸⁵ Az 1:10 000-es léptékarányú térképen³⁸⁶ szintén van Újlak nevű határrész, a mai Berettyószentmárton keleti szélén. A 19. századi kataszteri térképen Szentmártontól keletre, Váncsod-

³⁸² VR 168., 1213: *villa Viloc*. Solymosi – Szovák 2004. 394. No. 38. (270.)

³⁸³ Jakubovich 1926. 223., 299.: „in *Uyloc Zolouch*”.

³⁸⁴ Mesterházy 1981. 72.; Módy 1981. 85.; Rác 2007. 295–296.

³⁸⁵ III. Katonai Felmérés.; 1941-es Katonai Felmérés.

³⁸⁶ EOTR 1:10 000-es térkép.

tól pedig nyugatra található egy Újlak és Czigánylapos nevezetű dűlőnév. Ennél is lényegesebb, hogy az 1759. évi térkép Szentmártontól szintén keletre, a Malom-zugtól nyugatra, továbbá a Halom-dűlőtől északra jelöli az Újlaki Telek helyét, ami egyértelműen mutatja, hol feküdt a középkorban a helység. A Halom-dűlőn egyébként terepbejárás során korábban Árpád-korra keltezhető cserépanyag került elő, ami megerősítheti a faluhely lokalizálását.³⁸⁷ Ugyanitt már O'sváth Pál is beszámolt egykori településre utaló maradványokról.³⁸⁸ Az 1759-ben Telekként jelölt terület annál is inkább elfogadható Újlak egykori elhelyezkedésére nézve, mert a nagyváradi országút egyik ága az I. Katonai Felmérés alapján Szentmárton felől érkezvén még a 18. században is itt haladt el, melynek egyik állomása maga Újlak lehetett. Mindenesetre Engel Pál is itt ábrázolja a falut középkor végi birtoktérképén.³⁸⁹

A későbbiekben a panaszi Pázmányok, majd több más familia kezén lévő és birtokjogi értelemben egyre inkább felaprózódó Újlak egyértelműen átvészelt a tatárjárást, igaz a középkor végére már elnéptelenedett. Egykori jelentőségét növelhette, hogy a 15. század közepén, a Berettyón áthaladó révhely is működött a határában, amely azonban minden bizonnyal már az Árpád-korban is létezhetett. A bolcsi hídtól keletre haladva tudomásunk szerint ez volt az első átkelőhely a Berettyón.³⁹⁰

Ha Bolcshidától nyugati irányban indulunk el a folyó mellett, a part mentén két további helységet találhatunk. Az egyik Szentdienes volt, amely valahol Bakonszeg és Bolcsida között, az oklevelek alapján a folyó egy kanyarulatában feküdt.³⁹¹ A település névadási motivációja egyértelmű: bizonyosan Szent Dénes patrocíniumot viselő temploma alapján kapta a nevét, az itt álló egyház védőszentjének kilétét pedig szerencsés módon 1354. évi okleveles adattal is pontosan alá lehet támasztani. Ez az oklevél emellett arról is beszámol, hogy a Szent Dénes

³⁸⁷ Bmt 65.

³⁸⁸ „[...] és Újlak – hol a Leszkai Gyula tagján, a halom környékén a falu alapfalának maradványai ma is bőven találhatók – többé aligba épültek fel.” O'sváth 2009. 203.

³⁸⁹ I. Katonai Felmérés.; Engel 2001a.

³⁹⁰ DL 38315.

³⁹¹ „iuxta fluvium Beregyo in circulatione cuiusdam rivuly” – DL 28732.; Anjou XXXVIII. 175. sz.; DL 4419.; Anjou XXXVIII. 319. sz.; Bunyitay 1883–1884. III. 309.; Csánki 1890–1913. I. 623.; Jakó 1940. 349.; Györffy 1963–1984. I. 667.; Módy 1981. 91.; Bocs 2020. 29–30.; Gulyás 2020a. 72.

templom az északi parton fekvő Dejter faluval szemközt, a folyó túlszárnyán állt.³⁹² Mesterházy Károly szerint 11. századi alapítású településről van szó, míg Jakó Zsigmond a 13. század elejére teszi ezt.³⁹³ A korai, tatárjárást megelőző kialakulás mindenesetre a helynévadás módja alapján könnyen elfogadható feltevés.

A település első írásos említése kései, csak az 1290-es években jelenik meg először a neve a váradi tizedjegyzékben, ez alapján pedig Szentdienes is átvészelt valahogy a mongol pusztítást. A déli part más falvaival ellentétben a 13. század végén nem a Honptázmányok birtokában állt, urai ugyanis ekkor már a Zovárd nembeli Bech, és ugyanezen rokonsághoz tartozó Vece fia Miklós voltak, akik feltehetően közösen birtokolták.³⁹⁴ Igaz, a 14. században már itt is a Honptázmányok, majd a Borsák voltak a földesurak.³⁹⁵

Mint ahogyan a legtöbb környékbeli falu esetében megfigyelhető volt, Szentdienes nevét is pusztanév őrzi, de pontos lokalizálása így is kérdéseket vet fel.³⁹⁶ Mivel a fent már említett módon tudjuk azt, hogy a Berettyó egyik kanyarulatában feküdt, fontos adattal szolgálhatnak a kérdés megválaszolásához a térképes adatok. A 18–19. századi ábrázolásokat vizsgálva kiderül, hogy az alább még tárgyalandó Kórógy és Szentmárton között egyetlen komolyabb kanyarulatot alkotott a folyó, mégpedig az ún. Nagy-szigetnél található ágnál, ez a tény pedig elsőrendű támpontul szolgálhat. A másik lehetséges érv az elhelyezkedésre nézvést, hogy az oklevelek azt is megemlítették: Szentdienes nemcsak Dejterrel, hanem Bálintfalvával is szemközt, a déli parton helyezkedett el,³⁹⁷ ezért lehetséges fekvése a korábban a Nagy-szigetet megkerülő – holtágként ma is létező – Berettyó kanyarulatától nyugatra lehetett. A régészeti adatok szerencsésen megerősítik ezt az elképzelést, ugyanis erről a területről, az úgynevezett Nyár-tó dűlőről 2012-ben a Berettyó-gát megerősítését megelőzően végrehajtott terepbejárás során Árpád-korra datálható kerámiatöredék került elő, amely bizonyosan Szentdienessel

³⁹² Kiss 1978. 605.; Kiss 1988. II. 556.; Rácz 2007. 259.; DL 28732.; Anjou XXXVIII. 175. sz.; DL 4419.; Anjou XXXVIII. 319. sz.

³⁹³ Jakó 1940. 349.; Mesterházy 1981. 72–73.

³⁹⁴ „[Item in] *Sancto Dyonisio apud Bech. VII. cap.* [Item in] *Sancto Dyonisio Nycolaus filius Vecce. III. cap.*” – Jakubovich 1926. 299.; Módy 1981. 92.

³⁹⁵ Györffy 1963–1984. I. 667.

³⁹⁶ Bmt 97.

³⁹⁷ DL 41438.; Anjou XXXIII. 637. sz.

állhat összefüggésben, s egyúttal a korai alapítást is meggyőzően bizonyítják ezek a leletek.³⁹⁸ Szentdienes külsőségei a térképek szerint a falutól délre terültek el. Az 1886-os kataszteri térképen határa északkelet-délnyugati irányban húzódik, olyan módon, hogy észak felől a Berettyó egykor kanyargó medre, dél felől a Szunyogos-ér, ma Zsáka–Furtai-határacsatorna keretezi, a Szolnoki-tó nevű dűlőt is magában foglalva.³⁹⁹

Az utolsó igazolhatóan létező település a területen a déli parton található Kórógy volt, amelynek elnevezése a természeti környezetre, a növényzetre utal.⁴⁰⁰ A helység csak nagyon későn, 1323-ban tűnt fel egy oklevélben, amelyben eskütársként szerepelt egy bizonyos Bihar megyei Kórógyi Huck testvére, Domokos (*Dominicus frater Huck de Chorog*).⁴⁰¹ A szakirodalom szerint azonban ez is 11. századi eredetű falu volt, de legkésőbb a 13. század elején már létezett, ami elfogadhatónak tűnik. Később kismemesi szintre süllyedt lakóinak társadalmi helyzete ez esetben arra utalhat, hogy várföldön élő egykori hadakozó népek (várjobbágyok?), később pedig talán *conditionarius* nemesek lakhatták.⁴⁰²

Ami a település fekvését illeti, Mesterházy úgy vélte, hogy Kórógyot Szentdienes-től a Szunyogos-ér választotta el, a falu helye pedig valahol a Kádár-halom és az itt lévő Kádár vitéz-féle síremlék közelében lehetett.⁴⁰³ Bizonyítható, hogy a lokalizáció kapcsán megfogalmazott feltevés megállja a helyét. A Szent Dénes-, illetve a Bócsi-pusztáktól nyugatra, az északi-parti Bakonszeggel szemben, azaz éppen ezen a környéken találjuk ugyanis a 19. században a falu nevét őrző Kórógy-pusztát.⁴⁰⁴ Nagy szerencse, hogy a területről két kézíratos térkép is rendelkezésre áll. Az első 1782-ben keletkezett, ebben Kádár vitéz síremlékétől északra, egy szigetek által szabdaltszerű területen jelenik meg a *Telekallya* határnév.⁴⁰⁵

³⁹⁸ Berettyóújfalu, Berettyószenmárton – Nyár-tó-dűlő 7. Lelőhely azonosító: 83529.; Hullám 2019. 12.

³⁹⁹ Kataszteri Térképek.

⁴⁰⁰ Bunyitay 1883–1884. III. 255–256.; Csánki 1890–1913. I. 614.; Jakó 1940. 282.; Györfly 1963–1984. I. 635.; Bócsi 2020. 30–31.; Gulyás 2020a. 74–75.; Neve a kóró ~'kemény növényi szár' kifejezés származéka. Kiss 1978. 353.; Kiss 1988. I. 781.; Rác 2007. 160.

⁴⁰¹ DF 275797.; Anjou VII. 459. sz.

⁴⁰² Jakó 1940. 66–67.; Mesterházy 1981. 72–73.

⁴⁰³ Mesterházy 1981. 72–73. Mesterházy Károly Lipszky János térképe alapján lokalizálta a falut.

⁴⁰⁴ Kataszteri Térképek.; III. Katonai Felmérés.; 1941-es Katonai Felmérés.

⁴⁰⁵ MNL OL S 16. No. 1130.

Nem sokkal később, 1818-ban készült a másik fontos kéziratoss térkép a terület kapcsán. Ez Berettyóújfalut és Kórógy-pusztát egyaránt ábrázolja.⁴⁰⁶ Az említett ponton itt a Telek kifejezést jegyezte fel a térkép szerkesztője. A település tehát bizonyosan itt, azaz a Kádár vitéz-féle síremlék és a Berettyó közötti területen lehetett, a mai folyómedertől nagyjából 2–300 méterre, délre.

Igaz, állításunkat régészetileg még igazolni kellene ahhoz, hogy a bizonyosság helyett tényként kezelhessük ezt az elméletet, ugyanis erről a területről nem ismertek régészeti leletek. Történet viszont terepbejárás az említett Telektől néhány száz méterre, délnyugatra, a Kádár-halomtól pedig ugyanilyen távolságban északra, amely során középkori kerámialelet került elő.⁴⁰⁷ Kórógy kiterjedt határa a Berettyónak Bakonszeggel közös partszakaszától négy kilométer hosszan nyúlik el nyugat-keleti irányban, a folyó déli partján, a mai Harcsás-dűlőnek nevezett terület nyugati feléig. Dél felől az egykori Szúnyogos-ér, mai nevén Zsáka–Furtai-határcsatorna található.⁴⁰⁸ Kórógy közvetlen közelében a déli parton, attól nyugatra, Bakonszeggel szemben térképi és régészeti adatokkal is bizonyíthatóan feküdt még két további település, Szentadorján és Aka, ezek azonban már kívül esnek a város általunk vizsgálandó közigazgatási határain.⁴⁰⁹

A fentiekben már láthattuk, hogy Mesterházy Károly és Módy György negyven évvel ezelőtti kutatásaik során számos esetben helyes következtetésre jutottak a településhálózat értékelése kapcsán. Az északi parti Dusnokról kifejtett véleményükhöz hasonlóan azonban a déli parton is van olyan megállapításuk, amelyet kritika alá kell vennünk. Leginkább igaz ez az újkori Szentdénes-pusztán található Derzs toponímiára nézve. Mesterházy volt az, aki felfigyelt arra, hogy a szentdénesi pusztá 1848-ban készített térképén feltüntetésre került egy Derzs határnév, s habár semmilyen középkori vagy későbbi írásos említés nem igazolta ezt, s régészeti nyomai sincsenek, mégis arra a következtetésre jutott, hogy egy

⁴⁰⁶ MNL OL S 16. No. 270.

⁴⁰⁷ Bakonszeg, Ökör-állás 1. Lelőhely azonosító: 73579.

⁴⁰⁸ Kataszteri Térképek. A 19. századra keltezett, önmagában fennmaradt térképlap illeszkedik Berettyószentmárton itt hivatkozott 1886-os kataszteri térképéhez, ezért feltételezhető, hogy azzal egy időben készült, tekintve, hogy a környező települések térképezése is ebben az évben történt meg.

⁴⁰⁹ Bocsi 2020. 31–32.

egykori Derzs nevű falu emlékét őrzi.⁴¹⁰ Úgy véljük azonban, hogy ez az egyetlen apró adatcska nem teszi lehetővé egy ilyen konklúzió levonását. Való igaz, hogy a Derzs régi magyar személynévként több esetben is településnévvé vált a középkori Magyar Királyságban, de mégsem tűnik igazolhatónak, hogy ilyen határnév mindenképpen önálló falut kell, hogy jelentsen. Már csak azért sem, mert az érintett területen egyetlen olyan Telek dűlőnév sem szerepel, amit kapcsolatba lehetne hozni a feltételezett jobbágyfaluvall, márpedig a régióban – mint azt láttuk – a helyiek általában következetesen jelölték meg ezzel a kifejezéssel az egykori faluhelyeket.⁴¹¹ Ha pedig azt is hozzátesszük, hogy a középkor folyamán két részre szakadó Bolcs egyik felét a birtokosáról egy időben Derzsbolcsának nevezték,⁴¹² akkor kijelenthetjük, hogy Derzs mint önálló falu sohasem létezett a területen, és a mikrotoponímia a Bolcson egykor birtokos földesúr, Derzs nevét őrzi. Derzset tehát – mivel létezése semmivel sem igazolható – ki kell vennünk a déli part településeinek listájáról.

A leírtakat összefoglalva, az Árpád-kor első felében a Berettyótól délre a mai város közigazgatási területén belül a következő volt a helyzet: A legtöbb település eleinte királyi kézben volt, majd feltehetőleg legkésőbb a 13. század elejéig a Hontpázmány nemzetség szerezte meg adományként ezeket – ez alól láthatólag a más *genus* kezébe kerülő Szentdienes és esetleg Kórógy jelent csupán kivételt. A terület közlekedési viszonyokból következő természetes központjai az átkelőhellyel rendelkező Bolcsida és Szomajom voltak, a nemzetség pedig valószínűleg az Ölyvös-érnél fekvő Szomajomban hozta létre birtokai központját, ahol jó eséllyel nemzetségi monostort is alapított, amelynek létét régészeti úton még bizonyítani kell. A régió legrégebbi települései a két központ, valamint a feltehetőleg katonai telepítésként létrejövő, korai Nyék voltak. Szintén az Árpád-kor elején keletkezett továbbá Szentdienes és Kórógy is. Szentmárton nagy eséllyel a 12. század második felében szakadt el a népességtöbbletet felmutatni képes

⁴¹⁰ Bmt 97.; Mesterházy 1981. 73.

⁴¹¹ A személynév talán a *Desiderius* rövidítése, Dezsőnek megfeleltethetően. Főleg a 14. századból, az 1320-as évektől terjedt el a használata. Ders, Dezső címszavak. Szamota – Zolnai 1902–1906. 153–154. Kiss Lajos szláv eredetű személynévként határozta meg. Kiss 1978. 472. *Ders, Dersens, Derz*. Rác 2007. 81. A személynév előfordulására nézve 1157–1302 között számos adatunk van. Fehértói 2004. 243.

⁴¹² *Dersbulchya*. DL 41438. (1349)

Bolcshidától, míg az ettől keletre fekvő, szintén a folyó mellett lévő Újlakot a Hontpázmányok alapították a 13. század elején.

A mongol támadás az északi partvidékhez hasonló pusztulással járt a környéken is, de a települések nagy része átvészelte ezt az időszakot, és újra megtelepedett ezekben a népesség. Ez alól a végleg eltűnő Nyék jelent kivételt, amelynek maradék népességét és területét Bolcshida és Szentdienes olvaszthatta magába. A két központ közül Bolcshida a 13. század végéig bizonyosan újratelepült, a mellette lévő Szentmártonnak pedig valószínűleg a 14. század elejére szintén volt már komolyabb lakossága. A kisebb falvak újratelepítésének időpontja a forráshiány miatt sajnos nem megállapítható, de ez a 14. századra már feltétlenül megtörtént. Szomajomra nézve szintén az adathiány az, amely megakadályozza, hogy ezt a folyamatot pontosabban datáljuk. Ami bizonyos, hogy kedvező fekvésének köszönhetően kiheverte a vészidőszak következményeit, de a feltehetően a mongolok által elpusztított monostora már soha nem épült fel újra, s ezzel a település központi szerepe is végleg elveszett. A középkor második felében keletkezett okleveleket olvasva egyértelműnek tűnik, hogy a déli part – sőt, talán a teljes terület – legfontosabb települése és gazdasági központja ettől kezdve a kiemelkedő kereskedelmi helyzetben lévő Bolcshida lett.

4. A TELEPÜLÉSÁLLOMÁNY VÁLTOZÁSAI ÉS TÖRTÉNETE A 14–15. SZÁZADBAN

4.1. Az északi part falvai és birtoklástörténetük a mongol támadástól a középkor végéig

4.1.1. A herpályi uradalom

A tatárjárás során Herpályt és környékét is elérte a pusztítás. Maga a központ, azaz a 12. században a földesurak által az Egyházszigetre áttelepített „második” Herpály falu is áldozatul esett a támadásnak, s ugyanez a sors jutott az ettől nem messze álló nemzetségi monostornak is, amelynek romjait már nem vették többé használatba. A pusztítás olyan mértékű volt, hogy Herpály megmaradt népességét a földesurak újra áttelepítették. Az újonnan letelepedésre kijelölt terület az Egyházszigettől északkeletre, nagyjából egy kilométernyi távolságra fekvő Körtvélyes volt, ahol a Telek dűlőnév mutatta a későbbi Paripa-sziget mellett még az újkorban is az áttelepített „harmadik” Herpály falu helyét.⁴¹³ Az új területen természetesen új templom is épült a 13–14. század fordulóján, gótikus stílusban. Ezt a templomot, amelynek romjait 1879-ben találták meg, és 1896-ban tárták fel elsőként, a köznyelvben a környékbeliek csak „Fehér templomként” emlegették.⁴¹⁴ Helyét több térkép is feltüntette a 18–19. században. Így például az I. Katonai Felmérés, amely ábrázolta a 18. század végén még itt álló jelentősebb romokat.⁴¹⁵ Ha egymás mellé állítjuk ezt a térképet, továbbá a területet ábrázoló 1827-es és 1842-es térképeket, akkor élesen kirajzolódik előttünk Herpály térbeli vándorlása.⁴¹⁶

Úgy tűnik, a harmadik, gótikus templomrom még a 19. századot is megélte, a kataszteri térképen Körtvélyes területén jelölték meg a helyét, az itt nagy hurkot leíró morotva keleti oldalán, a Földvár-alja nevű holtágtól délnyugatra. A maradványokat azonban a 20. századra a helyiek széthordták. 1980-ban az egyház

⁴¹³ Bmt 48.; DM F 5954.; Mesterházy 1982b. 105.; Módy 1981. 87–90.; Bába – Nemes 2014. 309.

⁴¹⁴ Berettyóújfalu, Fehér templom. Lelőhely azonosító: 19356.

⁴¹⁵ I. Katonai Felmérés.

⁴¹⁶ I. Katonai Felmérés.; Bmt 48.; DM F 5954.

alapfalait ennek ellenére is sikeresen megtalálták és régészeti módszerekkel feltárták, majd ezt követően a további pusztulását megelőzendő, visszatemették.⁴¹⁷

A Herpály középkor végi történetéről beszámoló oklevelek főleg a falu uradalmi központ szerepe kapcsán keletkeztek. A régóta létező, többször helyet változtató falu – amely már a mongol támadás előtt is bizonyosan birtokközpont volt, még ha ezt írott forrás nem is támasztja alá – első írásos említése csak 1273-ból maradt fenn, amikor tizedeit a váradi káptalannak adták. Az itt szereplő tizedbevétel híven bizonyítja, hogy Herpály az 1270-es évekre már újra, s innentől fogva folyamatosan lakott volt.⁴¹⁸ Az 1290-es években a váradi tizedjegyzékben is szerepelt – a környéken az egyik legtöbb tizedet fizette –,⁴¹⁹ birtokosa ekkor a Gutkeled nemzetség Amadé ágához tartozó Miklós bán volt, azaz valamikor a 13. században, a környéken több birtokkal is rendelkező, jól ismert nemzetség kezébe került az uradalom.⁴²⁰ Az 1330-as években készített pápai tizedjegyzékben szintén többször előfordul Herpály neve, a falu papját ekkor Mihálynak nevezték.⁴²¹ A herpályi birtoktesthez tartozó falvak a 13. század végéig még nem szerepelnek a forrásokban, csak I. Lajos idejéből van erre nézve konkrét leírásunk. Annyi mindenesetre felvethető, hogy a későbbi listán szereplő települések már ekkor is az uradalom részét képezték. Újfalu kapcsán ez az állítás sokkal biztosabb talajon áll, ugyanis a váradi tizedjegyzékben ez már szerepelt, s ez alapján a földesura megegyezett Herpályéval, azaz szintén Miklós bán birtokában volt.⁴²²

A tartományúri harcok lezárultakor Herpály és tartozékai királyi kézben voltak, ami felvet bizonyos kérdéseket. Tekintve, hogy Miklós bánnak még további két generáción keresztül voltak fiúági örökösei, bizonyosan nem magszakadás révén kerültek a birtokok az uralkodóhoz.⁴²³ Ezek alapján pedig könnyen feltételezhető, hogy az uradalmat a régió ura, azaz Borsa Kopasz szerezte meg a zűr-

⁴¹⁷ Mesterházy 1981. 70–71.; Módy 1981. 88–90.; Dani 2011. 30–31.; Kataszteri Térképek.

⁴¹⁸ UB I. 123.: „*Item decimae provenientes... de villa Herpauli debentur capitulo totaliter.*”

⁴¹⁹ Bárány 2020. 75.

⁴²⁰ „*Erpaul Nycolai bani XIII.*” – Jakubovich 1926. 299.; Engel 2001b. Gútkeled nem 3. Amadé-ág.; Jakó 1940. 258.; Györfly 1963–1984. I. 625.; Mesterházy 1981. 54–55.; Módy 1981. 83–85., 88–90.; Szilágyi 2004. 31–32.; Dani 2011. 30.

⁴²¹ MVH I/1. 42., 54., 65., 72., 79., 86.

⁴²² „*villa Nycolai bani nova*” – Jakubovich 1926. 299.

⁴²³ A leszármazottakra: Engel 2001b. Gútkeled nem 3. Amadé-ág.

zavaros időkben, majd ezt követően a Borsák felett győzelmet arató I. Károly vette saját birtokába, legkésőbb az 1320-as években. A harcok lezárultával – nem tudni pontosan mikor – Komáromi Doncs kapta meg királyi adományként Herpályt, mint azt I. Lajos 1372. évi oklevele szerencsés módon megemlíti.⁴²⁴ Doncs jól ismert személyiség az Anjou-kori Magyarországon, aki 1345 előtt bekövetkezett haláláig számos vármegye ispáni címét viselte.⁴²⁵

Doncs után annak fia és örököse, Miklós mester, sárosi ispán birtokolta Herpályt. Habár Miklósnak két fia is volt, János és Péter, 1372 novemberéig mindketten elhaláloztak,⁴²⁶ így a birtok megszakadás címén visszaszállt a királyra. A birtokában lévő Herpályt és tartozékait I. Lajos 1372-ben az Aba nemzetség Kompolt ágából származó Domoszlói Miklós hevesújvári ispánnak, Gergely pohárnokmester fiának adományozta.⁴²⁷ Az ebben az oklevélben szereplő leírás megerősítheti azt az – egyébiránt teljesen kézenfekvő – feltételezést, hogy a herpályi uradalom nem csupán ekkor formálódott ki, hanem már huzamosabb idő óta létezett, hiszen a tartozékok az adománylevél szövegében szereplő megjegyzés alapján már „régől” hozzátartoztak Herpályhoz.⁴²⁸ A birtok határait az adományozást követően, 1373-ban járták be, a határjárás részletes leírása azonban nem maradt ránk. Ugyanerről a határjárásról beszámoló, 1373. évi oklevélben olvasható az uradalom falvainak első teljes felsorolása is: Herpály, Újfalu, Kengyel, Szentkozmadamján és Szentdemeter.⁴²⁹ A később szintén a birtoktest részét alkotó Andaháza ekkor még nem volt a tartozékok között. A Domoszlóiak birtoklása több mint négy évtizedig tartott, de írott forrásunk erre a korszakra nézve nem maradt fenn a birtok történetéről.

⁴²⁴ Azt, hogy a birtokot annak idején valóban I. Károly adományozta Doncsnak, onnan tudjuk, hogy I. Lajos később ugyanazon határokkal adományozza el, mint azt: „*olym illustris princeps dominus Karolus rex Ungarie genitor noster karissimus p[ro] memoria condam prenotato magistro Donch... donasse noscitur*” – DL 6072.

⁴²⁵ Engel 2001b. Zólyomi rokonság 1. tábla.

⁴²⁶ Engel 2001b. Zólyomi rokonság 1. tábla.

⁴²⁷ DL 6072.; DL 6073.; DL 41861.

⁴²⁸ Az 1372. évi adománylevélben ugyanis a tartozékokat a következőképpen jellemzik: „*cum omnibus aliis villis ad eandem ab antiquo pertinentibus*” – DL 6072. Persze az sem kizárt, hogy a megjegyzés nem más, mint egy oklevelekben gyakran előforduló, szokásosnak tekinthető frázis.

⁴²⁹ DL 24685.: „*Erpal et possessiones Wýfalu, Kengeld, Zentbcozmadamyen et Zentdemeter vocatas*”.

A herpályi uradalom birtokviszonyaira nézve a továbbiakban a legkomolyabb hatást az gyakorolta, hogy 1406-ban Domoszlói Miklós fiának, Demeternek három lányát fiúsították.⁴³⁰ Ennek azért volt komoly jelentősége, mert sem Demeternek, sem testvéreinek, az esztergomi préposti címet viselő Jánosnak nem volt fiú örököse (utóbbi esetben ez természetes), azaz az aktus az öröklés szempontjából sem volt lényegtelen lépés. Mindhárom lánynak sikerült megfelelő férjet találni. Apollónia Rozgonyi Jánoshoz, Zsófia a „Pokoljáró” Tari Lőrinc testvérehez, Tari Jánoshoz (majd annak legkésőbb 1402-ig bekövetkezett halála után Tarkői Lászlóhoz), míg Margit Pásztói Imréhez ment nőül.⁴³¹ Így történhetett meg, hogy a későbbiekben a Domoszlóiak magszakadásával a Rozgonyiak, a Pásztóiak és Zsófia második férje jogán a Tarkőiek tudták megszerezni az uradalmat, majd pedig rokon kapcsolataik következtében további, országos jelentőségű familiák is feltűntek a Berettyó-parton. Addig azonban történt egy s más.

Az 1406-ban végrehajtott fiúsítás következményei hamar realizálódtak. Domoszlói Demeter 1412-ben már bizonyosan nem volt az élők sorában,⁴³² így 1418-ban a Domoszlóiról a királyra szállt Heves megyei Boconádot a lányai kapták meg adományként. Mind Rozgonyi Jánosnak és feleségének Apollóniának, mind pedig Zsófiának és Margitnak egyaránt a birtok harmadrésze jutott, azzal a feltétellel, hogyha hármójuk közül bárki is fiú utód nélkül halna meg, akkor a másik két testvér öröklje a birtokrészét.⁴³³

A boconádi birtokadomány azért említésre méltó, mert ugyanezen a napon, 1418. szeptember 30-án született rendelkezés a herpályi uradalom ügyében is, igaz, máshogy. Ekkorra már Andaháza is a birtoktest részét képezte. A királyi oklevél beszámolója szerint az uradalom a Domoszlóiaktól magszakadás révén Luxemburgi Zsigmondra háramlott, aki ezért Herpályt Andaházával, Újfaluvál, Kengyellel, Szentdemeterrel és Szentkozmadamjával együtt Apollónia férjének,

⁴³⁰ ZSO II. 4499. sz.; DL 9169.; Békefi 1898–1902. I. 305–311. A fiúsítás az Anjou-korban elterjedt jogi eljárás volt, amely során az uralkodó a család férfiágon történő magszakadása esetén a nőrokonok számára is engedélyezte a birtok öröklését. A témára nézve a legújabb szakirodalomból ld. Biró 2017.

⁴³¹ Engel 2001b. Aba nem 7. Kompolt ága 4. tábla: Domoszlói.; ZSO VI. 2380. sz.; DL 10725. (1418); Békefi 1898–1902. I. 323.; DL 8713. (1402).

⁴³² ZSO III. 2197. sz.; DL 9914.

⁴³³ ZSO VI. 2380. sz.; DL 10725.

Rozgonyi János főkincstartónak és különös királyi tanácsosnak, valamint általa utódainak adományozta, amit az oklevél Jánosnak a király szolgálatában tett érdemeivel indokolt.⁴³⁴ A szövegben a három lánytestvért adományosként nem említették, ez tehát kifejezetten Rozgonyi számára dedikált donáció volt, ami viszont az érintettek körében nem volt éppen népszerű döntés.

A Domoszlói-rokonság – pontosabban Apollónia két lánytestvére és családjuk – így a birtokba iktatáskor ellentmondással éltek, amely hosszas vizsályt eredményezett. Erről elsőként Perényi Péter országbíró 1419 augusztusában kibocsátott okleveléből értesülünk, amely elhalasztja azt a pert, amely az uradalom iktatása során történt ellentmondás ügyén bontakozott ki egyrészt Rozgonyi János, másrészt Pásztói Imre özvegye, Margit és rokonsága, valamint Tarkói László felesége, Zsófia és családtagjai között.⁴³⁵ Az ügy meglehetősen sokáig elhúzódott, 1421-ben és 1424-ben is halasztás alatt állt.⁴³⁶ Az adománylevélről eltelt évek során a pertől függetlenül is nyilvánvaló, hogy Rozgonyi János főkincstartó szilárdan kézben tartotta a birtokot. Erről árulkodik az az 1425. június 24-én kibocsátott oklevél, amely szerint Rozgonyi János azzal a panasszal fordult a királyhoz, hogy Pásztói Gergely és Tarkói Rikalf (Henrik) őt Herpály birtok hatalmasan történő elfoglalásával vádolták meg. Zsigmond viszont ezzel az állítással szemben kijelentette, hogy még maga is jól emlékszik arra, hogy Rozgonyi Herpályt az ő különös engedélye folytán foglalta el és birtokolja, ezért őt semmiképpen ne marasztalják el hatalmaskodás vádjával.⁴³⁷

Az ügy végére még ugyanebben az évben sikeresen pont került. Pálóci Máté országbíró 1425. július 15-én a váradi káptalanhoz írt oklevelében beszámolt arról, hogy korábban Rozgonyi Jánossal szemben a Pásztóiak és a Tarkóiek is ellentmondtak a birtok iktatásának, s több halasztást követően ugyanezen év nyolcadós törvényszékén került végül sor a per tárgyalására. Ekkor Rozgonyiék bemutatták Zsigmond 1418. évi, fentebb említett adománylevelét Herpályra nézve, mire az alperesek ügyvédje azt felelte, hogy a három lányt már korábban fiúsították, így a birtok egyenlő részben illette volna meg őket. Rozgonyi János

⁴³⁴ ZSO VI. 2381. sz.; DL 10726.; tartalmi átirása: DL 9169. (1425); Békefi 1898–1902. I. 305–311.

⁴³⁵ ZSO VII. 921. sz.; DL 10849.

⁴³⁶ ZSO VIII. 142. sz.; DL 11045.; ZSO XI. 755. sz.; DL 11528.

⁴³⁷ ZSO XII. 742. sz.; DL 11685.

ügyvédje ugyan arra hivatkozott, hogy a lányok fiúsítása bizonyos feltételekhez volt kötve, ezt azonban oklevéllel bizonyítani nem tudta. Pálóci országbíró ezután a királyhoz fordult, aki kikerestette a budai tárnoki házból az 1406. évi fiúsító oklevelet, amelyben az szerepelt, hogy a lányokat Rozgonyi János szolgálatainak és Domszlói Demeter kérésének a figyelembe vételével fiúsították. Az országbíró ezután pedig, arra hivatkozva, hogy a lányok a fentiek miatt a birtokokat közösen birtokolták, megparancsolta a váradi káptalannak, hogy október 18-án szálljon ki a küldöttük Herpályra, és ott a kirendelt kúriai jegyző jelenlétében osszák három egyforma részre a birtokot, majd iktassák be a birtokrészekbe Margitot és fiát Gergelyt, Zsófia fiát, Jánost, valamint Apollóniát.⁴³⁸

Az aktus a váradi káptalan 1425. október 22-i oklevele alapján a parancsnak megfelelően meg is történt. A kijelölt időpontban Bertalan kanonok, mint káptalani kiküldött, valamint Görbedi Imre kúriai jegyző, mint királyi ember kiszállt a birtokra, ahol Tarkői János és Pásztói Gergely személyesen jelentek meg, Margit és Apollónia ügyvédekkel képviseltették magukat. A birtokot így az érintettek és a szomszédok jelenlétében a következő napokban a parancsnak megfelelően három egyenlő részre osztották. A felosztás a kor eljárásának megfelelően településenként, azokon belül pedig utcánként haladva történt. A három birtokos família nem kapott meg teljes utcákat a *divisio* során, helyett minden utcában voltak kisebb-nagyobb részeik, olykor az adott utca több szakaszán is, szinte mozaik-szerűen.⁴³⁹ Ez az eljárás pedig gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy egyértelmű topográfiai választóvonalat húzzunk az egyes falvakon belül a Tarkői–Pásztói–Rozgonyi birtokok között.

A birtok felosztását rögzítő 1425. évi oklevél kiemelkedően fontos forrása a herpályi uradalom középkori történetének, hiszen megtudjuk belőle többek között, hogy Szentdemeter ekkorra már elnéptelenedett, ugyanis csak prédiumpként szerepelt a szövegben. Ennél is lényegesebb azonban, hogy a dokumentum – a korszak más birtokfelosztó okleveleihez hasonlóan – nagyon részletesen leírja az öt lakott falu területét, beszámol az utcákról és egyéb topográfiai jelenségekről, emellett számos jobbágy nevét is precízen megemlíti. Szintén fontos adatokat

⁴³⁸ ZSO XII. 819. sz.; DL 9169.; Békefi 1898–1902. I. 305–311.

⁴³⁹ ZSO XII. 1149. sz.; DL 11728. Az oklevél november 1-én kibocsátott, szövegében kissé eltérő, de tartalmában mindenben megegyező változata: ZSO XII. 1175. sz.; DL 68975.

szolgáltat számunkra egy néhány évvel később, 1433-ban keletkezett oklevél, a szomszédos Gáborján határjáró oklevele is.⁴⁴⁰ Ebben ugyanis a herpályi uradalom keleti határaitól nyerünk újabb információkat. A két forrás tartalmára a későbbiekben még visszatérünk.

Herpály 1425. évi felosztása után évtizedekig nincs írott forrásunk az uradalom sorsára nézve. A három birtokos família közül a Tarkői és Pásztói családoknak nem valószínű, hogy konkrétabb terveik lettek volna a váratlanul ölükbe pottyant bihari birtokrészekkel. A Rozgonyiak ezzel szemben tudatosan törekedhettek a bihari birtokszervezésre, amint az már Rozgonyi János 1418. évi, Herpály kizárólagos birtoklására irányuló – a fent leírt fiúsítás miatt per során végül megghiúsult – birtokszerzési akciója is mutatta. Valószínűleg a birtokfejlesztési koncepciójuk részét képezte, hogy 1461-ben királyi adományként megszerezték a Szilágyi Mihály halálával a királyra szállt, közelben lévő Szentpéterszeg egy részét (egy másik részét az itáliai származású Szentpéterszegiek⁴⁴¹ birtokolták) és Szentmiklósteleke prédiomot is.⁴⁴² Az 1470-es évekből tudjuk, hogy Szentpéterszeget továbbra is kézben tartották, a néhai Rozgonyi János fia (ifj.) János feleségének, Dorottyának officíalisa is volt itt, akit 1473-ban Feyér Györgynek hívtak.⁴⁴³

1463-ban egy hatalmaskodás kapcsán kapunk képet a herpályi uradalom helyzetéről. I. Mátyás ez év július 16-i – a leleszi konventnek és a váradi káptalannak írt – oklevelei számolnak be arról az állítólagos törvénytelenségről, melynek során a Földesiek és Szentmiklósiak a maguk számára foglalták el az Andaházához tartozó Palocsa birtokot. Arról, hogy ez valóban így történt, a leleszi konvent szeptember 7-én, majd pedig a váradi káptalan szeptember 11-én tett jelentést Mátyásnak.⁴⁴⁴ Az ügy nem lehetett több, mint egy, a korban szokásos kölcsönös határvillongás, mivel a király szeptember 27-én arra is felszólította a váradi káptalant, hogy vizsgálják ki egyúttal azt is, miszerint Tarkői Rikalf Simon újfaluí és herpályi jobbagyaival követtek el hatalmaskodást a Földesiek és Szentmiklósiak

⁴⁴⁰ DL 30434.

⁴⁴¹ Az itáliai eredetű Manini, később Szentpéterszegi családra összefoglalóan, további szakirodalommal ld. Gulyás 2014a. 65–66.

⁴⁴² DL 15556. A birtokbavétel nem ment gördülékenyen, de a Rozgonyiak ettől függetlenül még 1469-ben is bírták. DL 16930.

⁴⁴³ DL 28310.

⁴⁴⁴ DL 15849.; DL 15850.

ellen. Utóbbiak állítása alapján Szentmiklósról szénát vittek el, továbbá mind Palocsát, mind pedig Szombatteleke prédiomot elfoglalták és azóta is megszállva tartják.⁴⁴⁵ Az egymással viszályban lévő és erőszakosan fellépő felek tehát kölcsönösen bevádolták egymást, ami jól illusztrálja, hogy az oklevélben elsőként ekkor szereplő, már elnéptelenedett és Andaházába olvadt Palocsa birtokjogára mindkét fél igényt tartott és az erőszakos foglalástól sem riadt vissza ennek érdekében.

A fenti perpatvarokról beszámoló három oklevél több szempontból is fontos információkat tartalmaz. Egyrészt tudósít minket arról, hogy a néptelen Palocsa kaszálóként volt ekkor használatban, s emellett számos, a hatalmaskodásban szerepet játszó jobbágyot név szerint is felsorolt. Birtoklástörténeti szempontból azonban ennél is sokkal érdekesebb a Földesiekkel szemben álló herpályi birtokok részletesen közölt névsora, s ez alapján úgy tűnik, hogy a birtokviszonyok az 1425-től eltelt négy évtizedben tovább bonyolódtak Herpályon.

A három oklevélben a jól ismert rokoni körök mellett ugyanis újabb nevek is feltűnnek. Ami a Rozgonyiakat illeti,⁴⁴⁶ megjelent az 1463-as ügynél az az ifjabb Rozgonyi János, aki a birtokot annak idején megszerző idősebb Rozgonyi János és Domszlói Apollónia fia volt, s ekkor éppen királyi tárnokmesteri címet viselt,⁴⁴⁷ valamint testvére, Rozgonyi Rénold, akit egykori székely ispánként írnak le.⁴⁴⁸ A Tarkóiek szintén továbbra is részt bírtak az uradalomból, az ügyben közülük Tarkói Rikalf Simon szerepelt ekkor. Tudjuk, hogy az ő apja az a Tarkói János volt, aki Tarkói László Domszlói Zsófiával kötött első házasságából született.⁴⁴⁹ Ez alapján tehát mind a Rozgonyiak, mind a Tarkóiek egyenes ági öröklés során bírták továbbra is Herpályt és tartozékait.

Eltűntek ugyanakkor a színről a Pásztóiak, miközben új arcok is megjelentek, mégpedig jól ismert bárói familiák sarjai: Losonci Dezső fia László, valamint Bátorai István fiai: András, István és László. Vajon mit keresnek a Losonciak és a Bátoriak a Berettyó partján, mi történhetett a „forrásnélküli”, csaknem negyven esztendőben?

⁴⁴⁵ DL 15882.

⁴⁴⁶ Engel 2001b. Básztyély nem 4. tábla: Rozgonyi (Lőrinc ága).

⁴⁴⁷ C. Tóth et al. 2017. I. 105.

⁴⁴⁸ A címről nem sokkal ezelőtt köszönt le. C. Tóth et al. 2017. I. 122.

⁴⁴⁹ Engel 2001b. Rikalf rokonsága 3. tábla: Tarkóvi.

A Pásztóiak eltűnését és a Losonciak feltűnését a következőképpen lehet magyarázni: Ahogy arról fent már volt szó, Pásztói Imre Domoszlói Margitot vette feleségül. A frigyből három gyermek született. Az egyik közülük Gergely, aki az 1425. évi herpályi osztozkodásnál is jelen volt, de 1463-ra már feltehetőleg elhalálozott, és utódairól sincsen tudomásunk. Ugyanez lehet a helyzet fivérével, Istvánnal is. Volt azonban egy lánytestvérük is: Katalin, aki Losonci Dezsőfi Istvánhoz ment feleségül, ezért feltételezhető, hogy a birtokrész ilyen módon kerülhetett a Losonciak kezébe.⁴⁵⁰ Katalin férje, Losonci Dezsőfi István a kutatás szerint 1427-ig elhunyt, a halott férj testvéreinek egyike az a Dezső egykori erdélyi vajda⁴⁵¹ volt, aki ekkor már szintén nem élt. Utóbbinak a fia, az 1463-ban a perben szereplő Losonci László korábbi asztalnokmester,⁴⁵² aki ekkor a család legbefolyásosabb tagja lehetett, annak ellenére is, hogy István és Katalin három fiából – azaz unokatestvéreiből – legalább egy még bizonyosan életben volt.⁴⁵³ Losonci Dezső fia, László jelenléte tehát teljesen logikus, Domoszlói Margit lányának az unokaöccseként és a család rangidős férfi tagjaként képviselte a Losonciak érdekeit a perben.

Ami a Bátorikat illeti, Tari János halála után Domoszlói Zsófia Tarkői Lászlóhoz ment feleségül, és vitte magával Herpály harmadrészét is. A frigyből három gyerek született: János, Rikalf (Henrik) és Margit. Rikalfnak nem volt utódja, és ekkor már nem valószínű, hogy élt. Az 1425. évi osztozkodásnál anyjával jelen lévő János ekkorra már szintén nem lehetett az élők sorában. Az ő fia volt viszont az a Tarkői Rikalf Simon, aki 1463-ban is megjelenik a hatalmaskodási ügyben.⁴⁵⁴ Ő, mint fentebb írtuk, tehát egyértelműen rendelkezett birtokrészsel az uradalomban.

A Bátoriak kapcsán a leglényegesebb tényező, hogy Domoszlói Zsófia harmadik gyermeke, Margit a várnai csatában 1444-ben elesett (I.) Bátori István országbíróhoz⁴⁵⁵ ment feleségül. Bátori István két házasságából (második felesége az ismeretlen származású Borbála volt) összesen hét fiú és három lány

⁴⁵⁰ Engel 2001b. Rátót nem 3. tábla: Pásztói.

⁴⁵¹ Engel 1996. I. 14.

⁴⁵² C. Tóth et al. 2017. I. 114.

⁴⁵³ Engel 2001b. Tomaj nem 6. tábla: Losonci Dezsőfi.

⁴⁵⁴ Engel 2001b. Rikalf rokonsága 3. tábla: Tarkői.

⁴⁵⁵ Engel 1996. I. 10.

született.⁴⁵⁶ Közülük került ki az az országos méltóságokat viselő három fiú, akik ott voltak a palocsai hatalmaskodások miatt indult perben is: András, László és a leghíresebb testvér, a későbbi erdélyi vajda és kenyérmezei győztes, a Bátorban a század végén komoly építkezéseket végrehajtó István.⁴⁵⁷ Nagyon úgy tűnik tehát, hogy a Bátoriak Zsófia révén részt szereztek a herpályi uradalomból, máshogy nem nagyon lenne értelmezhető az érintettségük. Módy György szerint a Bátoriak a Pásztóiakkal való rokonságuknak köszönhetik a herpályi birtokrész megszerzését, de ez a kapcsolat sehogyan sem igazolható.⁴⁵⁸

Az említett birtokosok közül többnek a birtoklására közvetlen bizonyítékunk is van azon kívül, hogy érintettként szerepelnek a hivatkozott perekben. Egyrészt az 1463. évi oklevelek egyikében megemlítik Széplaki Benedeket és Csalókai Mihályt, akik Rozgonyi János familiárisai és tisztartói voltak, valamint Bátori András familiárisát, Györgyöt. Ők hárman voltak azok, akik az újfalu és herpályi jobbágyságot hadba vezették a Földesiek elleni hatalmaskodás alkalmával. Széplaki és Csalókai esetében egyértelműnek tűnik, hogy ők a Rozgonyiak herpályi tisztartói voltak, míg a Bátori-familiáris György minden bizonnyal ugyanezt a szerepet tölthette be a Bátoriak oldalán.⁴⁵⁹

A másik fontos forrásunk a kérdésre az az oklevél, amely szerint ugyanezen hatalmaskodás alkalmával I. Mátyás 1463. szeptember 27-én felszólította a váradi káptalant, hogy az említetteket utasítsák a két elfoglalt birtok visszaadására és amennyiben azok ezt elmulasztanák, idézzék meg a feleket a királyi személyes jelenlét elé. A káptalan november 11-én kibocsátott jelentése alapján az idézés meg is történt. Tarkói Rikalf Simont, Rozgonyi Jánost és Losonci Dezsőfi Lászlót a káptalan Herpályon idézte perbe, míg Széplaki és Csalókai tisztartókat szolgálati helyükön, szintén Herpályon. A Bátori-familiáris Györgyöt ugyanígy szolgálati helyén, Szentpéterszegen.⁴⁶⁰

⁴⁵⁶ C. Tóth 2009. 4–7.

⁴⁵⁷ Engel 2001b. Gútkeled nem 1. Rakamazi ág 6. tábla: Bátori (ecsedi); C. Tóth 2009. 12–14. Életére ld. kimerítő részletességgel: Horváth – Neumann 2012.

⁴⁵⁸ Módy 1981. 102.

⁴⁵⁹ „*ac Benedictus de Schephlak (!) Michael de Chaloka familiares officiales Johannis de Rozgon necnon Georgius familiaris Andree de Bathor...*” – DL 15882. A Rozgonyiak tisztartója egy évtizeddel később már Újfaluban tevékenykedett. DL 28310.

⁴⁶⁰ „*ipsi eodem die prefatos Symonem Rikalphy, Iobannem de Rozgon et Ladislaum Desew in Erpal... posses-*

Mivel a középkorban a peres feleket mindig lakóhelyükön idézték meg,⁴⁶¹ ebből egyértelműen kitűnik, hogy Tarkői, Losonci és Rozgonyi valóban a birtokban ült és feltehetően kúriával – talán továbbra is az 1425. évi felosztás alapján megosztott közös kúriával – rendelkezett Herpályon, mely uradalmi központként szolgált, egyszerre több birtokos uradalmi központjaként, azonban a Bátoriak, amellet, hogy bírtak az uradalomból egy résszel, azt nem Herpályból, hanem feltehetőleg Szentpéterszegről igazgatták. Ez már csak azért is fontos információ, mert eddig nem tudtunk arról, hogy Szentpéterszegen lettek volna Bátorierdekeltségek.

A Palocsa és Szombatteleke herpályi birtokosok általi elfoglalásáról és a széna elviteléről szóló perről a következő évből, 1464-ből van további hírünk, amikor a váradi káptalan királyi parancsra tanúkihallgatást tartott Palocsán és Szombatteleken az érintettek és a szomszédok részvételével, majd erről jelentést írt I. Mátyásnak.⁴⁶² A tanúkihallgatás során a szomszédos Sági Mihály vallomásából kiderült, hogy amikor Földesi Szaniszló Herpály egyes részeit a (minden bizonynyal ugyanott betöltött) tisztartóságáért járó ló fejében Rozgonyitól bírta szolgálata idején, akkor a két nevezett birtokot sajátjaihoz csatolta, holott azok korábban Szentkozma és Andaháza tartozékai voltak.⁴⁶³ A számos kikérdezett tanú hasonlóan vallott, bár azt is hozzátették, hogy Rikalfi Simon valóban sok szénát vitetett el Szentmiklósról. A vallomásokból emellett az is kiderült, hogy egyrészt a Herpály, Szentkozma és Andaháza, másrészt pedig a Szentmiklós közti birtokhatárt a Kék-Kálló nevű ér jelentette.⁴⁶⁴

A 15. század első felében bekövetkezett változások lényege tehát az volt, hogy Herpály a korábbi három rész helyett birtokjogi értelemben a Bátoriak

sionibus portionibus scilicet ipsorum, item Benedictum Zeplak, Michaelem de Chalocha officiales dicti Jobannis de Rozgon [et] Georgium familiarem Andree de Bathor in dicta Erpal et Zenthpeterzege officiolatu... – DL 15882.

⁴⁶¹ Kubinyi 1999a. 217–218.; Hajnik 1899. 191–192.

⁴⁶² DL 15998.

⁴⁶³ „Primo Michael de Saap commetaneus dixisset, extunc quod dum condam Stanislaus de Feldes possessionem Erpal vocatam a Raynaldo de Rozgon pro uno equo pro officiolatu habuisset tunc ipso idem Stanislaus in illo officiolatu existens, dictas particulas terre Palocha et predium Zombadteleke ad possessionem Zenthmiglos occupasset, sed ipsam terram et predium prius et antea ad possessiones Zentbosma et Andahaza usi fuissent” – DL 15998.

⁴⁶⁴ „fluvium Kekalko metas distinguere et quod ex ista parte eiusdem fluvii dicte terre ad Erpal et ad Andahaza et ex alia parte ipsius ad Zenthmiglos pertinuissent” – DL 15998.

megjelenésével már négy részből állt. A család birtoklása tartósnak bizonyult, 1474-ben továbbra is megvan herpályi porciójuk, mint az a Marcali Lászlóval kötött kölcsönös örökösödési szerződésből kitűnik.⁴⁶⁵ Hogy a Rozgonyiak is megmaradtak a birtoktestben, onnan látható, hogy 1473-ban a fent említett ügyben szentpéterszegi, újfalusi és herpályi jobbágyaik hatalmaskodtak a Tordaiakkal szemben (azok Bolcs birtokára törve a Fövényeserdőben és Pókadombja erdőben vágták ki a fákat, valamint magára Tordai Andrásra is rátámadtak), 1474-ben pedig leánynegyed, hozományt és nászajándékot voltak kötelesek kifizetni Dobi Lászlónak a birtokaikból, többek között az említett két faluból is.⁴⁶⁶

A középkor végén a herpályi uradalom eddig sem egyszerű birtokviszonyai tovább bonyolódtak, szinte áttekinthetetlené váltak. Ennek a folyamatnak első lépése az volt, hogy az 1470-es években a régióban ekkoriban számos birtokot szerző, a környékbeli Bihartordáról származó Tordaiak – vezető alakjuk a bécsi egyetemen tanult Tordai András személynöki ítélőmester⁴⁶⁷ – is megjelentek a herpályi uradalmat kézben tartó családok között.

A fent említett 1473. évi, az erdőket célzó hatalmaskodás során még csak a déli parti Bolcsban voltak birtokosok és ugyanebben az ügyben 1476-ban végül kiegyeztek a Rozgonyiakkal, amelynek következményeként az északi parton is megvetették a lábukat.⁴⁶⁸ A megegyezés egyik részről Tordai András és fia Benedek, valamint Rozgonyi János özvegye, Dorottya, a fia, István, továbbá annak unokatestvére, Osvát között jött létre. Ennek alapján a Rozgonyiak a váradi káptalan előtt 50 forint kártérítést voltak kötelesek fizetni, amit ha nem tennének meg, a Tordaiak zálog címén a tartozás kifizetéséig a Herpályban és Újfaluban fekvő Rozgonyi-birtokrészeket elfoglalhatják. Úgy tűnik ez valamilyen módon meg is történt. Tordai András végül 1484-ben adta vissza, ekkor már 56 forint lefizetése után a Rozgonyiaknak a nála lévő herpályi, újfalusi és kengyelszegi birtokrészeket.⁴⁶⁹

⁴⁶⁵ DL 17526.

⁴⁶⁶ DL 28310.; DL 17585. A leánynegyed a nemesi javakból a leányágnak járó rész volt, amelyet természetben (ingatlanban) vagy pénzben lehetett kiadni, előbbi esetben a birtok negyedrészt, utóbbi esetben a birtok közbecsűjének negyedrészt tette ki. Összefoglalóan ld. például: Holub 1928.

⁴⁶⁷ Haraszti Szabó 2017. 116–118.; C. Tóth et al. 2017. I. 71–74.

⁴⁶⁸ DL 28310.; DL 39311.

⁴⁶⁹ DL 18965.

Egy 1479-ben zajló újabb hatalmaskodás tovább színesíti a képet, s kiderül, hogy ekkor már a Mezőgyániak is bírtak részeket az uradalomban. Ekkor ugyanis a váradi káptalan által I. Mátyásnak tett jelentés szerint Marjai Lukács és lánya, Ilo-na tett panaszt Bátori István országbírónál a Kovácsi birtokukon Mezőgyáni Mihály özvegye által elkövetett hatalmaskodás miatt, melynek során Kovácsi északi és északnyugati határában fekvő területeket foglaltak el. A részletes leírás Kovácsi határára és a terület úthálózatára nézve is kiemelkedő fontosságú forrásként szolgál, amelyre később visszatérünk majd.⁴⁷⁰ Ennél is érdekesebb, hogy a hatalmaskodásban részt vevő és név szerint felsorolt jobbágyok Szentkozmadamjánról, Andaházáról, Újfaluról, Kengyelről és Herpályról vonultak ki tetteiket elkövetni, ami bizonyítja, hogy a Mezőgyániak a birtok egy részében ültek. Az oklevél egyrészt egy terjedelmes, nagyszámú egyéb oklevelet is átíró, könyv formátumban megerősített, 1757. évi hitelesített másolatból ismert, de fennmaradt az eredeti példány is. Ennek hátlapján pedig egy roppant érdekes feljegyzés található, mely szerint a néhai Mezőgyáni Mihály és felesége Andaházát és Szent(kozma)damjánt királyi adományként kapták, és Mihály halála után is békésen birtokolták, nem pedig erőszakkal foglalták el.⁴⁷¹ Igaz, erre más okleveles adatot nem ismerünk. A többi említett birtokrészről azonban még ennyi információval sem rendelkezünk, azaz nem tudjuk, hogy min alapult a Mezőgyániak birtokjoga.

Újabb zálogbirtokosként a Petri Derzsiek tűntek fel Herpályon 1486-ban, amikor Rozgonyi János fia István a sürgető szükségére hivatkozva Petri Derzsi Lőrincnek és Antalnak zálogosította el 100 aranyforintért a Herpályban és Újfaluban lévő birtokrészét és az ugyanitt, a Berettyón álló malmát, melyet korábban apja és annak testvérei, Osvát és Rénold birtokoltak.⁴⁷² A feltétel szerint, ha a zálogbirtokosokat a Rozgonyiak nem tudnák a békés birtoklásban megvédeni, akkor a Derzsiek a Heves megyei Kere, Búza és Boconád lefoglalásával elégíthetik ki

⁴⁷⁰ Eredetije: DL 26640. Újkori másolata: DL 10008.

⁴⁷¹ „*dicit, quod eo tempore quo regia maiestas Andahaza et Zentbdamyan introscriptas condam Michaelae de Mezevgyan domino et marito eiusdem domine donavisset... tandemque post obitum eiusdem prefata semper in pacifico dominyo ipsarum terrarum introscriptarum extitissent et non tempore introscripto occupassent*” – DL 26640.

⁴⁷² A rokonságra: Engel 2001b. Bástély nem 4. tábla: Rozgonyi (Lőrinc ága). Petri Derzsi Lőrinc és Antal nem szerepel a Petri Derzsiek genealógiai tábláján. Engel 2001b. Hontpázmány nem 13. Petri (Dersi).

magukat.⁴⁷³ A Derzsiek herpályi érdeklődése valószínűleg annak is köszönhető, hogy Derzsi Lőrinc Mezőgyáni Zsófiát vette feleségül.

1487-ben ugyanis egy újabb hatalmaskodási ügy kapcsán kerülnek elő új adatok az uradalom birtokviszonyairól, ez alapján pedig az eddigiek mellett egy újabb neves familia, a Csákiak is birtokoltak már részeket a herpályi uradalomból. Tordai András ekkor tett panaszt a királynál amiatt, hogy Bátori András szentkozmadamjáni officiális: Földesi Kis Tamás, Csáki Mihály és felesége Anna, Derzsi Lőrinc és felesége, Mezőgyáni Zsófia és a néhai Mezőgyáni Mihály fia, János Szentkozmadamjában élő jobbágysai rátörtek Kovácsira és ott nagy pusztítást végeztek, továbbá bizonyos részeket elfoglaltak a maguk számára. Mindemellett, egy élő halakkal Váradra menő bolcsi jobbágyot Ártándi Balázs Ártándon elfogatott.⁴⁷⁴

Bizonyos, hogy Csáki Mihály a felesége, Rozgonyi Anna révén került helyzetbe a herpályi uradalomban, aki az említett Rozgonyi Rénold lánya, s egyúttal Domszlói Apollónia unokája volt. Először ugyan még Losonci Istvánhoz ment hozzá, annak halála után viszont végül maga Mihály vette el.⁴⁷⁵ Volt azonban még ezen kívül is egy keresztházasság ekkoriban a Csákiak és Rozgonyiak között, az említett Rozgonyi Anna unokatestvére, Apollónia ugyanis Csáki Benedek hitvese lett, ennek azonban nincs köze a herpályi birtokszerzéshez.⁴⁷⁶

Az első adatunk a Csákiak birtoklására 1482-ben jelenik meg, ekkor Tordai Miklós foglalta el Mezőfalvát és Újfalut tőlük.⁴⁷⁷ Ők ketten – azaz Mihály és Anna – voltak egyébként azok, akik a fent említett Derzsi Lőrincről (ekkor már Herpályi Derzsi Lőrinc néven szerepelt) 1510-ben visszaváltották a Rozgonyi Dorottyától kapott 90 forinton az 1486-ban zálogba vett újfalusi és herpályi porciókat.⁴⁷⁸

⁴⁷³ DL 19166.

⁴⁷⁴ DL 28336.

⁴⁷⁵ DL 19287.; Engel 2001b. Zsidó nem 4. tábla: Csáki.; Engel 2001b. Básztyély nem 4. tábla: Rozgonyi (Lőrinc ága). Losonci István a korábban említett Losonciak oldalági rokona volt. Engel 2001b. Tomaj nem 3. tábla: Losonci.

⁴⁷⁶ DL 19963.; Engel 2001b. Básztyély nem 4. tábla: Rozgonyi (Lőrinc ága).

⁴⁷⁷ DL 88666. Módy György ugyan azt állítja, hogy már 1421-ben Újfalu birtokában voltak a Csákiak, de ez totális félreértés: az általa hivatkozott oklevélben szereplő Újfalu ugyanis az adorzáni uradalomban feküdt és semmi köze nincs a későbbi Berettyóújfaluhoz. Módy 1981. 42. jegyzethez tartozó szöveg és hivatkozás.; Jakó 1940. 374.

⁴⁷⁸ Csáky II. 540.; DF 224714.; DF 224715.

A Derzsiekre vonatkozólag innentől ugyan nincs több adatunk a középkorra nézve, de ennek ellenére tudjuk, hogy folyamatosan a birtokban ültek, hiszen még a 16. század első felében is birtokoltak itt (Herpályon, Újfaluban, Szentkozmán és Andaházán), egészen 1559-ig, amikor magvuk szakadt. Udvarházuk még ekkor is Herpályon állt.⁴⁷⁹

A középkor utolsó néhány évtizedére az eddig viszonylag bőséges forrásállomány elapadni látszik a területre nézve, ezért a közvetlenül a Mohács előtti időszakból szinte semmit sem tudunk Herpályról és tartozékairól.

Ha össze akarjuk foglalni a herpályi uradalom kapcsán írtakat, a 13. században már minden bizonnyal létező, a 14. század második felétől pedig már részletesen ismert uradalom Árpád-korra visszamenő falvai nagyrészt megőrizték tatárjárás előtti népességüket. Ez alól hosszabb távon csak Szentdemeter képez kivételt, amely az 1420-as évekre elvesztette lakosságát. A korábban is Herpályhoz tartozó öt falu 1418-ra Andaházával, míg 1463-ra az elnéptelenedett Palocsával és Szombatelekével bővült. Az uradalom a 14. században, a tartományúri harcok után még egységes volt birtokjogi értelemben. Komáromi Doncs, majd fia, Miklós mester, illetve 1372-től a Domoszlóiak még egyedüli birtokosként jelentek meg a Berettyó északi partvidékén. Ezen Domoszlói Demeter örökös nélküli halála változtatott, amely a Domoszlói lányok fiúsítását eredményezte, és komoly bonyodalmakat szült. Feleségén keresztül ekkor Rozgonyi János kísérelte meg a teljes birtok megszerzését 1418-ban, ami nem járt tartós sikerrel, így 1425-ben a Tarkői és a Pásztói családdal volt kénytelen megosztani azt. A Pásztóiak eltűnésével, illetve a Losonciak és Bátoriak megjelenésével Herpály 1463-ra már négy részre tagolódott. Az 1470-es évektől a birtokaprózódás felgyorsult a területen. 1479-ben színre léptek a Mezőgyániak, akik Szenkozmadamján és Andaháza egyes részeit talán királyi adománnyal szerezték meg, s emellett később Újfaluban, Kengyelen és Herpályon is voltak érdekeltségeik. 1482-től a Csákiak is birtokosok voltak már Szentkozmadamjánban és Újfaluban, házasság révén.

Az országos jelentőségű földesurak mellett a környékbeli köznemesek leginkább zálogbirtokosként tűntek fel az uradalomban. 1476 és 1484 között a Tordaiak Herpályon, Kengyelszegen és Újfaluban, 1486 és 1510 között a Petri Derzsiék

⁴⁷⁹ MNL OL A 57 3. k. p. 588–589.

Herpályon és Újfaluban zálogoltak. Összességében a folyamat nagyban hasonlít a déli part történetének fejleményeihez, annyi különbséggel, hogy míg ott főleg a helyi illetőségű, régóta tartósan birtokló nemesség révén kezdődött el a birtok-aprózódás már a 14. században, addig Herpályon az országos befolyással bíró előkelő famíliák birtokszerzése érvényesült inkább.

4.1.2. A herpályi uradalom falvainak településszerkezete az írott források alapján

Vajon hogyan nézhetek ki a herpályi uradalom falvai, mit tudunk felépítésükről, jelentőségükről? A kevés konkrétan tekinthető adat ellenére az 1425. évi birtokfelosztó oklevél⁴⁸⁰ segítségével kerülhetünk közelebb a válaszhoz, ugyanis ennek révén a területen fekvő öt falusias település belső részeit, egyes topográfiai jellemzőt, valamint néhány jobbágy nevét is megismerhetjük (utóbbiakat alább külön tárgyaljuk majd). A felosztásokban szereplő utcahálózat meghatározása során leírtakat érdemes összevetni – kizárólag a ma is létező Újfalú esetében van erre esély – a 18–19. századi kéziratos térképeken szereplő utcahálózattal.⁴⁸¹ A várostörténeti kutatás egyik fontos megállapítása ugyanis, hogy az újkori települések kéziratos térképeken látható utcái a legtöbb esetben megegyeznek a késő középkori utcahálózattal, ezek csak minimális mértékben módosulnak a modernitás koráig.⁴⁸²

A forrásból kiderül, hogy Herpály birtokközpontként több utcás település volt, s utcáit leginkább az égtájak szerint határozták meg, valószínűleg megszilárdult nevük nagyrészt még nem lehetett. Egy utca a település déli részén húzódott (*in vico a parte meridionali habito*), egy másik az északi részén helyezkedett el (*in vico a plaga acquilonarii*). A déli utcából Ladányi Simon jobbágy házánál ágazott ki a

⁴⁸⁰ DL 11728. A birtokfelosztás szövegét latin átírásban közli: ZSO XII. 1149. sz. Az oklevél november 1-én kibocsátott, szövegében kissé eltérő, de tartalmában mindenben megegyező változata: ZSO XII. 1175. sz.; DL 68975. Módy György az oklevél tartalmát is ismertette, ezért a felosztás részletes bemutatásától – hogy mely családnak pontosan melyik területek jutottak a településeken belül –, ezúttal eltekinthetünk. Módy 1981. 95–100.

⁴⁸¹ Herpály területén egy 1842-ben készített kéziratos térképen a szántók határvonalai mintha egy középkori falu telekkiosztását ábrázolnák, azonban ez alapján sem lehet pontosabb információkat szerezni a falu középkori utcaszerkezetére nézve. DM F 5954.

⁴⁸² Stracke 2011. 184–187.; Szende 2013. 31–32.

keletinek nevezett utca (*in predicto vico orientali a predicta curia ipsius Symonis*). Ez feltehetően a település keleti határában, észak-dél irányban futott, mivel tudjuk azt az oklevélből, hogy innen lehetett eljutni a Berettyó partján – azaz logikusan a falutól délre – álló malomig (*usque molendinum ibidem in fluvio Berekyo decurrenti*). A felosztás során a jelenlévők kimentek a település – feltehetően déli – határáig is, itt esett szó a „sár”-ról, ahol egy határjel is állt (*et deinde usque lutum et signum terrenum*),⁴⁸³ majd innen egy oszlopig (*deinde usque quandam statuam*) jutottak.⁴⁸⁴ Viszszafelé megemlítik a „vizet” (minden bizonnyal valamilyen ártéri, állandó vagy időszakos tóról lehet szó, ám az sem lehetetlen, hogy ez az újkori térképeken itt látható, akkorra már kiszáradt egykori mederrel feleltethető meg), ahonnan egy úton egészen a templomig lehetett menni, amely ezek szerint, első pillantásra meglepő módon nem a központban állt (*deinde usque aquam et viam, per quam ad ecclesiam itur*). Utóbbin azonban nem feltétlenül kell csodálkoznunk, hiszen a víz és domborzati viszonyok alapvetően meghatározhatták a település felépítését, és eddig is láttuk, hogy szilárd és biztonságos szárazulatokat nem volt egyszerű találni a mai város keleti határvidékén. Ez eredményezhette azt is, hogy a templom a szokásostól eltérően nem a falu centrumában épült fel, hanem egy biztonságos kiemelkedésen, annak peremén. Erős a gyanú, hogy Herpály szerkezetileg a szerez falvakhoz hasonlóan egyfajta erősen széttagolt településképet mutathatott.⁴⁸⁵ Erre utalhat az utolsó, néven nevezett utca elnevezése is.

Önálló és megszilárdult neve volt ugyanis az oklevélben szereplő negyedik herpályi utcának, az „Erdőszer” utcának (*in vico Erdenszer vocato*). Ez minden bizonnyal a falu egyik legfontosabb területe lehetett, mondjuk úgy, hogy a falu központjában helyezkedett el, hiszen ezen a környéken állt a plébános háza, (*et deinde usque domum plebani*) és itt voltak a földesúri lakóhelyek is. Az oklevélben a háza kapcsán említett Bago úrnőről (*deinde usque domum, in qua domina Bago resideret*)

⁴⁸³ Módy György ezt „Tó”-ként fordítja (Módy 1981. 96.), ami bizonyosan nem igaz, ehelyett a kifejezést ingoványos, mocsaras területekre, talán „agyagos helyekre” használhatták a korszakban. Ld. erre analógiaként „*unum magnum lutum, vulgariet Saara dictum*” – CDH V/3. 115.; „*quoddam lutum Rengensaara (=Rengősár) vocatum*” – HO VII. 88.

⁴⁸⁴ Az ilyenféle „oszlopok” előfordulnak olykor az okleveles anyagban. Általában kőből készültek és határjelölő funkciójuk volt. Analógiaként ld. „*ad statuam lapideam*” – CDH III/2. 471. és „*deinde autem vadit ad statuam lapideam, quae dicitur Balvan Ken*” – DL 85060.

⁴⁸⁵ Szabó 1969. 155–156.

semmit nem tudunk, feltehetően valamelyik birtokos család tagja lehetett, saját házzal. Bizonyosan nem jobbágytelekről van szó ebben az esetben, mert az ingatlan csak viszonyítási pontként szerepelt a leírásban, egyik fél sem kapta meg azt az osztály során. Ennél tisztább a helyzet a földesúri kúria ügyében, amely szintén itt állhatott. Ez nem lehetett kis épület, eleve „a nagy házként” említik, amelynek a déli felét, az ebben lévő szobákat, illetve az ezzel szemben épült istállót Apollónia kapta meg, északi felét Margit, míg Rozgonyi János a pincét és a mellette lévő két istállót tarthatta meg magának. Herpály jövedelmeinek felosztásáról is rendelkeznek az oklevél ezen részében, amelyek szintén három kézre kerültek. Eszerint a malom, a halastavak és az utóbbiak között fekvő erdők haszonvételei jelentették a földesúri bevételeket a birtokközpontban.⁴⁸⁶ A felsorolásban szereplő 25, a rajta ülő jobbágy neve alapján megnevezett jobbágytelek nem fedti le a teljes népességet, a tájékozódás érdekében jegyezték csak le őket, így viszont ez az információ nem alkalmas a település népességének megállapítására.

Herpály után a birtoktest legnyugatabbi részére, Kengyelre szálltak ki a birtokfelosztás kapcsán, ami feltehetőleg a terület legjelentéktelenebb falva lehetett. Az oklevél itt nem is beszélt klasszikus értelemben vett utcákról, ehelyett mintha halmazzszerűen épült volna fel a település.⁴⁸⁷ A felosztást a Berettyótól keletre fekvő részeken (*a parte orientali penes fluvium Berekyo*) végezték el. A név szerint, viszonyítási pontként említett négy jobbágy telke mellett egy telekhelyet is háromfelé osztottak. Templomról és papról nem esett szó a leírásban, bizonyosan nem is rendelkezett ilyen intézménnyel az apró település.⁴⁸⁸

Ezután Újfalu felé vették az irányt. Itt elsőként megemlítették egy utcát, amely a kelet felé eső részen, a Berettyó környékén volt (*in vico a parte orientali penes flu-*

⁴⁸⁶ „*Preterea curiam ipsorum propriam ibidem habitam taliter divisissent, quod medietatem domus magne a parte meridionali cum quibusdam stuba et stabulo ex opposito eiusdem existentibus domine Apolyne, aliam vero medietatem eiusdem a parte septentrionali existentem domine Margarete et Gregorio, preterea pyncernam simulcum duobus stabulis penes ipsam existentibus Iohanni filio Ladislai, alias autem utilitates eiusdem videlicet proventus molendini et piscinarum ac sibus inter se in tres dividi partes deputassent.*” ZSO XII. 1149. sz.; DL 11728. Érthetetlen, hogy Módy miért beszél az általa írt fejezetben „kocsmákról” és „szilvásokról”. Módy 1981. 97.

⁴⁸⁷ A középkori Magyarországon egyáltalán nem számít ritkának, hogy egy falu nagyobb területen, „szórt” formában helyezkedett el a földrajzi térben. Ld. például Szabó 1969. 128–131.

⁴⁸⁸ Már csak azért is gondolhatjuk ezt, mert a plébános háza, amely mindig az egyházhoz tartozott, stabil tényező, így birtokleírásoknál topográfiai értelemben sok esetben figyelembe vett viszonyítási pont volt.

vium Berekyo) és a Gácsa⁴⁸⁹ folyótól a falu határáig húzódott (*a fluvio videlicet Gacha vocato... usque domum Petri Bwlchy, finem scilicet eiusdem ville*). Itt állt a falu egyik kovácsműhelye is (*quadam domo fabrili commune*). Ami az utca mai lehetséges megfelelőjét illeti: Gácsa még a 19. századi kéziratok térképeken is feltüntetésre kerül, és valóban a település keleti határában kanyargott.⁴⁹⁰ Ez alapján ez az utca keletről, az említett Gácsától nyugati irányban, a település belső részein áthaladva Újfalu nyugati határáig vezetett. Jó eséllyel feltételezhetjük ez alapján – figyelembe véve a belterületről készült újkori kéziratok térképeket – hogy ez megegyezhet azzal a 18. századi utcával, amely a falu déli részén kelet-nyugat irányban haladt keresztül, s amelynek nyugati felét ma Bocskai utcának, keleti felét pedig Kádár vitéz utcának hívják. Ez pedig gyakorlatilag a Berettyó északi partján haladó, Bakonszeg felől érkező és Herpály érintésével Szentpéterszeg felé továbbfutó országút településen belüli szakasza volt.

A falu déli részén említik meg elsőként a Szent Miklós utcát (*cum quadam domo in vico Sancti Nicolai a parte meridionali habita*), amelyet az imént tárgyalt kelet-nyugati tájolású utca metszett. Mivel később ennek északi része is szóba került (*Ceterum in dicto vico Sancti Nicolai a parte septemtrionali*), nyilvánvaló, hogy ennek tájolása az előbbi utcára éppen merőleges, azaz észak-déli lehetett. Maga az utcanév egyértelműen az ezen az útvonalon álló plébániatemplom patrocíniumára utal, amelyet ezek szerint Szent Miklósról neveztek el. De vajon hol állhatott pontosan ez az egyház? A kérdés megválaszolása igen problémás, mert Újfalu templomára nézve gyakorlatilag nincs a középkorra vonatkozó információk.

Ha a legkorábbi térképeket megnézzük,⁴⁹¹ kiderül, hogy a templom már a 18. században is a mai, észak-déli irányú főutca mellett volt, pontosan azon a helyen, ahol jelenleg is áll az épület utódja a modern kori városközpont kellős közepén. Ezek szerint az elmúlt 250 évben ezen a téren nem történt változás, a hívek ugyanoda jártak istentiszteletre. A fő kérdés nem is ez, hanem az, hogy vajon megegyezik-e az elhelyezkedése a középkori Szent Miklós egyház lokációjával?

⁴⁸⁹ Nevét a mai napig használatban lévő Gacsakert településrész-név mutatja.

⁴⁹⁰ II. Katonai Felmérés.

⁴⁹¹ I. Katonai Felmérés.; II. Katonai Felmérés.; III. Katonai Felmérés.; Kataszteri Térképek.; MNL OL S 16. No. 270.; Bmt 40.

Jó okunk van feltételezni, hogy igen, mert habár régészeti feltárás az épületben még nem történt, van adatunk arra nézve, hogy a 18. században még gótikus jellegű alkotóelemei is voltak a templomnak.⁴⁹²

Ez alapján pedig erősen feltehető, hogy a Szent Miklós utca is nagyjából meg egyezhet a mai főutcával, amely a középkorban a bolcsi híd irányából érkező, a templomépületet is érintve haladhatott észak, azaz Derecske és Debrecen felé. Ha pedig ez igaz, akkor a kézíratos térképek alapján nyomvonala a Berettyó felől haladva a templomig a mai Nagyvárad utcával (a főút ugyanis, már csak a neve alapján is eleinte itt haladt, csak a 20. században tették át a mai Dózsa György utca nyomvonalára a megnövekvő autóforgalom kiszolgálása érdekében), attól északra pedig a mai Kossuth utcával eshetett többé-kevésbé egybe.

A két, kelet-nyugati, illetve észak-déli irányú főutca Molnár Antal jobbágy házánaál metszette egymást. Malom is volt a faluban, amelynek jövedelmeit megosztották, más haszonvételeket azonban közösen birtokoltak ezután is az osztozkodásban részt vevő birtokosok. Antal molnárnak nem kellett messzire mennie, ha el akart jutni a munkába. A sarokról a Gácsa (azaz Szentpéterszeg) felé kellett elindulnia az említett kelet-nyugati tájolású utcán, majd a Gácsán átkelve, annak túlsópartján, a Berettyó mellett érhetett el a malmot. Erről tanúskodik az 1818-ban és 1821-ben készült várostérképeken itt található *Malom Szék* Útlya, és a Kataszteri térképen ugyanitt olvasható *Malomszék* mikrotoponímia is.⁴⁹³

A Szent Miklós utcába mindezek mellett még egy nyugati irányból futó utca csatlakozott be (*preterea in vico a parte occidentali adiacenti*), amely véleményünk és a kézíratos térképek ábrázolásai szerint feltehetőleg a Szent Miklós templom épületénél (azaz a mai Kálvin térnél és a buszállomásnál) érhetett el azt, így minden bizonnyal nagyjából a mai Eötvös utca nyomvonalával eshetett egybe. Ezen keresztül Sáp és Földes irányában lehetett elhagyni a települést.

A telkek számáról Újfaluban sincs pontos információnk, mindössze 9, név szerint említett jobbágy házáról van tudomásunk, ezek azonban megint csak nem precíz felsorolásban szerepeltek, csupán tájékozási pontok voltak. Szóba kerül

⁴⁹² Kozák 1981. 135. 20. kép. A templom ismertetésére visszatérünk még.

⁴⁹³ MNL OL S 16. No. 270.; Bmt 40.

emellett még két, 20 ölnyi széles terület is, ahol a felek jobbágytelkeket alakíthattak ki.⁴⁹⁴

Újfalu után Szentkozmadamjában történt meg a felosztás. Ennek során szó esett egy, a déli részen fekvő utcáról (*in vico a parte meridionali existenti*), egy észak felé eső utcáról (*et demum in alio vico septentrionali existentes*), amelyből egy újonnan nyitott utca is nyílhatott annak a végén (*finem scilicet dicte ville cum uno fundo curie in novo vico*). A nyolc, néven nevezett jobbágy által lakott jobbágytelek mellett a déli utcában három, míg az új utcában szintén további három, feltehetően üresen álló *fundus curie*-t is megemlítettek. Habár a templomról van korábbi adatunk, sem erről, sem pedig papról nem esett szó a *divisio* során. Az sem kizárt, hogy az egyház nem élte túl a mongol támadást, és az újratelepülés után már nem javították ki és nem vették újra használatba azt.

Végül, Andaházára mentek, hogy ott is véghez vigyék a felosztást. Elsőként a falu határában, délen fekvő utcában jártak (*in vico a parte meridionali habito, in fine dicte ville*), amely onnan a Sáp felé haladó országútig haladt (*abhinc usque viam, per quam itur ad possessionem Saap*). A település nyugati oldalán is volt egy utca (*preterea vicum simplicis ordinis a parte occidentali existentem*), ahogyan az északon is (*in vico a plaga septentrionali adiacenti*), ahol a plébános háza is állt (*usque domum plebani cum una alia domo ex altera parte domus dicti plebani habita*), amely szerint az andaházi templom nem jutott a szentkozmadamjáni egyház feltételezett sorsára. 8 lakott és név szerint megemlített jobbágytelek mellett, a déli utcában a sápi országút felé két üres jobbágytelek is volt Andaházán.

Habár Módy György – némileg önkényes módon – az általa feltételezett, falvankénti telekszámok alapján, valamint a szintén általa elfogadott átlagos jobbágyháztartás-méretből kiindulva (virtuális módon 5 fő/háztartás értékkel számolt) népességet is számolt az említett településekre nézve (Herpály 275 fő, Kengyel 77 fő, Újfalu 281 fő, Szentkozmadamján 121 fő, Andaháza 121 fő),⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ Módy György ezt is félreérti (Módy 1981. 98.), nem kétszer 20 telekről van szó: „*et ab eodem signo pro loco sessionali viginti extensiones seu mensuras brachiarum domine Apolyne... debinc totidem viginti extensiones brachiarum pro locis sessionum Iobanni filio Ladislai predictis reliquissent*” – ZSO XII. 1149. sz.; DL 11728. Az ölnök, mint hosszsmértékegységnek a két legelterjedtebb típusa a korban a közönséges/szokásos öl (kb. 1,8 méter) és a királyi öl (3,126 méter) volt. Mivel az utóbbira egyértelműen utaló „*regalis*”, vagy „*regis*” jelzők nem szerepelnek a szövegben, ezért ebben az esetben feltehetőleg az előbbiről lehet szó. A két terület szélessége így nagyjából 36 métert tehetett ki. Bogdán 1978. 87–97.

⁴⁹⁵ Módy 1981. 99.

kijelenthetjük, hogy az oklevélben szereplő adatok erre a célra valójában a legkevésbé sem alkalmasak, amit alább bővebben is kifejtünk.

Enélkül is kirajzolódnak azonban a herpályi uradalom lakott településeinek legfontosabb jellegzetességei. Kitérünk, hogy a terület két, gazdasági és demográfiai értelemben véve legfejlettebb falva, a terület súlypontjai Herpály és Újfalu voltak. Előző esetében a tekintélyes méretű udvarház és a tagolt utcaserkezet már önmagában is erre utalhat. De míg Herpály egyre inkább csak uradalmi központ szerepének köszönhette ezt a státuszt, az ennél minden bizonnyal népesebb Újfalu elsősorban gazdaságilag emelkedhetett ki a Berettyó mocsárvilágából. Ezt nagyrészt annak köszönhette, hogy mint arról már volt szó, területe nagyobb népesség befogadására volt alkalmas, mint Herpályé. Ezt bizonyítja, hogy sokkal kompaktabb, a távolsági kereskedelmi utakat integráló utcaserkezettel rendelkezett, amelynek fejlődését – gondoljunk csak a település peremén álló templomra – Herpályon a vízviszonyok komolyan akadályozták. A másik nagyon jelentős előnye Újfalunak Herpálynál szemben a kereskedelmi helyzete volt. A Berettyó-híd felől érkező országút ugyanis nem Herpályon, hanem Újfalun keresztül haladt tovább Debrecen felé, s emellett egy másik, a Berettyó északi partján haladó útvonal is itt metszette ezt a fontos országutat. A két falu fontosságát bizonyítja továbbá, hogy csak innen van malmokról is ismeretünk az északi parton, ami az uradalom és a környék falvai számára fontos szolgáltatást, centralitási funkciót jelenthetett. Szinte bizonyos az is, hogy a két település hetivásár tartásának jogával is rendelkezett, erre azonban nincs fennmaradt írásos forrásunk.

A herpályi birtoktömb legfejlettebb falva egyértelműen a teljesen jelentéktelennek tűnő, még templommal sem rendelkező Kengyel volt.⁴⁹⁶ Szentkozmadamján temploma sem véletlenül nem épült újjá a tatárjárást követően, bár az itt alapított „új” utca léte már arra utalhat, hogy mély hullámvölgy után újra elindult a falu a fejlődés útján. Ezeknél jelentősebb lehetett Andaháza szerepe, amelynek súlyát nyilvánvalóan az is növelte, hogy Palocsa külsőségeit is magába olvasztotta az Árpád-kor végén, így minden bizonnyal bőséges termőterülettel rendelkezett.

⁴⁹⁶ Általánosan elterjedt gyakorlat volt a középkori Magyarországon, hogy a legjelentéktlenebb falvak lakói nem építettek önálló templomot, ehelyett egy szomszédos falu templomát látogatták. Szabó 1969. 184–185. l.d. erre egy szatmári analógiaként a korszakból: Gulyás 2016. 174.

4.1.3. A herpályi uradalom határain túl

Az északi partnak a herpályi uradalom területén kívülre eső részén főleg helyi és környékbeli birtokos rokonságok jelenléte a jellemző a tatárjárás után. A korai említésű, eleinte bizonyosan királyi birtokban lévő Kovácsit a fent már elmondottak alapján a váradi tizedjegyzék szerint az 1290-es években Borsa nembeli Apa birtokolta – ő az első ismert világi földesura a településnek –, majd pedig, a századforduló környékén a Bolcsban is érdekelt Apa fia Miklós örökölte. Miklós három testvéréről van tudomásunk: Ugodról, Jánosról és egy ismeretlen nevű lányról, aki Bajomi Sándorhoz ment feleségül a 14. század első felében.⁴⁹⁷ Apa – aki feltehetően 1323-ban halt meg – felmenőit nem ismerjük, tudjuk azonban, hogy volt egy testvére, Apaj, akinek két fiúgyermeke volt: a Gyarmati család őse, Miklós és a Nadányi rokonságé, Borsa comes.⁴⁹⁸ Apa és Apaj leszármazottai még Apa életében, 1321-ben osztoztak meg a birtokaikon, s ennek során Kovácsis Apa fent említett fiaihoz került.⁴⁹⁹ Ebből az időszakból, az 1330-as évekből, a pápai tizedjegyzékből a falu két papját is név szerint ismerjük: először Pált említi meg az összeírás, majd utódját, Jánost nevesíti.⁵⁰⁰ Apa és Apaj gyermekei között azonban hosszan húzódó viszály bontakozott ki az 1320-as évektől kezdve, aminek az volt az oka, hogy az előbbieket megpróbálták osztályos birtokaikat Kovácsival együtt elidegeníteni, amit unokatestvéreik, a Gyarmatiak és Nadányiak rendszeresen tiltottak, egészen a század közepéig.⁵⁰¹ Mivel Apa fia Miklósnak nem volt fiú utódja, és tudomásunk szerint János nevű testvérének sem, valamint, mivel a harmadik fiúnak, Ugodnak a fiai és unokái is férfi örökös nélkül haláloztak el az 1370-es évekre, a birtokokra az unokatestvéreik és azok fiai tarthattak volna elvileg igényt. Ez volt tiltakozásuk alapja.

⁴⁹⁷ Gulyás 2021. 178.

⁴⁹⁸ Gulyás 2021. 202. 3. függelék; Engel 2001b. Borsa nem 2. Nadányi.

⁴⁹⁹ DL 37180.; Anjou VI. 137. sz.; 1346. évi átírása: Anjou XXX. 432. sz.; Gulyás 2021. 182–183.; DL 29041.

⁵⁰⁰ MVH I/1. 72., 79., 86.

⁵⁰¹ DL 37180.; Anjou X. 123. sz.; DL 37180.; Anjou XXV. 562. sz.; DL 37180.; Anjou XXVII. 815. sz.; DL 37180.; Anjou XXX. 430. sz.; DL 41438.; Anjou XXXIII. 637. sz.; Összefoglalóan: Gulyás 2021. 183–184.

A zűrzavaros helyzetben azonban Ugod fia László számos próbálkozás után végül más birtokokkal együtt (Bolshida, Boldogasszonyteleke, Malomszeg, Szentdienes, Gyires) Kovácsit is elidegenítette 40 márkáért, mégpedig a közelben birtokos Kórógyi Miklósnak, amiből 1364-ben nagyszabású per keletkezett. Nadányi Miklós és Gyarmati Miklós ugyanis azzal az indokkal, hogy ezek osztályos birtokok voltak, Kont nádor előtt tiltották az adásvételt. Tették mindezt sikerrel, amelynek eredményeképpen a birtokokat visszaválthatták Kórógyitól, és azokat a nádor 1365. márciusi ítéletében végül Nadányi Miklósnak juttatta.⁵⁰²

A Nadányiak öröme azonban nem tartott sokáig. Nem sokkal ezután újabb igénylő lépett fel a jószágokért. Ugod fia Lászlónak az 1364-ig bekövetkező halálával (amely minden bizonnyal a Kórógyi-per közben történt) ugyanis a birtoktömb technikai értelemben visszaszállt – mintegy a fenti eseménymenet közepete – a királyra, így az éppen visegrádi várnagyi címet viselő⁵⁰³ Vezsenyi Domokos fia Miklósnak sikerült rá királyi adománylevelet szereznie I. Lajostól. A Bebek István országbíró előtt játszódó újabb perben azonban 1365 novemberében Nadányi Miklós megint csak fényes győzelmet aratott, végleg megszerezve a birtoktestet, benne Kovácsit is.⁵⁰⁴ Vezsenyi Miklós fiai, László és János ugyan nem adták fel a birtokok megkaparintásának tervét, és még 1374-ben is pereskedtek értük, ám erőfeszítéseik végül nem jártak sikerrel.⁵⁰⁵

A kacifántos ügy végén tehát az 1360-as évekre Kovácsit végül a Nadányi család kezébe került, akik a települést a körösladányi uradalom részeként még a 16. században is bírták.⁵⁰⁶ Az egész régióra jellemző birtokaprózódás azonban itt is megjelent a középkor végén.

1469-ben a Zsákaiak tűntek fel még részbirtokosként a településen. Ekkor ugyanis Tordai Miklós panasza alapján Nadányi Mihály, valamint Zsákai Miklós és István küldték ki Kovácsiban lakó jobbágyaikat Tordára hatalmaskodni.⁵⁰⁷

⁵⁰² DL 29041.; DL 37180.; Anjou XLVIII. 372. sz.; DL 37180.; Anjou XLIX. 126. sz.; Gulyás 2021. 186–187. Az ügy részletesebb kifejtését ld. alább, Bolshidánál!

⁵⁰³ Engel 1996 I. 460.

⁵⁰⁴ Gulyás 2021. 187–188.; DL 29041.; DL 69947.; Anjou X. 252. sz.; DL 69947.; Anjou XLIX. 520. sz.; DL 37180.; Anjou XLIX. 560. sz.

⁵⁰⁵ DL 37180.

⁵⁰⁶ Jakó 1940. 283.; Bihari-Horváth 2011. 117–118.

⁵⁰⁷ DL 16813. A Zsákai (Izsákai) család környékbeli birtokaira és rokonságukra ld. Módy 1986. 156–163.

A fent már említett oklevelek alapján 1479-ben a Marjaiak (Marjai Lukács és lánya, Ilona) is birtokoltak a faluban, ekkor itteni területeiket foglalták el a Mezőgyániak.⁵⁰⁸ Végül 1487-ben, a fentebb már tárgyalt eset során Tordai András Kovácsi birtokrészén hatalmaskodtak a szomszédos nemesek által küldött szentkozmadamjáni jobbágyok, ezek szerint pedig a Tordaiak is megvetették a lábukat a településen.⁵⁰⁹

Nagyon úgy tűnik, hogy a felsoroltakon kívül több falu nem érte meg a középkor végét az északi parton a mai Berettyóújfalu közigazgatási határain belül. A csak a tatárjárás előtt egyetlen alkalommal említett Inke és Mácsó helyzete ezek között viszonylag egyértelmű, minden bizonnyal a mongol támadás okozta pusztulásukat. Dusnoknak – ahogyan azt kifejtettük – önmagában már a léte is erősen megkérdőjelezhető, hiszen egyáltalán nincs rá okleveles adatunk a középkor folyamán, mikrotoponímiákból a létezésére következtetni pedig ingoványos talaj lenne.

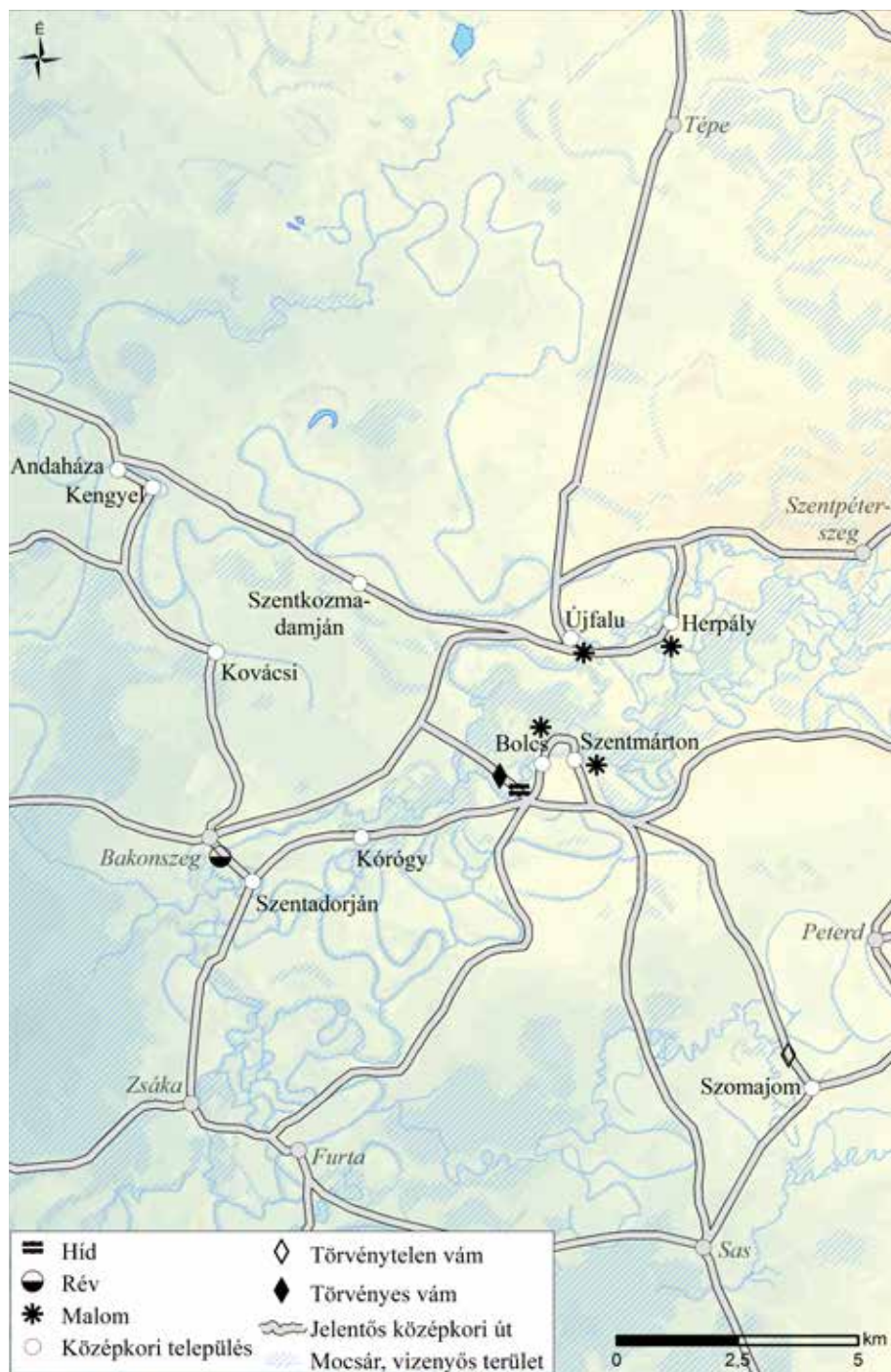
Ezeknél több kérdést vet fel Bálintteleke (Bálintülése, Bálintfalva) és Dejter története. A feltételezhetően már az Árpád-korban létező Bálintteleke a 13. század végén a váradi tizedjegyzék alapján bizonyosan lakott volt. Az 1290-es években még 7 kepe tizedet fizető apró *villa* a 14. századra azonban már nem falu, csak *locus sessionalis*, azaz telekhely definíciót kapott egy oklevélben. Ha volt is némi lakossága, bizonyosan minimális számú lehetett. 1354-ben, amikor a szomszédos Dejter határait megjárták, már csak így említették.⁵¹⁰ Úgy tűnik, a 15. század második felére teljesen elvesztette jelentőségét és elnéptelenedett. Ekkor – nem tudni melyik évben – a Földesi család kezébe került, akik dejteri, tenyőtelkei, szentdienesi részekkel együtt 1470-ben Tordai András fia Benedeknek adták el Bálintülését is. A felsorolt javak prédiumként, azaz pusztaként szerepeltek az oklevélben.⁵¹¹

⁵⁰⁸ DL 26640.

⁵⁰⁹ DL 28336.

⁵¹⁰ „*ac etiam in quodam loco sessionali Valinttheleke vocato*” – DL 28732.; Anjou XXXVIII. 175. sz. Újkori átírásban: „*in quodam loco sessionali Uthlintelke vocato*” – DL 4419.; Anjou XXXVIII. 319. sz.

⁵¹¹ DL 26627.

8. kép Berettyóújfalú közigazgatási területén fekvő települések a középkor végén

Dejter sorsa sok mindenben közös volt Bálinttelekével. Első hiteles említése az imént citált határjáró oklevélben szerepelt 1354-ben, ekkor még faluként (*possessio Dehteer*) beszéltek róla. Birtokosát is ismerjük: ugyanis ezzel az oklevéllel iktatták be a birtokába Szászi István fia Lőrincet, akiről viszont semmit nem tudunk.⁵¹² A következő adatunk Bálinttelekéhez hasonlóan szintén az 1470. évi oklevélből származik, amikor a birtokjogot időközben valahogyan megszerző Földesiek a Tordaiaknak juttatták, mint prédiomot, több más pusztával együtt.⁵¹³ A 15. század közepére tehát Dejter szintén elnéptelenedett. Az egymás közelében elhelyezkedő Bálintteleke és Dejter hanyatlásában talán a vízrajzi helyzet is szerepet játszott, tekintve hogy az újkori térképek alapján ez egy kifejezetten vizenyős terület volt a folyószabályozások előtt. Elképzelhető, hogy egy spontán mederváltásnak volt a következménye a lakatlanná válásuk. Utolsó adatunk 1477-ből ismert Dejterre, amikor a még kiskorú Tordai András fia Benedek fia Zsigmond, az apja által panaszi Pázmány Andrással Dejter, Bálintteleke, Szentdénés és Tenyőteleke prédiomok kapcsán tett megegyezésnek ellentmondott.⁵¹⁴ Ezután azonban végleg eltűnt az egykori falu a forrásokból.

Az északi partvidék településeire nézve a kora újkorból már jóval pontosabb információk állnak rendelkezésünkre, mint azt megelőzően, köszönhetően a 16. század közepén készített országos összeírásoknak, melyeket Maksay Ferenc dolgozott fel alapvető munkájában.⁵¹⁵ Bihar megye birtokviszonyait az 1552. évi jegyzék alapján elemezte, mely településenként írta össze a birtokosokat és az egyes településeken kézben tartott portáik számát. Ez alapján megfigyelhető, hogy mely nemesi családok birtokoltak a mohácsi csatát követő időkben is. Az összportházak arra is alkalmasak, hogy az egyes lakott helyek népessége és jelentősége közötti különbségeket felfedjük, meghatározva a terület faluhálózatának súlypontjait. Ezek az információk pedig többé-kevésbé a középkor végi helyzet megítéléséhez is felhasználhatók. Az összeírásból kitűnik, hogy a településhálózat a 16. század első felének zűrzavarai közepette jelentősen átstrukturálódott. Mindösszesen öt falu élte meg a Berettyótól északra a 16. század közepét.

⁵¹² DL 28732.; Anjou XXXVIII. 175. sz.; DL 4419.; Anjou XXXVIII. 319. sz.

⁵¹³ DL 26627.

⁵¹⁴ DL 28316.

⁵¹⁵ Maksay 1990.

Közülük Herpály és Újfalu nagyjából hasonló jelentőséggel rendelkezett. Herpályon a Derzsiak, Csákiak, Mezőgyániak és Farkasok 22 és fél portát birtokoltak, emellett 3 adómentes jobbágyot és 1 pusztatelket írtak itt össze. Újfaluban a Csákiak, Derzsiak, Fügediek és Farkasok birtokában 21 lakott portát, 4 pusztatelket és 3 adómentes jobbágyot számláltak. Létezett még a hasonló nagyságrendű Andaháza (Csáki, Telegdi és Derzsi birtoklás alatt 21 porta és 3 adómentes jobbágy) és a teljes mértékben a Nadányiak kezében lévő Kovácsi (21 adózó porta és 3 szegénysége miatt adómentes jobbágy). A legmeglepőbb fejlemény Szentkozma népessége volt, ahol öt birtokos család (Csáki, Drágffy, Mezőgyáni, Köröspeterdi és Farkas) összesen 47 és fél adózó, 2 adómentes és 8 pusztatelket birtokolt.⁵¹⁶ Úgy tűnik, hogy a mai város nyugati határvidékén a középkor folyamán kialakult és már a 15. századra is egyre inkább elnéptelenedő falvacskák – vagy egyre inkább tanyák – maradék lakossága a Mohács utáni időkben Szentkozmán talált menedéket magának, ami talán indokolhatja a népességnövekedést.

4.2. A déli part falvai és birtoklástörténetük a mongol támadástól a középkor végéig

4.2.1. Bolcshida a környékbeli birtokosok keresztútjében

A tatárjárás után a déli parton – sőt, talán az egész területen – egyértelműen Bolcshida vált a legfontosabb településsé, amelynek története szorosan összefonódott a szomszédos és annak idején még belőle kivált és önállósult Szentmárton sorsával. Miután a mongol támadás után mindkettő elpusztult, évtizedekig nem sikerült a két falunak a sokból magához térnie. A prosperáló kereskedelmi helyzetnek, azaz a fontos átkelő szerepnek köszönhetően azonban az 1270-es években megnőtt a birtok iránti érdeklődés a régióban élő nemesi családok körében, és ez a középkor végéig nem is lankadt. A 14. század elejétől Bolcshida és a vele járó, minden bizonnyal tekintélyesnek tekinthető hídvámbevétel megszerzése szinte minden környékbeli (és számos távolabbi) család szeme előtt kitérőtt célként lebegett, ami perek hosszú sorozatát és a falu részirtokokra szakadását hozta magával. Az események legfontosabb, szubjektív hangvételű forrása egy,

⁵¹⁶ Maksay 1990. 205., 233., 197., 214., 228.

az 1440-es évek végéről származó, minden bizonnyal a bihartordai származású Tordai András által magáncélokra készített, a szakmában sokáig szinte ismeretlen, csak újabban feldolgozott, egy 8 oldalas papírfüzetbe írt összefoglaló feljegyzés.⁵¹⁷

Az Árpád-korban keletkezett Bolcshida 1274-ben szerepelt először írott forrásban. Ekkor már a Hontpázmány nemzetség ugocsai ágának – feltételezhetően a század eleje óta kézben tartott – birtokaként tűnt fel egy birtokcsere kapcsán. A nemzetséghez tartozó Lampert fia Miklós ebben az évben cserélte el a leírás alapján még egyértelműen lakatlan Bolcshida földet (*terra*) a szintén nemzetségbeli Pázmány fia Panaszi Derzzsel a Várad mellett fekvő Felfancsikáért.⁵¹⁸ Derzs és leszármazottai ezzel megvetették a lábukat a folyó déli parti területein, és logikusnak tűnik, hogy a birtok megszerzése után ők voltak azok, akik a néptelen falut úratelepítették.

Szinte bizonyos, hogy a még szintén lakatlan Szentmártont ekkorra már beolvasztották Bolcshidába, és így az már hozzátartozott a birtokhoz. Amikor Bolcs második alkalommal feltűnt a forrásokban, mégpedig az 1291–1294 közötti adatokat tartalmazó váradi tizedjegyzékben, már két birtokosa volt, ami a két falurész nevében is megmutatkozott (*villa Bolch Apa – villa Bolch Ders*). Az, hogy a településen tizedet szedtek, önmagában is bizonyítja, hogy Bolcs ekkorra már újra benépesült.⁵¹⁹ A 13. és 14. század fordulóján már tudjuk, hogy állt a Mindenszentek titulust viselő temploma és működött benne egy vám is, minden bizonnyal maga a hídvám.⁵²⁰

A birtok két részre szakadásának története a következőképpen foglalható össze: A birtokcserében egykor részt vevő Pázmány fia Derzsnek volt egy fia, Pázmány, illetve három lánya. Utóbbiak közül Erzsébet személyének lett a későbbiekben a legnagyobb jelentősége, akit valamikor 1290 és 1294 között a már többször említett Borsa nembeli Apa fia Miklóshoz adtak feleségül. Erzsébet a házasságba nem üres kézzel ment: a hozománya a hídvámnak és a településnek

⁵¹⁷ DL 29041. A birtokért folytatott küzdelemre, valamint a 8 teleírt oldalból álló papírfüzet tartalmi kivonatára ld. Gulyás 2021.

⁵¹⁸ DL 38126.; CDH V/2. 227. A Hontpázmányok ugocsai ágára ld. Komáromy 1889.

⁵¹⁹ Jakubovich 1926. 223., 298–299., 358.; Módy 1981. 90.

⁵²⁰ DL 29041.

egyaránt a fele részét tette ki. A javadalmak átadását a Borsák részére a Hontpázmányok III. András király színe előtt hajtották végre, az erről szóló okleveleket (amelyek sajnos nem maradtak fenn) pedig egy későbbi megjegyzés alapján tokokban őrizték.⁵²¹ Apa fia Miklós szerzeménye azonban nem merült ki ennyiben. Mivel Pázmány fia Derzs a fent már említett, Bolcsida északi részén, a Berettyó partján álló Sárosbolcsot is a lányának ajándékozta, 1297-ben azt is átengedte a vejének. A területen 2 ekealja föld terült el, valamint két malom is állt.⁵²² Bár Sárosbolcsnak eleinte lehetett még valamennyi népessége, legkésőbb 1455-re már bizonyosan lakatlan volt.⁵²³ Az egyes településrészeknek innentől több megnevezése is elterjedt az oklevelekben. A korábban is létező *Apabolcsa* – *Derzsbolcsa* – *Bolcs* – *Bolcsida* kifejezések mellett megjelent a *Sárosbolcs* és a *Sárosbolcsida*, sőt, az 1320-as évektől a *Kétsbolcs* is.⁵²⁴ Bolcsida felének, valamint Sárosbolcsnak az átengedésével Pázmány fia Derzs olyan lavínát indított el a Berettyó-parton, amely másfél évszázadon keresztül gerjesztette a birtokperек kialakulását a régióban. Mivel Apa fia Miklós végül fiú örökös nélkül halt meg, a bizonytalan jogállású, felesége révén szerzett porcióra szinte minden férfi rokon igényt formált a későbbiekben.

Az egykor egységes település két részre szakadása eleve nem járt osztatlan lelkesedéssel Derzs családja körében. Derzs unokatestvére,⁵²⁵ Panaszí Gergely már valószínűleg a század elején, nem sokkal a birtok megosztása után bejelentette igényét a birtokrészre (köztük a Szent Márton egyházzal rendelkező, de elvileg Bolcshoz tartozó Szentmártonra is), mire Apa fia Miklós azzal védekezett, hogy

⁵²¹ DL 29041.

⁵²² Az 1297. évi oklevél a birtok történetének másik fontos forrásában került említésre. Ez egy 1448-ban írásba foglalt, Garai László nádor (még precízebben Hanyiki János nádori ítélőmester) nevéhez köthető, 19 oklevélszöveget tartalmazó átíró oklevél fogalmazványa. DL 37180.; Engel 1996. I. 6.; Gulyás 2021. 178. 13. jegyz. A településrészen a későbbiekben is állt malom. Anjou XXII. 155. sz.

⁵²³ Módy 1981. 108.; DL 23316. és 38316.

⁵²⁴ DL 29041.; DL 37180. A névalakokra ld. még: Györffy 1963–1984. I. 604.; Jakó 1940. 217. Az Apabolcsa – Derzsbolcsa névpár kialakulása a birtok megosztásának eredménye volt és egyáltalán nem ritka megnevezés-típus a középkorban. Tóth 2017. 175.

⁵²⁵ Panaszí Gergely Derzs nagybátyjának, Mihálynak volt a fia. Engel 2001b. Hontpázmány nem 10. Szentjánosi ág 1. tábla: Esztári és Battyáni.

a területet házassági szerződés során és teljesen jogszerűen szerezte meg.⁵²⁶ Miklós mellett ekkor már testvérei, a fent már említett Apa fia János és Ugod is kiálltak, akikről birtoktörténeti összefoglalónk megemlíti, hogy időközben szintén Bolcsra költöztek.⁵²⁷

Ezzel szemben az ekkoriban elhalálozó Panaszi Gergelynek a Szentmárton megszerzését célzó terveit fia, Panaszi István vitte tovább. A birtokrészekért indított összecsapás elkerülhetetlenné vált. A konfliktus az 1320-as évekre végül három fél között és két fronton bontakozott ki. Egyrészt érdekelt volt az ügyben Apa három fia, köztük a birtokszerző Miklóssal, másrészt a Szentmártonért harcba szálló Panaszi Gergely fia, István. Harmadrészt, mivel ekkorra már mind Erzsébet apja, Derzs, mind pedig testvére, Pázmány elhaláloztak, újabb Hontpázmány nembeli igénylők is megjelentek a színen: Mikó fia Miklós (az Újhelyi család elődje) és testvére Lökös (a Védi nemesek egyik őse), valamint Csépán fia János és másik fia, Endrédi Zoárd (a Zoárdfi család alapítója). Hogy a felsoroltak milyen rokonsági fokban álltak Pázmány fia Derzssel, nem tudjuk, de jogigényük teljesen reálisnak tűnik, azt alapjaiban egyetlen érdekelt birtokos és egyetlen bíróság sem kérdőjelezte meg a korban zajló számos per során. A Mikó és Csépánfiak tehát öröklés jogán megszerezték Derzs birtokait, s ezek közül egy 15. századi adat alapján Derzs egykori kúriája Mikó fia Miklós és leszármazottai kezébe került.⁵²⁸

A feleknek két ügyben kellett rendezést elérniük. Az első feladat az volt, hogy az Erzsébet révén a Borsákhoz került birtokok miatti konfliktust a Hontpázmányokkal rendezzék, a második pedig, hogy a két Hontpázmány-rokonság között a Szentmárton miatt kialakult viszályt dűlőre vigyék. A Hontpázmány-Borsa paktum 1323 júniusában végül meg is kötöttet. Ennek keretein belül Mikó és Csépán fiai lemondtak Apa fia Miklós javára a felesége révén szerzett birtokrészről, ami észszerű eljárás volt a részükről, hiszen jogi értelemben mást aligha tehettek volna. Ekkor zártak le emellett egy régi ügyet is. Kiderült ugyanis, hogy Derzs és fia perben álltak korábban Miklóssal az általa birtokolt Szentdienes miatt, amely ügyben végül 90 márkában marasztalták el őket, ám ezt azóta sem fizették ki a

⁵²⁶ DL 29041. Talán ezzel az eseménnyel lehet összefüggésben: DL 37180.; Anjou I. 774. sz.

⁵²⁷ DL 29041. A testvérekre: Engel 2001b. Borsa nem 2. Nadányi.

⁵²⁸ Engel 2001b. Hontpázmány nem 11. Ugocsa ág 1. tábla.; Derzs kúriájára: DL 38333.

Borsáknak. 1323-ra az emiatt fennálló tartozás már 94 márkára nőtt, amelynek egyik felét végül a Mikó- és Csépánfiak megadták, a másik feléért cserében pedig a néhai Derzsnek bizonyos Berettyón túli területeit adták át Apa fia Miklósnak s erre szavatosságot is vállaltak.⁵²⁹ Apa fia Miklós és testvérei tehát nem lehettek elégedetlenek a fejleményekkel, hiszen amellett, hogy elismertették bolcshidai birtokjogukat, ki is egészítették itteni szerzeményeiket. Cserében viszont egyértelműen kiálltak Mikó és Csépán fiai mellett abban a viszályban, amely Szentmártonért folyt Panaszi Istvánnal szemben.

A Szentmártonért indított bonyolult per⁵³⁰ Lampert országbíró színe előtt zajlott, ugyanebben az évben. Csépán fia Zoárd ennek során kijelentette, hogy Szentmárton mindig is Bolcshoz tartozott és öröklés címén őt és rokonait illeti meg, majd a váradi káptalan előtt tiltotta Panaszi Istvánt annak birtokba vételétől, s egyúttal Apa fia Miklós is tiltással élt a Panasziak ellen.⁵³¹ 1323 augusztusára Apa fia Miklós már feltehetően meghalt, ezért testvére, János vallotta azt az ügyben, hogy bátyja házassági szerződés alapján szerezte bolcsi birtokrészét, Derzs rokonai pedig minden tartozásukat rendezték, így velük szemben semmilyen követelésük nincs. Csépán fia Zoárd is kijelentette, hogy a település felét valóban Apa fiai bírják, és ők ebben őket meg fogják védeni, Panaszi Istvánnak ugyanakkor semmi joga nincsen az őket illető Szentmártonra nézve.⁵³²

Ezt követően az ősszel Bihar megye és a váradelőhegyi konvent tartott vizsgálatot az ügyben, megállapítva, hogy Szentmárton valóban Bolcshida része. Október elején a felek újra megjelentek az országbíró előtt, ahol oklevelekkel próbálták bizonyítani igazukat. Lampert ekkor megbízta a váradi konventet, hogy november folyamán tartson tanúkihallgatást, de erre nézve sajnos már nincs adatunk.⁵³³ Utoljára 1324. február 4-én hallunk a perről, amikor Panaszi Istvánnal szemben Mikó fia Miklós és Lökös, illetve Csépán fia János és Zoárd perdöntő bajvívásra jelentek meg a király színe előtt, lóháton és teljes katonai fegyverzetben, de az összecsapás az utolsó pillanatban végül mégis elmaradt, mert a felek megállapodtak

⁵²⁹ DL 38143.; Anjou VII. 322. sz. A korábban zajló szentdienesi perpatvarra: DL 29041.

⁵³⁰ Györffy 1963–1984. I. 669.; Mesterházy 1981. 72.; Módy 1981. 91.; Bocsi 2006. 46.

⁵³¹ DL 37180.; Anjou VII. 448. sz.; Anjou VII. 449. sz.

⁵³² DL 37180.; Anjou VII. 450. sz.

⁵³³ DL 38144.; Anjou VII. 507. sz.; Anjou VII. 508. sz.; Anjou VII. 509. sz.

abban, hogy esküvel fogják bizonyítani igazukat abban a kérdésben, hogy Szentmárton Bolcsida része-e vagy sem.⁵³⁴ Habár a per további fejleményeiről nincs információnk, egyértelmű, hogy Panaszti István került ki győztesen az ügyből, és Szentmárton inentől hosszú időn keresztül a Panasztiak kezén volt.⁵³⁵ Ezzel az eddig két részből álló Bolcsida eztán már három birtoktestre tagolódott. Szentmárton a Panasztiaké lett, egy része Sárosbolccsal együtt Apa két élő fia, János és Ugod birtokába került, a harmadik porció pedig a Mikó-, Csépán- és Zoárdfiaknak jutott. A bonyodalmak azonban nem értek véget, amelynek az az oka, hogy a per során elhunyt Apa fia Miklósnak nem születtek fiú örökösei, csak lányai (név szerint csak Sebőköt ismerjük közülük, de legalább ketten voltak), amely komoly birtokjogi kérdéseket vetett fel a jövőre nézve.

Alighogy Apa fia Miklós 1323-ban elhalálozott, és a Szentmártont érintő vita véget ért, a Mikó- és Csépánfiak egykori perbeli „szövetségeseik”, azaz Apa két fia, János és Ugod ellen fordultak, hogy az Erzsébet házassága révén elvesztett területet visszaszerezzék tőlük. Habár konkrét oklevél nem maradt fenn ezzel kapcsolatosan, a birtoktörténeti feljegyzés beszámol arról, hogy a királyi kúrián pert indítottak, ahol azt állították, hogy ők lennének a gyámjai Apa fia Miklós lányainak, és egyúttal a birtokhatárok kiigazítását is el akarták érni. János és Ugod azonban szintén gyámként tekintettek magukra, és végül nekik sikerült ilyen minőségben Miklós egyik lányát, Sebőköt kiházasítaniuk, ami legkésőbb 1341-ig megtörtént. A férj a környékbeli birtokos Bojti Mihály fia Tamás lett, aki ugyan ki akarta kérni a feleségére hivatkozva a bolcsi birtokrészt Apa faitól, ők azonban ezt megtagadták, igaz, egy porciót így is átadtak neki Bolcsból.⁵³⁶ Ezzel az egykor egységes Bolcs már legalább négy birtokrészre tagolódott. Bojti Tamás legkésőbb 1353-ig meghalt, de a házassága sikeres volt, abból összességében három gyermek született: László, Erzsébet és János, akik a birtokrészt kézben tartották. János családját és leszármazottait ugyan nem ismerjük, de a feljegyzésből kiderül, hogy László a Váncsodiak egyik őse volt, míg Erzsébet a Tordai családé.⁵³⁷

⁵³⁴ DL 38141.

⁵³⁵ DL 30725.; Bocsi 2006. 55–56.; Módy 1981. 107.; DL 74171.; Gulyás 2020a. 66–68.; A két külön birtokrész kialakulását az is igazolja, hogy az 1382. évi, fegyvernekpeterdi határjárásban külön említik a két település határait. DL 30725.

⁵³⁶ DL 29041.; DL 37180.; Anjou XXV. 562. sz.

⁵³⁷ DL 29041.; DL 41206.; Anjou XXXVII. 172. sz.; Anjou XXXVII. 174. sz.

Az 1330-as évek fontos eseménye volt, hogy Bolcshidán belül egy újabb birtokrész is elkülönült. 1334-ben ugyanis Mikó fiai (leszármazottaik a Védiek és Újhelyiek voltak) megosztottak birtokaikon. A felosztott jószágok főleg Ugozsában és Biharban feküdtek (Véd, Fancsal, Bonc, a két Újlak, Fancsika, Karácsonyfalu, Verbóc, Újhely, Farkasfalva), de Bolcshidát is megemlítették az osztály során.⁵³⁸ A Hontpázmány rokonságon belül 1338-ban per folyt, amit Mikó fia Lőkös indított testvére, Miklós és unokatestvére, Csépán fia Zoárd ellen a király előtt, miszerint a közös bolcshidai részükön álló, áradás következtében megsérült malmuk javítási költségeiből azok nem vették ki a részüket, s ugyanígy egymaga finanszírozott egy Bolcshida kapcsán (minden bizonnyal a Borsákkal szemben) folyó pert is.⁵³⁹ Utóbbi ügyről nincs más okleveles forrásunk, így részleteket sajnos nem ismerünk.

Az amúgy sem unalmas bolcshidai hétköznapokat az 1320-as évektől a Gyarmati és Nadányi rokonság feltűnése tette még színesebbé. Kovácsi kapcsán már beszéltünk Apa testvéréről, Apajról és annak gyermekeiről, Miklósról (a Gyarmatiak ősről) és Borsa comesről (a Nadányiak felmenőjéről). Amikor Apa és Apaj fiai 1321-ben, a már említett módon megosztottak birtokaikon, a rendelkezésben szereplő falvak között még nem szerepelt a bolcsi birtokrész, ami nem véletlen, hiszen az valóban nem volt osztályos birtok, tekintve, hogy az akkor még élő Apa fia Miklós a felesége révén birtokolta.⁵⁴⁰ Apa fia Miklós halála után azonban Apaj leszármazottai Bolcsot is egy kalap alá vették az osztályban szereplő falvakkal, s mindent elkövettek a megszerzése érdekében, mint ahogy ezt feljegyzésünk is tanúsítja.

Apa két életben maradt gyermeke, Ugod és János, majd leszármazottaik, akik az Erzsébet-féle porció egy részét maguknál tartották, tisztában lehettek azzal, hogy bolcsi birtoklásuk jogi szempontból kétségbe vonható, ezért jobb híján megpróbálták a javaikat elidegeníteni, mellyel hosszú időn keresztül próbálkoztak. Kettejük közül János legkésőbb 1364-ig magtalanul elhalálozott, Ugod két gyermeke közül Miklósnak szintén nem voltak utódai. Bár másik fiának, Lászlónak született egy János nevű fia, az 1370-es évekre már ő is meghalt, örököséről

⁵³⁸ DL 38150.; Anjou XVII. 465. sz.

⁵³⁹ DL 62697.; Anjou XXII. 27. sz.; Anjou XXII. 155. sz.

⁵⁴⁰ DL 29041.; DL 37180.; Anjou VI. 137. sz.

pedig szintén nem tudunk. Így végül Apa ágának a 14. század második felére magva szakadt, ami megnyitotta az utat az unokatestvérek, azaz Apaj utódainak birtoklásához.⁵⁴¹

Apa leszármazottainak a birtokok elidegenítésére tett törekvései, valamint unokatestvéreik, a Nadányiak és Gyarmatiak ambíciói a birtokrész megszerzésére még az 1320-as évekre, az Apa fia Miklós halálát követő időszakra mennek vissza. Ugod és János már 1326-ban megpróbálkozott az elidegenítéssel, amit Nadányi Borsa fia István és unokája, Miklós is tiltott a váradelőhegyi konvent színe előtt.⁵⁴² A Nadányiak Bojti Tamás birtoklását is megkérdőjelezték, minden bizonnyal emiatt kellett bemutatni 1341-ben a váradi káptalan előtt azt az oklevelet, ami a Bojtiak birtokjogát igazolta.⁵⁴³ 1343-ban a Nadányiak arra hivatkozva, hogy egy osztályos ágon vannak Apa leszármazottaival, újabb tiltással éltek.⁵⁴⁴ A birtok elvesztésének veszélye miatt történhetett, hogy 1346-ban átírták az 1321. évi birtokosztályról szóló oklevelet is.⁵⁴⁵ Három évvel később, 1349-ben Ugod fia László újabb kísérletet tett az elidegenítésre, ekkor birtokait – köztük Bolcshidát – Hodosi Nagy Jakó fia Demeternek adta zálogba.⁵⁴⁶ A Nadányiak azonban még 1358-ban, sőt, a birtok megszerzése után, 1369-ben is újra és újra tiltották Bolcshidát az idegen kézbe kerüléstől.⁵⁴⁷

Az 1340-es években mind a Borsa, mind pedig a Hontpázmány nemzetség továbbra is a birtokban ült, amit az emiatt kibontakozó viszályok is igazolnak. A fenti adatok mellett 1347-ben megjelennek a birtokosok között a Hontpázmányok közül Mikó fia Lökös fiai: Bertalan és két János nevű gyermek is. Ekkor I. Lajos megerősítette védi, újlaki, fancsikai és bolcshidai részeiken élő jobbágyaik feletti úriszéki jogaikat, megtiltva, hogy ezeket a nagyobb ügyek kivételével más bírói fórum elé citálják.⁵⁴⁸ Ugyanebben az évben a Borsák is feltűntek. Kiderül,

⁵⁴¹ DL 29041.; Engel 2001b. Borsa nem 2. Nadányi.

⁵⁴² DL 37180.; Anjou X. 123. sz.

⁵⁴³ DL 37180.; Anjou XXV. 562. sz.

⁵⁴⁴ DL 37180.; Anjou XXVII. 815. sz.

⁵⁴⁵ DL 37180.; Anjou XXX. 430. sz.

⁵⁴⁶ DL 41438.; Anjou XXXIII. 637. sz.

⁵⁴⁷ DL 37180.

⁵⁴⁸ DL 38155.; Anjou XXXI. 404. sz.; Engel 2001b. Hontpázmány nem 11. Ugocsai ág 1. tábla.

hogy Apa fia Miklós feleségének, Erzsébetnek az egyik húga – nevét sajnos nem ismerjük – Gyak fia János özvegye volt már ekkor, akinek Csépán fia Zoárd és Mikó fia Lökös hitbért és jegyajándékot, összesen 19 és fél márkát lett volna köteles kiadni. A másik lányt Annának hívták, aki Gyakházi Péterhez ment feleségül. Anna fia, István a fenti összeg egyharmadát azonban tiltás alá vette, egy másik harmadát pedig a már említett Bojti Tamás tiltotta felesége, Erzsébet jogán. Végül Csépán fia Zoárd, valamint Lökös fia: Bertalan és az egyik János ki is fizették az összeg harmadrészét Gyak fia János özvegyének, más fizetnivalók alól azonban felmentették őket.⁵⁴⁹

A birtokkal összefüggő perpatvarok sora az 1350-es években is folytatódott. 1353-ban Panaszi Gergely fiai, István és László, valamint a harmadik fiúnak, Pázmánynak a gyermeke, Miklós hatalmaskodtak a már halott Bojti Tamás fiainak, Jánosnak és Lászlónak a birtokrészén, Derzsbolcsán, mire a váradi káptalan vizsgálata alapján I. Lajos eltiltotta őket a jogtalanságoctól.⁵⁵⁰ 1356-ban Csépán és Mikó rokonsága tiltakozott amiatt, hogy Albert fia Mihály és Miklós, valamint Cibak fia Mihály és János elfoglalták a Derzstől rájuk szállt javakat. Ezek egy része bizonyosan nem a vizsgált területen feküdt (Szentjános, Tornya, Szőreg és Fancsika), számunkra ezért főleg a Derzspalotája helynév az érdekes az oklevélben olvasható birtoklistán. Erről ugyan első látásra feltehető, hogy a Derzs-féle bolcshidai udvarházat és környékét takarhatta, ennek ellentmond azonban, hogy a helynév már 1279-ben előkerült, mégpedig a Sebes-Körös partjáról. S habár feltehetően szintén a számunkra érdekes Derzs személyéhez köthető, nincs köze Bolcshidához.⁵⁵¹ Az ügyre visszatérve: az alperes Albert és Cibak, valamint fiaik is Derzsék rokonságához tartoztak: Albert apja, Szalóc Panaszi Gergely testvére, egyúttal Derzs unokatestvére volt. Cibak Albert négy fia közül volt az egyik.⁵⁵² Ugyanekkor a felperes Csépánék és Mikóék Bojti Tamás két fiát is tiltották bolcshidai birtokrészük elfoglalásától.⁵⁵³ De hogy a helyzet még bonyolultabb legyen,

⁵⁴⁹ DF 219458.; Anjou XXXI. 688. sz.; Anjou XXXI. 706. sz.

⁵⁵⁰ DL 41206.; Anjou XXXVII. 174. sz.; Anjou XXXVII.172. sz.; Engel 2001b. Hontpázmány nem 10. Szentjánosi ág 3. tábla: Pázmány (panaszi).

⁵⁵¹ DL 38168.; Anjou XL. 189. sz.; Derzspalotájára ld. Zsoldos 2016. 126., 150.

⁵⁵² Engel 2001b. Hontpázmány nem 10. Szentjánosi ág 1. tábla: Esztári és Battyáni.; Engel 2001b. Hontpázmány nem 10. Szentjánosi ág 2. tábla: Cibak.

⁵⁵³ DL 38169.; Anjou XL. 190. sz.

1356-ban Panaszí Gergely két fia: István és László, valamint unokája: Pázmány fia Miklós épp az említett Bojtiak birtokrészén hatalmaskodtak szentmártoni és újlaki jobbágyaikkal.⁵⁵⁴ Bizonyos, hogy a Mikó- és Csépánfiak leszármazottai tartósan ültek bolshidai birtokrészükön és feltehetően nemesi kúriáik is voltak itt, mivel 1383-ban Nadányi Lászlóval szemben itt idézték perbe Mikó unokáit és dédunokáját, valamint Csépán unokáját is.⁵⁵⁵

Az a zűrzavaros eseménymenet, ami a bolcsi porciók körül kialakult, alapvetően a Borsa-Hontpázmány házasságnak volt a következménye, pontosabban annak, hogy az Erzsébet által a frigybe vitt birtokrész jogi státusza nem volt teljes mértékben egyértelmű. Ezt tovább tetézte az a tény, hogy Apa fia Miklósnak nem volt fiúgyermek, lányai birtokjogát pedig megkérdőjelezték. A birtok az 1360-as évekre így összesen legalább öt (valójában feltételezhetően ennél is több, ha a két nemzetség számos családtagját figyelembe vesszük, már amennyiben nem osztatlanul bírták ezeket a részeket) ismert birtokrészre szakadt, az egymással bonyolult rokoni kapcsolatban álló Hontpázmány- és Borsa-rokonságbeliek pedig bizalmatlanul méregették egymást Bolshida határain belül, ambíciókat dédelgetve a többi birtokrész megszerzésére. A helyzeten az 1360-as években végül a már régóta a birtokokra nézve tiltások sokaságával élő Nadányiak sikeres Berettyó-parti térnyerése egyszerűsített csupán valamelyest.

Ahogy arról ugyanis fentebb már Kovácsi kapcsán beszéltünk, Ugod két fia: László és János valamikor az 1360-as évek elején 40 ezüstmárkáért eladták az Apa fia Jánostól rájuk szállt porciójuk korábban bírság során szerzett Berettyón túli részét (a Thoskerekyben és Kovácsiban lévő részekkel együtt) a környéken birtokos Kórógyi Miklósnak. Úgy néz ki, hogy Ugod fia László ezt követően meghalhatott, és a birtokok kezelője, egyúttal László gyermekeinek gyámjai pedig Nadányi Miklós és Gyarmati Miklós lettek. Ők ketten ezért 1364 tavaszán Kont Miklós nádor előtt pert indítottak, aki úgy döntött, hogy a Nadányiaknak valóban joga van a birtokra, ezért azt Kórógyi Miklóstól a szokásos 10 márkáért visszaválthatják. Ez meg is történt, majd ezt követően a nádor a birtokrészeket Nadányi Miklósnak és örököseinek ítélte. 1365. március 1-én I. Lajos adománylevelet

⁵⁵⁴ DL 37180.; Anjou XL. 521. sz.; Anjou XL. 522. sz.

⁵⁵⁵ DL 38196.

bocsátott ki számukra az érintett ingatlanokra (Bolcshida, Szentdienes, Kovácsi, Malomszeg, Thoskereky, Gyires) vonatkozóan.⁵⁵⁶ Ezt követte azonban 1365-ben a fentebb, Kovácsi kapcsán már szintén említett, Bolcshidára királyi adománylevelet kérő Vezensyi Miklós visegrádi várnagy⁵⁵⁷ birtokszerzést célzó akciója.

Bebek István országbíró 1365 októberében kibocsátott oklevele beszámolt arról, hogy Vezensyi Domokos fia Miklós bemutatta az I. Lajos által kibocsátott, az Ugod fia László halálával állítólag magvaszakadt és így a királyra visszaszállt Bolcshida birtokra vonatkozó adománylevelét. Mivel azonban az uralkodó nem volt tisztában a terület jogi helyzetével, a váradi káptalant utasította, hogy hajtson végre vizsgálatot az ügyben, és ha ez jogszerű, iktassák a visegrádi várnagynak az ingatlant. A káptalan az eljárást jogszerűnek találhatta, az iktatáskor azonban Nadányi Miklós ellentmondott, ezért őt a királyi jelenlét elé idézték, ahol előadta, hogy Ugod fia László fia János és Apa fia János az ő osztályos atyafiai voltak, akik örökösök nélkül hunytak el, ezért a birtokok őt illetik. Bemutatta továbbá az Apajt és Ugodot Nadányba beiktató 1326. évi királyi oklevelet is. Az ügyet ezután Vezensyi Miklós kérésére elhalasztották. Ennek ellenére, végül 1365. november 19-én I. Lajos király az említett javakat újfent Nadányi Miklós fiainak, Lászlónak és Jánosnak adományozta. Miklóst ekkor már néhaiként említette az oklevél, tehát a per során hunyhatott el, ezért illette meg a fiait a királyi kegy. Összességében tehát – a Vezensyi gyermekek 1374. évi, korábban már tárgyalt perindítási kísérlete ellenére is – végül Nadányi Miklós leszármazottai szereztek meg Bolcshidának (és más birtokoknak is) az Apa fiai által szerzett és utódaik által sokáig kézben tartott részét.⁵⁵⁸ A hosszas küzdelem után megkaparintott birtokrészt azonban sikerült a Bojtiak rovására még tovább bővíteniük.

Kizárólag a már sokszor említett, az 1440-es években Tordai András által készített birtoktörténeti „legendárium” tartalmazza azt a tanulságos kis történetet, hogy milyen módon történt ez a birtokbővítés a Nadányiak részéről. A beszámoló szerint Nadányi Miklós fia László volt az, akinek sikerült Bojti Tamás és Sebők fiának, Bojti Lászlónak a bolcsi részbirtokát meglehetősen csalárd módon

⁵⁵⁶ DL 29041.; DL 37180.; Anjou XLVIII. 372. sz.; DL 37180.; Anjou XLIX. 126. sz.

⁵⁵⁷ Engel 1996 I. 460.

⁵⁵⁸ DL 69947.; Anjou X. 252. sz.; Anjou XLIX. 520. sz.; DL 37180.,;Anjou XLIX. 560. sz.; DL 37180.

megszereznie. Ez akkor történt, amikor Bojti László – akinek már a felesége sem élt, és fiú örökösei sem voltak, csak húga és lányai – már megöregedett. Nadányi László komoly befolyással bírhatott a régióban, hiszen forrásunk szerint ekkor éppen erdélyi alvajdai címet viselt, és a környéken számos nemes familiárisa volt, köztük maga Bojti is. A nyilvánvalóan már szenilis és mérlegelni képtelen jóhiszemű öregurat az alvajda a leírás szerint „hízlegő szavakkal félrevezette”, és a saját házába hívta lakni, amelynek eredményeképpen végül az öreg átadta neki a birtokait az oklevelekkel együtt, hogy Nadányi megvédje azokat a haragosaitól. Ezt később megbánhatta, mert halála előtt már arra kérte az alvajdát, hogy adja vissza a javakat, mire az megígérte neki, hogy csak az öreg haláláig fogja a birtokrészt magánál tartani, azután rögvest visszajuttatja majd Bojti leszármazottainak. Miután azonban Bojti László az udvarházában meghalt, az alvajda valahogyan „megfeledkezett” az ígéretéről és az ingatlant már nem adta ki a kezéből, sőt, azután is jogtalanul birtokolta – zárta elbeszélésének ezt a részét Tordai András.⁵⁵⁹ Mivel a történet egyetlen más oklevélben sem szerepel (jellegéből adódóan teljesen érthető módon), Tordai minden bizonnyal a rokonságtól hallhatta a szóban továbböröklődő mesét. Hogy a fenti esemény mikor történhetett, Tordai András nem konkretizálta – hiszen 8 oldalas leírásában sajnos egyetlen évszámot sem említ meg –, de mivel tudjuk, hogy Nadányi László 1404 és 1406 között töltötte be az alvajdai méltóságot, feltehetően ekkorra kell tennünk a birtok megszerzését és az öreg Bojti halálát egyaránt.⁵⁶⁰

Az feltétlenül kijelenthető minden esetre, hogy 1381 előtt még nem történhetett meg a fenti esemény. 1381-ben ugyanis Nadányi a maga és testvérei, Miklós és János nevében Péter váradi kanonok és vikárius előtt azt vallotta, hogy Bojti László anyjának, Erzsébetnek az apjától maradt minden birtokára nézve – kivéve Kétbolcsot – járó leánynegyed, hitbér és jegyajándék ügyében fogott bírák közbenjárására kiegyeztek, mely szerint ilyen jogcímen Nadányi Lászlótól 100 forintot és egy jó lovat kapott. Ezek alapján pedig Bojti László ekkor még birtokolta Kétbolcsot, (azaz Sárosbolcsot és a nála lévő bolcsi részeket) ezt leszámítva azonban minden birtokról lemondott már a Nadányiak javára.⁵⁶¹ Az alvajda

⁵⁵⁹ DL 29041.; Gulyás 2021. 188–189.

⁵⁶⁰ Engel 1996 I. 14.

⁵⁶¹ DL 37180.

ügyes húzásával az 1360-as években Bolcshidán a lábukat megvető Nadányiak egy újabb birtokrészt csaptak tehát hozzá már meglévő itteni területeikhez, egy-egy csökkentve a helyi részbirtokosok számát.

A Bojtiak eltűnésével a Nadányiak legfőbb ellenfelei a birtokért folyó küzdelemben innentől kezdve a Hontpázmány nembeli Mikó és Csépán leszármazottai voltak. Tordai András az elbeszélésben beszámol egy viszályról a két fél között, amire más okleveles forrásunk sajnos nincsen, így időpontját sem lehet meghatározni, de feltehetően a 15. század első harmadára tehető az esemény. Eszerint Endrédi Zoárd fiai vissza akarták szerezni Nadányi Márktól, László alvajda fiától a kezében tartott birtokrészt, azzal az indokkal, hogy a Nadányiak nem Derzs mester leszármazottai voltak, mire Márk azzal felelt, hogy Derzs azt a lányával rokonának, Apa fia Miklósnak adta, ezért jogos a birtoklása. Tordai – mint az elbeszélés szerzője – természetesen elfogadta Nadányi Márk érvelését arra nézve, hogy a Zoárdfiaknak miért nincs jogalapja a birtoklásra, de azt is hozzátette, hogy Márknak sem lehet igénye Bolcshidára, mivel az nem volt a Borsák osztályos birtoka. Tordai András feljegyzésében alapvetően újra és újra előkerül az a motívum, hogy csak a Bojti gyerekeknek volt valós jussa a teljes birtokrész, akiktől szerinte – nem tudni milyen vérségi ágon, mert ezt sajnos nem fejtí ki – a Tordaiak is származtak.⁵⁶²

Zsigmond uralkodásának második feléből több okleveles adatunk is fennmaradt a felek közötti viszály elmérgesedéséről. A Hontpázmány leszármazottak 1411-ben újra Nadányi László ellen fordultak, akit azzal vádoltak meg, hogy az ősiség alapján őket illető Bolcshidát elfoglalta. A Bihar megyei törvényszék előtt Zoárd fia János és Tamás, illetve Zoárd fia György fia Benedek panaszolta be Lászlót. 1414-ben a nádor előtt szintén János és Tamás, illetve az elhunyt György unokatestvére, András mutatott be oklevelet az ügyben.⁵⁶³

A Zoárdfiak mellett a másik ágon lévő Mikó-leszármazottak, mégpedig az Újhelyiek is hallatták a hangjukat a Berettyó partján. 1435-ben Újhelyi Miklós fia Demeter az országbíró előtt tiltotta Bolcshidát Nadányi Márkkal és mindenki

⁵⁶² Gulyás 2021. 189–190.

⁵⁶³ DL 38264.; ZSO IV. 1694. sz. A Zoárdfi-rokonságra ld. Engel 2001b. Hontpázmány nem 11. Ugocsai ág 2. tábla: Zoárdfi.

mással szemben.⁵⁶⁴ Nagyon úgy tűnik, hogy nekik ekkoriban már nem volt rész-birtokuk a településen (hogy ennek mi az oka, sajnos nem tudni), de 1440-ben végül sikerült egy porciót (vissza)szerezniük. Ekkor ugyanis a váradi káptalan előtt Mikó fia Lökös leszármazottaival (a Védiakkal) hajtottak végre egy birtok-ügyletet. Újhelyi Demeter ugoc sai birtokrészeit (Ardót és Verbőcöt) ekkor cse-
relte el Lökös dédunokájával, Védi Mátyás fia Gergellyel annak bihari részbirto-
kaira, köztük Bolcshidára.⁵⁶⁵ A Védiek azonban néhány évig még megtartották
egy részét az ingatlanak, amit onnan tudunk, hogy 1446-ban, miután az említett
Gergely meghalt, Újhelyi Demeter az elhunyt rokon anyjára: Dorottýára, nővé-
rére: Ágotára és özvegyére: Potenciánára nézve is megfizette a rászállt birtokok-
ra (köztük Bolcshidára) járó leánynegyedet, jegy- és nászajándékot.⁵⁶⁶ A Védiek
bolcshidai részei tehát Gergely halálával a rokon Újhelyiek kezére kerültek, de
úgy tűnik, hogy ez a folyamat egészen 1455-ig eltartott, hiszen még ekkor is szó
van a maradék Védi birtokokból a nőrokonoknak járó, Újhelyi Pétert terhelő
fizetnivalókról.⁵⁶⁷

Az 1440-es években nem várt fejlemény következett be a birtokrészekért foly-
tatott szakadatlan küzdelemben, hiszen új és veszedelmes szereplők jelentek meg
az igénylők között. Ekkor lépett színre az a Tordai András, aki az említett fontos
birtoktörténeti feljegyzésünket az 1440-es évek végén – éppen az ekkor általa
folytatott perekkel összefüggésben – fia, László számára írásba foglalta, hogy
az tisztában legyen a birtok bonyolult történetével és a történetben részt vevő
rokonságok lehetséges jogigényeivel. A perben András a szintén a környéken bir-
tokos nemesi családból származó Váncsodi Balázssal vállvetve harcolt az ingat-
lanért. Csak emlékeztetőül utalnánk vissza arra, hogy feljegyzésében Tordai saját
családja felmenőjeként Bojti Erzsébetet jelölte meg, míg Váncsodi Balázst Bojti
László örökösének tartotta. Az állítása valóságtartalmát nem lehet megkérdője-
lezni – habár semmilyen konkrétumot nem tudunk a rokonság fokáról –, hiszen
a perből végül ők kerültek ki győztesen, azaz a bírák is elfogadták Tordai érve-
lését birtokjogaikra nézve. A Tordaiak érdeklődése Bolcshida iránt egy nagyobb,

⁵⁶⁴ DL 38264. A rokonságra: Engel 2001b. Hontpázmány nem 11. Ugoc sai ág 1. tábla.

⁵⁶⁵ DL 38278.

⁵⁶⁶ DL 38285.; DL 38286.; DL 38287.

⁵⁶⁷ DL 38315.

észak-bihari birtoképítési koncepció részét képezte egyébiránt, hiszen nem ez az egyetlen birtok, amit ekkoriban a régióban megszereztek, sőt, ez csupán első lépése volt Berettyó-parti terjeszkedésüknek.⁵⁶⁸

Tordai András neve nem teljesen ismeretlen a magyar medievisztikában. Ő az 1430-as évek első felében a bécsi egyetemen tanult, majd hazatérve a klasztrikus jogtudó értelmiségi pályát futotta be. Országbírói, majd kúriai jegyző, később személynöki ítélőmester címet is viselt. Fia, László, akinek a címzés szerint a sokat emlegetett feljegyzését szánta, hasonló, de egyházi irányt vevő karriert mondhat magáénak. Miután a krakkói egyetemen babérkoszorút (*baccalaureatus*-t) szerzett, váradi kanonokként tevékenykedett.⁵⁶⁹ András hivatásából adódó jogi képzettsége megmagyarázza, hogy hogyan volt képes felismerni, hogy egy régi családi kapcsolat révén bármilyen jogigénye is lehet Bolcshidára nézve.

Tordai már akkor megjelent a színen, amikor feltehetően az 1430-as években vagy a 1440-es évek első felében a Védiek és Újhelyiek perben álltak Nadányi Márkkal. A birtoktörténeti feljegyzés alapján a per idején Tordai, aki saját állítása szerint számos oklevéllel rendelkezett igazsága alátámasztására, tiltotta mindhárom familiát a birtoktól, mire a felek – az említett birtoktörténeti feljegyzés állítása szerint attól tartva, hogy elvesztik Bolcshidát – végül nem mertek a bíróság elé állni, hanem fogott bírák segítségével egyeztek ki egymással és osztottak meg az ingatlanon.⁵⁷⁰

Konkrétabb adataink vannak viszont az évtized második felének történéseire nézvést. 1447-ben Tordai és Váncsodi ugyanis a váradi káptalan előtt bemutatott két oklevelet a szerintük bitorló Nadányiakkal szemben, és kérték, hogy vezessék be őket Bolcshida érintett részeibe. Ennek ugyan Nadányi Márk ellentmondott, ám így is elrendelték végül András és Balázs birtokba iktatását.⁵⁷¹ 1448-ban az ügy

⁵⁶⁸ Már fentebb is láthattuk, hogy Tordai András fia, Benedek 1470-ben kaparintott meg szentdi-
enesi, asszonyülései, bálintülései, tenyőtelekei és dejeri részbirtokokat – DL 26627.; az 1470-es és
1480-as években zálogban voltak Andrásnál Újfalu, Herpály és Kengyel bizonyos részei. DL 39311.
és 18965. 1478-ban ugyanő vásárolta meg Kórógyot. DL 26626. és 30474. 1493-ban Tordai András
zálogként bírta a Szentmártontól és Újlaktól keletre fekvő, déli parti Guszár bizonyos részeit – DL
32514.

⁵⁶⁹ Haraszti Szabó 2017. 116–118.; Haraszti Szabó – Kelényi – Szögi 2016–2017. II. 150.; Kristóf
2014. 51., 92., 253–254.

⁵⁷⁰ DL 29041.

⁵⁷¹ DL 37180.

Hunyadi János kormányzó és Garai László nádor előtt folytatódott. A nádor oklevele szerint a két Tordai: András és Tamás, valamint Váncsodi Balázs az általuk bemutatott oklevelek bizonyosságával követelték maguknak Kovácsit, Bolchida felét, Gyires negyedét, Apamalma felét, valamint Thoskereky negyedrészt, s tették ezt sikerrel.⁵⁷² Így hosszú idő után a Berettyó partján fekvő birtokrészek kikerültek a Nadányiak kezéből, és azokat Tordai András szerezte meg. A Váncsodiak neve ugyanis – habár elvileg ők is a pernyertesek között szerepeltek – teljesen eltűnik ezután a forrásokból Bolchida kapcsán, a középkor hátralévő részében már nincs adatunk itteni birtokrészükre, így nem tudni hogyan, de Tordai Andrásnak sikerült egykori harcostársát kitűrnia az újonnan és közös erővel szerzett ingatlanból. Ugyanígy kikerültek a bolchidai forrásokból a Nadányiak is, miközben a Tordaiak jelenlétére több adatunk is van ezt követően.⁵⁷³

Csak Tordai András irományából ismerünk egy újabb apellánst, aki érdeklődött a bolchidai részbirtokok iránt, mégpedig a környékbeli Biharnagybajomban birtokos, a Sártiványvecse nemzetségből származó Bajomi Istvánt,⁵⁷⁴ aki nagyjából Tordai birtokszerzése idején, feltehetően azzal párhuzamosan vagy nem sokkal azután lépett fel jogi úton Bolchidáért.⁵⁷⁵ Bajomi István ismert személy a korabeli régióban, tudjuk róla azt is, hogy ezt követően még békési ispáni címet is viselt.⁵⁷⁶

A nehezen követhető elbeszélés szerint Bajomi a birtokjogát alátámasztandó, az általa indított per során azzal érvelt, hogy az ő ősük is Apa fia Miklós volt, egészen pontosan annak lánya, akinek szintén volt egy lánya, és ő volt az, aki beházasodott a Bajomiak közé. Ez alapján pedig családja is jogosult lenne a birtokra. Az előbbi nőt később Bajom faluban Bajomi Miklós fia János gyilkolta meg a történet szerint. A birtokigényt tehát Bajomi István egy – egyébként mint kiderül, valós – Apa rokonsága és egyik őse között kötött házasságra alapozta.

Tordai András leírásában szinte detektívként vezeti le pontról pontra és cáfolja Bajomi állítását, bizonygatva az említett meggyilkolt nő idős korát és ez

⁵⁷² DL 37180.

⁵⁷³ Gulyás 2020a. 64–65.

⁵⁷⁴ Engel 2001b. Sártiványvecse nem.

⁵⁷⁵ DL 29041.

⁵⁷⁶ Engel 1996. I. 108.

alapján kimutatva azt, hogy nem Apa fia Miklós lányáról, hanem a nővéréről van szó. Az általa felvázolt történeti konstrukció teljes mértékben hihetőnek tűnik, könnyen elfogadható, hogy Apának a három fiú mellett egy lánya is született, aki azonban a testvére, Miklós által a felesége révén szerzett birtokra valóban nem formálhatott volna jogot, így pedig az ő lánygyermeké sem jelenthet jogalapot a Bajomiak számára Bolcsra nézve. Tordai azt is tudja, hogy a meggyilkolt nő lánya Bajomi László fia Jánosnak volt a felesége, és ebből a házasságból született Bajomi György is, az igénylő Bajomi István apja, akinek ezek szerint a nagymama volt Apa egyik leszármazottja. Az a kevés, amit az oklevelekből tudunk, a történetre nézve lényegileg nem cáfolja meg Tordai állítását, sem logikai, sem pedig kronológiai alapon. Igaz, egy pontban mégis téved: a gyilkosságról beszámoló oklevél szövegét ismerjük, s ez alapján az említett Apa-unoka Bajomi Sándorhoz ment feleségül, nem pedig Bajomi Jánoshoz, ez azonban a lényegen – a Bajomiak és Apa leszármazottai közötti rokoni kapcsolaton – mit sem változtat.⁵⁷⁷

Ha mérlegre akarjuk állítani a fenti történetet, kijelenthető, hogy az húzódat meg a háttérben, hogy amikor a szomszédos Tordai András egy régi családi kapcsolatra hivatkozva fellépett Bolcs hidáért, akkor Bajomi István ezt meghallva szintén tett egy próbát a birtok megszerzésére, hiszen tisztában volt vele, hogy az ő családjának is volt valaha egy házassági kapcsolata Apa leszármazottaival. Érvei azonban jogi szempontból nem állták meg a helyüket, így az általa indított per sem vezethetett sikerre. A Bajomiak érdeklődése egyébként is csak viszonylag későn fordulhatott a Berettyó-part felé. Egyetlen korábbi, Bolcs hidáért indított perben sem vettek részt, ami szintén gyanússá teszi indokaikat és csak nem sokkal korábban, 1445-ben szereztek meg itt a fancsikai birtokrészt a Cibakoktól, zálog gyanánt, a későbbiekben pedig már alapvetően Békés megyében terjeszkedtek, azaz viszonylag hamar lemondtak bolcsi ambícióikról.⁵⁷⁸

Bajomi István és Tordai András viszonya a birtokért folytatott harcban végül teljes mértékben elmérgesedett. Tordai a leírásában azzal vádolja meg ellenfelét, hogy mivel semmilyen bizonyítéka nem volt a bíróság előtt a birtokjogra nézve, oklevelek sokaságát hamisította, sőt, már nem is beszél vele, és a halálát kívánja, amire

⁵⁷⁷ DL 40871.; CDH VIII/6. 180–181.; Anjou XXV. 794. sz.; Anjou XXV. 809. sz.

⁵⁷⁸ DL 44394.; DL 15291.; DL 15332.; DL 17344.; DL 66028. A Berettyó mellett a későbbiekben még Derecskén lesz részirtokuk. DL 66028.

válaszul ő párbajra hívta Bajomit.⁵⁷⁹ Az ügyből nem tudjuk, végül mi lett. Ami tény: a Bajomiaknak nem sikerült porciót szerezniük a bolcshidai területekből.

A birtokbavétel a szembenálló felek ellenében nem történhetett teljesen zavartalanul, amit bizonyít, hogy 1451 februárjában Tordai András és testvérei, Miklós és Tamás tiltották Endrédi Zoárd fia Andrást és annak fiát, Istvánt, Zoárd fia István lányát, Margitot, továbbá Újhelyi Pétert és Benedeket, Szepesi Lászlót és Bolcsi Hencet, továbbá emellett mindenki mást is Bolcsida felének elfoglalásától.⁵⁸⁰ Végül azonban sikerült berendezkedniük a porcióban és 1452-ben pallosjogot is szereztek Bolcsra nézve. Az engedély az összes birtokukra vonatkozott, amelyek között külön is kiemelték az új szerzeményt.⁵⁸¹ Tordai jogigénye csak részben vezethető le a Bojtiaktól, nagyon úgy tűnik, hogy felesége révén is volt valami kapcsolata Bolcshidával. Tudjuk ugyanis, hogy Újhelyi Demeter leszármazottai – akiknek szintén megmaradtak a helyi birtokrészei⁵⁸² – közül Újhelyi Péter 1455-ben leánynegyedet, nász- és jegyajándékot fizetett Tordai András feleségének, Ágotának, aki egyébiránt Marjai Lukács lánya volt, valamint Ágota nővérének, Zsuzsannának.⁵⁸³ Ez alapján pedig az észak-bihari nemesség szövevényes családi kapcsolatai révén a Marjaiaknak is lehetett valamilyen jogigénye a területre.

Mindenesetre a birtokszerzés Tordai András részéről tartósnak bizonyult. 1461-ben már a nevébe is belekerül a birtok, hiszen Bolcsi Tordai Andrásnak nevezik, amikor kijelölt királyi emberként szerepel egy környékbeli ügyben.⁵⁸⁴ András igen hosszú kort ért meg, még 1493-ban is hallunk róla bolcsi birtokosként, amikor számos, a jobbágyai ellen többek között a Panasziak által elkövetett hatalmaskodás miatt indított pert.⁵⁸⁵

A birtokaprózódás a 15. század második felében is szakadatlanul folytatódott Bolcshidán. 1461-ben a Bihar megyei – fent már említett – Szepesiek is szereztek egy birtokrészt a faluban. Ekkor cserélte el Szepesi István Újhelyi Jánossal a

⁵⁷⁹ DL 29041.; Gulyás 2021. 192–194.

⁵⁸⁰ DL 26611.

⁵⁸¹ DL 26613.

⁵⁸² DL 44604. (1451); DL 44690. (1453).

⁵⁸³ DL 38315.

⁵⁸⁴ DL 15557.: „*magister Andreas Thorday de Boolecz*”.

⁵⁸⁵ DL 32514.

bihari Adonyban lévő négy lakott és egy lakatlan jobbágytelkét az Újhelyiek bolcsi porcióján fekvő négy lakott jobbágytelekre és arra az üres kúriára, amelyben korábban Derzs lakott. A Szepesiek érdeklődését a terület iránt megmagyarázza, hogy Szepesi István második felesége Zoárdfi Margit volt.⁵⁸⁶

Szintén új szereplő az imént említett Bolcsi Henc Henrik, aki neve alapján talán német származású lehetett. Róla 1451-ben kiderült, hogy minden bizonnyal egy Újhelyi lányt vehetett nőül, és ez jelentette a jogalapot Bolcs egy részének birtoklására. Ugyanis feleségének, Priszkának az elhunyt Újhelyi Demeter – aki ezek szerint az apja volt – javaiból leánynegyed járt volna, azt azonban Demeter özvegye, Margit – ezek szerint Priszka anyja – és fiai, János és Benedek nem tudták neki kiadni, ezért a Bolcsból őt illető részt használatra a lánynak adták át a leánynegyed megfizetéséig. A birtokrészbe valószínűleg 1453-ban iktatták be őket.⁵⁸⁷ 1458-ban Henriknek sikerült növelnie a zálogbirtokai számát a területen. A fent említett Újhelyi János és Benedek ugyanis védi, fancieskai, újlaki és fanciesali birtokrészeit is zálogba adta neki, aminek ugyan unokatestvéreik: Újhelyi Péter és fiai, János és György ellentmondtak, ezt azonban később visszavonták. Kiderült, hogy a tiltakozásuk oka az volt, hogy ezek egy részét korábban Péter is zálogba vette már 19 forintért, majd ezután próbálták azt 84 forintért Henriknek is elzálogosítani. Végül úgy állapodtak meg a zálogba vevők, hogy a birtokokat fele-fele arányban használhatják.⁵⁸⁸

A Tordaiak által Bolcsidára vonatkozólag is szerzett pallosjogot biztosító királyi engedély után három évvel, 1455-ben a település továbbra is jelentős vám-szedőhelyként szerepelt egy oklevélben, nyilvánvalóan ezúttal is a hídvámra utalhattak.⁵⁸⁹ A középkor végéig több alkalommal is szó esik fontos kereskedelmi szerepéről. 1470-ben Tordai András mester Bolcsida vámja, míg Pályi László fiai: Jakab és Miklós Szentmárton vámja miatt, továbbá a Bolcs határában álló malom kapcsán pereskedtek. Végül olyan megegyezés született, hogy a Bihar

⁵⁸⁶ DL 38333.: „*quatuor sessiones iobaginales populosas et quintam desertam videlicet curiam in qua alias condam Deers commoratus fuisset in portione sua possessionaria in possessione Bolcz vocata existentes*”. Engel 2001b. Szepesi (Bihar m.) és Engel 2001b. Hontpázmány nem 11. Ugocsai ág 2. tábla: Zoárdfi.

⁵⁸⁷ DL 44604.; A bevezetésre utasítást adó királyi oklevél sérült, így nem tudni, mely birtokokról van szó, de feltehetőleg a bolcsi porcióról. DL 44690.

⁵⁸⁸ DL 44893.; DL 44902.

⁵⁸⁹ „*tributisque in Rakaz et Bolch ac vado in Wylak*” – DL 38315.; Weisz 2013. 91.

mezővároson túl, Szilágyban vagy Erdélyben élő kereskedők, akik a Kékes és Bolcs közötti úton közlekednek, szabadon mehetnek mindkét településre. Azok, akik Bihar mezővárostól nyugatra laknak (magát Bihart is beleértve), a kereszteti és a szomajomi vámon kötelesek menni. Ha a kereskedők a tiszai részekről érkeznek, és Várad felé mennek, azok szintén a szomajomi vámot kötelesek érinteni. Akik a bolcsi vásárról a szentmártoni vásárra akarnak átmenni, vagy a szentmártoniról a bolcsira, azok előzőleg a vámszedőktől szerezzenek erre nézve engedélyt. Mindezek mellett hamis útnak (csempészútnak) minősítették a Berettyón átmenő utak közül a Szentmárton és Guszár, valamint a Bolcs és Bakonszeg közötti útvonalakat. A malom kapcsán a Pályiak megígérték, hogy nem fogják többet Tordait zaklatni ebben az ügyben. A megállapodást megszegők 50 nehéz márkát lesznek kötelesek fizetni.⁵⁹⁰ Az egyezséget, mint kiderült, nem minden esetben tartották be. A fent említett 1493. évi per alapján valamikor 1490 környékén panasz Pázmány András fiai, György és János – számos más hatalmaskodás mellett – egy Bolcsra hazatérő Tordai-jobbágyot, Kun Balázst fosztották ki, illetve a Mezősason át Körösszegre tartó szabad úton is zaklatták az utazókat.⁵⁹¹

A település kereskedelmi helyzetét erősítette az is, hogy a Berettyón való átkelés igen bonyolult volt, a folyónak több mellékága is lehetett Bolcshida birtokon belül. Egy – a hamis bihari vámszedőhelyek felderítését célzó – 1520. évi vámvizsgálat során kiderült, hogy a Berettyón összesen három híd állt a birtok határain belül, s a vámokat megvizsgáló nyolcfős bizottság tagjainak véleménye szerint mindegyik meglete szükséges volt a közlekedés szempontjából.⁵⁹²

A kitüntetett úthálózati helyzetnek és az átkelőhely nagy kereskedelmi forgalmának volt az eredménye, hogy Bolcsi Benedek – akinek személye feltételezhetően

⁵⁹⁰ DL 30469.

⁵⁹¹ DL 32514.

⁵⁹² DL 23348. A forrást kiadja és elemzi: Iványi 1905. 81–132. Említi Weisz 2013. 91. Az éren keresztül menő negyedik híd, amelyet megemlítenek, valójában nem Bolcshidán belül, hanem a Bojtótól északra fekvő Kékesen állt a forrás szerint. DL 23348., 1520. május 29. „...*praefatum tributum Boolch quattuor pontes, tres in fluvio Berekyo, penes praedictam possessionem* [Bol áthúzva] *Boolch, decurrendo, [duo áthúzva] et unum in territorio possessionis Kekes in uno magno rivulo lutuoso et in locis necessariis haberet, quos scilicet pontes praedicti octo [probi] et nobiles viri electi et deputati habere vidissent...*” Iványi 1905. 85., 126. A Bolcsra és Szomajomra vonatkozó adatok megjelentek a Berettyóújfalu történetét bemutató 2011-es kiadványban is. Török 2011. 37.

megegyezhet Tordai András fia Benedekkel⁵⁹³ – 1481-ben évente két országos vásár tartására vonatkozó kiváltságlevelet szerzett I. Mátyástól. Ezek Szent Mihály (szeptember 29.) és Szent Gergely (március 12.) napján kerültek megrendezésre. A király egyúttal szerdai hetivásár tartását is engedélyezte a településen, az odalátogatóknak pedig garantálta a teljes királyi védelmet.⁵⁹⁴

A középkor utolsó néhány évtizedében – az északi parthoz hasonlóan itt is elapadnak a településre vonatkozó források, az 1520. évi, fenn említett birtokvizsgálatkor is csak egyetlen birtokost említenek meg a vámmal összefüggésben, Bolcsi Tordai Zsigmondot, aki ekkor egyébként bihari alispáni címet is viselt.⁵⁹⁵ Eszerint tehát a Tordaiak a középkor végén egyedüli befolyást szereztek az (összesen három) híd felett. A település részbirtokosairól sajnos nincs információnk.

Bolcs tehát összességében kiemelkedő kereskedelmi helyzetének köszönhetően látványos fejlődést ért el a középkor végére, azonban ennek ellenére sem vált mezővárossá (*oppidum*), még ha bizonyosan nem is állt messze ettől a szinttől. Annak, hogy jogi értelemben egyszerű falu (*possessio*) maradt, számos jele van. Amellett, hogy egyetlen alkalommal sem nevezték oppidumnak az oklevelek, sokatmondó többek között, hogy a viszonylagos forrásbőség ellenére sincs adatunk a településen működő, összetettebb önkormányzati szervezetről. Erre a kérdésre nézve 1354-ből származik egyedül adatunk, amikor Dejter határainak megállapításakor az itteni falunagy (*villicus*) és a telepések (*hospites*) is jelen voltak.⁵⁹⁶

Ez az okleveles megjegyzés ez esetben is a falu vezetőit, a falunagyot és a legbefolyásosabb jobbágyokat takarja. Noha nem lehet összevetni a falusi „önkormányzat” feladatainak sokrétűségét vagy a falu vezetésében részt vevő személyek számát a mezővárosokban és az „igazi” városokban működő rendszerrel, a falvak élén is tevékenykedett egyfajta egyszerű önkormányzati szervezet, ami számos

⁵⁹³ Rá nézve ld. a fentebb már idézett adatokat: DL 18965.; DL 26627.

⁵⁹⁴ „ad eandem villam seu possessionem Bolch nundinas liberas seu forum annuale singulis festivitatis Sancti Michaelis Archangelis et beati Gregorii pape aliisque diebus... item forum ebdomadale liberum singulis feriis quartis in qualibet ebdomada... perpetuo celebrari duximus annuendas gratiose et concedendas” – DL 30475.; Weisz 2012. 138. Az oklevél teljes szövegének átirását és fordítását ld. a Mellékletben.

⁵⁹⁵ Iványi 1905. 84., 126. „Demum ad faciem loci tributis egregii Sigismundi Thorday de Bolch in eadem possessione Bolch exigere soliti accessissent”. C. Tóth et al. 2017. II. 73.

⁵⁹⁶ „presentibus villico et hospitibus de eadem Bolch” DL 28732.; Anjou XXXVIII. 175. sz.; DL 4419.; Anjou XXXVIII. 319. sz.

feladatot ellátott (bíráskodás, képviselet a földesúr felé, adó- és tizedszedés, vá-
mok begyűjtése, költözés engedélyezése, stb.).⁵⁹⁷

Az, hogy ez esetben is csupán erről van szó, bizonyítja, hogy nem említenek a terület legfejlettebbnek tűnő helységében, Bolcshidán sem a városias településekre jellemző módon bírót (*iudex*) és esküdteket (*iurati*) a források. S noha a forrásbő-
ség csaknem a középkor végéig kitartott, a 15. századból még ennyi ismeretünk sincsen a település vezetőiről. Tekintve az itt befolyással bíró több birtokost, az sem kizárt, hogy nem volt egységes vezetése, vagy egyetlen falunagya Bolcshidá-
nak, hanem birtokrészenként külön bíró felügyelte a jobbágyság ügyeit, ahogyan az olykor megfigyelhető hasonló esetekben. Igaz, erre utaló adattal szintén nem rendelkezünk.

Mi lehet az oka annak, hogy a kedvező földrajzi helyzet és a lokális központ-sze-
rep ellenére sem érte el Bolcshida a városiasodás szintjét? Feltehetően ennek hátte-
rében a birtokjogi értelemben vett széttagoltság állhatott. Az pontosabban, hogy a
településen megjelenő számos birtokos és ezek bonyolult ellentétei nem teremtet-
ték meg a megfelelő bázisát a komolyabb városi fejlődésnek, és nem eredményez-
hettek egységes birtokfejlesztési politikát vagy érdekérvényesítést sem a földesurak
részéről.⁵⁹⁸ S ha ugyan a városi fejlődést feláldozták is a birtokviszályok oltárán,
Bolcshida így is a régió egyik legjelentősebb települése maradt a középkor végéig.

4.2.2. A déli part további falvai a tatárjárás után

A déli part települései közül a tatárjárás előtt mindössze két alkalommal, a Váradi
Regisztrumban megemlített Nyékről ezt követően már semmit sem tudunk el-
mondani, hiszen a déli part tűrhető forrásadottságai ellenére sem szerepel többet
oklevélben, ami szinte bizonyossá teszi, hogy a falu már nem érte meg a 14. szá-
zadot. Szerencsére a többi jobbágytelepüléssel kapcsolatosan jobbak a kutatási
lehetőségeink.

A közvetlenül Bolcshida mellett fekvő, egykor onnan kiszakadó, és a 13. század
elejétől már önálló templommal rendelkező Szentmárton történetét ott hagytuk

⁵⁹⁷ Szabó 1969. 90–101.; Kubinyi 1999b. 245–256.

⁵⁹⁸ Kubinyi András centralizációs pontrendszerében Bolcs csak a VI. kategóriába került. Kubinyi 2000a. 62.

abba, hogy 1323-ban a Panasziak perre mentek a település Bolcstól történő elválasztása érdekében. A Mikó- és Csépánfiak erre azt bizonygatták, hogy egyetlen faluról, s benne két kőből épült – egy Szent Márton és egy Mindenszentek – egyházzal van szó.⁵⁹⁹ Az is kiderült ugyanakkor, hogy állításuk szerint Szentmárton temploma néptelen volt és lakóitól megfosztott (lakói által elhagyott).⁶⁰⁰

Fent már szó volt róla, hogy a mongol támadás során elpusztult Szentmártont feltehetőleg a 14. század elejére, azaz két évtizeddel Bolcshida újranépesülése után szintén újraterelítették. Ez az állításunk viszont látszólag ellentmond az említett 1323. évi, a templom elnéptelenedésére utaló adatunknak, amelyre építve a kutatás is úgy tartja, hogy még ekkor sem heverte ki a falu a tatárjárás következményeit, s így nem voltak még lakói.⁶⁰¹ Ez azonban feltehetően tévedés lehet. Egyrészt nem valószínű, hogy Panaszi István egy teljesen néptelen falu megszerzéséért fordult volna szembe saját rokonságával, komoly konfliktust és költségeket vállalva. Másrészt 1324-ben, amikor a perdöntő párbaj helyett a felek végül kiegyeztek egymással, elrendelték, hogy Panaszi Istvánnak a falu különállását bizonyító állítására vonatkozóan az esküt a szentmártoni templomban kell letennie.⁶⁰² Ez pedig csak úgy volt lehetséges, ha a templomban pap is szolgált, ha viszont működött az egyház, a falu is bizonyosan lakott volt ebben az időszakban. Hogyan magyarázható ez esetben, hogy a fenti állítás szerint 1323-ban a Szent Márton templom mégis elhagyottan állt?

Minden bizonnyal az történhetett, hogy a bolcshidai urak – akik igencsak elleneztek Panaszi István Szentmártont érintő terveit – fegyveresen léptek fel közvetlenül 1324 előtt rokonukkal szemben, hogy eltántorítsák elhatározásától,

⁵⁹⁹ Ahogy azt a sokat említett Tordai András megfogalmazta: „*possessio Bolehyda in qua due ecclesie lapidee in honorem Omnium Sanctorum et Sancti Martini... constructe*” DL 29041. A Csépán- és Mikófiak érveiket alátámasztandó szintén egyetlen településről és azon belül épült két templomról beszéltek: „*inter ipsius possessionis metas due capella una ad honorem Omnium Sanctorum alia vero ad laudem Beati Martini constructe extitisset*” – DL 37180.

⁶⁰⁰ „*quarum una ad laudem Omnium Sanctorum populosa extitisset, alia vero depopulata esset et habitatoribus destituta*” – DL 37180

⁶⁰¹ Jakó 1940. 352.

⁶⁰² „*in eadem ecclesie Beati Martini Sabbato proximo ante Dominicam Esto Michi sacramentum prestare teneatur.*” – DL 38141.

és erőszakkal saját birtokukra költöztették Szentmárton lakóit.⁶⁰³ Egy nagyon gyakori korjelenség, a munkaerőhiány miatt kibontakozó jobbágyelhurcolás (*abductio*) állhat tehát a háttérben, ami a 14. század első felében szinte mindennapos volt.⁶⁰⁴ Ami biztos, hogy ez az állapot – Szentmárton elhagyottsága – időleges volt csupán, legkésőbb az 1330-as évekre a helyzet egyértelműen megoldódott, a sikeresen elszakított Szentmárton benépesedett, hiszen György, Jakab, Mihály és Pál nevű papjai több alkalommal is lerótták innen a pápai tizedet, s ez alapján volt már az egyháznak tizedbevétele, tehát a falunak is volt lakossága.⁶⁰⁵ A terv pedig végül is, miként azt láthattuk, nem sikerült, Derzs leszármazottai nem tudták megakadályozni Szentmárton kiválását és a panaszi Pázmányok kezébe kerülését.

Szentmártonban Panaszi István leszármazottainak birtoklása a középkor végéig állandó jelleggel megfigyelhető.⁶⁰⁶ 1356-ban Panaszi Gergely két fia: István és László, valamint unokája: Pázmány fia Miklós Bojti Tamás bolcsi birtokrészén hatalmaskodtak szentmártoni és újlaki jobbágyaikkal, az átkelőhelyen a forgalmat egy árok létrehozásával akadályozván.⁶⁰⁷ 1388-ban a továbbra is a panaszi Pázmányok kezében lévő falu Szentmártonfalvaként jelent meg a forrásokban.⁶⁰⁸

A Panaszaiak hosszú birtoklásában csak az 1460-as évek fejleményei hoztak változást, amikor szentmártoni és újlaki birtokaik egy részét a Pályi család szerezte meg tőlük. 1466-ban ugyanis I. Mátyás színe előtt panaszi Pázmány András és gyermekei, Miklós és Anna fogott bírák segítségével egyezett ki a közöttük fennálló birtokjogi viszályban Pocsaji Pályi Miklóssal és Lászlóval, valamint utóbbi gyermekeivel, mely során abban állapodtak meg, hogy a vitatott bihari Pósa, Som és Somogy birtokokat egyenlően elfelezzik egymás között. Emellett egy örökösödési szerződést is kötöttek, miszerint az egyik fél magszakadása esetén a másik fél a három említett falut, valamint az újlaki és szentmártoni birtokrészeket

⁶⁰³ Erre utalhat, hogy amikor a fent említett forrásban a templom népek nélküli helyzetét körülírták, nemcsak azt írták, hogy néptelen, hanem azt is, hogy lakóitól megfosztott, vagy elhagyott („*habitoribus destituta*”), ami konkrétan valamilyen erőszakos „néptelenítési” eseményre célozhat és arra, hogy a templom híveinek az „eltűnése” viszonylag friss fejlemény volt. DL 37180.

⁶⁰⁴ Gulyás 2018a. 149.

⁶⁰⁵ MVH I/1. 65., 71., 79., 86.

⁶⁰⁶ Jakó 1940. 351–352.

⁶⁰⁷ DL 37180.; Anjou XL. 521. sz.; Anjou XL. 522. sz.

⁶⁰⁸ Módy 1981. 107.

is megöröklí majd.⁶⁰⁹ Az örökösödési szerződés néhány éven belül életbe is léphetett, hiszen a fent már említett, 1470-ben a vámok kérdése miatt zajló perpatvarban, majd ezt követő megegyezésben Tordai Andrással szemben már nem a Panaszziak, hanem a szentmártoni vámot is birtokló Pályiak vettek részt, egészen pontosan Pályi László fiai, Jakab és Miklós.⁶¹⁰ Azonban, mint majd látjuk, ennek ellenére is maradtak a településen még Panaszi-birtokrészek.

A fenti megegyezésről beszámoló oklevél azonban nemcsak azért fontos, mert hírt ad a földesúrváltozásról, hanem azért is, mert megtudjuk belőle, hogy Szentmártonban vámszedő hely is állt, valamint hetivására is volt, sajnos nem tudjuk azonban, hogy ez melyik napra esett.⁶¹¹ A középkor végén már bizonyosan csak a hetivásár vámjáról lehet szó, nem pedig valamilyen útvámról, tekintve, hogy az 1520. évi, a bihari vámok törvényességét vizsgáló összeírásban szó sincsen szentmártoni vámhelyről, sem törvényesről, sem pedig törvénytelenről.⁶¹² Az is kiderült 1470-ben, hogy Szentmártontól keletre bizonyosan lehetett a Berettyónak egy keleti ága is, amelyen átvezetett egy útvonal a folyó főmedrének déli partján, keleti irányban Guszár felé. Ezt azonban a megállapodás értelmében csempészútnak minősítették a szemben álló felek.

1496-ban egy határjárás szerint a Panaszziak és Pályiak mellett harmadikként már a Csákiaknak is két jobbágya élt a faluban, azaz itt is megindult a birtokrészekre aprózódás. Csáki Mihálynak egy jobbágytelke volt, amelyen Fekete Péter lakott, Csáki Benedek pedig szintén egyetlen jobbágytelket tartott kézben, amelyen Fekete Pál jobbágy élt.⁶¹³

⁶⁰⁹ DL 74171.

⁶¹⁰ DL 30469.

⁶¹¹ Az oklevélben semmiképpen nem országos vásárról van szó, egyrészt, mert a két szomszédos falu között kereskedelmi szándékkal kölcsönösen és rendszeresen átjáró utazókról beszélnek („*viatores cum eorum rebus venalibus causa fori ad dictum possessionem Bolch pervenerint et peracto foro ad dictum possessionem Zenthmarthon ire voluerint...*” és „*si predicti viatores ad ipsam possessionem Zenthmarthon cum ipsorum rebus venalibus causa fori venerint*”), másrészt a vásár megnevezése (*forum*) önmagában is egyértelműen hetivásárra, nem pedig sokadalomra (*nundine, forum annuale*) utal.

⁶¹² DL 23348.; Iványi 1905.

⁶¹³ DL 71518.; Csáky I. 488. „*Item in possessione Zenthmarthon de portione Michaelis de Cbaak unam sessionem iobagionalem, in qua Petrus Fekethe, de portione autem Benedicti similiter unam populosam, in qua Paulus consimiliter Fekethe inhabitarent.*”

Szentmárton középkor végi fejlettségéről, utcaszerkezetéről szinte semmilyen információnk nem áll rendelkezésre. Az 1490 körül zajló, fentebb már ismertetett bolcsi hatalmaskodások miatt Tordai András 1493-ban indított pert azzal az indokkal, hogy a Pázmány Andrással 1470-ben kötött, a szabad közlekedést biztosító kereskedelmi megállapodást utóbbi fiai, György és János nem tartották be és zaklatták a Bolcsra közlekedő utazókat. Mindezek mellett még számos törvénytelenséget követtek el az évek során Tordai jobbágycsoportjai ellen különféle környékbeli birtokosok. Ezek felsorolása között szerepel egy történet, amely valamivel színesebbé teheti a szentmártoni hétköznapokról alkotott ismereteinket. Eszerint György és János név szerint felsorolt szentmártoni jobbágycsoportjai a bolcsi legelőről egy ökröt és több lovat hajtottak el Szentmártonba, ahol azok árából egy forintot elíttak (ezek szerint tehát kocsmá is volt a faluban),⁶¹⁴ majd mikor a bolcsi jobbágycsoportok átmentek, hogy visszaköveteljék a jószágokat, őket elfogták, megverték, és csak 40 forintért engedték szabadon.

Bolcsida és „testvértelepülése” után beszéljünk az ezektől délre fekvő Szomajomról. A korai alapítású falu szintén elpusztult a mongol támadás során, s habár az itt feltételezhetően egykor álló nemzeti monostora már nem épült fel többé, a település újra benépesült. Igaz, korábbi – feltételezhető – jelentőségét már meg sem közelítette, s helyette egyértelműen Bolcsida lett a déli part legfontosabb lakott helye a 14. századra.

Szomajom 1291-ben a váradi tizedjegyzékben szerepelt elsőként írott forrásban, amikor papja nyolc kepenyi dézsmát fizetett, azaz ekkorra már bizonyosan újra volt népessége. A forrás a földesurát nem említette, ugyanakkor Módy György szerint 1300 körül itt osztatlan Hontpázmány-Borsa birtoklás állhatott fenn, amit sem igazolni, sem pedig cáfolni nem lehet, tekintve, hogy Bolcshoz és Szentmártonhoz képest sajnálatosan kevés oklevél számol csak be róla a 14. századból.⁶¹⁵ Templomáról az 1330-as évekből is van adatunk, amikor a pápai tizedjegyzékben tűnik fel a 12 garast fizető Pál szomajomi pap, majd utódja, Miklós.⁶¹⁶ A következő említés már csak a század végéről származik, ekkor, 1382-ben a

⁶¹⁴ „unum bovem et alios equos ad dictam possessionem Zenthmarton [---]issent ut pro uno floreno ebibissent.” – DL 32514.

⁶¹⁵ Jakubovich 1926. 301.; Módy 1981. 92.

⁶¹⁶ MVH I/1. 42., 65.

tőle keletre elhelyezkedő Fegyvernekpeterd határjárásában nevezték meg újonnan épített hídját, amely a kanyargós és mocsarakkal tarkított Ölyvös-éren keresztül biztosított átjárást.⁶¹⁷ Az is kiderült, hogy Fegyvernekpeterdet Szomajomtól a Baglyas-ér, az Ölyvös-ér és az Újmalomtő (*Wymolomthben*) nevű patak választotta el.⁶¹⁸

Azt, hogy kik voltak a birtokosai, ugyan nem említi meg konkrétan az 1382. évi határjáró oklevél, de tudjuk, hogy a 15. században már a Szentmártonban és Újlakban is birtokos, Hontpázmány nembeli panaszi Pázmányok kezében volt a település. Így pedig egyértelműen kijelenthető, hogy a peterdi határjáró oklevélben 1382-ben felsorolt szomszédok között szereplő Panaszi Gergely fia Pázmánynak (a Szentmárton elszakító István testvérének) a fiai: Miklós és László volt ekkor Szomajom földesura.⁶¹⁹ A Hontpázmány nemzetségbeliek ezek szerint a 13. század elején történő birtokszerzéstől kezdve a középkor végéig vérségi alapon folyamatosan kézben tartották a falut.

Az 1470-ből, a Pályiak és a Tordaiak között megkötött kereskedelmi megállapodásból ismert szomajomi vám minden bizonnyal a már korábban is említett, Ölyvös-éren áthaladó átkelőhellyel lehet kapcsolatban.⁶²⁰ A megállapodás értelmében pedig nem csupán az észak-déli irányú kereskedelmi forgalomban volt fontos állomás a település, hanem egy nyugatról keletre tartó útvonal is itt haladt el. Az oklevél szerint a Bihar mezővárostól nyugatra élő, valamint nyugatról, a Tisza mellől érkező kereskedők egyaránt kötelesek voltak a szomajomi vámhelyen áthaladni, ezek szerint pedig a falu a Tisza felől Várad felé haladó távolsági kereskedelmi út egyik fontos pontjának is számított egyúttal, ami itt metszette a Gyula felől érkező és Debrecen felé továbbfutó másik útvonalat.

1493-ban, amikor a Tordaiak az ellenük elkövetett sokrétű hatalmaskodások miatt pert indítottak, továbbra is a Panaszaiak (a korábban említett György és János) voltak a földesurak Szomajomban. Az 1490 körül a familiárisaik által megtámadott Kun Balázs bolcsi jobbágy szekerét és lovait Szomajomba vitték, és szintén a faluba hajtották el a bolcsi legelőről a Tordaiak juhait is nagyjából ugyanekkor.⁶²¹

⁶¹⁷ „*ad partem novi pontis Zomaionhyd vocati*” – DL 30725.

⁶¹⁸ A környék földrajzi neveire ld. Bocsi 2006.

⁶¹⁹ A rokonságra ld. Gulyás 2021. 200. 1. függelék.

⁶²⁰ DL 30469.

⁶²¹ DL 30469.; DL 32514.

Az utolsó középkori adatunk Szomajomról az 1520. évi bihari vámvizsgálatból ismert. Ekkor (panaszi) Pázmány Péter mellett egy új személy is feltűnik, mint a vám részbirtokosa, bizonyos Túri László, akiről gyakorlatilag semmit sem tudni. A középkorból és az újkorból összesen néhány ilyen nevet viselő nemesi családot ismerünk az országból, de biztosan egyikhez sem lehet kötni a személyét, a 16. század közepére pedig el is tűnik Szomajom birtokosai közül.

Ami az 1520-ban zajló vámvizsgálatot és a szomajomi vámot és átkelőhelyet illeti: habár, ahogy fentebb láttuk, már az Árpád-korban is itt lehetett átkelni az Ölyvös-éren, 1382-ben pedig újonnan épített híddal is rendelkezett, valamint az átkelőhely miatt még 1470-ben is bizonyosan vámot szedtek itt, az 1520-ban a vámhelyet megvizsgáló és a szomszédok tanúvallomásait meghallgató bizottság szerint mindez teljesen indokolatlan volt. 1520-ban ugyanis a kivizsgálók jelentése alapján sem híd, sem pedig töltés nem volt a faluban, ami a földesurakat feljogosíthatta volna a vámszedésre, tekintve, hogy az Ölyvös-éren szekérral is át lehet kelni.⁶²² A két birtokos, Pázmány és Túri a kivizsgálás hírére elkezdtek ugyan sebtében egy hidat építeni a vízfolyáson át, hogy ezzel igazolják vámjuk jogszerűségét, de azzal már nem készültek el időben. A fentiek alapján tehát nagyon úgy néz ki, hogy habár bizonyos időszakokban (így például a 14. század végén) állandó híd ívelt át a vízfolyáson, az átkelés szempontjából ez nem minden vízállás esetében volt feltétlenül szükségszerű. Felvethető, hogy talán a 14. századi vízviszonyok is megváltozhattak a 16. század elejére, amely folytán könnyebbé vált az átkelés az Ölyvösön, ám a birtokosok értelemszerűen ennek ellenére sem akartak lemondani a régóta beszedett jövedelmükről. Ez esetben ennek volt a következménye a kétségbeesett, de megkészt hídépítési kísérletük is. Ami viszont biztosnak tűnik, hogy a földesurak a 14–15. században még rendszeresen beszedték innen a vámot.

A panaszi Pázmányoknak Szentmárton és Szomajom mellett a terület keleti peremén fekvő Újlak volt a harmadik fontos jobbágyfalujuk a régióban, amelyet olykor Baromlak névvel is illettek. A 13. század elején feltehetően a Hontpázmányok által alapított, írott forrásban elsőként 1213-ban említett⁶²³ település sikeresen kiheverte a mongol pusztítást. Az 1290-es években a többi környékbeli

⁶²² „in tali quoque rivulo ubi neque pons, neque repletura necessaria essent, quia currus per eundem rivulum sine damno semper ire possit”. Iványi 1905. 120.; DL 23348.

⁶²³ VR 168.; Solymosi – Szovák 2004. 394. No. 38. (270.)

faluhoz hasonlóan innen is beszedette a váradí püspök a tizedet (17, illetve 10 kepe gabonát), azaz az újranépesítés erre az időszakra bizonyosan végbement. Újlak ekkor épp a Hontpázmány nemzetséghez tartozó Szalók birtokában állt.⁶²⁴ Úgy tűnik, ezután a falu – több másikkal együtt – Hontpázmány nembeli Mikó kezébe került. 1310-ben fiai, Miklós és Lökös megosztottak több birtokukon is. Ennek során Újlak Miklósnak jutott.⁶²⁵ 1334-ben a Hontpázmányok újabb birtokosztályt tettek, mely során a falu északi felét Miklós, délit pedig Lökös kapta.⁶²⁶

A panaszi Pázmányok 1345-ben szereztek meg végül Újlak fele részét Szalók fia Mihály fia Pétertől, akinek minden bizonnyal öröklés során kerülhetett a kezére, hiszen a források szerint ekkorra már mind Miklós, mind Lökös szinte bizonyosan halott volt. Az aktus során a Panaszia Újlak fele részét Szalóksámszon harmadáért cserélték el Péterrel.⁶²⁷ A középkor folyamán minden bizonnyal a falu másik porcióját is megkaparintották a Panaszia, legalábbis Szalók leszármazottaira nincs ezután innen több adatunk. 1356-ban például – mint arról fentebb már szót ejtettünk – Panasz Gergely fiai: István és László, valamint unokája, Pázmány fia Miklós szentmártoni és újlaki jobbágyai hatalmaskodtak a Bojtiak birtokrészén, ami egyértelműen bizonyítja tartós birtoklásukat.⁶²⁸

A déli parton megfigyelhető erőteljes birtokaprózódás azonban itt is megjelent a 15. századra, amely következtében a középkor végére kusza és szinte követelhetetlen folyamatok mentek végbe Újlakon. Ami bizonyos, hogy birtokrészekkel rendelkeztek itt a Panaszia, a Védiek, az Újhelyiek, a Köbölkútiak és a Bolcsiak is. 1426-ban Lökös leszármazottja, Védi Gergely itteni birtokrészéről hallunk, amikor a rokonságnak jegy- és nászajándékot, valamint leánynegyedet fizetett innen.⁶²⁹ 1434-ben Újhelyi Demeter a rokonsága nevében is tiltotta az említett Gergelyt, hogy birtokrészeit – köztük újlaki porcióját is –, amelyek szomszédsági és vérségi jogon egyaránt őket illetik, elidegenítse az Albisiaknak: Dávid fia Tamásnak és Dávid testvéreinek.⁶³⁰

⁶²⁴ Jakubovich 1926. 223., 299.

⁶²⁵ DL 38140.; Anjou II. 985. sz.

⁶²⁶ DL 38150.; Anjou XVII. 465. sz.

⁶²⁷ DL 70623.; Anjou XXIX. 280. sz.

⁶²⁸ DL 37180.; Anjou XL. 521. sz.; Anjou XL. 522. sz.

⁶²⁹ DL 38249.; ZSO XIII. 357. sz.

⁶³⁰ DL 38261.

Védi Gergely 1447-re bizonyosan elhalálozott, ekkor özvegye, Potenciána szerezte meg zálog gyanánt Újhelyi Péternek a védi, fancsikai, fancsali és újlaki birtorészeit 60 aranyforintért, amelyre Péter szavatosságot is vállalt. Ugyanekkor Újhelyi Benedek is zálogba adta az özvegynek ugyanott levő birtokrészeit 32 forintért.⁶³¹ 1455-ben Tordai Andrásnak fizettek innen és más birtokokból felesége, Ágota (és annak húga, Zsuzsanna, mindketten Marjai Lukács lányai) jogán – jegy- és nászajándékot, valamint leánynegyedet, külön is kiemelve az Újlakban fekvő, a Berettyón átjárást biztosító révet.⁶³² 1458-ban már arról van információnk, hogy az említett Bolcsi Henc (Henrik), a felesége Priszka és Újhelyi Péter Véd, Fancsika, Fancsal és Újlak fele részét vette zálogba, amelybe be is vezették őket.⁶³³ Ugyanezen ügy kapcsán azonban 1459-ben a települést már csak pusztaként említették.⁶³⁴ Úgy tűnik, hogy Újlak – feltehetőleg minimális mértékű – lakosságzáma ekkoriban még ingadozhatott, mert ezután is nevezték még birtoknak, azonban egyre inkább elnéptelenedett és az 1470-es évektől többször is pusztaként szerepelt.⁶³⁵

1466-ban a fent már említett módon panaszi Pázmány András gyermekei (Miklós és Anna) nevében Pocsaji Pályi Miklóssal és Lászlóval, továbbá utóbbi gyermekeivel fogott bírák révén olyan megállapodást kötöttek régóta húzódó birtokvitáik rendezése érdekében, hogy a bihari Pósa, Som és Somogy birtokaikat elfelezik, s ha valamelyik félnek magva szakad, akkor ezek, valamint a Panasziai szentmártoni és újlaki részei a másik fél kezére szállnak majd.⁶³⁶ Nincs azonban arra adatunk, hogy ez a megállapodás realizálódott volna. A fentiek alapján tehát mások mellett a Panasziaiak is tartósan ültek Újlak részirtokában.⁶³⁷ Azt, hogy rendszeresen itt is tartózkodtak, jól mutatja, hogy az 1493. évi perben, amely a Tordaiak elleni hatalmaskodássorozat miatt indult, panaszi Pázmány Györgyöt és Jánost Újlakon idézték meg, ami bizonyítja, hogy egyértelműen volt a faluban

⁶³¹ DL 38289. és 38291.

⁶³² DL 38315.

⁶³³ DL 38322. és 44902.

⁶³⁴ DL 44909.

⁶³⁵ DL 38370. és 38460.

⁶³⁶ DL 74171.

⁶³⁷ Jakó 1940. 375.

kúriájuk.⁶³⁸ Végül, de nem utolsó sorban a Kőbölkútiak is szereztek itt porciót a maguk számára, mégpedig az Újhelyiek részeit sikerült megkaparintaniuk. A birtokszerzés körülményeit sajnos nem ismerjük, de annyit tudunk, hogy 1473-ban Bátori István országbíró adott parancsot a váradi káptalannak, hogy Újhelyi Sebestyén védi és fancsikai birtokába, valamint fancsali és újlaki pusztájába iktassák be Kőbölkúti Ambrus özvegyét, Ilonát és fiát, Jánost, ami a jelentés szerint meg is történt.⁶³⁹ Mint utóbb kiderült, minden bizonnyal zálogként került a birtokrész a Kőbölkútiakhoz,⁶⁴⁰ akik még 1511-ben is kézben tartották azt, amikor Újhelyi Egyed fiai, Boldizsár és Gáspár (harmadik fiútestvérük Menyhért volt, két lánytestvérük pedig Anna és Margit) tettek ígéretet arra, hogy azt kiváltják majd annak érdekében, hogy több más birtok mellett ki tudják adni leánynegyedként Olaszi Móric feleségének, Katalinnak.⁶⁴¹ A birtok azonban csak 1517-ben került ki a Kőbölkútiak kezéből, sajátos körülmények között: a fiatalabb és szerzetesnek állt Kőbölkúti Ambrus védi, fancsikai és újlaki negyedrészt vallásos érzületből adta vissza Újhelyi Istvánnak, aki teljes elégtételt adott neki.⁶⁴²

Ha elhagyjuk a zűrzavaros birtoklástörténetű Újlakot, és Bolcs hidától nyugatra, a valahol Szentmárton és Bakonszeg között, a folyó egy ágának kanyarulatában fekvő, temploma védőszentjéről elnevezett Szentdienesre fordítjuk figyelmünket, kevésbé bonyolult birtokjogi helyzettel szembesülünk.⁶⁴³ Fent már kifejtettük, hogy Szentdienes a 13. század végén a váradi tizedjegyzékben szerepelt

⁶³⁸ DL 32514.

⁶³⁹ DL 38370.

⁶⁴⁰ A Kőbölkúti család az érmelléki, Bihar megyei Kőbölkútról származik (emellett hasonló nevű település Esztergom környékén és Bodrog megyében is volt) és a középkor végén Védén és Fancsikán is birtokolt a Berettyó mellett. Jakó 1940. 284.; Bunyitay III. 256. A Kőbölkútiaknak családi kapcsolata volt a 15. század második felében az Újhelyiekkel, ami érthetővé teszi a Berettyó-part iránti érdeklődésüket. Kőbölkúti Ambrus ugyanis Újhelyi András lányát vette el valamikor az 1460-as években. Mint kiderül, ez az 1473 előtt elhalálozó Ambrus volt az apja annak a Kőbölkúti Jánosnak, akinek a fia a lent említendő másik, szerzetesnek álló Ambrus lesz. Ld. többek között: DL 38361.; 38370.; 62428. és 62434.

⁶⁴¹ DL 38453.

⁶⁴² DL 38460. Kőbölkúti Ambrus pálos szerzetes a többi birtokát (Kőbölkút, Mindszent, Véd, Fancsika, Vámospércs, Sámson Biharban, illetve Mihályfalva és Újnémet Közép-Szolnokban, s emellett vasi és szabolcsi részeit) már ezt megelőzően, 1516-ban lakóhelyének, a budaszentlőrinci pálos kolostornak adományozta. DL 25744.

⁶⁴³ Középkori történetére ld. Bunyitay 1883–1884. III. 309.; Csánki 1890–1913. I. 623.; Györffy 1963–1984. I. 667.

elsőként, amikor Zovárd nembeli Bech és rokona, Vece fia Miklós megosztott birtokában állt, de 1300 után már a Bolchidát is birtokló Honpázmányok és Borsák birtoka volt,⁶⁴⁴ majd 1321-ben osztály során a sokat emlegetett Borsa nembeli Apa fia Miklósé lett.⁶⁴⁵ A két nemzetség között hosszasan húzódó torzalkodást okozott a falu birtokjoga, hiszen Derzs és fia, Pázmány pert indított a megszerzéséért Miklóssal szemben, amelyben végül őket marasztalták el, és az 1323-ban fennálló 94 márka tartozásukat is rendezni kényszerültek.⁶⁴⁶ Miklós testvérei és azok fiai ezután szilárdan őrizték a falu feletti birtokjogukat, egészen 1349-ig, amikor Ugod fia László Hodosi Nagy Jakó fia Demeternek próbálta azt elzalogosítani,⁶⁴⁷ s végül pedig hosszas huzavona után 1365-ben a falu más birtokokkal (Bolchhida, Kovácsi, Malomszeg, Thoskereky, Gyires) együtt a család másik ágán lévő Nadányiak és Gyarmatiak kezébe került, ahogyan azt már Bolchhida kapcsán részletesen felvázoltuk.⁶⁴⁸ 1433-ban továbbra is ők tartották maguknál a települést,⁶⁴⁹ az 1470-es évekre azonban több részbirtokos is feltűnik: a Földesiek, a Panaszziak és a Tordaiak is.

1470-ben történt ugyanis, hogy Tordai András fia Benedek számos környékbeli birtokkal együtt Szentdienes pusztát is megvásárolta az azt kézben tartó Földesi György faitól: Mihálytól és Ambrustól – akikről nem tudni, hogyan és mikor jutottak hozzá a faluhoz –, valamint utóbbi két fiától, Imrétől és Márktól. Ekkorra azonban a falu már elnéptelenedett, hiszen egyszerűen pusztaként (*predium*) említették.⁶⁵⁰

1477-ben továbbra is prédiumnak nevezték, amikor a még kiskorú Tordai Zsigmond, az apja, Benedek által panaszi Pázmány Andrással Dejter, Bálintteleke, Szentdienes és Tenyőteleke kapcsán tett megegyezésnek ellentmondott.⁶⁵¹ Feltehetően ez a nem részletezett megállapodás juttatta Szentdienes egy részét

⁶⁴⁴ Jakubovich 1926. 299.; Módy 1981. 92.

⁶⁴⁵ Györffy 1963–1984. I. 667.; DL 37180.; Anjou VI. 137. sz.; Gulyás 2021. 179.

⁶⁴⁶ DL 38143.; Anjou VII. 322. sz.; DL 29041.

⁶⁴⁷ DL 41438.; Anjou XXXIII. 637. sz.; DL 29041.; Gulyás 2021. 182.

⁶⁴⁸ DL 29041.; DL 37180.; Anjou XLVIII. 372. sz.; DL 37180.; Anjou XLIX. 126. sz.; DL 69947.; Anjou X. 252. sz.; Anjou XLIX. 520. sz.; DL 37180.; Anjou XLIX. 560. sz.

⁶⁴⁹ Módy 1981. 108.

⁶⁵⁰ „in prediis Zenthdienes, Tenewteleke...” DL 26627.

⁶⁵¹ DL 28316.

a Panaszi családnak. A következő évben, 1478-ban azonban egy gyilkossági ügy kapcsán került elő a falu egy oklevélben. Eszerint panaszi Pázmány András Kis Simon nevű, Szentdienesen lakó jobbágyát Tordai András két jobbágya, a korábban szintén meggyilkolt bolcsi Csonka Vince fiai bosszúból megölték.⁶⁵² Az oklevél alapján egyrészt a Panaszinak valóban volt szentdienesi jobbágytelkük, másrészt, ez esetben a falu ekkor éppen még sem lehetett teljes mértékben lakatlan. Ugyan nem lehet tudni, hogy mennyire egyértelmű ez az információ Szentdienes prédiüm avagy falu mivoltára nézve, de úgy tűnik, hogy ha lakott hely volt is, teljesen jelentéktelenné vált a 15. század végére. A középkor folyamán több említés nem is maradt fenn róla, feltehetően továbbra sem népesült be komolyabb mértékben.

A déli part utolsó olyan, még nem tárgyalt települése, amely a mai Berettyóújfalu közigazgatási határain belül feküdt egykor, Kórógy volt, melynek első, közvetett említése 1323-ból datálható, amikor egy ügyben eskütársként szereplő Kórógyi Huck testvéréről, Domokosról ejtettek szót.⁶⁵³ 1342-ben hasonlóképpen, az említett Kórógyi Domokos fiát, Miklóst nevezte meg egy oklevél, szintén eskütársként, minden bizonnyal ő volt az, akinek Ugod fia László 1364-ben megpróbálta bolcshidai részeit eladni, mint láthattuk, sikertelenül.⁶⁵⁴ 1464-ben a palocsai és szombattelekei részekért folyó perben is feltűnik egy helyi nemes szomszédként, bizonyos Kórógyi János, aki Sápon élt.⁶⁵⁵

A település urai a középkor végéig tehát a kisenemesi szinten álló Kórógyi család tagjai voltak, akik nem tévesztendőek össze az országos méltóságok sorát adó, szlavóniai Kórógyiakkal.⁶⁵⁶ A birtokosokra nézve már a 14. századtól kezdődően is van egy-két szórványadatunk, ugyanakkor magáról a faluról, Kórógyról egészen a 15. század második feléig semmilyen érdemi információval nem rendelkezünk. A középkor végére a helyi nemesek kizárólagos birtoklása, nem tudni mikor, de már egyértelműen megszűnt. Elsőként a Földesiek szereztek itt birtokrészt, majd

⁶⁵² DL 26637.

⁶⁵³ DF 275797.; Anjou VII. 459. sz.

⁶⁵⁴ Anjou XXVI. 265. sz.; DL 29041.; DL 37180.; Anjou XLVIII. 372. sz.

⁶⁵⁵ DL 15998.

⁶⁵⁶ Utóbbiakra: Engel 2001b. Kórógyi. A bihari Kórógyiak a felsorolt adatok mellett is előkerülnek olykor különféle ügyekben szomszédként, vagy tanúként, esetleg királyi emberként. DL 30434. (1435); DL 16650. (1468); DL 17320. (1472); DL 26640. (1479); DL 32514. (1493).

Őket többen is követték a környékbeli nemesi családok közül. Konkrétan 1460-ban esik szó legelőször magáról a településről a forrásokban, amikor megtudjuk, hogy Földesi Török Mihálynak ekkor birtokrésze volt itt, amelyet 14 forintért adott zálogba Pályi Lászlónak.⁶⁵⁷ Pályi Lászlónál nem volt sokat a porció, de a Földesiek sem tudták visszaváltani azt. 1469-ben Pályi szintén 14 forintért zálogosította tovább Kórógy érintett részét – valójában egy lakatlan jobbágytelekről volt szó csupán – Tordai Andrásnak, azzal a feltétellel, hogy azt a Földesiek bármikor visszaválthatják tőle.⁶⁵⁸ Ez azonban nem történt meg, és 1478-ban Tordai végül megvásárolta azt a váradi káptalan színe előtt a néhai Földesi Mihály fiától, Jóbtól 24 aranyforintért.⁶⁵⁹ A régióban intenzíven terjeszkedő Tordaiak ezt követően megszilárdították és feltételezhetően növelték is itteni befolyásukat: tudjuk, hogy három évtizeddel később is kezükben volt Kórógy egy része. 1507-ben Tordai Benedek és fia Zsigmond bírta például a falu Csató-szigete nevű darabját, amelyet ebben az évben Zsákai Simon próbált tőlük erőszakkal elfoglalni.⁶⁶⁰ 1497-re a Tordaiak mellett a Dancsházi Dancsok is megjelentek Kórógy részirtokában, amit állításuk szerint régtől és jogszerűen birtokoltak, s azt 10 forintért Kórógyi Tamásnak adták zálogba egészen a visszaváltásig.⁶⁶¹

Össességében – akár csak az egész régióban – itt is részirtokosok rendelkezettek kisebb-nagyobb birtokszelletekkel, a középkor végére pedig a Kórógyiaké mellett még két másik birtokrész is kialakult. A település belső viszonyairól, fejlettségéről, népességszámáról azonban a legminimálisabb ismeretekkel sem rendelkezünk.

Ha össze akarjuk foglalni a fentieket, a déli parton a tatárjárás látványosan átrendezte a településhálózat súlypontjait. Szomajom vezető szerepét a 14. századra Bolcsida vette át, s ezeken kívül még Szentmárton tudott komolyabb jelentőségre szert tenni. Szintén fennmaradt a középkor végéig Kórógy, amelyről viszont csak nagyon keveset tudunk. A korai alapítások közül Nyék már a mongol támadás következtében végleg elpusztult, Újlak és Szentdienes pedig a 15. század

⁶⁵⁷ DL 26617.

⁶⁵⁸ DL 26626.

⁶⁵⁹ DL 30474.

⁶⁶⁰ DL 26669.

⁶⁶¹ DL 30491.

közepére vált nagyrészt lakatlanná. A pusztásodás jelensége tehát az északi part-hoz hasonlóan meghatározó elem volt a terület településtörténetében.

Ami a kora újkori helyzetet illeti, az északi parton megfigyelhető 16. századi településkonzentráció a déli partvidéken is kimutatható ebben a korszakban. A legmeglepőbb fejlemény a középkor végén még prosperáló Bolshida drasztikus népességbeli hanyatlása volt, hiszen az 1552. évi összeírás alapján az egyedüli birtokos Tordai Péter itt már csak 7 lakott jobbágyportát és 2, szegénysége miatt adómentes jobbágycsaládot tudhatott magáénak. Feltehető, hogy az átkelőhely funkcióval rendelkező falu a háborús időszakot az állandó seregmozgások miatt jobban megszenvedhette, mint a többi, kevésbé frekvenciált fekvésű lakott hely. Bolshidán kívül mindössze három további település létezéséről van információnk a területről, melyek kizárólagosan a Pázmányok birtokában voltak. Szentmártonban és a jelek szerint hozzá tartozó, újonnan benépesülő Újlakon összesen 17 jobbágyportát találunk, míg Szomajomban 19 lakott jobbágytelket és 4 adómentes jobbágycsaládot. A déli parton tehát Szomajom vált ekkorra a legfontosabb jobbágyfaluvá.⁶⁶²

⁶⁶² Maksay 1990. 200., 228., 230.

V.

A TERÜLET ÚTHÁLÓZATA ÉS SZEREPE A REGIONÁLIS ÉS TÁVOLSÁGI KERESKEDELM RENDSZERBEN

Ha volt olyan tényező, amely a mai Berettyóújfalu területén fekvő középkori falvak némelyikének gazdasági jelentőséget biztosított, az itt is egyértelműen a közlekedési és az ezzel is összefüggésben álló kereskedelmi szerep lehetett. A településhálózat szövetét már a középkorban is az utak alkották, amelyek az egyes helységek összekötésével fenntartották a közöttük fennálló gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatokat. A lakott helyek közötti közlekedés lehetőségeit, az utak nyomvonalát azonban főként a természetföldrajzi feltételek sora befolyásolta még ebben az időszakban, az utazók ugyanis kénytelenek voltak útjuk során a terepviszonyok sajátosságaihoz alkalmazkodni.

A síkvidékeken, mint amilyen a vizsgált terület is, a folyószabályozások korszaka előtt a közlekedés legfontosabb akadályát a vizek jelentették: alapvetően meghatározták azt, hogy a kereskedelmi útvonalak hol húzódnak két pont között a földrajzi térben. Az Alföld esetében ez a sajátosság a 19. századig igen jól megfigyelhető, hiszen a régió egy tekintélyes hányada állandó jelleggel, további nagy része pedig az év bizonyos időszakaiban tartósan víz alatt volt. Így az utak vonalvezetése az ilyen területeken minden esetben a stabil szárazulatokat követte, amelyek magasabb vízállás idején is biztosították a közlekedés lehetőségét. Ezek az útvonalak pedig generációról generációra folyamatosan használatban voltak, így végül megszilárdult a nyomvonaluk.

A másik nehézséget a folyóvizeken történő átkelés jelentette. Amíg az ember nem avatkozott be mesterséges módon a vízfolyások medrének és partszakaszának alakításába, addig az egyik partról a másikra történő átjutás sem volt mindig egyszerű. A folyók partvidéke ugyanis nem mindenhol volt alkalmas arra, hogy ott vízre szálljanak, révet hozzanak létre, s ugyanígy, hidakat sem lehetett bárhová építeni. Ha azonban a feltételek megfeleltek, olykor előfordult, hogy a települések is kifejezetten ilyen helyeken jöttek létre, mint az Bolcshida esetében is történt. Ezek az alkalmas partszakaszok ráadásul igen nagy értéket képviseltek, hiszen az átkelőhely birtokosa az utazóktól közlekedési vámot szedhetett, ami biztos jövedelmi forrásul szolgált.⁶⁶³

A nagyobb, szélesebb vízfolyásokon a földesurak réveket létesítettek a két part között, hajóval biztosítva az átjárást, a kisebb vizeken ugyanakkor, ha lehetséges volt, hidakat építettek, amelyek szekéren is lehetővé tették az ezeken való áthaladást. Ha a folyóvíz nem volt jelentős mélységű, sebességű és szélességű, akkor gázlókön kelhettek át rajta.⁶⁶⁴ A vámért cserében ugyanakkor az átkelőhely tulajdonosa köteles volt biztosítani a közlekedés feltételeit is: ügyelnie kellett a rév partszakaszának rendben tartására, a híd biztonságos használhatóságára, illetve arra, hogy a gázló megközelíthető és átjárható legyen.⁶⁶⁵

A fentiekben már láthattuk, hogy a vízviszonyok a mai Berettyóújfalu területén belül is kiemelt szerepet játszottak a termelés, a megtelepedés és a közlekedési útvonalak nyomvonalának alakulásában. A mai város közigazgatási határának peremétől, azaz Bakonszegtől nyugatra, a szinte egészen a Tiszáig húzódó, hatalmas területű Nagy-Sárrét terült el, ami komolyan korlátozta a Debrecen felé közlekedő utazók közlekedési lehetőségeit. Mivel a Berettyó, a Sebes-Körös, és más, kisebb vízfolyások által táplált mocsárvilág észak-dél irányban szinte járhatatlan volt a korban, a teherrel közlekedő utazó a Sárrétet kikerülve, alacsonyabb vízálás mellett olykor átvágva rajta csak a vízivilág keleti peremén lévő Bakonszegtől keletre, Bolcshidánál tudott állandó hídon átkelni a folyón és tovább közlekedni Debrecen irányába. Itt ugyanis a szövevényes ágakat alkotó Berettyó már elég keskeny volt ahhoz, hogy hidat lehessen rajta verni, s így mindkét part hídfőjénél szilárd talajon tudták folytatni útjukat az utazók.

⁶⁶³ Weisz 2013. 13–14.

⁶⁶⁴ Összefoglalóan az átkelőhelyek típusaira: Szilágyi 2014. 186–196.

⁶⁶⁵ Gulyás 2014b. 31–32.

De merre haladtak vajon a folyó mentén, a hídon átkelő kereskedők, és hogyan illeszkedtek ezek az utak a régió közlekedési rendszerébe? Milyen adatok segítségével lehet ezt a kérdést vizsgálat alá venni? Ha a középkori út- és közlekedési viszonyokat akarjuk rekonstruálni, azt csak több típusú és egymást kiegészítő forrás együttes felhasználásával és elemzésével tehetjük meg, de a siker ez esetben sem mindig garantált.⁶⁶⁶

Fontos szerepet játszanak a vizsgálat során a korszakban keletkezett írott források, főleg azok az oklevelek, amelyekben a középkori földrajzi, topográfiai viszonyokat ismertetik valamilyen okból. Ezek legklasszikusabb típusát a különféle birtokjogi témájú oklevelek alkotják. Két birtok térbeli elhatárolása során írásba foglalt részletes határjárások, az ingatlanforgalom kapcsán írásban rögzített birtokhatár-leírások, illetve a nemzeti birtokok precíz felosztásáról szóló oklevelek számos alkalommal tartalmaznak ilyen információkat. Ennek oka az, hogy az utakat, mint viszonylag stabil jelenségeket, igen gyakran használták a korban földrajzi viszonyítási pontként a birtokok topográfiájának rögzítése során, sőt, számos esetben ezek egyenesen birtokhatárként is funkcionáltak. Az írott források között meg kell továbbá említeni az úgynevezett hatalmaskodásokkal kapcsolatosan keletkezett okleveleket is. A korban ugyanis tömeges jelenség volt a jobbágyok (és sokszor mások) erőszakos módon történő kifosztása, elhurcolása, meggyilkolása, amelyekből hosszú perek keletkeztek. Ezen jogtalan cselekmények egyik klasszikus példája az úton lévő paraszt megtámadásának esete,⁶⁶⁷ amikor éppen két település között közlekedett kereskedelmi, vagy másféle céllal. Mivel a cselekményeket a per során részletesen rögzítették, ezekben is számos adatot lehet találni a közlekedési viszonyokra nézve. Végül, de nem utolsósorban, a leghasználhatóbb írott forrásoknak azok bizonyulnak, amelyek kifejezetten a kereskedelemmel és az úthálózattal kapcsolatosan keletkeztek. Berettyóújfalu területéről is fennmaradtak ilyen iratok, itt elég csak a Tordaiak és Pályiak között 1470-ben a vámszedés miatt folyó viszályban létrejött megállapodásra, vagy az 1520-ban zajló királyi vámvizsgálatra gondolni.⁶⁶⁸

⁶⁶⁶ Szilágyi 2014. 18–52.

⁶⁶⁷ Tringli 2020. 259–264.

⁶⁶⁸ DL 30469. és 23348.; Iványi 1905.; Weisz 2013. 91.

A másik fontos forráscsoportot a kéziratos térképek jelentik. Az újkorban készített országos katonai és más célú topográfiai felméréseken, valamint a 19. század közepétől készített kataszteri térképeken nem csak lokális, hanem regionális szinten is jól látszanak a településeket összekötő utak, amelyek futása eddigi ismereteink szerint a folyószabályozás korszakáig, azaz a 19. századig többé-kevésbé megegyezik a középkor végi állapotokkal.⁶⁶⁹ Ami a kisebb területeket, birtoktömböket ábrázoló 18–19. századi, lokális vonatkozású kéziratoss térképeket illeti, ezek pedig sok esetben nyújtanak további segítséget a kutatók számára, hogy a különféle, nagyobb felmérésekből már ismert utaknak az egyes birtoktömbökön belüli elhelyezkedését pontosítsák. Mint azt láttuk, szerencsés módon Berettyóújfalu területére nézve igen nagy számban állnak rendelkezésre az ilyen felmérések.

A harmadik nagy forráscsoportot a régészettudomány eredményei szállítják a kutatóknak. Ha pusztán technikai oldalról közelítjük meg a kérdést, a középkori utaknak hazánkban többféle típusa ismert, s ezek között olyanok is vannak, amelyeket mesterséges módon hoztak létre, azaz építettek, feltöltöttek, szilárdítottak, javítottak – igaz, az Alföldön ezek nem voltak elterjedve. Az ilyen emberi beavatkozásokat pedig a táj szerencsés esetben tartósan is képes volt megőrizni. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a tájrégészet segítségével meghatározható az utak elhelyezkedése, s optimális esetben pedig, amennyiben épített útról van szó, ásás során akár fel is tárható és vizsgálható is az út szerkezete.⁶⁷⁰ Az általunk érintett területen azonban ezt a forráscsoportot nem lehet felhasználni, ami részben a térség elégtelen régészeti kutatottságából következik, másrészt pedig a táj változékonyságából fakad. Esetünkben egy intenzíven vízjárta, létrejövő majd megszűnő, időszakosan vízzel telített, olykor állandósuló folyómedrekkel szabdalalt területről van szó, amelynek következtében ezek az archaeológiai nyomok eleve kevesebb eséllyel maradtak csak fenn és kerültek elő.

A terület úthálózatára nézve valóban részletes, forrásszintű kutatás még nem történt, csupán Dankó Imre, majd Mesterházy Károly vázolták fel – mindketten nagyon tömören – az ezzel kapcsolatos elképzelésüket, melynek során utóbbi

⁶⁶⁹ A témára további, a térképek középkori forrásértékét alátámasztó szakirodalommal ld. Szilágyi 2014. 26–27.

⁶⁷⁰ A kérdést nagyon részletesen és sokoldalúan elemzi Szilágyi Magdolna a már hivatkozott monográfiájában. Szilágyi 2014.

nagyrészt Győrffy munkásságára épített.⁶⁷¹ Őket megelőzően Iványi Béla érintette még a kérdést a sokat említett 1520. évi vámvizsgálat adatai alapján, amikor megpróbálta ennek segítségével rekonstruálni a megye kereskedelmi útvonalait.⁶⁷² Nagy vonalakban foglalkozott csak a témával Kubinyi András és Blazovich László, amikor monográfiáikban az Alföld közlekedési rendszerét próbálták meg térképen felrajzolni, többé-kevésbé hasonló eredménnyel, s ennek kapcsán itt is felfestették a legfontosabb kereskedelmi utakat.⁶⁷³ A két legkiemelkedőbb közlekedési célpont a tágabb régióban Várad és Debrecen voltak, a legtöbb út a két közeli, komoly jelentőségű központba futó útvonalakhoz igazodott. A másik jellegzetesség, hogy az utak szövevényes futásuk során alapvetően több észak-déli és szintén több, hozzávetőlegesen keleti-nyugati irányú kereskedelmi útvonalat rajzoltak ki a területen, amelyek egyes ágai – nyilvánvalóan az átkelőhely miatt – éppen a mai Berettyóújfalu területén metszették egymást.

Ha valaki nyugatról, Budáról vagy éppen Pestről akart Váradra vagy Debrecenbe jutni, azt csak úgy tehetette meg, ha a szinte járhatatlan Nagy-Sárrétet északról vagy délről megkerüli. Amennyiben Debrecenbe vitt az utazó útja, viszonylag egyszerű volt a helyzet: Cegléd után Szolnoknál kellett átkelnie a Tiszán, ahol a Sárrétet északról kikerülve, annak újszállási nyúlványán áthaladva Fegyverneken, Újszálláson, Karcagon, Nádudvaron és Szoboszlón keresztül juthatott el a városba.

Ha azonban Váradnak akart haladni, két lehetősége volt. A hosszabb út szintén erre vezetett egy darabig, azonban Karcag után nem Nádudvarnak és ezen keresztül Debrecennek, hanem Ladánynak (a mai Püspökladánynak) fordulva, a Sárrét északkeleti határvidéke mentén délkeleti irányba haladva ért el a Berettyóhoz, ahol a bolcsuidai hídon átkelve folytathatta útját a püspöki székhely felé.

A másik, gyorsabb és rövidebb út Cegléd-től már nem ezen a nyomvonalon ment tovább, hanem attól délkeleti irányban. Az utazó ebben az esetben Szolnoktól délre kelt át a széles, összefüggő vízfelületet alkotó Tiszán, egy, a szolnoknál feltehetően még forgalmasabb és fontosabb átkelőhelyen. Ennek jobbparti települése Várkony volt, míg a folyó keleti oldalán Varsány mezővárosnál szállt az utazó partra. Varsánytól eztán viszonylag száraz részeken keletre haladva Túr,

⁶⁷¹ Dankó 1979., főként 9–16.; Mesterházy 1981. 74.

⁶⁷² Iványi 1905.

⁶⁷³ Kubinyi 2000a. 1. melléklet; Blazovich 2002. 268. oldal térképe.

vagy Nagytúr mezővárosba (a mai Mezőtúrba) érkezett, amely a Berettyó nyugati partján helyezkedett el, északra attól a ponttól, ahol a folyó a Nagy-Körösbe torkollik. Az utazó ezzel eljutott a Sárrét nyugati kapujához. A Berettyón történő átkelés után az útvonal egy olyan területen haladt át, ahol az északon keszkekuszán kanyargó Berettyó, míg délen a még kanyargósabb Nagy-Körös medrei szinte csak néhány kilométer távolságra voltak egymástól. A két folyó közötti részen volt az egyetlen lehetséges száraz közlekedési lehetőség, amelyen át az út Gyomára vezetett. Erről a környékről három irányban lehetett továbbhaladni. Egyrészt, a legfontosabb és legforgalmasabb főútvonalon Endrődnél átkelve a Nagy-Körösön, délkelet felé Békésre, majd Gyulára és ezeken át végül a dél-erdélyi területekre, valamint a Temesvidékre lehetett eljutni.

Várad és Debrecen felé további két útvonal indult ki innen. Bizonyosan csak a szárazabb időszakokban, amikor a Sárrét is alacsony vízállást produkált, így pedig könnyebben járható volt, egy szinte lakatlan, lápos területen végighaladva északkeletre, Ványának (a mai Dévaványának) is lehetett fordulni a túri rév elhagyása után, amelyen keresztül, átkelve a Sárréten, Szeghalomba vezetett az út, onnan pedig az általunk vizsgált területre.

Ennél azonban szárazabb, állandóbb, s így forgalmasabb lehetett az az útvonal, amely Gyomárról kiágazva először keletnek haladt a Nagy-Körös, majd a Sebes-Körös északi partján, majd lassan északkeletre fordult, Várad és Debrecen felé. Ez esetben az utazó Nadányon (a mai Körösladány, amely a területünkön is birtokos Nadányiak fészke volt), Szeghalmon és Gyarmaton (a mai Füzesgyarmat) keresztül jutott el Berettyóújfalu általunk vizsgált területére. Mint az 1520. évi vámvizsgálatból kiderül, Szeghalomból nem csak Gyarmat érintésével lehetett továbbmenni, hanem annak elkerülésével Csökmőn keresztül is, ahol egy nagy éren kellett átmenni. Itt törvényes vámot szedtek a vámokat meglátogató vizsgálobizottság szerint.⁶⁷⁴

Volt egy másik ága is ennek az útnak Várad felé, ugyanis Nadánytól keleti irányban a Sebes-Körös déli partján is vezetett egy, a Kis-Sárréten átvágó útvonal a püspöki székhelyre, amely Vésztőn, Ugrán és Körösszegen haladt keresztül, de ez sem volt rövidebb annál, mintha a Berettyó-part felé fordult volna az utazó.

⁶⁷⁴ Iványi 1905. 89.

Ezeket a nyugatról érkező és keletre futó közlekedési csatornákat, egy északi-déli útvonal-csoport metszette a bolcsi részeknél és Várad környékén. Az összes közül az volt a legfontosabb, amely déli irányból érkezett. s amelyen Temesvár, Lippa, Radna vidékéről (és utóbbiakon keresztül egész Dél-Erdélyből) lehetett többek között Aradon át Debrecen felé haladni. Ennek forgalmasabb, de hosszabb ága a Körös-vidék vizenyős területeit keletről kerülte meg, Köleséren és Cséffán át Várad irányába futván. Volt azonban egy rövidebb útvonal is, amely Simánd környékén ágazott le erről, és északi irányba, Gyulára (a Fehér-Körös átkelőhelyére), majd Békésre (a Fekete-Körös révjére) vitt. Innen akár a túri Berettyó-révet is útba lehetett venni az ország közepe felé, északnyugatra haladva, de ha északra fordult az ember, akkor a Kis- és a Nagy-Sárrét határvidékén végigvonulva, Nadányon keresztül a fent már ismertetett útvonalon jutott el Szeghalomra, ahol átkelt a Sebes-Körösön és ment tovább a bolcsi hídhöz.

A régióban Várad és Debrecen is kiemelkedő közlekedési csomópont szerepet játszott. Akárhonnan is érkezett az ember, Várad jelentette az összeköttetést részben Erdéllyel (többek között Kolozsvárral, valamint Belényesen és Déván át Dél-Erdéllyel), részben pedig a szatmári bányavidékkel. Debrecenből Károlyon át Szatmárba, Nyírbátoron át a máramarosi sóvidékre, vagy Munkácsra, illetve azon is túl az orosz területekre lehetett eljutni. A legfontosabb útvonalak azonban északnyugatra és északra futottak innen, amelyeken Löknél vagy Tokajnál átkelve a Tiszán Kassa és a Szepesség, végül pedig Lengyelország felé lehetett utazni.

A fentieket összefoglalva, Bolcshida és környéke jelentőségét többek között az adta, hogy a Berettyó és a Körösök által határolt vizenyős területen keresztül itt vezetett át a legrövidebb út mind az észak-déli, mind pedig a kelet-nyugati irányú kereskedelmi tengelyeken Debrecen és Várad felé. A falu és a híd fekvése közlekedési szempontból tehát kítűnő volt. Ha észak-déli irányban szekerezett az utazó, a két Sárrét közötti területen csak itt haladhatott át. Ha nyugat-keleti irányban közlekedett valaki, a Nagy-Sárrétet északról vagy délről megkerülve minden esetben ide lyukadt ki. És mivel itt volt az első híd is az összefüggő vízvilágtól keletre, szekérral is csak itt tudott elsőként átkelni a Berettyón.

Ez a kiváltságolt közlekedési szerep nagyon hasonlít egyébként a tágabb régióban fekvő Nyírbátor helyzetéhez. Az analógiaként szolgáló Bátor ugyanúgy egy lápvidék mellett feküdt, mint Bolcshida: tőle közvetlenül keletre a kisebb területű,

de szintén járhatatlan, a Kraszna vize által táplált Ecsedi-láp terület el. Ha Debrecen és Szatmár között haladt az utazó, ugyanígy meg kellett kerülnie valamelyik irányból a lápvidéket, mint jelen esetben, mely során át kellett mennie Bátoron is. Ez pedig fontos közlekedési csomópont-szerepet, élénk kereskedelmi forgalmat és országos vásártartó jogot eredményezett a batori lakosság számára.⁶⁷⁵

Hogyan futottak ezek a regionális jelentőségű kereskedelmi utak a vizsgált területen belül? A déli parton tehát Szeghalomban összefutva és onnan továbbhaladva ért a területre a tiszai révektől érkező nyugati, valamint a Gyula felől jövő déli útvonal. Ez Gyarmattól minden bizonnyal Darvas, Zsáka és Furta érintésével jutott el Szomajomba. Furtáról bizonyosan volt egy leágazása is ennek az útnak északkeleti irányban, közvetlenül Bolcs hida felé, mert ha nem lett volna, nem kellett volna kötelezővé tenni 1470-ben, hogy Várad felé közlekedve ejtsék útba az utazók Szomajomot is. Hogy valóban Szomajom volt az út fontos állomása, onnan is tudjuk, hogy az 1470-ben a Pályiak és Tordaiak között megkötött kereskedelmi egyezmény is úgy írja le, hogy a Tisza felől érkező és Váradra haladó utazók Szomajomon voltak kötelesek keresztülmenni (azaz nem kerülhették ki Bolcs felé fordulva).⁶⁷⁶

Szomajomnál az út szétágazott. Innen az egyik ága észak felé, azaz a 14. századra elnéptelenedő Nyéken keresztül haladt a bolcsi híd irányába. Másik ága Szomajomtól keletre ment tovább Peterden és a szintén vámszedőhely Keresztesen és Ártándon át Váradra. A leírás szerint ezt azok az utazók voltak kötelesek igénybe venni, akik a Bihar mezővárostól nyugatra eső részeken éltek.⁶⁷⁷ Akár északra, akár délre ment valaki Szomajomból, át kellett kelnie az Ölyvös-éren, amit, ahogyan azt fentebb már kifejtettük, a középkor egyes időszakaiban hídon tehetett meg, a középkor végén viszont már gázló volt csak itt, ezért elvileg vámot sem szedhettek volna az átkelésért, még ha a földesurak meg is próbálkoztak ezzel.⁶⁷⁸

⁶⁷⁵ Gulyás 2020b. 5–7.

⁶⁷⁶ DL 30469.

⁶⁷⁷ DL 30469. 1470. augusztus 12.; Mesterházy 1981. 74.; Módy 1981. 108. Az, hogy Ártándon vezetett keresztül az útvonal (ahogyan a mai főút is) abból is látszik, hogy egy Bolcsról Váradra tartó jobbágyot 1487-ben itt fosztottak ki. DL 28336.

⁶⁷⁸ A szárazföldi utakon szedett „száraz” vámokat, vagy a folyókon fel- vagy lehajózóktól szedett vízi vámokat már korábban is tiltották. Ha a földesúr nem járult hozzá például egy híddal vagy legalább egy töltéssel a vízen való átkeléshez, akkor szintén nem lehetett vámot szedni. Maga az 1520. évi vámvizsgálat is az ilyen törvénytelen vámok kiszűrését szolgálta. Iványi 1905. 81.

Szintén Szomajomnál volt emellett egy további, déli leágazás is (Mező)Sas és Körösszeg, s azon keresztül szintén a püspöki székhely irányába. Ezt onnan is tudjuk, hogy 1493-ban egy hatalmaskodás során a panasz szerint a (Szomajomból) Sasra, majd Körösszegre vezető, *Erdwlvvth* nevű úton, amely mindig is szabad út volt, a közlekedőket rendszeresen zaklatták.⁶⁷⁹

Közvetlenül a Berettyó déli partján is futott egy útvonal, az imént említett országúttal párhuzamosan, attól északra. Bolshidától nyugatra a part mentén a túlparti Bakonszegre lehetett eljutni a déli parti Szentdienesen és Kórógyon keresztülhaladva, majd feltehetően Szentadorján és Aka környékén lehetett átkelni a Berettyón és továbbmenni Kovácsi felé, ahol ezek szerint egy rév is lehetett, ami azonban az 1470-ben kötött megállapodás értelmében törvénytelen volt, hiszen ekkor előírták, hogy mindenkinek, aki Bolcsból nyugatra megy, a bolcsi hídon keresztül kell közlekednie.⁶⁸⁰

A déli partmenti út a bolcsi hídtól keletre is folytatódott. Úgy tűnik, hogy ez a szomajomi útvonallal párhuzamos volt, és a kereskedelmi megállapodás értelmében a Bihar mezővároson túlról érkezők használták. Ez gyakorlatilag a Várad felé menő közlekedési csatornának volt egy északabbi ága, amely Bolshidától keletre, Szentmártonon, Újlakon, Guszáron és Váncsodon, majd a Bojttól északra lévő Kékesen (más néven Úzházán),⁶⁸¹ a törvényes vámszedőhelyként számon tartott Kerekin keresztül Bihar mezőváros felé futott.⁶⁸²

⁶⁷⁹ DL 32514. „*universos viatores qui per viam Erdwlv vth vocatam tandem ad possessionem Sas inde ad Kereszthzeg semper tuta et libera univrsis viatoribus fuerit*”. Az „*Erdwlvvth*” (Erdőlőút~Erdőlőút) kifejezés minden bizonnyal az ’erdőélés’ szóra mehet vissza, amely az erdei haszonvételek (favágás, szénégetés, sertésmakkoltatás, stb.) művelésére utalt.

⁶⁸⁰ DL 30479.; Mesterházy 1981. 74.

⁶⁸¹ Jakó 1940. 66., 277.; Maksay 1990. 198. Bihar megye térképe.; DL 30469. 1470. augusztus 12.; Mesterházy 1981. 74.; Módy 1981. 108. A Mesterházy által említett Bojt az oklevélben nem szerepel, az egyértelműen Kékes possessiot említi csak meg. Korábban volt róla szó, hogy a kékesi hídát 1520-ban a három bolcsi híddal együtt említik, holott nagy távolságra volt azoktól. DL 23348.; Iványi 1905. 126. Ennek oka feltehetően az lehet, hogy mind a négy (azaz a 3 bolcsi és egy kékesi) híd a Tordaiak kezében volt, így a forrás szerzője a közös birtokos alapján azokat összevonta a felsorolásában. Azt is tudjuk, hogy a kékesi (vagy úzházi) hídát a Tordaiak mikor szerezték meg. 1470-ben ugyanis egy oklevél szerint Borsi Mihály özvegye, Lucia adta zálogba az akkora már bizonyosan néptelen prédiomot Tordai Andrásnak, Hencidai Bacsó Miklósnak és Bojti Frank fia Péternek 200 aranyforintért, minden tartozékával és a Kis-Körösön álló malomhellyel együtt. DL 16967.

⁶⁸² Biharban vámot szedtek az utazóktól, de 1520-ban kiderült, hogy szárazvámot, így pedig az nem volt jogszerű. A Kerekiben a Kis-Körösön átvélő híd vámját rendszerben valónak találták ugyanakkor. Iványi 1905. 85., 87.

Eleinte még Bojtnál is működött vámszedőhely a Kis-Körösön, amire egy 1348-ban íródott oklevél a bizonyíték. Eszerint pedig az 1340-es évek közepéig a Bojton áthaladó úton volt a hivatalos vámszedőhely, amit Debreceni Dózsa nádor fiai tettek tönkre azért, hogy az arra utazó kereskedőket a közeli kékesi útra kényszerítették, ahol a birtok határain belül maguk is egy hidat építettek vámszedés céljából. 1348-ban a bojti hidat újjáépítették, a kékesit pedig kizárólag a falu jobbágyai használták csak a továbbiakban.⁶⁸³

Úgy látszik azonban, hogy a 15. századra már egyértelműen újra Kékesen ment keresztül ez az útvonal egészen Biharig, onnan pedig vagy a Szilágyság vagy a közeli Várad, és azon túl Erdély felé vitt tovább. Habár korábban már beszéltünk arról, hogy Újlaknál is volt egy átkelőhely a Berettyón az északi parti Szentpéterszeg irányába,⁶⁸⁴ az 1470. évi oklevél megtiltotta, hogy Szentmárton és Guszár között – azaz a fentiek értelmében valóban Újlaknál – az utazók átkeljenek a folyón, ezt az útvonalat is hamissá nyilvánítva. Ami bizonyos, hogy az 1520. évi vámvizsgálat során már nem említették meg az újlaki vámot, sem mint törvényest, sem mint törvénytelent, azaz feltehetően valóban sikerült az érintett birtokosoknak ezt az átkelőhelyet kiiktatniuk a jogszerűen működő révek közül.⁶⁸⁵ A két, hamis úttal kapcsolatos kitétel egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy a területen csakis Bolcs hidánál lehessen átkelni a folyón, ezáltal monopóliumhelyzetet és vámbevételeket teremtve a híd birtokosainak.

Az összképhez az is hozzátartozik még, hogy a két párhuzamos déli parti utat észak-dél tájolású keresztutak is összekötötték, feltehetőleg Váncsod és Peterd, valamint Bojt és Ártánd között húzódtak ilyen útvonalak. Habár a bolcs hidai volt a legnyugatabbi híd a területen a Sárrét előterében, a Berettyón keletre haladva több ilyen is találunk. A környéken Gáborjánban⁶⁸⁶ volt a következő híd és töltés a Sebes-Körösöt a Berettyóval összekötő Kis-Körösön és a Berettyón is (a vám ekkor itt Szapolyai Jánosé volt), valamint Hencidán is állt egy nagy híd a Berettyón (itt Dolhai Kálmán és Bajomi János bírták a vámbevételt), amelyeket az 1520-ban

⁶⁸³ DL 76905. 1348. október 25.; Zichy II. 237. sz.; Anjou XXXII. 712. sz.; Jakó 1940. 216.

⁶⁸⁴ „*tributisque in Rakaz et Bolch ac vado in Wylak*” DL 38315.; Weisz 2013. 91.

⁶⁸⁵ DL 23348.; Iványi 1905.

⁶⁸⁶ Hídvámját már 1291-ben említették. Weisz 2016. 164–165.

történő vámvizsgálat során szintén törvényesnek ismertek el.⁶⁸⁷ Ezeknek azonban leginkább a Várad és Debrecen közötti forgalomban lehetett jelentősége, mivel a délről és nyugatról – azaz mindkét esetben Szeghalom felől – érkezők számára Debrecen felé az ezeken történő átkelés jelentős kerülőt jelentett volna, így az ezen az útvonalon közlekedő utazók egyértelműen a bolcshidai hidat részesítették előnyben.

A déli irányból a Berettyón át északra, Debrecen felé haladó útvonal volt a másik fontos közlekedési csatorna a területen, amely a déli és északi parti települések között is összeköttetést teremtett. Ez az út, miután a bolcsi Berettyó-hídon (vagy egészen pontosan: hidakon) átkelt, Újfaluba ért, ahol az észak-déli tájolású főútcán, a Szent Miklós templom mellett elhaladva futott tovább északra. Innen Debrecenig Tépe, Derecske mezőváros,⁶⁸⁸ Sáránd, Mikepércs érintésével jutott el Debrecenbe, ahonnan – ahogy azt már számba vettük – több irányban lehetett továbbhaladni, többek között a lengyel és az orosz területek felé is.⁶⁸⁹

Az imént leírt útvonal fontos szerepet játszott a két környékbeli központ, azaz Várad és Debrecen közötti kereskedelmi forgalomban is, amelynek egyik, hosszabb ága éppen Bolcshida érintésével futott. Ennél rövidebb és forgalmasabb lehetett azonban a két város közti közlekedésben az az út, amely Debrecen felől érkezve Derecskénél ágazott le keleti irányban Konyárnak, majd ott délre fordulva a gáborjáni vagy hencidai hídon kelt át a folyón és jutott el a már ismertetett útvonalon Váradra. Végezetül Bihar mezőváros érintésével is el lehetett jutni a püspöki székhelyről Debrecenbe: ez esetben az utazó Kismarján áthaladva Pocsaj mellett, Esztárnál kelt át összesen három hídon, melyek a Berettyón és az Éren álltak, majd Pályin (a mai Hosszúpályin), esetleg Bagoson (a mai Hajdúbagoson) keresztül jutott el Debrecenbe.⁶⁹⁰

⁶⁸⁷ Iványi 1905. 86., 89–90.; Török 2011. 37.

⁶⁸⁸ A főútnak a Tépe és Derecske közötti szakaszát 1465-ben a szentmiklósi határjárásban is megemlítik. „*prope viam que ducit de dicta Derechke ad dictam Thepe*”. DL 16151. Derecskén egyébként szárazvámot fizettettek az utazókkal, de az 1520-ban zajló megyei vámvizsgálatkor ezt törvénytelennek minősítették. Iványi 1905. 86.

⁶⁸⁹ Györffy 1963–1984. I. 582.; Mesterházy 1981. 74.

⁶⁹⁰ Ezeket az útvonalakat Iványi Béla is felveti. Iványi 1905. 101. 1520-ban az esztári hídvám törvényes volt. Iványi 1905. 90.

A Bolcshidáról Debrecenbe tartó főútvonalat Berettyóújfalu mai területén belül több, hozzávetőlegesen nyugat-kelet irányban tájolt útvonal metszette. Ezek közül az első az északi partra érvén közvetlenül a folyó mellett haladt végig. Ha a hídfőtől nyugatra indulunk és elhagyjuk Újfalu külsőségeit, akkor azt látjuk, hogy erre az útra voltak felfűzve a területen álló part menti kistelepülések, sorrendben: Bálintteleke, Dejter, Kovácsi, majd Berettyóújfalu közigazgatási területét elhagyva Bakonszeg és a többi, közvetlenül a Sárrét északi-északkeleti partvidékén fekvő falu, így többek között Torda, Rábé, Bajom és Udvari. Ha ezen az ellenkező irányban, azaz keletre kezdünk el utazni a hídtól a part mentén, akkor a területen a korban feltételezhető bonyolult vízhálózatot kerülgetve, azok ágain átkelve az Újfaluval szomszédos Herpályba jutunk, ahonnan az északi parton keleti irányban továbbhaladva Szentpéterszeg, Gáborján és Hencida érhető el.

A híd felől északi irányba közlekedve és beérve a településre, nyugat-keleti irányban volt egy út, amely az előzőnél is fontosabb és forgalmasabb volt. Ez, ahogyan fentebb már volt róla szó, a település déli fekvésű, a debreceni főútra merőleges keresztutcáját alkotta. Ennek az utcának a folytatása keletre – a Gácsát megkerülve – szintén Herpályba futott, míg nyugatra, majd északnyugatra a távoli Ladány (ma Püspökladány) mezővárosba lehetett eljutni rajta. Ezen az úton keresztül több falu is elérhető volt: sorrendben Szentkozmadamján, Kengyel, Andaháza és Szentdemeter, majd pedig a város mai közigazgatási határait elhagyva többek között Földes és Báránd érintésével érkezhettek meg az utazó Ladányba.

Újfaluból a felsorolt öt kifutó útvonal (a bolcsi, a nyugatra haladó part menti, a ladányi, a debreceni és a herpályi) mellett feltételezhetően egy hatodik országút is kiágazott, habár erre középkori adataink nincsenek. Az újkori térképeken, főleg Újfalu belterületének két, 1818–1821-es ábrázolásán⁶⁹¹ azonban jól látszik, hogy a debreceni főútról a település északi határán volt egy északkeleti irányú leágazás is Konyár irányában és semmi sem indokolja azt, hogy ne feltételezhessük ennek középkori létezését.

A környékről beszámoló oklevelek az északi parton már általunk említett főbb útvonalak mellett további, kevésbé jelentős utakról is tájékoztatnak, amelyek ezeket összekötötték. Kifejezetten sok adatunk van ilyenekre nézve a terület

⁶⁹¹ MNL OL S 16. No. 270.; Bmt 40.

nyugati részéről. Egy 1479-ben Kovácsi határában zajló hatalmaskodás során például négy ilyen utat említenek meg. Szentkozmadamjánról nyugatra: Dancsházára, illetve Tordára a Mirágy „folyó” (*fluvium Myrogb*) közelében vezetett két út, valamint volt közvetlen közlekedési összeköttetés Kovácsi és Andaháza, valamint Kovácsi és Sáp között is.⁶⁹² A Szentkozma és Dancsháza közti útvonalat érdekes módon *Bacsóútjának* nevezi a forrás.⁶⁹³ A névadás minden bizonnyal egy környékbeli nemesre, az 1450-es és az 1470-es évek között oklevelekben többször is szereplő Hencidai Bacsó Miklósrá megy vissza, akinek többek között Dancsháza mellett, Nagyrábén is volt birtokrésze.⁶⁹⁴ Megtévesztő ebből a szempontból az a 19. századi várostérkép,⁶⁹⁵ amely szerint a várost északon elhagyó út a *Hernek Határ Éren* keresztül egy *Batsó Hídja* nevű hídon haladt át, majd onnan három irányba (Földes, Debrecen, Péterszeg) ágazott el. Ez a „Batsó” elnevezés azonban bizonyosan nem Hencidai Bacsó Miklósrá utal, sokkal inkább megfigyelhető a személye azzal a Bacsó Kata asszonnyal, aki 1714-ben a szentmártoni révet és a malom részbirtokát is kézben tartotta. A hidat ezek szerint feltehetően ez a hölgy építtethette a közlekedés megkönnyítése érdekében.⁶⁹⁶

⁶⁹² „*inter quasdam quator stratas sive vias publicas, unam scilicet, que vadit a possessione Zenthdamyan ad possessionem Thorda a septentrionali, ac aliam, que venit de possessione Andahaza ad ipsam possessionem Kowachy ab occidentali, necnon tertiam, que transit de possessione Saap ad eandem possessionem Kowachy ab orientali et quartam Bachowtha vocatam, que ducit de ipsa possessione Zenthdamyan versus possessionem Danchhaza*” DL 26640. és 10008.

⁶⁹³ DL 26640.: „*Bachowtha*”. I.d. a fentebbi idézetet!

⁶⁹⁴ Többek között: DL 15261. (1458); DL 15557. (1461); DL 17578. (1474); DL 17618. (1474).

⁶⁹⁵ Bmt 40.

⁶⁹⁶ MNL OL E 156a. Fasc. 6. No. 61/a.

Berettyóújfalu nyugati határvidékén 1435-ben szerepel egy további út is, amely Kovácsiról Földesre haladt. Ez logikusan csak Sápon keresztül történhetett, így minden bizonnyal a fent már említett Kovácsi-Sáp útvonalról lehet szó, amely a Ladány felé haladó nagy útba futott be.⁶⁹⁷ Az utolsó olyan, konkrétan megnevezett útvonal, amiről a korabeli forrásokban szó esik, egy Herpály birtokról Szentkozmadamjánra vezető út volt. Mivel ahogyan erről már beszéltünk, Herpály tartozékai Újfalutól északra és északnyugatra is kiterjedhettek, szinte bizonyos, hogy ez az útvonal Herpályból indulván az Újfaluból Debrecenbe vezető főutat metszette keletről nyugatra futva, valahol Tépe közelében, majd innen érte el Szentkozmat. A fent felsorolt, kisebb jelentőségű utakhoz hasonlóak még ezen kívül is voltak a területen (így például bizonyosan út kötötte össze Herpályt Konyárral is), ám írott források hiányában sajnos ezeket részletesen nem ismerjük.

A fentiekben bemutattuk azt a kiemelkedően kedvező közlekedési helyzetet, ami intenzíven kapcsolta be a területet a tájközi árucserébe. A Bolcshida földesura, Bolcsi (Tordai) Benedek által 1481-ben elnyert vásárkiváltság⁶⁹⁸ így teljes mértékben érthetővé válik, hiszen számos út a híd miatt itt futott össze mind a két parton. Így pedig Bolcshida esetében egy forgalmas átkelőhelyről lehetett szó a középkorban, ami indokoltá tette ezen a helyen vásárok és piac létesítését. A hasonló közlekedési helyzetű településeken egyébként mindenhol gyakoriak voltak a különféle mértékű vásárkiváltságok.

Hogy a bolcsi éves vásároknak mekkora jelentősége volt, források hiányában nem lehet pontosan megállapítani, sem forgalmukat, sem pedig vonzáskörzetüket nem ismerjük, a vásárkiváltságot biztosító oklevélén kívül gyakorlatilag nincs ezekre érdemi adatunk. Mivel a középkori falu elpusztult, és alaprajza sem ismert, még a vásártér méretéből vagy elhelyezkedéséből sem lehet erre nézve következtetéseket levonni. Az is csak óvatosan vethető fel, hogy a kereskedelmi út a település főutcáját alkothatta a középkorban, és valahol a feltehetően temetővel szegélyezett templom környékén kiszélesedve adhatott helyet a vásároknak.

Milyen szerepet játszhatott vajon a Szent Mihály (szeptember 29.) és Szent Gergely (március 12.) napján tartott sokadalom és a szerdai hetivásár a település

⁶⁹⁷ „*per quamdam viam, que tenderet versus villam Kovachy*” és „*ad unam viam, que tenderet de Kovachy ad Feldes*”. DL 30434. (1435).

⁶⁹⁸ DL 30475.; Weisz 2012. 138.

és a régió mindennapi gazdasági életében? Először is tisztázni kell, hogy a két kereskedelmi esemény, azaz az év meghatározott ünnepnapjaihoz kapcsolódó országos/éves vásár (más szóval sokadalom), és a hét valamely napján rendszeresen megtartott hetivásár között alapvető mennyiségi és minőségi különbség volt megfigyelhető, és funkcióját tekintve sem volt teljesen ugyanaz. Az éves vásárra ugyanis nagyobb számban, többféle portékával és tetemesebb távolságból érkeztek a kereskedők és vásárlók, így főleg a távolsági kereskedelem és a tájközi árucserre intézménye volt, ahová olykor speciális és drága portékák (klasszikusan például a különféle minőségű külföldi posztófélék) is eljutottak. Ezzel szemben a hetivásár főleg lokális szempontból volt fontos, hiszen ez a környékbeli áru-termelő parasztság és kézműves rétegek mozgási terepének számított, funkciója főleg a környékbeli agrárnépességnek a különféle, mindennapos portékákkal, mondjuk úgy „tömegtermékekkel” (élelmiszerekkel és kézműipari cikkekkel) való ellátásában rejlett.⁶⁹⁹

Az 1481-ben kibocsátott bolcshidai kiváltságlevélben a király által biztosított vásárjog magában foglalta az úgynevezett „szabad vásárok” (általánosan megjelenő formában „*forum liberum*”) kapcsán országosan elterjedt jogi attribútumokat. Bolcshida privilégiumában az oklevél ezt ugyan kissé másképp, „szabad vagy éves vásárként” fogalmazza meg (*nundinas liberus seu forum annuale*), míg a szerdai piac-csal kapcsolatosan a „szabad hetivásár” (*forum ebdomadale liberum*) formát használja, de lényegében ugyanarról van szó. A szabad vásár a legújabb kutatások alapján komplex jogi fogalomnak, egyfajta tágabb jogi keretnek tekinthető, így pedig tartalmazta sok más mellett a vásárra érkezők személyére és javaira meghatározott időre szóló teljes királyi védelmet, valamint minden bizonnyal a vásárvámnak és a vásár feletti joghatóságnak a vásár birtokosa részére történő átadását is.⁷⁰⁰ A kereskedelemre vonatkozó részletes szabályokat ugyanakkor egyrészt a vásárjogot biztosító és városi kiváltságlevelek, másrészt a céhengedélyek (már ha voltak ilyenek az adott településen), harmadrészt a királyi dekrétumok tartalmazták,

⁶⁹⁹ A középkori hazai vásárok kialakulására, fejlődésére és típusaira ld. összefoglalóan: Püspöki Nagy 1989.; Kubinyi 2000a.; Kubinyi 2000b.; Kubinyi 2008. 234–242.; Tringli 2010.; Tringli 2011.; Weisz 2012. 14–18. A két vásártípus közti különbségekre: Kubinyi 2008. 234–242.; Tringli 2010. 1301–1302.; Tringli 2011. 35–52.

⁷⁰⁰ Összefoglalóan: Weisz 2012. 18–22.

végezetül pedig részben az országos szokásjog foglalta magában, amelyek többé-kevésbé a teljes Magyar Királyságban egységesen alakultak a középkorban.⁷⁰¹

Le kell szögeznünk, hogy habár Berettyóújfalu mai területéről csak Bolcshida esetében ismerünk országos vásárra vonatkozó kiváltságot, míg hetivásárra nézve Bolcshida mellett Szentmárton kapcsán van még egyetlen ilyen konkrét említésünk, egyáltalán nem kizárt, hogy volt még az itt álló falvakban ezeken kívül is piac vagy sokadalom, amelyekre azonban nem maradtak fenn forrásaink. Országos vásár esetében ugyan erre kisebb az esély, de szinte bizonyos, hogy volt még hetivásár a környéken, feltehetően a forgalmas Újfaluban vagy az uradalmi központ szereppel bíró Herpályon, esetleg mindkettőben. Ez már csak azért is feltelezhető, mert a földesuraik országos jelentőséggel bíró bárói famíliák voltak, akiknek nem jelenthetett különösebb nehézséget egy ilyen engedély megszerzése a királytól. Ugyanígy feltehető a hetivásár létezése a forgalmas vámszedőhelyként létező Szomajom esetében is, igaz, erre sincs konkrét adatunk.

Azt is fontos megemlíteni, hogy az országos vásároknak nem csak kifejezetten a városias települések szolgáltak helyszínül, így nem feltétlenül lehet egyenes arányosságot megfigyelni a település fejlettsége és a megszerzett kereskedelmi kiváltságai között. Azaz Bolcshida két országos vásárát sem szabad ebből a szempontból túlértékelnünk. Számos esetben megfigyelhető ugyanis, hogy a település gazdasági jelentősége, vagy népességszáma helyett kifejezetten a közlekedési és földrajzi helyzet játszott szerepet a kereskedelmi privilégiumok elnyerésében, amire remek példa a Tisza fontos átkelőhelyként szolgáló Lök falu, amelyből sohasem lett mezőváros, mégis évi öt forgalmas sokadalmat tartottak a területén. Hasonló adatokat még bőven lehetne sorolni a régióból.⁷⁰²

Az országos vásárok és a piacnapok a földrajzi térben és az időben nem véletlenszerűen kerültek megrendezésre, hanem jól kitapintható, logikus rendszert alkottak. Már a vásárkiváltságok adományozása során is figyeltek arra, hogy az újonnan létrehozandó vásárok senkinek az érdekeit ne sértsék, és ne befolyásolják hátrányosan egy már meglévő vásár forgalmát. A másik fontos szempont az volt, hogy a vásárok olyan időpontban kerüljenek megrendezésre, hogy a kereskedők

⁷⁰¹ Gulyás 2014b. 29–36.

⁷⁰² Gulyás 2014c. 104–105. Ld. ehhez továbbá Weisz Boglárka adattárának adatait: Weisz 2012. 160. A vásárok városfejlődésre gyakorolt szerepére: Fügedi 1981. 239.

egyikről a másikra átutazva tudják folytatni kereskedelmi tevékenységüket.⁷⁰³ Az ilyen „vásárláncokra” nézve az ország egyes területein (így például klasszikusan a kiváló forrásállományú Szabolcs vármegyében) sokszor a perbe idézéskor alkalmazott, úgynevezett három vásáros kikiáltásokról beszámoló oklevelek jelentik a legfontosabb forráscsoportot. Régióinkból azonban ilyenek viszonylag kis számban ismertek, és összességében is kevés adatunk van innen a vásárok és piacok időpontjának megállapításához.

Ennek ellenére is bizonyos azonban, hogy a bolcsi vásárok és a hetivásár szervesen illeszkedett a terület kereskedelmi rendszerébe, annak integráns részét alkotta. Hogy csak néhány nyilvánvaló példát említsünk meg erre: a debreceni Mester utcai hétfői vásárról a kereskedők kényelmesen odaértek a szerdai bolcsi vásárra, hogy aztán csütörtökön már Keresztesen kereskedhessenek, szombaton pedig Váradon. Nemcsak a hetivásárok esetében figyelhető meg ez, hanem a sokadalomokra is igaz. Ha a kereskedő a szeptember 21-i túri vásárról időben elindult, átkelve a Sárréten éppen odaért a szeptember 29-i, Szent Mihály napi bolcsi vásárra, ahonnan vagy az október 9-i debreceni, vagy az, október 4-i váradi sokadalomra mehetett tovább.⁷⁰⁴

A tágabb régió legnagyobb jelentőségű vásárhelyei Várad („elővárosaival” együtt évi 13 sokadalom), Debrecen (évi 7 sokadalom), illetve a kissé távolabbi Túr (évi 4 sokadalom) voltak, amelyek egy egész országrész kereskedőit kiszolgálták. Ezeken nagy volt a forgalom és jelentős távolságokról is látogatták őket a kereskedők.⁷⁰⁵ Mivel Szomajom és Bolcshida épp a három település közötti útvonalon feküdt, bizonyos, hogy az ezekre a vásárookra járó kereskedelmi forgalom egy része is területünkön ment át, a kereskedők pedig felkínálták portékáikat a helyi piacokon és vásárokon is. Azonban azt, hogy kik és mit szállítottak át a bolcsi és szomajomi vámon, részletesebb adatok híján nem tudni. Az 1520. évi vámvizsgálatot rögzítő oklevélbe belefoglalták ugyan az egyes vámhelyeken szedett vámtarifákat is,⁷⁰⁶ azt, hogy mennyi vámot kellett fizetni az utazónak az

⁷⁰³ Összefoglaló jelleggel ld. Gulyás 2014b. 30–31.

⁷⁰⁴ Weisz 2012. 138–140., 164.

⁷⁰⁵ Weisz 2012. 138–140., 164.; Gulyás 2014c. 104–105., konkrét példákkal a vásárlátogatókra nézve.

⁷⁰⁶ Iványi 1905. Egyébként ilyen vámtarifák a megye területéről már a 14. századból ismertek, de sajnos nem a térségünk vámhelyeiről számolnak be. Weisz 2016.

áthaladáskor, de ez sajnos nem részletes, szinte csak a legfontosabb tételek szerepelnek benne, így ez alapján sem lehet az ezeken átmenő portékákat túlságosan precízen számba venni.

A bolcshidai hídnál a következő vámtételeket szabták ki az utazóknak: terhelt (azaz áruval megrakott) szekér után 6 dénárt, teher nélküli szekér után 2 dénárt kértek el. Ez gyakorlatilag átalányvám volt, azaz nem vették figyelembe, hogy a szekerek milyen értékű portékákat szállítottak, így azonban sajnos a szekereken szállított árucikkeket sem ismerjük. A megyében a többi vámhelyen szedett, átlagosnak tekinthető tarifákhoz képest – ez általában terhelt szekér után 8 dénárt, teher nélküli szekér esetében 4 dénárt tett ki – a bolcsi vámok tehát alacsonyabbak voltak, azaz az utazók számára kedvezőnek számítottak. Ez a tendencia a gyalogosok és a lovasok, illetve az állatok viszonylatában is megfigyelhető volt. Míg a megye több pontján a gyalogos 1, a lovas pedig 2 dénárt tartozott fizetni áthaladáskor, addig Bolcson a lovas csak 1 dénárt, a gyalogos ember pedig csak 1 obulust. Nem lehet másra gondolni, mint hogy a vám birtokosa tudatosan kalibrálta alacsonyra a vámtételeket, hogy a híd forgalmát és így saját bevételeit a konkurens átkelőhelyekkel – Gáborjánnal és Hencidával – szemben megnövelje, és hogy így a kereskedőknek akár kerülő árán is megérje a bolcsi hidat választani az átkeléskor. Ami az állatokat illeti, egyedül a sertés szerepel a tarifában, az ezeket a hídon áthajtók 5 állat után tartoztak 1 dénárt fizetni.⁷⁰⁷

Szomajomban az itt kivetett – mint kiderült, törvénytelen – vámtételek kapcsán szintén kevés a részlet. Az áruval megrakott szekérért a megyében általánosan tekinthető 8, az üres szekérért 4 dénárt szedtek. Lovas 2, gyalogos 1 dénárt volt köteles letenni. Ami speciális árucikk volt ezen a vámhelyen, az a bor és a szarvasmarha. Egy olyan szekér után, ami két boroshordót szállított, 16 dénárt fizettek. Ez már valódi értékvám volt, ami figyelembe vette a bor magas piaci árát és az ebből adódó hasznot is. Feltehetően a bihari borvidéken termelt nedűre vonatkozhatott a rendelkezés, amit ezen az útvonalon szállíthattak nyugatra. A szarvasmarhánként fizetendő 1 dénár kapcsán pedig arra kell gondolnunk, hogy

⁷⁰⁷ DL 23348.; Iványi 1905. 92–94., 97–98.; Török 2011. 37. A forrás idevágó passzusa: „*de uno curru onerato denarios 6, de uno curru sine onere denarios 2, equite denarium 1, pedite obulum 1, de quinque porcis denarium 1, exigi consueverunt*” Iványi 1905. 126–127.

itt haladt a középkor végén meginduló, Nyugat-Európába irányuló nagyállatkereskedelemnek az egyik olyan útvonala, amelyen keresztül az erdélyi területeken tenyésztett ökröket hajtották nyugatra, Szomajom után a Sárréten átkelve és továbbhaladva az ország közepe irányába.⁷⁰⁸

A konkrétan a két vámhelyről származó, áruajtákra vonatkozó ismereteinket a közelben lévő vámhelyek tarifái alapján bővíthetjük.

Borra vonatkozólag az ugyanezen, a Sárrét felé haladó útvonalon fekvő csökmői és körösszegi vámhelynél is van többek között adatunk, ahol ugyanennyi volt a tarifa.⁷⁰⁹ Sóról is tartalmaz információt a forrás, ugyanis a terület tágabb környékén futott keresztül az erdélyi sóbányákban termelt só Debrecen felé haladó egyik útvonala. Ez azonban úgy tűnik, hogy nagyrészt elkerülte a bolcsi hidat, ehelyett a Váradról közvetlenül, vagy Derecskén keresztül futó – fent ismertetett irányokban lehetett a legjelentősebb a forgalma. Ennek megfelelően szerepel a tétel Váradon (egy sószekér után 8 dénár és 2 kocka só), Esztáron (8 dénár és 6 só), Gáborjánban (4 dénár és 1 só) és Derecskén (2 dénár és 1 só).⁷¹⁰ Adattól függetlenül állíthatjuk, hogy bizonyosan ment át só a terület útjain is, hiszen ezek az utak fontos szerepet játszottak a tágabb régióban működő sókamrák és sóraktárak irányában (Várad, Szalárd, Debrecen, Várkony) futó forgalomban is.⁷¹¹

Előfordul még a tarifákban az úgynevezett *currus ligatus*, amelynek magyar jelentését talán a „bálás szekér” kifejezés adhatja vissza a legjobban (az elnevezés ugyanis arra utal, hogy a szállított termék le volt kötözve, azaz vagy ponyvával borították, vagy pedig eleve összekötözött bálákban szállították). Ezek a szekerek minden bizonnyal távolsági kereskedők közlekedési eszközeiként funkcionáltak, akik iparcikkokkal, textiliával, luxuscikkokkal és fűszerekkel kereskedtek. Mivel ezek nagy értéket képviselő portékáknak számítottak, a vámértékük is kiugróan magas volt. Igaz, egyes helyeken csak 4 dénárt kellett utánuk fizetni, de működtek a környéken olyan vámhelyek is, ahol ennél jóval nagyobb summát, 75

⁷⁰⁸ DL 23348.; Iványi 1905. 94., 120.: „de uno curru onerato denarios 8, curru sine onere denarios 4, pedite (denarium) 1, equite denarios 2, uno bove denarium 1, curru in quo duo vasa vini ducuntur denarios 16, exigi consueverunt”.

⁷⁰⁹ Iványi 1905. 94.

⁷¹⁰ Iványi 1905. 95. Az itteni sószállító útvonalakra ld. Draskóczy 2018. 185.

⁷¹¹ Draskóczy 2018. 197.

dénárt kellett értük letenni. A tarifák között ez a tétel a szemszögünkből fontos vámok közül megjelenik az esztáriban és a hencidaiban, azaz a Debrecen–Várad viszonylat két fontos hídvámjánál (itt egyaránt 12 dénárt kellett utánuk fizetni), Váradon (50 dénár és 25 dénár értékű bors volt a tarifa) és Bihar mezővárosban is (75 dénár értékkel).⁷¹² Feltehető, hogy az ezen az útvonalon közlekedő bálás szekerek jelentős részben a lengyel városokból a felső-magyarországi kereskedők által behozott kézműipari cikkeket szállították.

Habár nincs adatunk erre, de tekintetbe véve azt, hogy a bolcsi hídon a bálás szekér nem szerepel külön tételként, hanem átalányban számították rájuk is a vámot, mégpedig kifejezetten olcsón, bizonyos, hogy számos kereskedő, aki ilyen szekérral Debrecen és Várad között közlekedett, a kedvezményes bolcsi hidat és az oda vezető útvonalat választotta inkább a többi helyett, mert még nagy kerülővel is jóval olcsóbb volt így az útja. A klasszikus, értékesebb kereskedelmi termékek tehát bizonyosan megjelentek a bolcsi átkelőhelyen és az ottani vásárokon, valamint több környékbeli hetivásáron is.

Az utolsó, fontos tarifacsoport az összeírásban az élőállatra vonatkozott. Fent már említettük, hogy sertésre Bolcson, marhára pedig Szomajomban volt külön vám kiszabva. Vittek emellett át a Berettyó túlsópartjára sertést Bolcs mellett még a közelben lévő esztári hídon is, igaz, drágábban, mint Bolcs hidán (4 sertés után 1 dénár fizetnivaló). Ami a marhakereskedelmet illeti, egyrészt Debrecen felé haladt ennek egyik ága (Hencida: 1 obulus, Derecske: 1 dénár vámérték marhánként), míg a többi vám tarifája megerősíti azt, amit már Szomajom kapcsán is kifejtettünk, egészen pontosan, hogy a Sárréten keresztül húzódott az egyik ilyen élőállat-kereskedelmi útvonal. Az összes olyan helyen, ami lényeges a szemszögünkből és szóba kerül a marha, mint vámolandó tétel, állatonként 1 dénár fizetnivalóról van szó. Úgy néz ki ez alapján, hogy ennek értéke állandósult a sárréti marhahajtó úton, melynek további állomásai Körösszeg, a Zsáka melletti Csekehida és Szeghalom voltak.⁷¹³

A fenti adatokat böngészve egy nagy hiányosság szúrhat szemet. Habár a már említett „bálás szekerek” esetében jó okunk van arra gondolni, hogy ezek

⁷¹² Iványi 1905. 95–96.

⁷¹³ Iványi 1905. 118–121., 126.

posztóféléket is nagy mennyiségben szállítottak, egyetlen konkrét adatunk sincsen, ami ezt megerősítené. Ami pedig nyilvánvalóan képtelenség, hiszen a különféle típusú és minőségű textíliák a kor legkelendőbb és legelterjedtebb kereskedelmi termékei közé tartoztak, ezért teljességgel kizárt, hogy ne jelentek volna meg nagy mennyiségben Bihar vármegye északnyugati részein, a fejlett és népes, komoly felvevőpiacnak számító Debrecen és Várad vonzáskörzetében is. Ezt igazolja, hogy már az Anjou-korból több adatunk ismert a megye tágabb régiójából – bár sajnos nem az általunk vizsgált területről – arra nézve, hogy már ekkor is vámostak itt különféle, sokszor nyugat-európai posztóféléket. Előkerülnek a textílfélék többek között a nagymihályi, a telegdi és a bihari vámtarifajegyzékekben is.⁷¹⁴

A legújabb, a textíliák kereskedelmével, magyarországi importjával kapcsolatos kutatások már nem csupán írott forrásokra támaszkodnak, hanem egyre inkább régészeti adatokat is figyelembe vesznek. Ez az eljárás egy sajátos régészeti lelettípushoz, az úgynevezett textilplombához köthető. A textilplomba gyakorlatilag a mai, kereskedelemben használt fémplombákhoz hasonló kinézetű és funkciójú eszköz volt, amellyel a kereskedők által szállított, bálákba csomagolt posztót pecsételték le. A plombákba nyomott képek és feliratok alapján pedig egyértelműen beazonosítható annak származása, azaz hogy melyik ország melyik városából hozták be hazánkba. Ezek a plombák régészeti leletként kerülnek elő, általában azon a helyen, ahol a bálákat felbontják, azaz klasszikus esetben a vásártereken. A plombák vizsgálata kapcsán a hazai kutatók közül főleg Mordovin Maxim munkásságát kell megemlítenünk, akinek kutatásai révén a nyugati posztófélék már nem csak a nagy kereskedővárosokban, hanem a Magyar Királyság vidéki, agrárius területein is egyre inkább kimutathatóvá váltak. Ezek a leletek az eddig feltárt néhány fontos lelőhelyről általában nagy mennyiségben, depó-jelleggel kerültek elő, többek között a Dél-Dunántúlon, de újabban már az Alföldön is. A plombák kellőképpen bizonyítják, hogy Magyarország intenzíven bekapcsolódott az európai posztókereskedelembé, a hazánkba hozott textíliák ugyanis a kontinens számos távoli területéről (többek között angol, német, németalföldi, itáliai, morva, sziléziai, lengyel régiókból) kerültek ide.⁷¹⁵

⁷¹⁴ Weisz 2016. 166–167., 173.

⁷¹⁵ Mordovin 2014.; Mordovin 2018a.; Mordovin 2018b.; Mordovin 2019.; Mordovin – K. Németh 2019.; Mordovin 2021.

Szerencsés módon az újabban előkerült és vizsgált plombák egy része az Alföldről származik, és a nyugati textilféléknek az ország keleti felébe és Erdélybe irányuló kereskedelmét jeleníti meg. A témánk szempontjából legfontosabb két ilyen lelőhely egyike Szolnok, ahonnan – habár az előkerülés pontos helyét sajnos nem ismerjük – 111 darab plomba maradt fenn a 15–16. századból.⁷¹⁶ A másik lelet ennél is jelentősebb, hiszen abból az egykori Varsány mezővárosból (ma: Rákóczipfalva) származnak, amely a nyugat felől a Sárréten keresztül haladó, onnan Váradra, illetve Gyula felé elágazó kereskedelmi út tiszai átkelőhelye volt. Az innen fennmaradt, nagyjából 280 plomba tehát azt a posztóforgalmat jeleníti meg, amelynek egy része Túron keresztül Dél-Erdély felé, egy másik része pedig Szeghalmon át régióinkba: Várad és Debrecen felé ment tovább. A plombák, s így az itt átvitt posztófélék földrajzi értelemben Nyugat-Európa számos pontjáról származtak, időben pedig a 14–16. század közé datálhatók. A 14. század végétől a 15. század végéig elsősorban kiemelkedő minőségű, főleg flandriai, német és itáliai textíliák érkeztek a varsányi vásárba és révre, miközben a 15. század közepétől a közepes minőségű, német és osztrák áru is megjelent itt. A 16. század elejétől a választék kibővült, amelyen belül egyre inkább a közepes minőségű és kifejezetten olcsó cseh, lengyel, német és osztrák textíliák kerültek előtérbe az előkerült plombák alapján.⁷¹⁷

A fenti leletegyüttes egyrészt azt bizonyítja, hogy nagy részben Varsányon és Túron, majd a Sárréten keresztül érkezett az ország keleti részébe a külföldi importárak – köztük a posztóipar termékeinek – széles választéka, amelynek jelentős része bizonyosan a mai Berettyóújfalú területén át jutott el a vevőkhöz. Másrészt arra is felhívja a figyelmet, hogy egy országos vásár rendezésének jogával is bíró jelentős vízi átkelőhelyen, mint amilyen Varsány is volt, minden bizonnyal a helyi kereskedelmi forgalom és az áruválaszték is igen jelentős lehetett.

Utóbbira nézve kiváló analógiát jelenthet a Duna baranyai-bodrogi szakaszán, a mai Baja környékén egykor fekvő Szeremlén mezőváros esete is. Szeremlén és a jobbparti Bába között a régió egyik legfontosabb átkelőhelye működött a középkorban, amely jelentős forgalmát részben a baranyai borokkal folytatott

⁷¹⁶ Mordovin 2018b.

⁷¹⁷ Mordovin 2021. főleg 236–237.

kereskedelemnek köszönhető, amiket főleg itt vittek át nagy mennyiségben a Duna-Tisza-közébe. Közösségi régészeti kutatás során az egykori mezőváros területén nagyszámú régészeti lelet került elő, köztük számos, kereskedelemre vonatkozó tárgy (mérleg, pénzérme, stb.) is, amelyek az itt tartott vásárok jelentőségét, komoly áruválasztékát és forgalmát is bizonyították. Külön kiemelendő ebből a szempontból, hogy 51 darab textilplombát is sikerült a területen találni, amelyek származási helyére a Varsányhoz hasonló változatosság jellemző.⁷¹⁸

A fentiek alapján szinte bizonyos, hogy amennyiben sikerülne régészetileg azonosítani és feltárni a szintén fontos útvonal mellett fekvő, jelentős átkelőhelynek számító és országos vásároknak helyet adó egykori Bolcshida területét – amire sajnos, reálisan nézve csak igen kicsi az esély –, minden bizonnyal hasonlóan pezsgő kereskedelmi életre, széles áruválasztékra, Európa számos részéről érkező posztóra utaló leletek kerülnének elő. Addig azonban minden, a település gazdasági súlyával kapcsolatos kijelentés nem több, mint egyszerű, ám logikus feltételezés.

⁷¹⁸ A szeremléni vásárra: Weisz 2012. 140–141. A település borkereskedelmi szerepére összefoglalóan: Gulyás – Pánya – Borbás 2020. A szeremléni plombákra: Pánya – Mordovin – Nagy 2020. 38–49.

VI.

TÁRSADALMI, GAZDASÁGI,
TERMELÉSI VISZONYOK A
KÖRNYÉK FALVAIBAN
A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

A Berettyóújfalu középkori területén létező falvak lakosságát szinte kizárólagosan jobbágyok alkották, ez alól csak azok a nemesek jelentenek kivételt, akiknek kúriájuk állt valamelyik településen, róluk azonban már sok szó esett a fentiekben.

A jobbágy mindennapi életének alapvető kerete a jobbágytelek (*sessio, porta, fundus*) volt. Ennek a falu belterületére eső részén (belső telek, belsőség) állt a lakóháza, míg a termelés a külső telek (külsőség) szántóin zajlott. A területen számos birtokosnak volt önálló birtokrésze, vagy birtoktömbje, azonban maga a birtok nem volt valódi üzemszervezeti egység, ehelyett csupán egyfajta adóztatási keretként funkcionált. A termelés azonban gyakorlatilag a jobbágytelek kereteiben zajlott.⁷¹⁹

A jobbágyság társadalmi helyzete igen sokrétű volt Magyarországon, köztük egzisztenciális szempontból jelentős különbségek figyelhetők meg.⁷²⁰ Ami viszont többé-kevésbé hasonlóvá tette ezt a jelents, a magyar népesség több mint kilenc tizedét kitevő csoportot, az a jogi helyzetük volt, ami a 13. századi *hospes*-jogból fejlődött ki, s amely országosan is nagyrészt egységesen, a dekrétumok és a szokásjog által meghatározott módon alakult.

⁷¹⁹ Kialakulásának problémájára és fogalmára: Bolla 1998. 209–232. és Szűcs 1981. A jobbágytelekre és működésére nézve ma is az egyik legjobb és leglényegre törőbb összefoglaló: Szabó 1969. 9–49.

⁷²⁰ Szabó 1948. 7–30.; Szabó 1969. 78–89.

A jobbágytelek nem alkotta a rajta élő és dolgozó jobbágy tulajdonát, annak birtokosa a földesúr volt, amelynek használatáért a földműves járadékot fizetett,⁷²¹ és ura jogi fennhatósága alá vetette magát. Ez magában foglalta azt is, hogy a fontosabb bűnesetek ügyében a földesúri bírászkodás, azaz az úriszék ítélte felette, de azt is, hogy a perekben is általában a földesura képviselte.⁷²² Ennek ellenére sem lehet egyértelműen kijelenteni azt, hogy helyzete a teljes alárendeltségről szólt volna, hiszen a jobbágy személyes szabadsággal is rendelkezett, ami azt jelentette, hogy urát és lakóhelyét megválaszthatta, azaz a meghatározott feltételek teljesítése, a költözési illeték lefizetése, valamint az engedély elnyerése mellett bármikor elmehetett a birtokról és oda költözhetett, ahová akart: másik földesúr fennhatósága alá elvileg ugyanúgy, mint egy szabad királyi városba.⁷²³

A jobbágyság országos szinten megfigyelhető jogi egysége összemossa az ezen belül létező különféle társadalmi kategóriáit. Valójában akkor tudunk csak részletesebb elemzést készíteni egy terület vagy település parasztságának társadalmi tagozódásáról, ha erre a célra alkalmas írott forrásaink maradtak fenn onnan.

A témára nézve a leghasználhatóbb iratok az egyes jobbágháztartások javait és jövedelmét háztartásonként vagy telkenként feltüntető, különféle összeírások voltak. Ezek klasszikus példái a tizedjegyzék (amely az egyháznak fizetendő tized összegét rögzíti), a kilencedjegyzék (amely a földesúrnak fizetendő járadékot tünteti fel), valamint a dikajegyzék (az állami adóról készített összeírások). Használhatók még az urbáriumok is, amelyek a földesúri szolgáltatások mértékét dokumentálják településenként. Igaz, utóbbi típus főleg az újkorból maradt fenn nagy számban, a középkorban kifejezetten ritkának tekinthetők az ilyen feljegyzések.

Berettyóújfalu középkori területéről azonban ilyen típusú, a jobbágyságról, jövedelmeiről, létszámáról konkrétan beszámoló dokumentumaink nem ismertek. Maradtak fenn ugyanakkor különféle célból készített jobbágnév-listák, amelyek jobb híján szintén felhasználhatók társadalom- és gazdaságtörténeti célú vizsgálatokra. Erre az időszakra a jobbágynevek már szinte minden esetben kételeművé váltak, a keresztnév mellett már egy megkülönböztető névelem is tartozott a

⁷²¹ Nógrády 2008. 365–367.

⁷²² Szabó 1969. 101–106.

⁷²³ A „parasztszabadság” tartalmára és kialakulására ld. Bolla 1998. 56–66. A költözési jogra és feltételeire: Solymosi 1998. 102–110. és Gulyás 2018b.

névszerkezethez, amely a név viselőjének jellemzőire utalt. Fontos kiemelni, hogy ez még a legtöbb esetben nem tekinthető megszilárdult családnévnek, azaz a középkor végéig még nem értelemszerűen öröklődött apáról-fiúra. Ezen megkülönböztető névelemek közül főleg két típust szoktak felhasználni társadalomtörténeti elemzésre: egyrészt a helynévből képzett névalakokat, amelyek a jobbágy korábbi lakóhelyére, s ezzel a parasztság migrációjára, a települések vonzaskörzetére utalnak (ilyen név például a területről fennmaradt *Mathias Keresdy – Kövesdi Mátyás*), másrészt pedig a foglalkozásnévből létrejötteket, amelyek – megfelelő kritika és módszertan mellett – ebben az időszakban szinte minden esetben a jobbágy kézműves tevékenységére és foglalkozására vonatkozóan használhatóak forrásként (például *Valentinus Zabo – Szabó Bálint*).⁷²⁴ Meg kell jegyezni, hogy mivel a személynév nem minden esetben adja vissza valóban az illető foglalkozását vagy korábbi lakóhelyét (mert elképzelhető, hogy nem kézműves tevékenysége, vagy előző lakhelye által nevezi el a közösség a jobbágyot, hanem más jellegzetessége alapján), így ez a módszer némi hibalehetőséget is hordoz magában, de jelenleg nem létezik ennél hatékonyabb eljárás a kutató számára, hogy a fentiekre vonatkozó információkat nyerjen a középkori jobbágyáságról.

Módy György a Berettyóújfalu-nagymonográfia általa írt fejezetében összegyűjtötte a területről fennmaradt jobbágy-névsorokat s azokat szűk nézőpontból vizsgálva próbálta meg elemezni: egyrészt az 1425. évi herpályi birtokosztályban említett jobbágyneveket, másrészt pedig az 1463-ban, 1473-ban, 1479-ben és 1487-ben a környéken zajló hatalmaskodásokban tettesként részt vevő parasztnéveit.⁷²⁵ Módy az 1425. évi birtokfelosztás alapján a herpályi uradalom ebben szereplő falvaira nézve próbált meg településenként lakosságszámot számolni. Módszertanával azonban több probléma is van.

Egyrészt, amennyiben birtokosztály során szerepelnek a jobbágytelkek, mint a herpályi uradalom 1425. évi felosztásánál is, azokat valójában nem használhatjuk fel népességszám megállapítására, tekintve, hogy a felsorolás során nem az összes illet említették meg, hanem csak azokat, amelyek a belterület leírása során

⁷²⁴ A két megemlített példa: DL 15882. A helynévi és foglalkozásnévi személynévben a 15. századra lezajló átalakulásokra ld. Gulyás 2008.; Gulyás 2009.; Gulyás 2011.

⁷²⁵ ZSO XII. 1149. sz.; DL 11728.; ZSO XII. 1175. sz.; DL 68975. (1425); DL 15882. (1463); DL 28310. (1473); DL 26640. (1479); DL 28336. (1487).

viszonyítási pontként szolgálhattak. Módy ezeket az 1425. évi oklevélben említett telkeket valamilyen követhetetlen eljárás szerint elsőként kikerekítette (csak példaképpen: így lett például a 25 konkrétan említett herpályi jobbágytelekből 50, a 4 lakott és egy lakatlan kengyeli telekből 14, és így tovább). Ezt követően az általa megállapított (vagy még inkább feltételezett) falvankénti telekszámot 5 fős háztartásokkal számolva újra felszorozta, s így kapta meg az általa számított lakosságszámot – amit fentebb a herpályi uradalom bemutatása kapcsán már ismertettünk – az egyes falvakra nézve.⁷²⁶

Bármilyen csábítónak is tűnik azonban ez az eljárás és látványosnak a végeredmény, ki kell jelteni, hogy a módszertan hibás, s valójában nem lehet ezen adatok alapján népséget számolni az érintett falvakban, még csak hozzávetőlegesen sem. Egyrészt, mert arra alkalmas források híján egyáltalán nem tudjuk, hány jobbágyháztartás volt valójában ezekben a Berettyó menti településeken, másrészt, még ha tudnánk is, akkor sem tudni, hogy hány főből állhatott egy ilyen háztartás. Régebben ugyan valóban 5 fővel vették figyelembe ezeket, de ma már minimálisan is 6,2 fős átlagnépességgel számol a kutatás háztartásonként, ha nem többel.⁷²⁷ Ehhez hozzátartozik még az is, hogy a leírásban több, üresen álló telket is megemlítettek a településeken, s újabban a hazai kutatás meglehetősen szkeptikus már azzal kapcsolatosan, hogy ezek a telkek valóban lakatlanok voltak-e egyáltalán. És akkor még egyéb nehézségekről, mint például a zsellérek kérdéséről, vagy a telekosztódásról, esetleg a belső és külső telek egyre gyakrabban megfigyelhető, egymástól való elszakadásáról még nem is beszéltünk.⁷²⁸ Opcionális lehetőség lenne még a települések hozzávetőleges lélekszámának felmérésére, ha a területen álló plébániák számából próbálnánk meg népséget számolni. A nyugati kutatás ugyanis felfigyelt arra a szabályszerűségekre, hogy egy plébánia eltartásához nagyjából bő 500 fő körüli népesség volt szükséges a középkorban.⁷²⁹ Ennek a módszernek az alkalmazását esetünkben az akadályozza, hogy habár ismertek a területen egyházak a középkorban, többet oklevelek említenek,

⁷²⁶ Az oklevél szövege két példányban maradt fenn: ZSO XII. 1149. sz.; DL 11728.; ZSO XII. 1175. sz.; DL 68975.; Módy 1981. 99.

⁷²⁷ Kubinyi 1996. 136–146.; F. Romhányi 2015. 3–4.

⁷²⁸ A problémára összefoglalóan: Neumann 2003. és Nógrády 2015.

⁷²⁹ F. Romhányi 2019. 348–349., 353.

többet régészetiileg feltártak, s közülük kettő (az újfalui Szent Miklós és a szentmártoni Szent Márton egyház) átépítve még ma is áll, szinte semmit nem tudunk ezek középkori egyházi helyzetéről, azaz arról, hogy plébániáról, vagy csak kápolnáról van-e szó az esetükben. Arról nem is beszélve, hogy ezek nem mind tartósan működtek, annak megállapítása pedig, hogy mely időszakokban használták őket pontosan, milyen volt egymáshoz a viszonyuk, szintén lehetetlen. A fentiek alapján tehát a területen létező települések népességét megalapozottan megbecsülni valójában nem lehet, még ha feltételezhető is, hogy a legjelentősebbek (Bolcsida, Újfalú, stb.) lakossága elérhette a néhány száz főt, a legjelentéktelenebb helyiségekben (Kengyel, Dejter, stb.) pedig néhány tucat jobbágnál többen szinte bizonyosan nem éltek.⁷³⁰ Annyi így is biztos, hogy a mai város teljes területén álló falvakban maximálisan 1-2000 jobbágnál több nem lakhatott a középkor végén.

Az egyes falvak fontosságának, egymáshoz viszonyított népesedési helyzetének hozzávetőleges felméréséhez sokkal inkább figyelembe vehető ehelyett a településszerkezetek összetettségével, utcaszerkezetüknek bonyolult vagy egyszerű mivoltával, valamint egyéb, az adott helyre vonatkozó ismeretekkel, centrális funkciókkal (például van-e vámszedőhely, épült-e a faluban nemesi kúria, egyházi intézmények megléte vagy hiánya, tart-e ott a földesúr officialist, rendeztek-e valamilyen vásárt vagy piacot, stb.) kapcsolatos összkép, mint azt már fentebb is láthattuk.

Módy György az említett 15. századi hatalmaskodásokban szereplő jobbágyok személyneveit másra is felhasználja az általa írt fejezetben. Részben a foglalkozási viszonyok elemzésére, amire nézve ezek a nevek valóban hordoznak információkat, amikre még ki fogunk térni. A másik, általa alkalmazott szempont az volt, hogy 1425-től kiindulva próbálta megállapítani a herpályi uradalom falvaiban a népesség fluktuációját, azaz azt, hogy milyen mértékben cserélődött a jobbágyság ezekben, mennyire tartósan voltak jelen az egyes jobbágycsaládok a falvakban, mennyien költöztek ki, illetve be ezekbe a településekbe. Ezt olyan módon vizsgálta, hogy azt nézte, hogy a – szerinte – „családnevek” tekintetében milyen változás figyelhető meg az egyes névlistákban, azaz mennyi tűnik el ezek

⁷³⁰ A középkori falvak lakosságszámára nézve nagyívű összefoglalóként ld. Szabó 1966. 188–203.

közül az idő múlásával, és mennyi új jelenik meg a településeken.⁷³¹ Az eljárása ez esetben is helytelen és nem is vezet értelmezhető eredményre. A családnevek ugyanis, habár már elkezdhettek elterjedni a 15. századi magyar jobbágyság körében, valójában még nagyon ritkák voltak ekkoriban. Nem véletlen, hogy kutatói berkekben egyáltalán nincs egyetértés abban a kérdésben, hogy mikortól lehet ilyenekről beszélni, s emiatt kifejezetten tág időhatáron belülré helyezik ezt az egyes vélemények.⁷³² Ez alapján, visszatérve Módy György vizsgálatára, ha több évtized elteltével ugyanazt a megkülönböztető nevet viselte valaki, az nem feltétlenül utalt a köztük fennálló rokonságra, s ezzel a népesség kontinuitására. Elemzése végén újfent népességszámot próbált számolni ezekből a névlistákból, amit a középkor végi helyzetre vonatkozólag tekintett érvényesnek, megint csak nehezen elfogadható módszertannal.⁷³³

A hatalmaskodás kapcsán összeállított jobbágylistákkal alapvetően az a probléma, hogy ezek szubjektív szempontok alapján kerültek lejegyzésre, hiszen csak azoknak a neveit tartalmazzák, akik ezekben az erőszakos cselekményekben részt vettek. Összeállításuk kétféleképpen történhetett: ha viszonylag kevés elkövető volt, és a sértett pontosan tudta, kik voltak ludasak a bűntettekben, akkor csak őket vetette be a listába, amikor bíróhoz fordult a sérelmek miatt. Ha viszont többen követték el ezeket a cselekményeket, ami gyakoribb és esetünkben is megfigyelhető, akkor a felperes mindig arra törekedett, hogy a biztonság kedvéért a lehetőség szerint az adott falu összes felnőtt férfi lakosa fenn legyen a listán, mint lehetséges elkövető, akik között a bűnösök keresendők.⁷³⁴ Azaz az ilyen forrás alapján sem a jobbágyháztartásokat és azok pontos számát látjuk, hanem az adott falu férfi lakosságát – több-kevesebb pontossággal. Nincsenek benne a nők (közük például az özvegyasszonyok, akik sokszor ingatlanlansal is rendelkeztek, és gyermekeikkel éltek együtt, de előfordul olykor, hogy egyedülállóak voltak) nincsenek

⁷³¹ Módy 1981. 101–106.

⁷³² Gulyás 2008. 437–440.; Tóth 2016. 21–23.; Slíz 2017. 81–82.

⁷³³ Módy 1981. 106.: „A fentieket figyelembe véve a XV. század végén Szentkozmadamján tűnik a legnépesebbnek 375 lélekkel, utána következik Újfalu és Andabaza 350–350, Érpály 340 és az ekkor már elnéptelenedő Kengyel 50 lakosával. Utóbbi elszűnődő népessége és a szentdemeteri jobbágyság dűzsasztotta fel Szentkozmadamját és Andabázát, melyek közül Szentkozma a XVI. század első harmadára a legnépesebb települése lett az érpályi uradalomnak.”

⁷³⁴ Tringli 2013. 705.

benne a kiskorú férfiak, ugyanakkor az egy fedél alatt élők (akár családtagok voltak, akár nem) külön szerepeltek ezekben a listákban. Így tehát ez alapján sem lehet népességszámot számolni.

A fenti, 1425. évi, 1463. évi, 1473. évi, 1479. évi és 1487. évi adatokat ki tudjuk még egészíteni néhány hasonló, hatalmaskodó-névlisrával: a Tordán 1469-ben erőszakoskodó kovácsi jobbágyok nevével, valamint az 1493-ban hatalmaskodó szentmártoni lakosok névsorával.⁷³⁵

Habár ezek a névlisrák – mint már kifejtettük – nem szisztematikusan készültek, hanem egyfajta véletlenszerű metszetét adják csak a helyi lakosságnak, néhány következtetés levonására ennek ellenére is alkalmasnak tünnek. Elsőként vegyük számba az összegyűjthető adatainkat! Az alábbi táblázatban azt láthatjuk, hogy az említett összeírásokban hány jobbágynev szerepel, s ebből mennyi volt a helynévből képzett, valamint a kézműves foglalkozásra utaló. Mindkét személynévtípus kiválogatásánál igyekeztünk kritikus módon szelektálni, csak azokat véve be a listára, amelyek valóban helynévre, illetve foglalkozásra utalhatnak.⁷³⁶

A több, mint 300 személynév alapján néhány érdekes következtetést le lehet vonni. Az egyik ilyen, hogy a területen az országos átlagot jelentősen meghaladó mértékű volt a középkor végén a migráció. A helynévi eredetű személynevet viselők aránya itt éves szinten 15 és 35% között szóródik, de általában 20–30% között mozog. Összességében a 15. században a területen fennmaradt, 346 személynévből 81-et képeztek helynévből, azaz ennyi utal a jobbágyok előző lakhelyére és arra, hogy onnan migránsként érkeztek az itteni falvakba (23,41%). Ez pedig jóval magasabb annál az értéknél, ami korábban egy hasonló célú, országos kitekintésű vizsgálatban a jobbágyfalvakra nézve kirajzolódott (6033, 15. századi falusi jobbágy nevéből 873, azaz 14,5% volt helynévi eredetű).⁷³⁷ Ennek okát nem tudni, nem kizárt, hogy a földrajzi helyzettel, az ártéri életmóddal, az áradásokkal is lehet valamilyen kapcsolata az intenzív fluktuációnak, de talán az sem mellékes ebben a kérdésben, hogy egy fontos átkelő mentén fekvő területről és településekről van szó, ami szintén megnövelhette a környékbéli migrációt (hiszen sokan

⁷³⁵ DL 16813. és 32514.

⁷³⁶ A válogatás módszertanára ld. Gulyás 2014d. 46–49.; Gulyás 2011. 175–179.; Gulyás 2008. 446–453.; Gulyás 2015. 138–141.

⁷³⁷ Gulyás 2014d. 54–55.

haladtak át az itteni hídon, ami ismertté, mondjuk úgy, „frekvenciálttá” tehető a környékbeli falvakat).

Mely településeken volt a legnagyobb mértékű a bevándorlás? Ha azt a két falut kivesszük a listáról, ahonnan kevesebb, mint 10 személynevünk maradt fenn, s így ezeket önmagukban statisztikai célokra felhasználni a torzítás miatt veszélyes lenne (Kengyel, Kovácsi), és a fennmaradt névadatokat településenként összesítjük, akkor kiderül, hogy a legnagyobb arányban Szentmártonban voltak jelen a bevándorlók (az összes név 33,3%-a). Nyilvánvalóan, ha Bolcshidáról is lennének ilyen névadataink, ott is Szentmártonhoz hasonló intenzív migráció jelenne meg. Andaháza (27,27%) áll a listán a második helyen, míg a harmadik Herpály (24,5%), a negyedik pedig Újfalu (19,69%). Mind a négy falu beköltözőinek aránya tehát jócskán az országos átlag felett volt. Még ennél is jobban jellemzi a népességfelszívó erőt az, hogy hány lakóhelyről és milyen messziről érkeztek az adott településre a beköltözők. Ebben az esetben nem meglepő módon az uradalmi központ Herpály viszi a prímet, hiszen 12 különféle földrajzi név jelenik meg a népességének személynevei körében a 15. században. Úgy néz ki ez alapján, hogy komoly vonzerőt fejtett ki a jobbágyság számára, mind a környékbeli falvakra (Kovácsi, Zsáka, Furta, Váncsod, Szentmiklós, Kaba), mind pedig távolabbi területekre, illetve olykor mezővárosokra nézve is (Ladány, Cséffa, továbbá egy herpályi lakost Tiszainak neveznek, aki ezek szerint még messzebből érkezett az uradalmi központba). Anélkül, hogy minden adatot felsorolnánk: a szomszédos Újfaluba többek között Bolcsról, Tordáról, Furtáról, Akáról; Kengyelbe Szentmiklósról, Szentdienesről; Szentkozma Simándról, Sápról, Sasról, Herpályból (utóbbi azért is érdekes, mert ez birtokon belüli migrációnak számít); Andaházára Bárándról és Bolcsról is érkeztek telepések.

<i>Herpályi birtokosztály, telkek felsorolása (1425)</i>					
Település	Összes személynév	Helynévi eredetű	%	Foglalkozásnévi eredetű	%
Herpály	25	4	16	3	12
Kengyel	4	3	75	-	0
Újfalu	9	3	33,3	2	22,2
Szentkozma	8	3	37,50	-	0
Andaháza	8	2	25	-	0
Összesen	54	15	27,7	5	9,2
<i>Hatalmaskodó jobbágysors (1463)</i>					
Andaháza	15	6	40	-	0
Szentkozma	15	3	20	2	13,3
Újfalu	15	3	20	1	6,6
Herpály	24	4	16,6	2	8,3
Lakóhely nélkül	8	-	0	1	12,5
Összesen	77	16	20,7	6	7,7
<i>Hatalmaskodó jobbágysors (1469)</i>					
Kovácsi	8	4	50	-	0
<i>Hatalmaskodó jobbágysors (1473)</i>					
Herpály	23	9	39,1	3	13,04
Újfalu	17	5	29,4	2	11,7
Összesen	40	14	35	5	12,5
<i>Hatalmaskodó jobbágysors (1479)</i>					
Szenkozma-damján	44	5	11,3	4	9,09
Andaháza	32	7	21,8	4	12,5
Újfalu	25	2	8	4	16
Kengyel	3	1	33,3	-	0
Herpály	30	8	26,6	4	13,3
Összesen	90	18	20	12	13,3
<i>Hatalmaskodó jobbágysors (1487)</i>					
Összesítve sorolják fel	58	9	15,5	3	5,1
<i>Hatalmaskodó jobbágysors (1493)</i>					
Szentmárton	27	9	33,3	2	7,4

A falvak migrációs vonzáskörzete nagyjából itt is megegyezett az országos helyzettel, azaz körülbelül 20-30 kilométeres körre korlátozódott.⁷³⁸ Ez alól néhány kivétel van csupán (Andaházára költöztek például Túrról, Szentkozma Debrece nből, stb.) ami az összképen azonban jelentősen nem módosít. A területre a környékbeli falvak közül kifejezetten sokan telepedtek be például a déli parti Furtáról (Herpályon, Újfaluban, Szentmártonban is vannak innen elszármazó jobbágyok), míg a közvetlen területen belül Bolcsról Újfaluba és Andaházára is kerültek jobbágyok. Összességében azt lehet mondani, hogy a beköltözők arányát leszámítva (amit akár a forrásadottságok is torzíthatnak) az országos viszonyokra sokban emlékeztető migrációs minta rajzolódik ki előttünk a területen, s ebből a mintából valójában csak Szentmárton, Újfalú és Herpály emelkedik ki komolyabb mértékben, mint jelentősebb migrációs célpont, míg Bolcs hida (amelynek fejlettsége alapján szintén feltételezhető a hasonlóan magas beköltözési arány) megfelelő adatok híján sajnos láthatatlan számunkra ebből a szemszögből. Andaháza vonzerejét annak köszönhet te, amit korábban már kifejtettünk: hogy a mai Berettyóújfalu nyugati határvidékén számos hanyatló település lakosságát Szentkozmadamján mellett ez szívta magába a középkor végéig. Ez a helyzete tehát részben a fekvésével hozható összefüggésbe.

A migrációval kapcsolatos ismereteinket más típusú személynévek is bővíthetnék, így például az etnikumra utaló elnevezések. A felsorolt forrásokban ugyanis megkülönböztető névelemként megjelenik nagy számban a szlávokra utaló Tóth (szinte minden településen); a Tatár, a Cseh (Herpályon); a Kun (például Szentkozmán és Herpályon), vagy a románokra utaló Kenéz (Szentkozmán) is. Ezeket azonban közvetlen módon nem lehet migrációs célú kutatásokra felhasználni, még ha feltételezhető is, hogy más etnikai köze gből, vagy például a Kun esetén az Alföld távolabbi részeiről érkező paraszttal állunk szemben.

Az írásbeliségre a Herpályon előkerülő Deák és talán a Szentmártonban felbukkanó Kántor megkülönböztető névelem utalhat. Előbbit olyan jobbágyok érdemelték ki, akik valamennyi időt legalább iskolapadban töltötték, és minimálisan az olvasás tudományát elsajátították, míg utóbbi személynév sok esetben szintén ezt jelölhet te. A társadalmi státuszt jelezheti továbbá a több településen is meg-

⁷³⁸ Gulyás 2011. 191–192.

jelenő Bíró név, amely egyértelműen egykori hivatalviselésre utal, igaz, ekkoriban ez már feltételezhetően öröklődővé vált.⁷³⁹

A személynevek alapján a kézműipar helyzete is vizsgálható a terület falvaiban. A névszerkezetekben található foglalkozásnevek ugyanis jó eséllyel alkalmazhatók – más híján – a korabeli falusi iparszerkezet vizsgálatára. Természetesen csak óvatosan szabad ilyen elemzést elvégezni, eleve ki kell zárnunk azokat a személyneveket, amelyek nem igazolhatók iparra vonatkozó adatként, habár a kutatás előszeretettel alkalmazza őket ilyen célból (területünkön ilyen például a Sós, az Olajos, a Vasas, a Tengelyes, stb.).⁷⁴⁰

Az egy településen élő kézművesek száma és az általuk képviselt szakmák mennyisége arányos volt a helység fejlettségével. Minél fejlettebb egy település, annál szélesebb fogyasztói igényeket kell helyben kielégíteni, ezért annál több szakma jelenik meg, és a népesség annál nagyobb hányada foglalkozik kézműiparral. A legfejlettebb településeken igen magas mértékű a specializáció szintje is, azaz az egyes szakmák részsakmákká válnak szét, hogy jobban meg tudjanak felelni a differenciált piaci igényeknek és a nagy keresletnek. A civitasokban, azaz az igazi városokban a kézművesek aránya a teljes lakosságon belül minimum 20% körül alakult, de olykor a 40%-ot is meghaladta. Az ilyen településeken akár 40-50 különféle szakma is megjelenhetett, köztük néhány egészen speciális is (kesztyűkészítő, könyvkötő, olvasókészítő, stb.) Ahogyan lefelé haladunk a fejletlenebb települések irányába, a kép egyre inkább homogénné válik. A mezővárosok esetében olykor már csak a lakosság 15–20%-a foglalkozik kézműiparral, és a szakmák száma is 10–15 körül állandósul. Falvak esetében pedig az a jellemző, hogy a népességnek már csak maximálisan és átlagosan 10% körüli része foglalkozik iparral, és az összes ilyen iparos általában néhány „közszükségleti cikket” előállító foglalkozást űz, azaz amellet, hogy alig néhány mesterség jelenik meg, igen nagy a kézműves koncentráció az egyes szakmákon belül.⁷⁴¹ Ilyen iparágak voltak a magyarországi falvakban klasszikusan a szabó mesterség és a bőripar, valamint a fémipar.

⁷³⁹ Gulyás 2008. 451–452.

⁷⁴⁰ Gulyás 2015. 139–140.

⁷⁴¹ Az alapvető szakirodalomra és a középkori kézműipar és városiasodás kapcsolatával összefüggő alapelvek összefoglalójára ld. Gulyás 2015. 145–147.

Ez a kép a vizsgált területünkről fennmaradt személynevek alapján is megfigyelhető. Szinte csak néhány mesterségre van adatunk az itteni falvakból. Előfordulnak a jobbágyság között szabók (általában *sartor*, *Zabo*, *Warro* név alatt), a szűrkeposztó készítésével foglalkozó csapók (*Chapo*), a vargák (*Warga*, *sutor*), a kovácsok (*Kovach*, *faber*), a molnárok (*molendinator*) és a fazekasok (*Fazakas*). Egyes falvakban egyáltalán nincs adatunk kézművesre, ilyen például Kovács, vagy a teljesen jelentéktelen Kengyel. Ez talán nem véletlen, lehetséges, hogy a valóságot tükrözi. Magasabb számot csak két fejlettebb faluban mutat a kézművesek aránya a területen a személynevek alapján: nem meglepő módon Újfaluban (13,63%) és Herpályon (11,76%). Mindkét helyen 4-4 szakma jelenik meg, különlegesnek talán a Herpályon említett két mészáros tekinthető, de a mészárszék(ek) megléte itt a földesúri kúriákkal és az emiatt megjelenő magasabb fogyasztói igényekkel is magyarázható. Az összes többi, általunk vizsgált településen azonban a kézművesek aránya bőven 10% alatt maradt a személynévállományon belül.

A területen tevékenykedő kézművesek népességen belüli aránya a személynevek alapján a két, ebből a szempontból kiemelkedőbb falu ellenére is 10 százalék alatt maradt, azaz megfelelt az országos helyzetnek. A 346 jobbágynéven belül mindössze 33 fő (9,53%) viselt kézműves foglalkozásra utaló személynevet. Azt lehet mondani, hogy nem tűnnek még a legfejlettebb falvaink sem különösképpen jelentősnek ezen a téren. Érdekes lenne megnézni a bolcsi adatokat is, hiszen feltételezhetően ez volt a legiparosodottabb falu a területen, ám onnan sajnos nem ismerünk ilyen összeírást. A Bolcsidán tartott országos vásárok és hetivásár azonban minden bizonnyal ennek ellenére is megteremtette a lehetőségét annak, hogy a jobbágyság a területre hozott portékákból elláthassa magát olyan speciális vagy drága iparcikkekkel is, amelyeket helyben nem volt képes előállítani.

Természetesen nem csak a személynevekben vannak iparra utaló adataink, hiszen fentebb már volt róla szó, hogy konkrétan kovácsműhelyt is említenek (Újfaluban),⁷⁴² valamint több, a területen álló malomra is van adatunk (Újfalun, Herpályon, Bolcs – Újlak közelében, valamint Sárosbolcs),⁷⁴³ de ezek az információk önmagukban kevésnek bizonyulnak ahhoz, hogy a fent elemzett személyneveket kihagyhassuk a vizsgálatból.

⁷⁴² DL 11728. és 68975.

⁷⁴³ DL 11728.; DL 68975.; DL 37180.; Anjou XXII. 155. sz.; DL 30469.

Nem esett szó összefoglalónkban a kereskedő jobbágycsoportokról – nem véletlenül. Konkrét említésünk ugyanis nincs arra nézve, hogy vannak a régióban elsősorban kereskedelemmel foglalkozó parasztok, és a jobbágysági személynévben sem jelennek meg azok a névelemek (*kalmar, mercator, institor*, stb.), amelyek egyértelműen erre utalnának. Ennek ellenére is bizonyos, hogy a területen működő vásárokon helyiek is részt vettek és a térség termékeit – gondoljunk csak a mezőgazdasági cikkekre – a környékbeli városias településeken értékesítették. A közeli Várad például bizonyosan komoly felvevőpiaca lehetett ezeknek a portékáknak. Az adathiány ellenére is egyértelmű azonban, hogy voltak ilyen tevékenységet űző személyek a helyi falvakban, hiszen a kutatás számos országos analógiát ismer erre nézve.⁷⁴⁴

A jobbágyság megélhetésének fő forrását azonban itt sem a kézműipar, hanem a mezőgazdaság biztosította, amiből a paraszt járadékot fizetett földesúrnak, tizedet az egyháznak és adót a királynak, a maradékot pedig piacra vitte. Viszonylag kevés, termelési viszonyokra vonatkozó forrással rendelkezünk ugyan a régióból, de így is érezni lehet – ahogyan arról már korábban is szó esett –, hogy a helyi gazdasági viszonyokat döntően a vízrajzi helyzet határozta meg. Ezen a vizek által szabdalta, mocsarakkal és szárazulatokkal mozaikszerűen tagolt területen⁷⁴⁵ az ember kénytelen volt alkalmazkodni a természeti környezethez, ami egy komplex gazdálkodási forma elterjedését eredményezte. Világosan látszik, hogy itt is az az ártéri, vagy fokgazdálkodás lehetett jelen a középkorban, amely a Kárpát-medence árterein másutt is széles körben elterjedt, és egészen a folyószabályozások koráig élő gyakorlat volt.⁷⁴⁶

⁷⁴⁴ Kubinyi 2008. 229–251., 232–233.

⁷⁴⁵ A fentiekben már volt szó a különféle környékbeli szárazulatokról, vagy „szigetekről”. A már említett főbb vízfolyások mellett (Berettyó, Kékkálló, Gácsa, Ölyvös, stb.) számos további erről esik szó a korabeli forrásokban. DL 30434.: „*quendam meatum vulgo Er dictum*”, „*ad unum meatum aque Thaythayryk vocatum*” valamint „*ad quendam fluvium Wyzes vocatum*”, mindezek Herpály határvidékén folytak. A Kovácsi környékén folyó Mirágyról 1479-ben esik szó: „*penes fluvium Myrogh*” – DL 26640. Kovácsi mellett folyt egy Vékony-ér nevű vízfolyás is („*Vekon eer melleke*”). DL 28336. A „Tekerő-ér” valahol Peterd nyugati határában, területünk közvetlen szomszédságában folyt („*iusta quoddam fluvium Thekerewer*”). Ugyanezen a környéken, a szomajomi határnál található az Újmalomtő („*Wymolomthen*”) és a Baglyas („*Baghhas*”) nevű patak. Mocsárra is van adat a környéken, ilyen volt Szomajom és Szentmárton keleti határvidékén a Peterdi-fertő („*Peturdfertew*”). Mindegyik felsorolt adat a következő oklevélben szerepel: DL 30725.; Bocsi 2006. A környékbeli vízrajzi helyzetről beszámol még tömören Módy 1986. 152.

⁷⁴⁶ A téma szakirodalmát kimerítően ismerteti Majláthné Sipos 2019. 11–13.

Ennek alapvető eleme az úgynevezett fok volt,⁷⁴⁷ amely azokat a vízkitöréseket takarja, amelyeken keresztül a folyók vize magas vízállás idején elhagyta a medret, hogy elöntse az ártereket. A fokok kapcsán számos elképzelés alakult ki ugyan a kutatók körében, azonban a sokféle vélemény ellenére is azt mondhatjuk, hogy ezek feltehetően nem mesterséges, hanem természetes képződmények voltak. Amikor a víz az ár levonultával a fokon keresztül visszahúzódott volna az ártérből, akkor ezeket valószínűleg lezárták, s így viszonylag állandó tavakat hoztak létre, az ebben bennrekedt halállományt pedig lehalászták.

A fokoknak a területen történő létezésére – ami a fokgazdálkodás meglétét is bizonyíthatja – főleg újkori térképes adataink utalnak, ami tekintve, hogy ezek viszonylag állandó és stabilan fennmaradó terepformák voltak, bizonyosan már a középkorban is léteztek.⁷⁴⁸ Ilyen 19. századi nyomokból azonban viszonylag kevés van, nyilvánvalóan a folyószabályozás és a vizenyős területek lecsapolása után tűnt el a köztudatból az egykori fokok emléke és neve. A környékről egyébként középkori írott forrással is rendelkezünk fok létezéséről.⁷⁴⁹

Ha nem is tömegével fordul elő a forrásokban, de több említés esik a területen lévő, középkorban létező halászhelyekről és halastavakról,⁷⁵⁰ és ha akár melyik újkori kéziratot térképre pillantunk, láthatjuk, hogy a helyzet később sem változott sokat. A halászó jobbágyokra vonatkozó remek (de a területről sajnos az egyetlen) adat maradt fenn 1487-ből, amikor kiterjedt hatalmaskodások folytak a területen. Ekkor egy bolcsi jobbágyot, Veszei Balázst, aki élő halakkal ment

⁷⁴⁷ A fogalmat néprajzi prizmán keresztül a Duna kapcsán mutatja be lényegre törően Andrásfalvy 1973. 12., illetve 19–23. A műben részletesen foglalkozik a fokgazdálkodásra épülő ártéri haszonvételekkel is. Ld. még a témára a Közép-Tisza-vidékre vonatkozó adatokkal: Károlyi – Nemes 1975. 54–71. Az újabb szakirodalomból Fodor 2003.; Molnár 2011.

⁷⁴⁸ A kataszteri térképen Mezőpeterdtől délnyugatra, Szomajom-pusztától keletre még a 19. században is feltűntették a Sárkány-fokot, amely a Veres nyél érből tör ki keleti irányban. Berettyóújfalu területének nyugati határában, Bihartordától keletre (az egykori Tordarét érnél – II. Katonai Felmérés) tüntetik fel a Pálfoki tanyát, amelynek neve szintén egy ilyen, egykor létező vízkitörésre vezethető vissza. Kataszteri térképek.

⁷⁴⁹ A déli parton, a Peterd felé eső részeken említik például 1382-ben Kispéterfokát. DL 30725.; Bocsi 2006. 11.

⁷⁵⁰ „ad quendam lacum vulgo Chykaseer dictum”, Herpály keleti határában. DL 30434. Tépe és Szentkozmadamján határvidékén: „ad lacum Zalavianosthana” – DL 16151. Vannak halászhelyek („piscatura”) Kovácsi környékén is. DL 26640. A középkori magyarországi halászatra összefoglalóan: Ferenczi 2008. 347–351.

Váradra (nem írják, de nyilvánvalóan a piacra vitte őket eladás céljából), Ártádon támadtak meg és fosztottak ki.⁷⁵¹

De az ártér nemcsak halat, hanem sokféle más haszonvételt (például a vízimadarak vadászatát, tojásaik begyűjtését) is biztosított az itt élők számára, lehetővé téve azt a tevékenységet, amit a néprajzban csak a „pákász életmóddal” szoktak jellemezni, s amely egészen a modernitás korszakáig, a 19. századi folyószabályozásokig viszonylag változatlanul működött az ilyen területeken. Talán erre az életmódra utalhat a szentmártoni Madarász Pál jobbágy neve is, aki 1493-ban szerepel a forrásokban.⁷⁵²

A haszonvételekhez a néprajzi szakirodalom állásfoglalása⁷⁵³ alapján a fentiek mellett hozzátartozott még többek között a méhészet, az erdőkielés (ezekre nézve nincs sajnos középkori adatunk a területről), az alább ismerttetendő ártéri legeltetés és az ár által öntözött gyümölcsösök⁷⁵⁴ használata is. A nádasok, amelyek vágása hasonlóképpen jövedelmet hozott, szintén megjelennek a területen.⁷⁵⁵

De ugyanígy nagy bevételt hozó jövedelmi forrás lehetett az ártéri ligetes erdőkben⁷⁵⁶ történő sertésmakkoltatás, amely minden évben késő tavasztól egészen őszig tartott. Ezzel kapcsolatosan főleg azt érdemes megemlíteni, hogy az itteni, erdős-ligetes ártér kimondottan alkalmas lehetett erre a tevékenységre. Világos, hogy nem véletlenül szerepel a 16. század eleji bihari vámvizsgálatban több vámhely (Bolcsida és Esztár hídvámjai) esetében is a sertés, mint vámolandó tétellel.⁷⁵⁷ Ezeket az ártéren tavasztól őszig makkon hízlalt állatokat minden bizonnyal Debrecenbe és Váradra hajthatták eladni a környékbeli parasztok.

⁷⁵¹ DL 28336.

⁷⁵² DL 32514.

⁷⁵³ A legnagyobb ívű néprajzi összefoglaló az analógiaként szolgáló közeli Tisza menti területek ártéri gazdálkodása kapcsán talán Bellon Tibor monográfiája. Bellon 2003.

⁷⁵⁴ Erre utalhat: „*arborem piri Kykellenkerthwel dictam*” – DL 30434. Van olyan rét, amelyet Körtvélyesnek neveztek, ezt a szentmiklósi határjárásban említik: „*pratun Kerthweles vocatum*” – DL 16151.

⁷⁵⁵ Például Kovács mellett. DL 26640.

⁷⁵⁶ Ilyen erdőkről beszámoló adatok: „*Keserdew*”, valamint „*ad silvam Monyoros vocatam*”, ugyanitt említenek egy „kiserdőt” („*quemdam parvam silvam*”). DL 30434. A közeli Peterden egy „Nyáras-erdő” nevű erdő feküdt. DL 10008. Bolcs mellett terült el a Fövényes-erdő és a Pókadombja-erdő. DL 28310.

⁷⁵⁷ DL 23348. A sertésmakkoltatás lényegére és a makkoserdőkre: Szabó 2008. 334.; Andrásfalvy 1973. 48–49.

Mindezek mellett, teljesen természetes módon a vízjárta vidékekből kiemelkedő, tartósan száraz „szigeteken” a hagyományos szántóföldi gazdálkodást folytatták. Sárosbolcson a középkor derekán két ekealja (*aratrum*) földről esik szó, amely a mértékegység alapján egyértelműen szántóként volt használatban.⁷⁵⁸ Az a kép bontakozik ki, hogy a szántók a környéken legelőkkkel és rétekkkel felváltva, szinte mozaikszerűen fordulnak elő.⁷⁵⁹ Az északi parton például; Herpály, Tépe, Derecske, Szentkozma határvidékéről viszonylag sok ilyen adatunk ismert. Itt egyetlen oklevélben,⁷⁶⁰ a határ leírása kapcsán a Körtvélyes nevű rét mellett egy minden bizonnyal legeltetésre használt *terra usualis*⁷⁶¹ (szó szerint „használatban lévő föld”) terület el, de előkerül ugyanitt egy feltehetően kaszálásra használt mező (*campus*) is. Szentkozmadamján és Derecske határában, ugyanezen a környéken szántóföldeket (*terras arabiles*) is említene a Kék-Kálló környékén, mellettük pedig egy újabb rétet (*pratium Kerekrethfya*). Szintén Kovácsi környékén, az 1487-ben zajló hatalmaskodásokkor esik szó az itt fekvő vetésekről.⁷⁶²

E területek vízmentesítésében – sőt, adott esetben öntözésében is! – kiemelkedő szerepet játszottak azok a mesterséges csatorna- vagy árokrendszerek, amelyek lehetővé tették a szántók szárazon tartását, s amelyekre itt-ott a területről is fennmaradtak írott információink.⁷⁶³

Számos legelőről is szó esik a korszakban a környékről beszámoló forrásokban,⁷⁶⁴ de mindezek mellett az istállózó állattartásnak is vannak nyomai, leginkább azok a kaszálók, amelyek főleg szénagazdálkodásra nézve őriznek infor-

⁷⁵⁸ DL 37180.

⁷⁵⁹ Az 1479. évi hatalmaskodáskor elfoglalt szántók, rétek, mezők, kaszálók is szerepelnek az erről beszámoló oklevélben. DL 26640.

⁷⁶⁰ DL 16151.

⁷⁶¹ Más régiókra vonatkozó oklevelekben is van adat arra nézvést, hogy ezeken legeltettek, ld. pl. DL 101583. (1524).

⁷⁶² DL 28336.

⁷⁶³ Mára már világos, hogy az öntözési tevékenység, még ha lokális szinten is, de már a középkorban megjelent. Ferenczi 2008. 341–346. A gáborjáni-herpályi határjárásban szerepel: „*unum fossatum vulgo Nagarak*” DL 30434; említenek illet továbbá Herpály északnyugati határvidékén is. DL 16151.

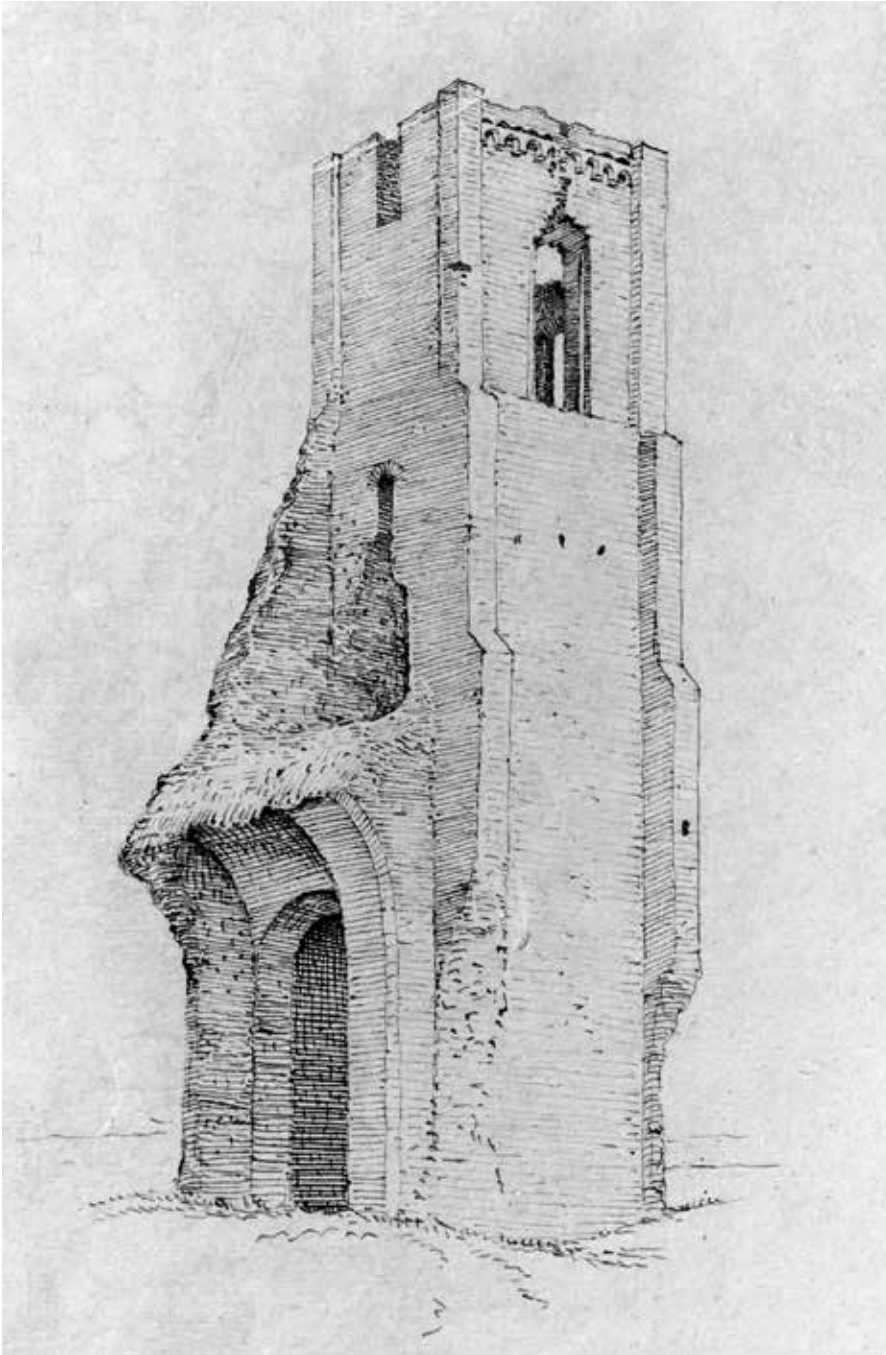
⁷⁶⁴ A fenti, legelőkre vonatkozó adatok mellett a bolcsi mezőről („*ad campum proprium ipsius possessionis Bolch, ubi greges ipsius pascabant*”) is van adatunk, ahonnan 1493-ban Szomajomba hajtanak el erőszakkal egy ökröt és lovakat. DL 32514. Szintén az állattenyésztésre utal annak a Pásztor Péter (*Petrus Paztor*) nevű jobbágnak a neve, akit 1425-ben andaházi lakosként említenek. ZSO XII. 1149. sz.; DL 11728.; ZSO XII. 1175. sz.; DL 68975.

mációkat.⁷⁶⁵ Ezeket olykor kendert is termeszhettek, legalábbis van erre nézve közvetett – helynévi – adatunk.⁷⁶⁶

A Berettyó és mellékvizei árterén a középkorban folyó gazdálkodás nyilvánvalóan jóval színesebb és összetettebb volt annál a halvány képnél, amit a hektikus forrásállomány segítségével meg lehet rajzolni. Ám így is kijelenthető, hogy a terület sokrétű megélhetési lehetőséget nyújtott az itt élő jobbágyság számára. A vízivilágból kiemelkedő szigeteken és szárazulatokon szántóművelés zajlott. Ezek közé beékelődve kaszálók és legelők feküdtek, ami a marha-, ló- és feltehetően juhtartást is lehetővé tette (bár utóbbira konkrét adattal nem rendelkezünk). Ezeket az állatokat a téli időszakban részben helyben telettették, részben pedig istállózták, az utóbbira a területen fekvő kaszálók utalnak egyértelműen. A helyi népesség emellett minden bizonnyal intenzíven élt az ártér adta gazdasági lehetőségekkel és haszonvételekkel is. Az ártéri ligetes erdőkben sertést makkoltatott, a vizekben halászott és madarászott, az árterekben méhészkedett, az ártéri gyümölcsösöket szüretelte. A közelben lévő jelentősebb városok (főként Várad, de a távolabbi Debrecen is) bizonyosan stabil piacot és állandó keresletet teremtettek a területen élő parasztság komplex árutermeléséhez.

⁷⁶⁵ Kovácsai környékén 1479-ben hatalmaskodva aratnak le egy kaszálót, és az itt felhalmozott szénát is elviszik, 200 forintnyi kárt okozva. DL. 26640. Ugyanitt 1487-ben a kaszálóra törnek rá hatalmaskodva környékbeli jobbágyok, akik 100 szénaboglyát fel is gyűjtöttek. DL. 28336.

⁷⁶⁶ DL. 30434.: „*ad unum fenile Kendereszegh vocatum.*”

10. kép Storno Ferenc 1879-ben készített rajza a herpályi Csonkatoronyról

VII.

AZ ÉPÍTETT ÖRÖKSÉG ÉS RÉGÉSZETE

1. ÉPÍTETT ÖRÖKSÉG

Egy-egy település épített öröksége alatt az évszázadok során ott felépített és egymásra rétegződött világi és szakrális épületeket, épületegyütteseket (középületek, lakóházak, várak, gazdasági épületek, templom, kolostor, kápolna, stb.), tereket, szobrokat, hidakat, kilátókat szokás érteni. Ezen emlékek gazdagsága és sokszínűsége nagyban függ a történelem folyamán ott megfordult népek számától, habitusától, életformájától, a megtelepedettség időtartamától és fokától. Hatással vannak rá a körülmények is, melyekre válaszul az ott élők a környezetüket, az ott talált természeti tájat egy bizonyos módon, vagy éppen teljesen másképpen alakították. Végső soron pedig újra csak a természeti adottságokhoz jutunk vissza, mint kiindulópont, hiszen mindenhol azokból az alapanyagokból kell építkezni, ami helyben vagy a közelben rendelkezésre áll, valamint oda, ahova a térszerkezet megengedi, vagy stratégiaileg indokolt. Síkvidéken viszonylag ritkán építenek például várakat, mert magaslat híján nem lehet jobban belátni, ellenőrizni a környéket, másrészt nincsenek meg hozzá a szükséges nyersanyagforrások: a kőbányák. Ezeken a vidékeken a tartós építőanyagot az agyagból formába vetett, egyszerű égetőgödörökben, vagy a nagyobb mennyiségek előállítására is alkalmas speciális, többvályús égető kemencékben kiégetett téglá jelentette. Árpád-kori templomaink környékén, ahol nincsenek nagyobb városok a közelben, melynek téglavető mesterei ellátnák volna ezt a feladatot, nem tévedünk nagyot, ha valahol

a környéken keressük a téглаégető feltételezett helyét.⁷⁶⁷ Már csak amiatt is, mert ilyen nagymennyiségű téglát súlyánál fogva sem lehetett túl egyszerű és gazdaságos szekerrel a helyszínre szállítani. Hajdú-Bihar megyében két téглаégető kemencét is ismerünk, az egyiket Hajdúszoboszlón, a másikat Debrecenben, Józsan tárták fel.⁷⁶⁸ Mindkét esetben a középkori templom építéséhez köthető a kemence használata.⁷⁶⁹ A herpályi monostortemplom esetében szintén felmerül a kérdés, hol állíthatták elő azt a rengeteg téglát, ami egy ilyen monumentális méretű templom felépítéséhez szükséges volt. Sajnos a választ még nem ismerjük, de nem tévedünk nagyot, ha a potenciális előállítás helyét a templom szűkebb környezetében keressük.

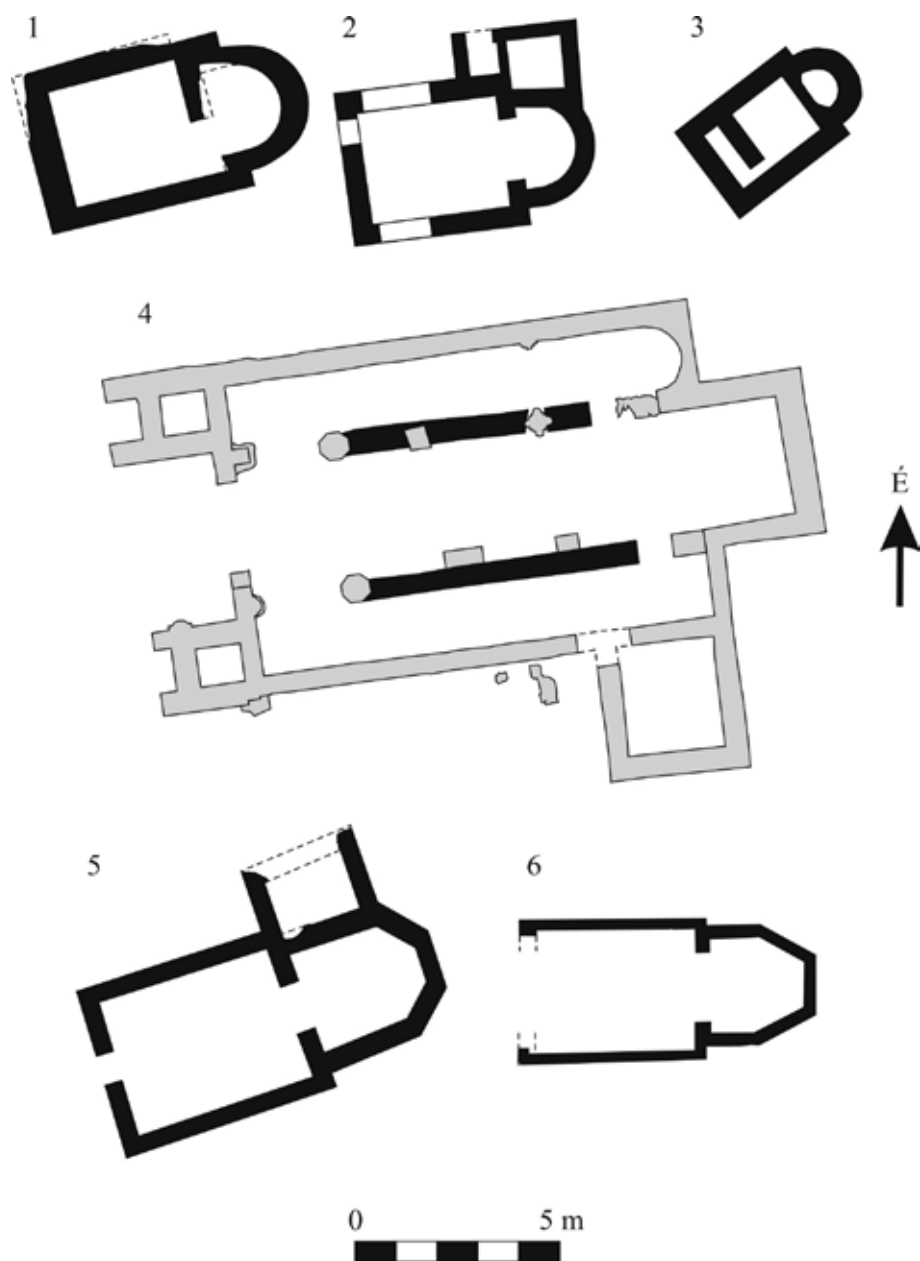
2. BERETTYÓÚJFALU ÉS KÖRNYÉKE KÖZÉPKORI EREDETŰ TEMPLOMAI

Ahogy arról egy korábbi, a környéknek a világi és egyházi igazgatási szervezetben elfoglalt helyét tárgyaló fejezetben már részletesen értekeztünk, a királyi hatalom központosítási törekvéseivel és a keresztény hit felvételével párhuzamosan megindult az egyházszervező munka is, már első királyunk, I. Szent István uralkodása idején. Emlékeztetőül: a középkori Bihar területe közvetlenül első uralkodónk megkoronázása után királyi kézre kerülhetett, aminek következtében viszonylag korán megszervezték a vármegyét. Az első ispán kinevezésével egyidőben először a már működő egri püspökség fennhatóságát terjesztették ki a frissen megszerzett terület fölé, majd a 11. század közepe táján I. András király

⁷⁶⁷ A Magyarország területén található középkori téглаégető kemencéket felgyűjtő és tipologizáló Jakab Attila a térbeli elhelyezkedés kapcsán hívja fel erre a jelenségre a figyelmet. Példaként a Dobozon, Gyulán, Pakson és Dombóváron feltárt téглаégetőket említi, ahol előbbi három a templom, míg utóbbi egy középkori lakótorony közelében helyezkedik el. Jakab 2011. 145.

⁷⁶⁸ Jakab 2011. 136–138., 154., 157.

⁷⁶⁹ Hajdúszoboszló esetében a templom helye pontosan nem ismert. Legvalószínűbb, hogy az Árkos-halom körül elterülő 12–15. századi falu eddig nem ismert plébániatemploma lehetett, de nem zárható ki, hogy a mai város belterületén álló református templom előzményét képező korábbi – eddigi ismereteink szerint 15. századi – templom építési periódusához köthető. A debrecen-józsai téглаégetőt illetően egyszerűbb a helyzet, hiszen a feltárt téглаégető kemencétől kb. 200–250 méterre északi irányban, ma fákkal benőtt kis dombon találhatóak a középkori Szent György (vagy egyházasmacsi) templom alapfalainak romjai.

11. kép Berettyóújfalu és környéke középkori templomai

1. Herpály, Egyházsziget	4. Herpály, monostor (kiemelve a lehetséges román kori templom alapfalai)
2. Andaháza	5. Herpály, gótikus templom
3. Szentdemeter	6. Újfalu

szervező tevékenységének köszönhetően létrejött világi részről a bihari dukátus, egyházi részről pedig a bihari püspökség. Utóbbi székhelye a 11. század végén került át Biharvárról a frissen szentté avatott Szent László király végső nyughelyére, Nagyváradra.⁷⁷⁰

Építészet- és művészettörténeti szemszögből kora Árpád-kori megtelepülésre utalnak a 11–12. századra keltezhető kisméretű, egyhajós, egyenes vagy félköríves szentélyzáródású egyszerű falusi templomok. Területünkön ma három (feltételelesen négy) ilyen templomot ismerünk: Herpályon az Egyházzszigeten, illetve a Berettyóújfalu tágabban vett északnyugati határában elterülő, nagy kiterjedésű Andaházi pusztán feltárt két templomot. A lehetséges negyedik templomra – az alábbiakban bővebben is ismertetett – herpályi első korai egyházi épületre a kolostortemplom régészeti kutatásakor, annak belsejében a hajók oszlopsorai alatt előkerült alapozások utalnak, amelyek egy kisméretű Árpád-kori templom két hosszanti oldalfalaként azonosíthatóak.

2.1. Berettyóújfalu – Herpály, ún. Csonkatorony vagy Klastrom, nemzetségi kolostor-/monostortemplom⁷⁷¹

A környék kétség kívül leghíresebb és legtöbbet kutatott műemléke a herpályi Csonkatorony néven ismert nemzetségi monostortemplomból megmaradt, mára műemlékké nyilvánított egyetlen déli torony, amely Berettyóújfalu keleti határában, a Klastrom-domb nevű dűlőben áll.⁷⁷² Kutatottsága ellenére a rendelkezésre

⁷⁷⁰ Ld. jelen kötet Hatalmi viszonyok a megtelepedés után, a terület helye a világi és egyházi igazgatási szervezetben c. fejezetét. A Bihari püspökség alapítására ld. Koszta 2014. 41–46.

⁷⁷¹ Lelőhely azonosító: 19353.; OMVH törzsszám: 1827.; Genthon 1961. 34.; Tilinger 1976. 378.; Magyarország műemlékjegyzéke 1990. 659.; Angyal 2008. 219.; A szakirodalom a templomot hol kolostorként, hol monostorként említi. Ennek oka, hogy nem ismertek sem az építetőre, illetve a birtokosra, sem az egykor ott élő szerzetesek rendi hovatartozására vonatkozó írott források. A kolostort ugyanis a nem birtokos rendek, míg a monostort a birtokos rendek szerzetesházainak jelölésére szokás használni. Ugyanakkor a legtöbbször monostorként szerepel, ahogyan általában a jelentős méretű és művészi értékű kőegyházakat volt szokás nevezni. Gyakran használták ezt a kifejezést pusztán szerzetesház jelentéssel, attól függetlenül, hogy az adott egyházi épület melyik szerzetesrendhez tartozott. MKL Kolostor, illetve monostor szócikkei. Ugyanakkor megjegyezzük, hogy olykor a nyugati toronypáros plébániatemplomokat is monostornak nevezték.

⁷⁷² A Hajdú-Bihar megyei műemlékeket összegyűjtő és bemutató legutóbb megjelent, képekkel is ellátott kötetben Herpálynál a következő leírás szerepel: „a tatárjárás után 1242-től 1252-ig a jáki

álló történeti források szűkössége miatt sajnos még mindig rejtély övezi a múltját. Mikor és ki építtette? Melyik helybeli nemzetség kegyurasága alá tartozott? Mely szerzetesrendhez tartozó barátok lakták a monostort? Milyen lehetett építészei részleteiben a falusi környezetéhez képest monumentális templom, illetve a hozzá tartozó kolostor? Mikor pusztulhatott el, és miért nem építették újjá? Az ismeretlen alapítású monostor írott forrásokhoz kötésére, azonosítására és valamelyik szerzetesrendhez kapcsolására számos elmélet született a több mint két évszázadra visszanyúló kutatástörténet során, ami néha zsákutcába vezette a monostortemplom történetének kutatóit.

A 19. század elején még több földesúri család volt birtokos Herpály pusztán. A számunkra érdekes földterület a Marossy és a Csanády családoké volt az 1844-ben végrehajtott tagosításig, amikor az a templomrommal együtt a Tardy család birtokába került. Innentől fogva a Tardy család tevékenységével szorosan összefonódott a templom maradványainak további sorsa. De térjünk még kicsit vissza időben a 19. század elejére: a templomromról elsőként beszámoló Kereszturi József Alajos történész tanár 1806-ban a két torony mellett még a templomhajó és a kápolna álló falmaradványait is láthatta.⁷⁷³ Tőle tudjuk azt is, hogy az épületet egykor vizesárok vette körül. A hármás sánc, valamint annak a hídnak a két korhadó állapotban levő erős tölgyoszlopa, mely a falut kötötte össze a monostorral, még 1896-ban is jól látszódott, noha a mély árkokat a földbirtokos Tardy Elek 1858 körül behúzatta.⁷⁷⁴ A még álló falmaradványok sorsa sem alakult jól: 1842-ben a 12 méter magasan álló északi tornyot életveszélyesnek ítélték, ezért

mesterek építették újjá.” Angyal 2008. 219. Az adat forrása nincs megjelölve, viszont Rác Zoltán építész mérnök hasonlóan vélekedik egy 1984-ben megjelent cikkében, melyben Hajdú-Bihar megye középkori templomairól írt összefoglaló jelleggel. Véleménye szerint a herpályi monostortemplom építésénél egy ismert műhely működött közre, mégpedig a jáki. Erre a gyulafehérvári templommal azonos kapuja és oszlopkötegei utalnak, amit a Jákon munkájukat félbehagyó, majd Gyulafehérvárra átvonuló építők állítottak helyre a tatárjárás után. Rác 1984. 80.

⁷⁷³ „*Censerem tamen hanc ad Herpály, quae in conscriptione Dec. Pont. Herpáli nominatur, transferendam: nam in hoc loco et penes Berettyó-Ujfalu situato, olim fossa et aqua circumdato, ingentes duae turres, cum Ecclesiae et distinctae cuiusdam capellae ruderebus, actu visuntur, et locum hunc olim ab religiosis quibusdam cultum, ipsa etiam traditio indigitat.*” Kereszturi 1806. I. 277. Fordítása: Javaslom pedig, hogy ami a pápai tizedjegyzékben Herpálinak nevezetik, helyezték át Herpályhoz; ugyanis azon a helyen Berettyóújfalu mellett, egykor árokkal és vízzel körbevéve, két igen nagy torony látszódik, a templomnak és annak a külön álló kápolnájának a romjaival, és ezt a helyet hajdanán bizonyos istenfélő emberek lakták, amit a szájhagyomány is említ.

⁷⁷⁴ Kereszturi 1806. I. 277.; Módy 1981. 89.; Kozák 1981. 121.

lebonttatták, tégláit pedig beépítették a berettyóújfalui református templom oronájának alapozásába. 1854-ben a déli torony felső emelete került olyan állapotba, hogy annak ledőlésétől tartottak, ezért inkább lehordták, de előtte a birtokos még készíttetett róla egy vízfestményt. A már említett 1858-as tereprendezés során pedig a még megmaradt falmaradványok is elenyésztek, tégláikat elhordták, alapjait betemette a föld. Ekkor alakult ki a ma ismert kép a magányosan álló, csonka toronyról.

1878 őszén a kor híres régésze, Rómer Flóris látogatta meg a templomtoronyt, melynek nyomán nemcsak az első hiteles, szakmai alapú leírása született meg a romnak, de ásatást is tervezett végezni a közeli jövőben. *„Feltűnő, hogy az egész szembeötülő torony téglából van felépítve, minden kőnek közvetítése nélkül, falszalagokkal és négyszögű fejú pillérekkel és oszlopokkal. Storno rajza (fig. I.)⁷⁷⁵ mutatja a még most is 13,30 méternyi toronyrészt, mely az észak-nyugati oldalon alulról felfelé oldalszalagokat tüntet fel, és pedig két összehúzódó eszetövel; a második osztálynál hármás gerenda lyukakat, föllebb kitért kerek nagy ablakot látunk, melyet kerekívű, a szalagokig nyúló téglapárkányzat koronáz meg. Kelet felé, ahol a templom hajdan állott, befejezett és az átmenetet engedő nagy kerek ív egyik oldala tűnik fel, melyből a toronyba is volt a régi bejárás. Az emeleten, mint Sz. Miklóson⁷⁷⁶ nagyobb úr következik, mely kerek ablakba végződik, a fölött volt a tető orma, aztán négy négyszögű gerenda helye, és megint egy be nem végzett ablak, mely fölött a párkánynak nincsen nyoma. Ide számítandó II. azon félpillér mely kelet felé nézvé, a torony keleti oldalán látható; a III. ablak mutatja szemközti és oldalt azon téglapárkányzatok szerkezetét, melyek még mai napon is egészben megvannak. - fig. IV. mutatja a torony déli oldalát, régiebb Herpályon lévő rajz szerint, melyet itten csak azért közöljük, hogy a rajta, az egyik ablak alatt létezett díszítményt előadhassuk.”⁷⁷⁷* Néhány évvel később részben Rómer leírását követte, részben azt egészítette ki Bunyitay Vince újbóli leírása. Egyértelműen elkülönítette a falusi plébániatemplomtól a romjaiban is egy jóval monumentálisabb egykori épületre mutató herpályi templomot: a Csonka-torony a „klastromdűlő”-ben állt, míg Herpály falu temploma attól keletre az Egyházsziget határrészén volt, maga a falu pedig az akkor is Teleknek nevezett dűlőben. Beszámolója szerint már csak az egyik torony volt látható, a másik tornyot és templomot,

⁷⁷⁵ MTC DI D. 1751/4. Ld. jelen kötet 10. kép.

⁷⁷⁶ Belényesszentmiklós (Bihar megye, Románia)

⁷⁷⁷ Sz. Máthé 1975. 317.

illetve annak alapjait szántóföld borította. A templom alapfalain kívül láthatóak voltak még a déli oldalfalhoz kapcsolódóan egy melléképület falai – talán annak a kápolnának a romjai, amiről Kereszturi is említést tett 1806-ban. Mivel bizonyosnak tekinthető történeti adatokat ő sem tudott a herpályi prépostsághoz kapcsolni, a romról az ismeretlen rendű apátságokról szóló fejezet elején, a „titokzatos” curu-i apátsághoz kapcsolódóan írt, és feltételelesen azzal azonosította.⁷⁷⁸ Bunyitay leírása kiegészíti a Rómer Flóris által megfogalmazott, építészeti részleteket is tartalmazó leírást. „*Maga a torony bevakolva sobasem volt, jelenleg két emelet magas, mindenik emelete vissza-visszaszökik; szögletein falszalagok futnak fel, melyek a földszinten már annyira vastagok, hogy közelítenek a tárnokhoz. Teglának mérete: 32. 16. 5-5 cm. Déli oldalának földszintjén egy köríves, kajácsos, lőrészzerű ablak látható; első emelete áttörtetlen, de második emeletének déli és nyugati oldalán egy-egy félköríves ablak van, egykor valószínűleg az elválasztó oszlopkákkal, de ezek ma már hiányzanak. Legjellemzőbb itt, a második emeleti ablakai felett egy tornyot körülfutó pártázat, mely, mint mellékelt rajza előtünteti, alant félköríves, fent négysoros törött-pálcza díszítménnyel van ékítve.*”⁷⁷⁹ Mindeközben a torony állapota az újabb eltelt évtizedek alatt kezdett ismét aggasztóvá válni. A Debreczeni Ellenőr című újságban pusztuló műemlékként írtak róla cikket, a birtokos Tardy Sándor pedig a romos templomtornyot ábrázoló fénykép elküldésével igyekezett több, illetékesnek tartott helyről és személytől is segítséget kérni a helyreállításához. Az ügy sajnos elakadhatott, mert csak 1897-ben történt újabb előrelépés az Országos Műemlékvédelmi Bizottság bevonásával, amikor valószínűleg már nem lehetett tovább halogatni a beavatkozást, és a torony restaurálását.⁷⁸⁰

A régóta tervezett ásatásra végül a romok rossz állapota miatt került sor: először a földbirtokos Tardy Sándor kezdeményezésére 1899 őszén, majd 1902 telén a Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet megbízásából Zsák Adolf vezetésével. Az első ásatás intézményi kereteken kívül, Tardy Sándor vezetése mellett zajlott, az akkoriban még vékony földréteggel fedett északi torony alapjait tárták fel. Dokumentáció valószínűleg nem készült, de az eredményekről újságcikkben

⁷⁷⁸ Bunyitay 1883–1884. II. 364–366., III. 238–239.; Némethy 1909. 14.

⁷⁷⁹ Bunyitay 1883–1884. II. 364.

⁷⁸⁰ Debreczeni Ellenőr, 1888. júl. 24. 3. Tardy Sándor a fénykép 5 példányát küldte el levélben a Magyar Nemzeti Múzeumnak, a Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egyletnek, a Debreceni Református Kollégium Múzeumának, Rómer Flórisnak és báró Döry József főispánnak. Sőregi 1966. 24.; Módy – Kozák 1976. 57.

számoltak be, amivel sikerült végre a romos toronyra irányítani a tudományos érdeklődést. A Műemlékek Országos Bizottsága részéről Sztehló Ottó szállt ki 1901-ben helyszíni szemlélt tartani, felmérni az alaprajzot és a falakat, valamint fotókat készíteni a helyreállításhoz. Ezt követően került sor a második ásatásra 1902 telén, melynek során a főfalak, a torony, a mellékszentély, a szentélybelső és a kápolna falmaradványait tárták fel. A megtalált falakon kívül és a hajón belül azonban nem végeztek további kutatásokat. Az eredményeket Némethy Gyula, a Biharvármegyei Régészeti és Történelmi Egylet titkára ismertette, aki immár építészettörténeti részletekkel egészítette ki a korábbi ismereteket, külön kitérve az építési technikákra is. Összefoglalója szerint a rendkívül erős téglafalak kívülről nem voltak bevakolva, ún. nyers téglapépítmény, azaz Rohbau volt. Nem úgy a toronyhoz és az előcsarnokhoz kapcsolódó henger alakú féloszlopok, amelyek egykor be lehettek vakolva. Megállapította, hogy a templom 3 hajós, korai román stílusban épült bazilika volt. Középső hajója 25-28 méter hosszú lehetett, a pillérekkel vagy oszlopokkal elválasztott mellékhajók valamivel rövidebbek.⁷⁸¹ Az északi mellékhajó szentélyzáródása belül félköríves, kívül viszont egyenes záródású. Ilyen például a harinai is (Münzdorf/Mönchsdorf, Doboka megye), ami szintén szerzetes templom volt, vagy a Henszlmann Imre által kiásott bátmostonosi bencés templom is. Ez alapján a herpályi monostortemplomot is bencés szerzetesrendi építésnek tartotta, amit valamikor a 12. század végén vagy a 13. század elején emeltek, még a tatárjárás előtt, ó-román stílusban.⁷⁸²

A feltárást meglátogató Karácsonyi János és Némethy Gyula történészek kérésére 1903 februárjában kiásták a főszentélyt is. A kutatás eredményeként kiderült, hogy a középső szentély mégsem félköríves volt, hanem szögletes, még belül is. Ez alapján a dobronyai (Zólyom m.) templom mintájára épült, ami 1241 előtti, bár annak mellékhajói kívül-belül félkörívesek. Némethy Gyula a templom pontos méreteit is felmérte: 31,93 (32) méter hosszú a főszentélynél, szélessége 15,50 méter, a mellékhajók hossza 28 méter, a főszentély hossza 3,93 méter, szélessége 7,68 méter. A torony oldalai 4,15, illetve 4,56 méter hosszúak.⁷⁸³

⁷⁸¹ „négy holdosztálynyi hosszúságú”. A holdosztály 19. századi építészettörténeti leírásokban előforduló, igen ritkán használatos kifejezés; pontos mértékét ma már nehéz meghatározni.

⁷⁸² Némethy 1909. 16–18.

⁷⁸³ Némethy 1909. 19.

A feltárás ekkor sem volt még teljes, ám a falmaradványokat visszatemetették. Ugyanekkor végezték el városi összefogással és a birtokos Tardy család hathatós segítségével az első állagmegóvási munkákat is: a hiányokat kiegészítették és fel-falazták, a tornyot tetővel látták el, ami Bartha Móricnak, a nagyváradi államépítészeti hivatal főmérnökének a tervei alapján készült el.

Az 1920-as évek elején ismét felcsillant a remény a tervszerű, tudományos kutatás folytatására, amikor Zoltai Lajosnak, a Déri Múzeum tehetséges régészének figyelme Herpály felé fordult. Érdeklődését azonban elsősorban az őskori Földvár kötötte le, amelynek a feltárása mellett a Csonkatorony ásatásának befejezésére már nem maradt ideje. Ugyanakkor több művészi kivitelű pasztell-, ceruza- és tusrajzon is megörökítette a tornyot az akkori állapotában. 1934-ben egy amatőr ásatás keretében Reszeghy Lajos berettyóújfalui segédlevéltáros mint a Biharvármegyei Régészeti és Történeti Egylet titkára folytatta a templom feltárását, több veszteséget, mint eredményt okozva a déli torony északkeleti és északnyugati környékén. Erre az időszakra a torony cseréptetőzete is szinte teljesen tönkrement, így 1940-re az épület állapota ismét romlani kezdett. 1944-ben találat is érte, ami végzetes pusztításokat okozott nemcsak a tetőzeten, de az emelet egész északi, szinte a teljes nyugati falán, valamint a délkeleti sarokrészen, továbbá a bejáraton és az északnyugati támpilléren. A teljes pusztulás előtt álló torony környezetében 1950-ben végzett – a kutatástörténeti fejezetben már említett – terepbejárások és ásatások főleg a templomdomb körüli sánkra összpontosítottak, a templom területén csupán egy azon nyugat-keleti irányban áthaladó kutatóárkot nyitottak, melyben a templom keleti végénél két omladékréteget (talán az 1903-as ásatásból kitermelt, majd visszatemetett törmeléket) és egy IV. Béla-dénárt találtak. 1959-ben társadalmi összefogással helyreállították a végnapjait élő templomtornyot. Az Országos Műemléki Felügyelőség által jóváhagyott restaurálási és helyreállítási tervek az előző, a századfordulón kivitelezett helyreállítás állapotát célozták meg. Ekkor alakították ki belsejében a három pihenőszintet is, melynek köszönhetően a torony látogathatóvá vált, illetve bekerült a hazai műemlékjegyzékekbe. A kivitelező munkálatokat megelőzően ásatás és falkutatás a szűkös anyagi keretek miatt ezúttal sem volt.

A templom teljes feltárására és az építészeti részletek dokumentálására, valamint ezzel párhuzamosan a romok bemutatására is alkalmas helyreállítási munkálatokra 1972 és 1976 között került sor. Az első kutatási év célkitűzése az alapfalak megkeresése és a templom méreteinek meghatározása volt, melyet kutatószondákkal, majd azok szelvényné bővítése által végeztek el. Feltárták az egyenesen záródó főszentélyt és az északi, kívülről egyenesen, belülről félkörívesen záródó mellékszentélyt, valamint az elbontott északi torony alapozását, támpilléreit, illetve a déli mellékhajó oszlopsorának első, délnyugati pillérének alapozását. A következő évben megkezdődött a már kiásott falalapozásoknak a konzerválása és helyreállítása, illetve folytatódtak a feltárások is. Felszínre hozták a déli mellékszentély maradványait, az attól délre elhelyezkedő sekrestye alapjait, a hajók még hiányzó falszakaszainak maradványait, illetve a hajók közötti északi és déli oszlopsor hiányzó pilléralapozásait. A tereprendezési munkálatok során a hajók szintjének a középkori járószintig történő süllyesztésével, illetve a falmaradványokra, vagy azok alapozására való ráfalazással a templom alaprajzát plasztikusan is kiemelkedővé tették, ezáltal érzékelhetővé váltak az egykori templom formái és méretei. 1974-ben az északi és a déli hajófalak, valamint a sekrestye/kápolna feltárásának befejezése mellett főleg a templom falain kívül végeztek kutatásokat, közvetlenül a hajófalak előtt, illetve a nyugati toronypár környezetében, annak tisztázására, csatlakozott-e hozzájuk előcsarnok. A kutatószondákban beásásokkal erősen bolygatott, kevert területeket észleltek, illetve az Árpád-korban a templom köré eltemetettek sírjait találták meg. 1975-től – néhány érdekesebb terület célirányos szondázó kutatását leszámítva – már csak helyreállítási munkák folytak a templom területén, melynek során sikerült a Csonkatorony belső terében az eredeti szintek helyét is azonosítani, valamint ez alapján helyreállítani a toronybelső. Az utolsó évben a monostor déli falán kívül eső területen 28 téglakeretes, bolygatott sírt tártak fel, melyeknek sírföldjéből 9–12. századi kerámiatöredékek kerültek elő. Egy bolygatatlan női temetkezésben az elhunyt jobb kezébe egy II. Géza- (1141–1162) dénárt helyeztek, ami a templom 12. század közepe utáni építését bizonyítja.

A templom történetéről alig vannak forrásaink. Annyi sejthető, hogy a tatárjárás idején véglegesen elpusztult. Erre utal régészeti oldalról az az égett, illetve viszonylag vastag törmelékes omladékréteg, amelyet egy IV. Béla-kori dénár

keltez.⁷⁸⁴ Az írott emlékek oldaláról nézve a források némasága ugyanezt bizonyítja. A herpályi monostor nem szerepel sem a váradi püspökség 1291–1294 közötti tizedjegyzékében, sem az 1332–1337 között lejegyzett pápai tizedjegyzékek egyik évében sem. Nincs nyoma a Herpályi uradalomra vonatkozó, a 14–15. században megnövekvő számú, tartalmukat tekintve igen részletes okleveles anyagban sem.⁷⁸⁵ Az egyetlen, talán rá vonatkoztatható forrás a Várad Regisztrumában feljegyzett – Herpály falu kapcsán már ismertetett – 1222-ből származó peres ügy, melyben a Pályi egyház Ajka nevű prédiума szerepel.⁷⁸⁶

Az 1972–76 között zajlott feltárási, kutatási és helyreállítási munkák eredményeként az addig ismert magányos torony helyett egy háromhajós, egyenes szentélyzáródású, reprezentatív, nyugati toronypáros nagyméretű kolostortemplom alaprajza tűnt elő. Ugyanakkor a szentélyek kialakítása ellentmondásos és párhuzam nélküli, tudniillik az északi mellékszentély belülről félköríves, a fő- és a déli szentély viszont egyenes záródású,⁷⁸⁷ ami magyarázatra szorul. A nyugati toronypár az építetű gazdagságára való utalás mellett kronológiai támpontot is nyújt: magyarországi megjelenése a 12–13. század fordulójára tehető, de Ják, Lébény, Mórchida, Ócsa, Túrje és Zsámbék példája alapján inkább a 13. század első felében terjedt el. Az egyenes szentélyzáródás a bencés építkezésben – egy-egy kivételt nem számítva – szintén a 13. század első felében jelent meg. A templombelsőt hajókra osztó négykaréjos pillérek párhuzamait a gyulafehérvári székesegyházban találjuk meg, de Lébényben, Ócsán, Pannonhalmán is megtalálhatóak, mindig kőből. A herpályihoz hasonlóan téglából építve csak Aracson fordul elő. Ugyancsak Gyulafehérváron találunk párhuzamot a nyugati toronypárra és a

⁷⁸⁴ A jelenséget egy 1950 nyarán végzett kisebb kutatás során figyelték meg. Módy 1981. 87.

⁷⁸⁵ Bunyitay 1883–1884. III. 239.; Módy – Kozák 1976. 54–56.; Módy 1981. 87.

⁷⁸⁶ 1222: „*in praedio ecclesiae de Pauli nomine Heyka*”. Solymosi – Szovák 2004. 279–280. No. 333. (203.)

⁷⁸⁷ Az ásatási jelentésekben, az azokhoz csatolt felméréseken és alaprajzokon, valamint az 1976-os első közleményben a déli mellékszentély még – az északi mellékszentélyhez hasonlóan – belülről félköríves, kívülről egyenes szentélyzáródással szerepel. Az 1981-es tanulmányban már egyenes szentélyzáródással ábrázolják az alaprajzon a déli mellékhajó szentélyét. Kozák 1981. 124. 5. kép. Az 1993-ban a Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára sorozatban megjelent füzet templomalaprajzán a déli mellékszentélynek újból a belül félköríves rekonstrukciója szerepel, ugyanakkor Módy György a szövegben már kifejti erről a feltárók álláspontját. „*Gondolni kell arra, hogy a feltárással megismert alaprajz nem az eredeti építkezést mutatja. (...) A herpályi kolostortemplom esetében jogosan tételezhetjük fel az átépítést vagy hogy a két szentélyforma váltása idején épült.*” Módy 1993. 7.

nyitott előcsarnokra. Biharban található a Csonkatorony legközelebbi párhuzama is, a szintén csak magányos torzóként fennmaradt belényesszentmiklósi torony, ami mind építőanyagát, mind falazatának, ablakainak kialakítását, mind tagolását tekintve egyezést mutat. Sajnos a székesegyház ott is elpusztult. Mindössze mérete nagyobb kicsit, amit az magyaráz, hogy ott csak egy torony állt a nyugati homlokzat előtt.

Az alaprajzzal kapcsolatos építésztörténeti párhuzamok és a monostortól délre fekvő kis temető helye, melynek egyik sírját sem vágta át a templom déli fala, a téglakeretes temetkezési szokás és az itt eltemetett nő kezében talált dénár alapján a herpályi monostor építési ideje 1170 és 1220 közé tehető. Építetőinek meghatározása már talányosabb kérdésnek bizonyul: legvalószínűbben a bencések és a premontreiek jöhetnek számításba⁷⁸⁸ – korábban ugyanakkor más elméletek is népszerűek voltak, némelyik évtizedeken át tartotta magát, kutatóról kutatóra hagyományozódva. A monostortemplom első leírója, Kereszturi József Alajos próbálta meg – ugyancsak elsőként – egy írott forrásból ismert nevű apátsággal azonosítani a romokat, nevezetesen a Pray György által felfedezett nyírpályi prépostsággal.⁷⁸⁹ Ezt a nézetet vitte tovább Fényes Elek is, amikor 1851-ben a premontrei rend már 1333-ban virágzó prépostságaként írta le a Herpály-pusztán található épületet. A 18. század legvégén került be a Királyi Könyvekbe is immár tényként, külön-külön a 3 prépostság neve: Monostorpályi, Nyírpályi és Herpály.⁷⁹⁰ A nagyváradi római katolikus egyházmegye 1855. évi évkönyvében is az állt, hogy a Szent Pálról elnevezett premontrei prépostság Herpályon volt.⁷⁹¹ Egy újabb értelmezési lehetőséget vetett fel a helyi szájhagyományt elfogadó O'sváth Pál, aki a torony felső küszöbkövébe vésett, állítólagos HAER:PAUL felirat alapján a pálos rend birtokosságára következtetett. A rövidítés feloldása haereditas

⁷⁸⁸ Kozák 1981. 133–136.; Móser 2012. 39.

⁷⁸⁹ Kereszturi 1806. I. 277. Akkoriban még nem tudták, hogy az írott forrásokban a 15. század elejétől megjelenő Monostoros Pályi, majd később Monostorpályinak nevezett település azonos valójában Nyírpályival. Módy – Kozák 1976. 49.

⁷⁹⁰ Bunyitay 1883–1884. II. 366. A királyi könyvek (*libri regii*) a Habsburg dinasztia uralkodása idejében a királyi kancellárián vezetett másolati könyvek voltak, melyekbe az uralkodó nevében kiadott jelentősebb okleveleket, kiadmányokat rögzítették. Gyakorlatilag olyan mutatókönyvek, melyekbe a különféle kancelláriai ügykörök fő adatait gyűjtötték össze, jegyzékek és kivonatok formájában.

⁷⁹¹ Módy – Kozák 1976. 49–50.

Paulinorum lenne, azaz szó szerinti fordításban: a pálos szerzetesek öröksége, vagy ahogyan O'sváth fordította, és ahogyan a szakirodalomba bekerült: birtoka. A falu pedig úgy nyerte nevét, hogy a latinul nem értő magyarok a rövidítést összeolvasták Haerpaulnak, amiből azután a nép ajkán átalakulva az idők során Herpály lett. Az elmélet másik pillére az volt, hogy O'sváth használt több olyan 15–16. századi okleveles adatot, melyek a falut váltakozva nevezték Érpályinak és Herpálnak. Ez alapján arra következtetett, hogy a település a körülötte elterülő erekről és Szent Pálról kapta az Érpál nevet. A valamikor állítólagosan meglévő feliratos kőről O'sváth által feljegyzett szájhagyomány azután bekerült jóformán minden Herpályt említő írásba.⁷⁹² Jól mutatja ezt, hogy Rupp Jakab Magyarország egyházi intézményeit összefoglaló gyűjteményes munkájában továbbra is Herpályra teszi a nyírpályi, azaz monostorpályi premontrei prelatúrát, annak ellenére, hogy ez ellen olyan neves kutatók is, mint Rómer Flóris és Knauz Nándor, szót emeltek.⁷⁹³

Ezzel szemben Bunyitay Vince volt az, aki elvetette a Nyírpályival történő azonosítást. Ő állapította meg, hogy egy legfeljebb a 12–13. század fordulóján épített nemzetségi monostor lehet, mely nem lehet azonos Herpály falu templomával, ami a szomszédos Egyházszigeten állt.⁷⁹⁴ Noha Bunyitay eredményeit már ismerte, K. Nagy Sándor az 1884-ben megjelent és igen népszerű *Biharország* című munkájában tovább terjesztette az állítólagos feliratos kőről szóló hagyományt a pálos szerzetesekkel kapcsolatban.⁷⁹⁵ Az 1903-ban befejezett első nagyobb ásatás eredményeit összefoglaló Némethy Gyula már bencés monostorként beszélt a háromhajós, téglából épült vakolatlan román kori templomról. A kérdést végül az döntötte el, hogy 1930-ban Sőregi János a monostorpályi református templom kertjében feltárta Nyírpályi monostortemplomát, így ennek az írott forrásnak a herpályi romra vonatkoztatása okafogyottá vált.⁷⁹⁶

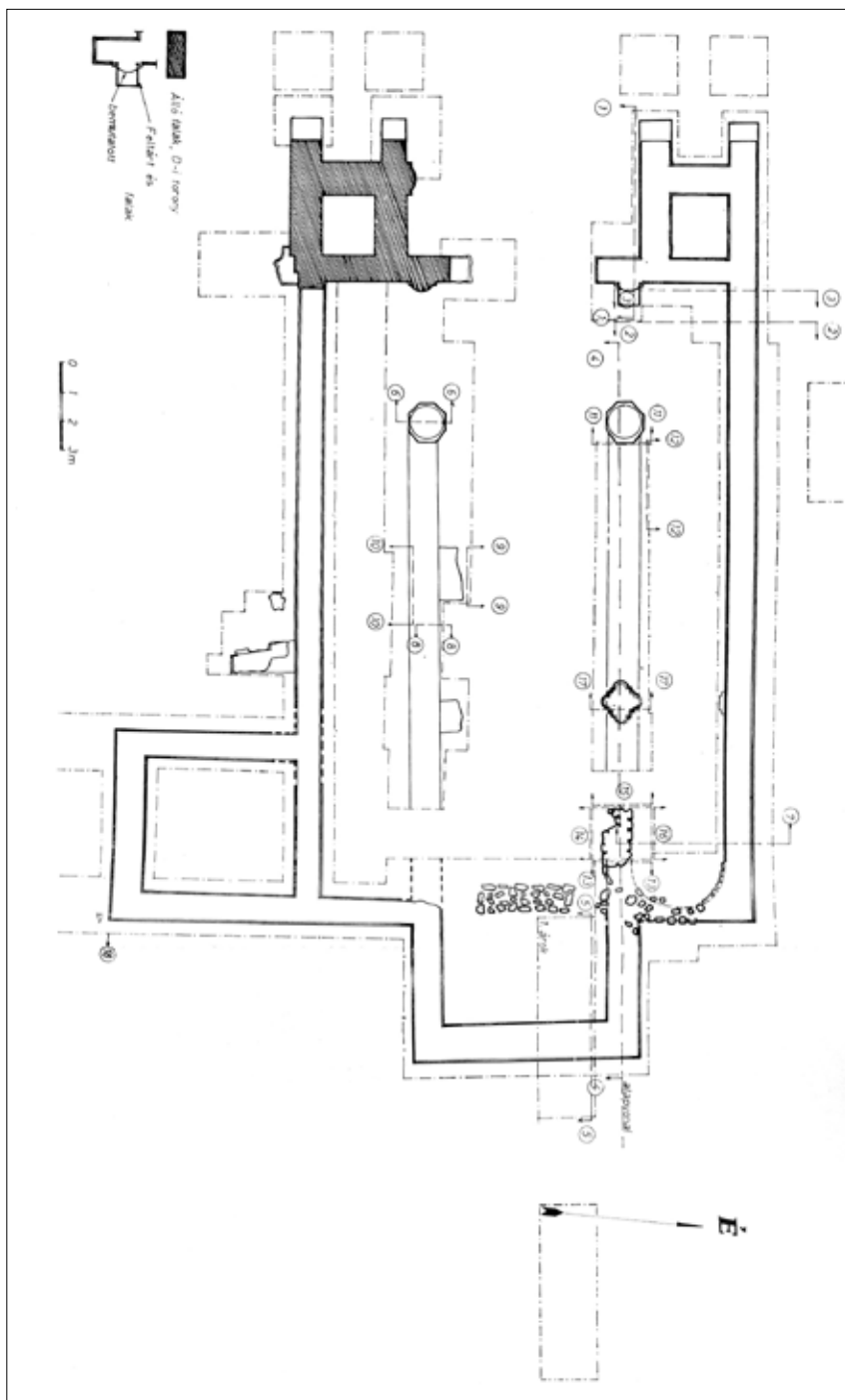
⁷⁹² O'sváth 2009. 220.; Módy – Kozák 1976. 50.

⁷⁹³ Rupp 1876. III. 282.; Módy – Kozák 1976. 51.

⁷⁹⁴ Módy – Kozák 1976. 49–50., 53–55.

⁷⁹⁵ K. Nagy 1884–1888. I. 23.

⁷⁹⁶ Módy – Kozák 1976. 64–68.

12. kép Herpály, a monostortemplom alaprajza

Ahogy korábban már említésre került, a templom lehetséges építetőinek kilétére vonatkozóan nem maradt fenn semmilyen írott forrás. A monostortemplom feltárásában szakértőként részt vevő, valamint azt építészet- és művészet-történeti szempontból értékelő Kozák Károly a tágabban vett környéknek, a Körös-vidéknek a román kori építészeti emlékeit vizsgálva hívta fel a figyelmet azokra a templomokra (Somlyóújlak, Ábrány, Albis) és lakótornyokra (Adorján, Kőrösszeg, Szalárd), melyek mind téglából épültek, ami akár egy, a 13. században itt működő építőműhelyre is utalhat. Véleménye szerint ezek a tégláépületek a közös alapanyag, az építési technika, a rajtuk megfigyelhető ritka építészeti részletmegoldások alkalmazása, valamint megrendelőik és építetőik alapján egy körhöz sorolhatóak, mégpedig az ispotályos/johannita lovagrendhez. A johanniták Herpály és Nagyvárad között állott szentjánosi kolostorának jó mesteremberekből álló építőműhelye lehetett, mely jó kapcsolatot ápolt az uralkodóval és a premontrei renddel, de kiszolgálta a váradi püspökség ilyen jellegű igényeit is.⁷⁹⁷ Egy másik álláspontot képvisel a herpályi falusi templomok feltárásába szakértőként bekapcsolódó Rác Zoltán építész. Ahogy korábban már szóba került, ő a gyulafehérvári templom kapuján és oszlopkötegein megfigyelhető azonos építészeti részletekre hívta fel a figyelmet. A tatárjárást követően a jáki templom építkezéséről Gyulafehérvárra átvonuló, és ott helyreállítási munkákat végző építőműhely tevékenységéhez köti a herpályi templom felépítését, építetőként a ciszterci szerzetesrendet sejtve. Ők vették át és építették újjá ugyanis a közeli szentjánosi johannita kolostort, ezért valószínűsítette, hogy 1250 körül ők építették a jáki mesterekkel a ciszterci építészeti hatásokat mutató herpályi templomot is.⁷⁹⁸

A monostortemplom alapítójáról, az építető személyéről, vagy a monostorban egykor élt szerzetesek rendi hovatartozását illetően az elmúlt évtizedekben nem kerültek napvilágra a kutatás számára meghatározó, értékelhető újabb adatok. Egy kérdés azonban rendre felmerült a templommal kapcsolatban, amit az 1972–1976 között elvégzett régészeti kutatás sem tisztázott megnyugtatóan, ez pedig a templomhoz dél felől csatlakozó kolostorépület meglétének kérdése. A déli kapu és a déli mellékszentélytől délre található sekrestye/kápolna alapján

⁷⁹⁷ Kozák 1981. 134–136. Kozák Károly egyébiránt ennek a gondolatmenetnek az alapján a herpályi monostortemplomot a premontrei rendhez köti, melyet a johanniták építettek.

⁷⁹⁸ Rác 1984. 80.

legalábbis ezen a részen kellett lennie. A már említett 1976-os újságcikk szerint az utolsó ásatási/helyreállítási szezonban ennek a kérdésnek a megválaszolása volt az egyik fő kutatási cél. A tudósítás a déli toronytól délkeletre nyitott szelvényben egy agyagrétegre helyezett padlószintet is említ, ami esetleg a kolostor padlója is lehet.⁷⁹⁹ Hasonló téglapadló maradványokat a kutatások során a templombelsőben, a pillérek környezetében is dokumentáltak. Mivel a monostortemplom környezetében az utóbbi évtizedekben nem nyílt lehetőség újabb régészeti ásatásra, mellyel tisztázni lehetett volna a kolostor épülettömbjének kérdését, 2019-ben egy roncsolásmentes talajradaros geofizikai vizsgálattal próbáltunk meg választ nyerni a korábban felvetett kérdésre. Először a templom déli falával párhuzamos irányban, egyméteres távolságokban felvett szelvényező és térképező radarméréseket alkalmaztunk, 40 méteres szélességben, 25 méter hosszban. A templomhajóra merőlegesen is végeztünk méréseket ugyanezen a területen, kétméteres távolságokban. A mérések alapján a déli fal előterében két helyen is, illetve a szelvényezett terület középső részén kevésbé markánsabban, de itt is kimutathatók voltak potenciális falmaradványok. Ezek az anomáliák azonban nem álltak össze egy egységes, jól követhető alakzattá, ezért a déli fal közvetlen előterében levők omladékként értékelhetők, míg a középső részen csak apróbb „jelenségeket” sikerült feltérképezni, melyek nem értelmezhetők falmaradványokként.⁸⁰⁰ A kolostor épületét tehát nem sikerült azonosítani, ami arra utal, hogy az nem téglából, vagy kőből épült, hanem másfajta anyagból, például agyagból vagy fából. Azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy a szerzetesek a templom déli hajója felett, az erre a célra kialakított cellákban aludtak, ahogyan az a felsőörsi prépostsági templomban is megfigyelhető volt.⁸⁰¹ Hasonló következtetésre jutott korábban Kozák Károly is, aki „deáki típusú” kétszintes templom építésével magyarázta az 1975–76-ban nyitott próbaszondák negatív eredményét.⁸⁰²

⁷⁹⁹ Filep Tibor: Újabb értékes leletek. Herpályon folynak az ásatások. Hajdú-Bihari Napló, 23. (1976) 96. 1976. ápr. 23. 4.

⁸⁰⁰ A méréseket és azok kiértékelését a Mecenatura Bt. megrendelésére a Geoservice Geodéziai és Geofizikai Szolgáltató Kft. végezte, Körmeny Ede és dr. Oszkó László geofizikus közreműködésével, amit ezúton is köszönünk. Körmeny – Oszkó 2019.

⁸⁰¹ Az adatra Németh Péter hívta fel a figyelmünket, amit ezúton is köszönünk. A felsőörsi prépostsági templom ismertetésére ld. Tóth 1980.

⁸⁰² Kozák 1981. 136.

A kolostorépület hiánya a környéken nem számít egyedi esetnek, hiszen a Szerepen található Csonkatorony környezetében végzett hasonló mérések ugyancsak nem jeleztek falakat azoknak a feltételezett helyén.⁸⁰³

A monostortemplommal kapcsolatban – annak kutatása során – többször is felmerült egy gyanú, egy kérdésként megfogalmazott feltételezés, amelyre ugyan végül nem született válasz a feltárók részéről, azonban figyelmen kívül sem lehet hagyni, ezért néhány gondolat erejéig mi is foglalkozunk vele. Amikor 1972–75 között régészeti feltárást végeztek a ma Csonkatoronyként ismert műemléki templomrom közvetlen környezetében az egykori apátsági templom alaprajzának tisztázása végett, a feltáró Módy György és Kozák Károly egy korábbi, kisméretű egyhajós templom alapfalaira, illetve az azt körülvevő falura utaló leletekre és sírokra letek.⁸⁰⁴ Már az első ásatási szezonban, 1972-ben észlelték a falmaradványokat, amikor a templom déli részében megtalálták és feltárták a délnyugati pillér alapozását. Ennek vonalában kelet felé bukkantak elő az újabb falmaradványok, melyeket már ekkor egy régebbi építményhez, esetleg egy korábbi, kisebb templomhoz tartozónak vélték. A leírás szerint őskori és Árpád-kori kerámiatöredékeket gyűjtöttek a kevert betöltési rétegből. Az első ásatási év másik fontos megfigyelése – ami a publikációba nem került bele, azonban az ásatási jelentésben szerepel –, hogy „a főszentély falait – szemben a torony és az É-i mellék-szentély maradványaival, melyek téglából épültek – kőből rakták, bizonyos fokokig „bevenyészett” jellegűnek mutatkozott. Ezek alapján számolni lehet egy esetleges átalakítással.”⁸⁰⁵ A feltárást 1973. évi folytatásakor ismét kiásták az északi torony alapozását, illetve a hajók pillérsorait, melynek során azt is sikerült tisztázni, hogy a pillérek alatt futó falalapozás egészen a tornyok keleti oldalfalainak meghosszabbított vonaláig kifutnak. Ismét megállapításra került a délkeleti oszlop feltáráskor, hogy

⁸⁰³ A méréseket az Archeodata 1998 Bt. végezte. Scholtz Róbert és Aranyos Annamária szíves szóbeli közlése.

⁸⁰⁴ Az 1974-es ásatási szezonban a templomhajó belsejében a mellék- és főhajót elválasztó pillérsorok alatt, de nem teljesen azokhoz igazodva figyeltek meg egy-egy 100–110 cm széles falszakaszt. Felmerült a pillérek alapozásaként történő értelmezésük is, ám valószínűbbnek találták egy korábbi templom falaiként való azonosításukat. Módy – Kozák 1976. 88.

⁸⁰⁵ MNM RA VI. 101/1973. Jelentés 2.

„Ez [tudniillik az oszlop alapozásában is megfigyelt korábbi, K–Ny-i irányú fal – a szerzők] és az *É-i oszlopok vonalában talált korábbi falmaradvány arra mutat, hogy ezen a területen a jelenleg megismert méretű és formájú templom előtt is állhatott egy épület, valószínűleg templom.*” Ennek kiderítését meg is határozták, mint a következő évi ásatási szezon egyik fő feladata.⁸⁰⁶ 1974-ben valóban sor került a pillérsorok alatti téglafal-alapozás újbóli kiásására, amit a déli oldalon 110 cm szélesnek mértek.⁸⁰⁷ Az északi pillérsor alatti fal az előző évi ásatási napló tanúsága szerint 95 cm széles volt.⁸⁰⁸ A kutatásokról szóló Hajdú-Bihari Napló cikkében az 1976-os ásatási szezon egyik fő tisztázandó kérdéseként még mindig azt határozták meg, hogy *„milyen építésetörténeti következtetéseket lehet levonni a hajó hossz tengelyében már az elmúlt években megtalált északi és déli pillérsor alatt, illetve mellett húzódó kora Árpád-kori falmaradványokból.”*⁸⁰⁹

Felmerülhet a falaknak egy olyan értelmezési lehetősége, hogy azok a mellékhajók oszlopainak egybefüggő alapozásai lennének. Erre maguk az ásatók is gondoltak, egy helyen ugyanis megjegyzik, hogy a déli pillérsor alatti téglafal nem fut egészen pontosan a pillérek alatt.⁸¹⁰ Azonban már ők is elvetették azt a magyarázatot, hogy a templom egykori építői rosszul tűzték volna ki az oszlopok alapozásának vonalát. A korábbi falmaradványok utólagos felhasználására utal az az 1973-ban tett ásatási megfigyelés is, miszerint a déli pillérsor délkeleti oszlopa alatt a korábbi kelet-nyugati irányú falat később kibővítették északi irányba, hogy a pillér megfelelően alá legyen alapozva. Ugyancsak a korábbi épület/templom mellett szól, hogy az északnyugati pillér déli oldala melletti árokról készült metszetrajzon látható egy terrazzo réteg,⁸¹¹ amit a téglafal déli oldalán – azaz elhelyezkedése alapján a korábbi templom belsejében – figyeltek meg.⁸¹²

⁸⁰⁶ MNM RA XX. 161/1974. Jelentés 1. és 3.

⁸⁰⁷ MNM RA II. 91/975. Jelentés 1.

⁸⁰⁸ MNM RA XX. 161/1974. Ásatási napló 10. 1973. szept. 19., szerda.

⁸⁰⁹ Filep Tibor: Újabb értékes leletek. Herpályon folynak az ásatások. Hajdú-Bihari Napló, 23. (1976) 96. 1976. ápr. 23. 4.

⁸¹⁰ Módy – Kozák 1976. 88.; Kozák 1981. 133.

⁸¹¹ Öntéssel készített padló, mely a római és a középkorban is használatos volt. Összetétele apróra zúzott kő, téglafal és mész volt.

⁸¹² Módy – Kozák 1976. 72–73. 11. metszetrajz.

13. kép Herpály, a feltételezett román kori első templom alapfalai a monostortemplom hajóinak alapozásaként

Feltételezhető tehát, hogy a feltárt falmaradványok alapján, a nagyméretű monostortemplom előtt már állt a Klastrom-dűlő dombján egy, a monostortemplomnál jóval kisebb, ám a korai falusi templomok között viszonylag nagyobb számú méretű, korábbi épület is, minden valószínűséggel Érpályi/Herpály falu legelső temploma, amelyről a falu kora Árpád-kori településtörténetének felvázolásakor már esett szó.

2.2. Berettyóújfalu – Herpály, román kori plébániatemplom, ún. Egyházzigeti templom⁸¹³

Herpálypusztán, a Csonkatoronytól légvonalban kb. 200 méterre keletre sétálva, egy mélyedésbe rejtve bontakoznak ki a szakirodalomban Egyházzigeti templomként nyilvántartott román kori plébániatemplom mára meglehetősen mostoha körülmények közé került alapjai. A templom romjai annyira rejtve vannak, hogy a monostortemplom felől nézve nem is látszanak, a célirányosan oda igyekvő látogató számára csupán közvetlenül a helyszínre érkezve tűnnek elő, szó szerint a föld alól kirajzolódva.⁸¹⁴

Ahogy a település történetét – és vándorlását – bemutató fejezetben már szó volt róla, a kutatás úgy véli, hogy a monostor építései Herpály falu legfeljebb 10-15 családból álló népességét áttelepítették a legközelebbi alkalmas, vízmentes szárazulatra, azaz az északkelet felől szomszédos Egyházzigetre, ahol új plébániatemplomot is emeltek számukra, valamikor a 12. század első felében.⁸¹⁵ Lét-rejöttét a monostor megépítésének szándéka indokolhatta: továbbra is azt a jól kiemelkedő, vizesárokokkal körülhatárolt nagyobb földterületet tartották a legalkalmasabbnak egy nagyobb méretű templom megépítésének helyéül, ahol addig is állt a kis falusi templom.

⁸¹³ Berettyóújfalu, Herpály, Egyházziget. Lelőhely azonosító: 75249.; Berettyóújfalu, Egyházziget. Lelőhely azonosító: 19354.

⁸¹⁴ A 2011-ben megjelent képes Berettyóújfalu kismonográfia még olyan felvételeket közöl a templom alapjairól, amikor azok még láthatóak voltak, nem takarta őket az azóta burjánzó vegetáció. Dani 2011. 31.; Török 2011. 33.

⁸¹⁵ Módy 1981. 83–85., 88.

A plébániatemplomról már viszonylag korán találhatunk adatokat a szakirodalomban. Szerepel Pesty Frigyes 1864-es helytörténeti gyűjtésében: „*ezzel*⁸¹⁶ *átellenben Észak Keletre az Egyház sziget, melyben egy kerekded árokkaal körül vett templom helye látható – mely most már szántóföld*”.⁸¹⁷ Alig 20 évvel később Bunyitay Vince pedig a Csonkatorony kapcsán említi, ezáltal támasztva alá a feltételezést, hogy miért nem lehetett a tornyot is magába foglaló templom a falu egykori plébániatemploma: „*A mai herpályi pusztán tebát kétségkívül egy nagyobb, emléke-szerű egyház állt hajdan; de nem az elpusztult Herpályi község egyháza, mert ez a csonka toronyról napkeletre, ma is »Egyház-sziget«- nek nevezett helyen emelkedett, a csonka torony pedig a »klastrom-dülő«-ben állt.*”⁸¹⁸

15. kép Herpály, az egyházszigeti templom alapfalai a feltárás után

⁸¹⁶ í. Klastrom

⁸¹⁷ Pesty 1996. 97.

⁸¹⁸ Bunyitay 1883–1884. II. 365.

1896-ban a Tardyak a Csonkatoronyról való ismereteik bővítése miatt végeztek egy kisebb amatőr ásatást, melynek az eredményeiről cikksorozat számolt be, kitérve az ugyanakkor megtalált egyházszigeti kisebb méretű falusi templomra is. Azt emelték ki, hogy alapozásának kövei teljesen más minőségűek, azok ugyanis lazábbak, lyukacsosabbak – ami arra utal, hogy mészkőből készülhettek. Azt is megemlézték, hogy míg a monostortemplom környezetében Anjou-kori ezüst pénzérmét találtak, addig a falusi templomnál egy Salamon-dénár került elő.⁸¹⁹ A templom feltárt alapjairól ottjártakor Storno Ferenc 1899-ben készített egy – ma már tudjuk, hogy nem egészen pontos, de – méretadatokkal is ellátott felmérési vázlatot, ami egyben a templom első ábrázolása is.⁸²⁰

A kis falusi templom legközelebb kis híján száz évvel később került a kutatás látóterébe, amikor Módy György, a Déri Múzeum tudományos főmunkatársa 1980 őszén terepbejárással és a levéltárban őrzött kéziratok térképek ábrázolásai nyomán kísérletet tett a templom pontos helyének felderítésére, majd egy ásatás keretében az alaprajzot is sikerült tisztáznia.⁸²¹ A templom alaprajza több érdekességet is mutatott: egyrészt a félköríves szentélynél a körív középpontja nem a hajó északkeleti sarkának vonalában volt, hanem attól keletre, így a szentély északi oldala a hajónál patkóívszerűen visszafelé görbül, belső oldala csatlakozik egyenesen a hajó falához. Másrészt a hajó keleti végénél egy észak-déli irányítású falat találtak, azonban csak a hajó felezővonaláig kiterjedően. A kisméretű román kori templom különleges alaprajzát Módy György és Rácz Zoltán építész a tarnaszentmáriai templom alaprajzával vonta párhuzamba, ahol a szentély megemelt padlószintje alatt altemplom (kripta) húzódott, melybe egy szentélyletéktől keresztül lehetett lepillantani. A különös falszakasz egy ilyen kriptának/altemplomnak lehetett a nyugati oldalfala. Lejárati lépcsőjét a déli oldalon sejtette, mivel azonban nyomait nem találta, arra az álláspontra jutott, hogy a szentélybe vezető lépcső esetleg középen lehetett, mint Tarnaszentmárián, vagy egy letekintőnyílás lehetett, mint a feldebrői altemplom esetében.⁸²² A feltételezéseket csak egy

⁸¹⁹ Módy 1981. 88–90.

⁸²⁰ MTC DI D. 1752.

⁸²¹ A hajó belső hossza 6,2 m, szélessége 5,8 m, a szentély hossza 2,9 m, szélessége 4,4 m. Módy 1989. 148.

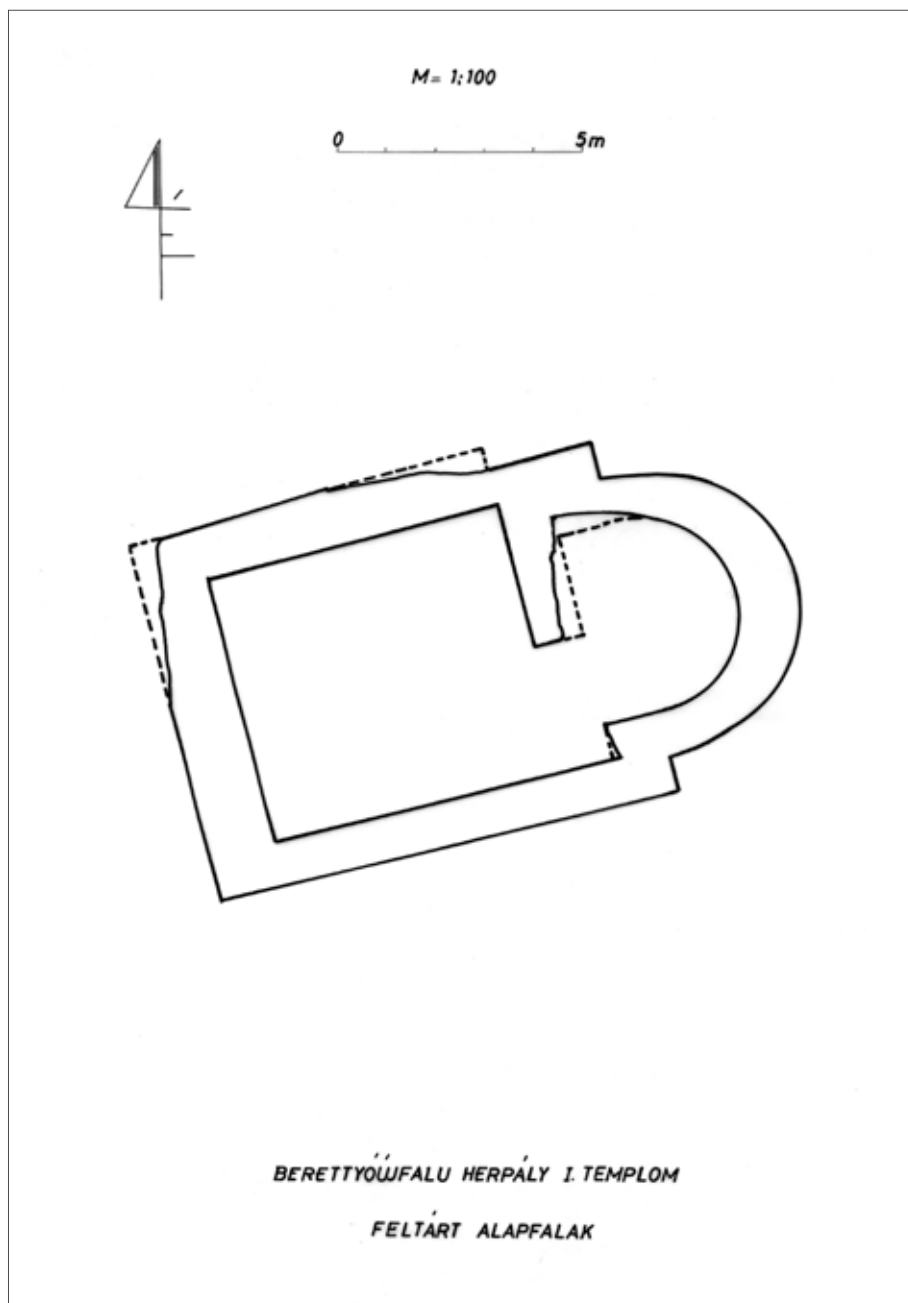
⁸²² Módy 1981. 83–85., 90.; Módy 1989. 142.

célirányos, a sejtett kripta területére és mélységéig kiterjedő hitelesítő ásatás tudná alátámasztani vagy megcáfolni. Amíg ez nem történik meg, nem dönthető el egyértelműen, hogy a szentély és a hajó között feltárt falmaradvány egy altemplom/kripta nyugati oldala, vagy a szentélyrekesztő alapozása.

Építése idejét a 11–12. század fordulójára helyezték, amit a hasonló méretű és alaprajzú, ugyancsak kváderkövekből épített templomok időrendje is alátámaszt.⁸²³ Ez viszont jóval megelőzi a Csonkatorony monostortemplomának 12. század végi építési idejét, amely viszont ellentmond azzal a véleményünkkel, miszerint a falut a nemzetségi monostor építése miatt telepítették át templomostul a szomszédos Egyházszigetre. Talán kápolna lehetett, vagy kegyúri temetkezési hely – amennyiben valóban rendelkezett kriptával. Az mindenesetre bizonyos, hogy a monostortemplom megépítését követően az egyházszigeti templom töltötte be Herpály falu plébániatemplomának funkcióját.

Ez a templom is elpusztult a tatárjárás idején, mert nem sokkal később egy harmadik, gótikus stílusú templomot emeltek az Egyházszigettől északra újratelepült falu északi határában, legkésőbb a 13–14. század fordulóján.

⁸²³ Jankovics 2007.

16. kép Herpály, az egyházszigeti templom alaprajza

2.3. Berettyóújfalu – Herpály, gótikus plébániatemplom, ún. Fehértemplom vagy Vörös templom⁸²⁴

Minden bizonnyal a Csonkatoronytól északkeletre, légvonalban kb. 1300–1400 méterre, a herpályi őskori földvár felé eső részen levő templomra vonatkozott a Pesty Frigyes gyűjtésében olvasható következő néhány sor: „*Továbbá a telek két párhuzamos ér között emelkedett párton, hól a falu állott és még a' mult század elején bizton látszott némű omladek a' reform. templomnak, ill régi római pénzék is találtattak*”⁸²⁵ Egy 1842-ben készített kéziratos térkép ugyanis pontosan a leírásnak megfelelően ábrázolja a Telek határrészt, még a falu telekkiosztása is leolvasható róla.⁸²⁶ A leírás a harmadjára is újratelepült, 1660-ban bekövetkező végső pusztulásáig fennálló Herpály falura és annak a templomára vonatkozik, amelyet a reformátusok vettek birtokukba, és amelynek az 1700-as években még álló falai látszódtak. Ugyanakkor a gyűjtés idejében, 1863 körül már nem voltak láthatóak a romjai: „*a Reformatio után helvét hitvallású Egyház vala itten, de ez is elpusztult, mint állítják a' múlt Század elején a Rákóczy Szabadság habornyjákor 's már templomának sincs nyoma*.”⁸²⁷ Jelöli azonban a II. József uralkodása idején, 1782–1785 között felvett I. Katonai Felmérés „*Rudera*”, azaz romok felirattal.

A Berettyóújfalu környéki középkori templomok közül egyedülálló módon rendelkezünk egy, az érpályi/herpályi templomra vonatkozó 15. század első harmadából származó okleveles adattal is.⁸²⁸ Igaz, sajnos nem tudunk meg belőle többet róla, patrocíniuma sem derül ki, de az biztos, hogy erről a templomról van szó. A birtokosztály szerint a keleti utca házhelyeinek felosztásakor, az utca legvégén említik a templomhoz vezető utat, ami ezek szerint a falun kívül helyezkedett el. Ha összevetjük az 1842-es, az egykori Herpály telekkiosztását is feltűnítő térképpel,⁸²⁹ illetve a feltárt alapfalak helyével, akkor azok a faluhoz képest

⁸²⁴ A hivatalos lelőhely nyilvántartásban Berettyóújfalu, Fehértemplom néven szerepel. Lelőhely azonosító: 19356.

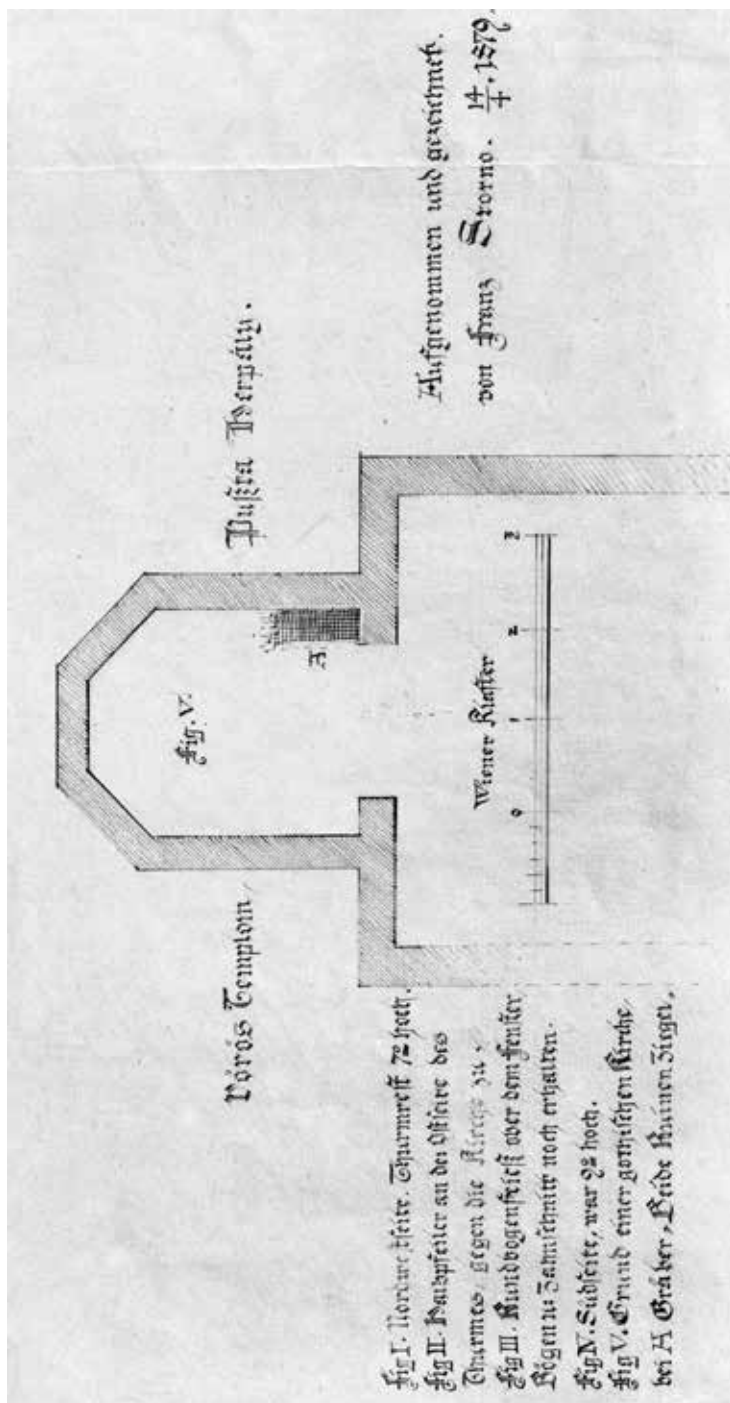
⁸²⁵ Pesty 1996. 98.

⁸²⁶ DM F 5954 – 1842.

⁸²⁷ Pesty 1996. 97.

⁸²⁸ 1425. okt. 22.: „... *deinde usque aquam et viam, per quam ad ecclesiam itur...*” fordítása: innen a vízig és a templomhoz vezető útig. DL 11728.; ZSO XII. 1149. és 1175. sz.; Módy 1981. 96.

⁸²⁹ DM F 5954.

17. kép Sorno Ferenc 1879-ben készített rajza a Vörösmarty-templomról

pontosan a leírás szerint megjelölt részen találhatóak, azaz a falu keleti részénél, bár attól kicsit északabbra. Az oklevél egyébiránt említi a plébános házát is.

A templomot 1879-ben találták meg, amikor tavasszal szántás közben téglákat fordított ki az eke. A földbirtokos Fényes Mór, és szomszédja, Tardy Sándor, azonnal megkezdték a romok kiszabadítását, miután kiderült, hogy összefüggő falszakaszt bolygattak meg. A hevenyészett ásítás eredményeiről a helyi sajtóból értesülünk, a Sárrét című folyóirat hasábjairól. Eszerint a – tévesen hol fehér templomnak, hol a szomszédos monostortemplom tégláinak színe után vörös templomnak nevezett – templom alapozását találták meg, melynek délkeleti sarkánál egy „sírboltot” is leltek, benne korhadt fakoporsó maradványaival, emberi csontokkal és díszesebb ruhafoszlányokkal.⁸³⁰ Tardy Sándor értesítette a kor neves régészét, egyben barátját, Rómer Flórist, aki azonban nem tudott a helyszínre utazni, így állandó útítársát, Storno Ferenc festőművészt küldte el maga helyett, hogy dokumentálja a romokat.⁸³¹ Noha bihari útinaplója tanúsága szerint Rómer később mégis eljutott a templomhoz, az általa ígért feltárás sajnos elmaradt. Neki köszönhetjük azonban a Vörös templom első szakzerű leírását: „*az (...) átmeneti, pillérek nélküli sokoldalú szentélyű templom alkalmasint három hajójú lehetett, a melynek a délkeleti szögletében találták azon sírt, melyet mint e fölfedezés okának tekinthetjük, s melynek téglái, 0,32–0,185–0,05 centim. vala, mint itten, úgy a herpályi romon is egyformák.*”⁸³² A templomot Rómer Flóris és Storno Ferenc gótikus stílusúnak írták le, korát a Csonkatoronynál egy-másfél évszázaddal későbbinek feltételezték. A kutatás számára sokáig ismeretlen Storno-féle rajzon a Vörös templomnak a lap alján található alaprajza első ránézésre befejezetlennek tűnik: csonkán, torzóként ábrázolja a templomot, hiszen csak a szentély, illetve annak a hajóhoz való csatlakozása látszik rajta. Az északi és déli hajófalak szaggatott vonallal jelzett folytatásából azonban kiderül, hogy 1879-ben csak a szentélyt ásták ki, jól látható a rajzon az

⁸³⁰ A szájhagyomány és Tardy Sándor is a kriptát a gróf Csáky család temetkezőhelyének tartotta, melynek kinyomozására maga is tett lépéseket. Valójában a feltehetően a 15–16. században itt élőknek és eltemetetteknek nem sok közük lehetett az említett családhoz. Módy 1981. 89.

⁸³¹ MTC DI D. 1751/4.

⁸³² Sz. Máthé 1975. 317. Talán már akkor megtalálták a templom északi oldalán a sekrestye/kápolna falmaradványait, és emiatt hitte azt Storno Ferenc, hogy a templom háromhajós volt. Módy 1981. 90. Ennek ellentmondani látszik, hogy – 1981-ben még nem ismert – rajzán nem ábrázolja az északi sekrestyét.

is, hogy a temetkezés valójában a szentély délkeleti sarkából került elő, ezért is helyezte kilátásba Rómer Flóris egy későbbi feltárás ígérését.

1920–22-ben Zoltai Lajos, a debreceni Déri Múzeum régész-történésze a közelben levő herpályi Földvár őskori telljének kutatása során „térképezte fel” a környéket: több vázlatos rajzot, festményt is készített a környék nevezetes régészeti lelőhelyeiről, a földvárakról, a pajzsdudor lelőhelyéről és a Csonkatoronyról is. Ekkor járta be a középkori faluhelyet is, ahol a mezőgazdasági művelés még akkor is sok téglá és embercsont töredékét hozta felszínre.⁸³³

18. kép Herpály, a gótikus plébániatemplom alapfalai a feltárás után

⁸³³ Zoltai 1921a.

A templomot – a már ismertetett egyházzsigeti templommal párhuzamosan – 1980 őszén Módy György tárta fel. A feltárás eredményeként egy sokszögzáródású szentélyű, egyhajós, északon sekrestyekápolnával ellátott templom került napvilágra, melyet a feltárás után visszatemettek.⁸³⁴ A templom nem teljesen szabályos, északi oldala kissé rövidebb, szentélye sem egészen a hajó középvonalában helyezkedik el, és a szentély tengelye kissé eltér észak felé a hajóétól. Hajója nagyjából 8 méter széles és 10 méter hosszú, szentélye majdnem 7 méter széles és 5 és fél méter hosszú. Az északról hozzá kapcsolódó kápolnájának északi oldalfala ugyan hiányzik, de így is látható, hogy ez sem volt szimmetrikus, hanem kissé szabálytalan trapéz alakú, és bejárata is innen nyílhatott.

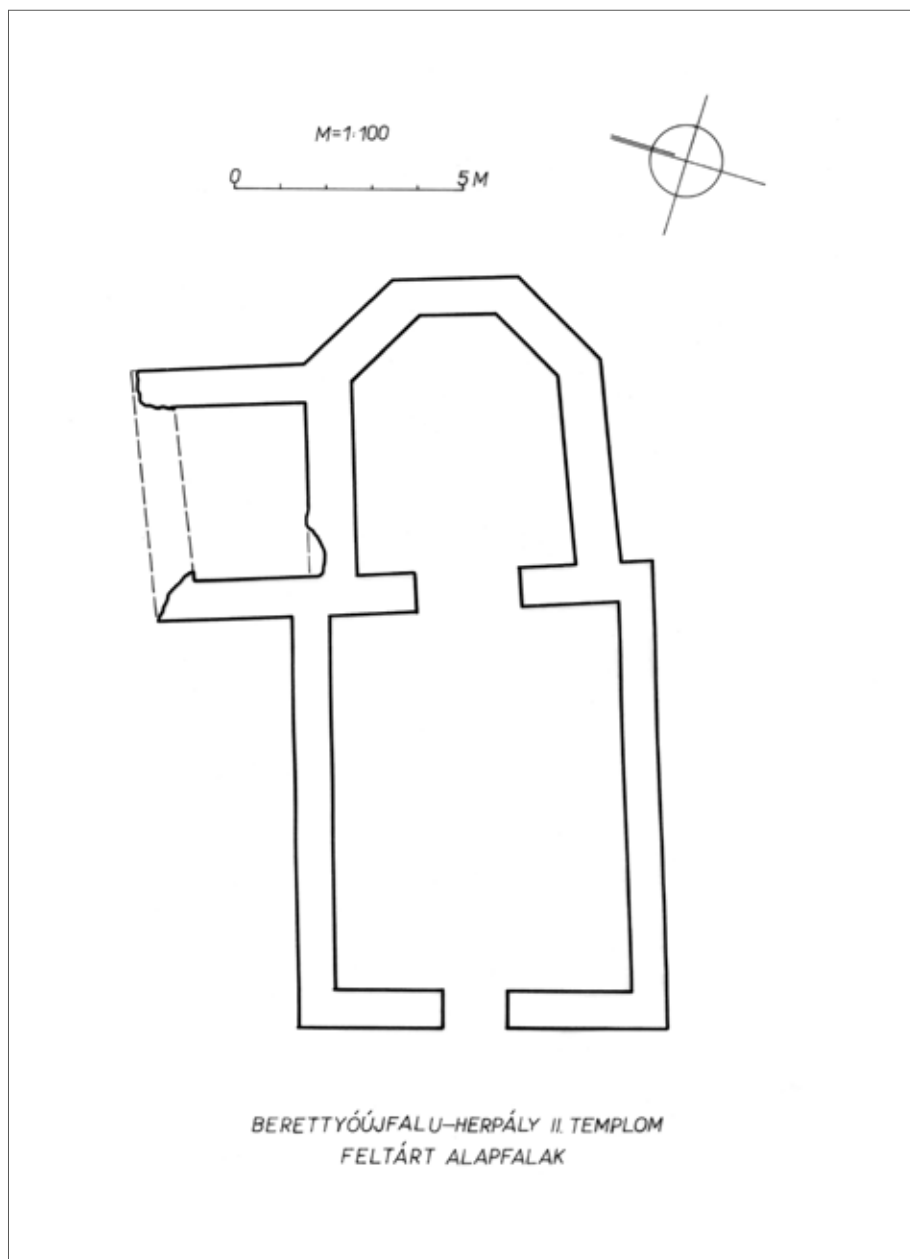
Ami a templom építési idejét illeti, mivel – ahogyan azt arról a falu történetének a mongol támadás utáni időszakát tárgyaló fejezetben már említettük – a váradi és a pápai tizedjegyzékekben is szerepel, a plébánia ebben az időszakban már működött. Az 1291. évi váradi adat⁸³⁵ alapján pedig azt kell feltételeznünk, hogy az új templom ekkor már állt, használatban volt, tehát a magyarországi gótika egyik korai, falusi képviselőjének tekinthető.

A Herpály-pusztán található falusi plébániatemplomokkal kapcsolatban több félreértés is kialakult az idők folyamán, amiről érdemes szót ejteni. A legtöbb félreértés az egyházzsigeti román kori templom és a gótikus stílusú „Fehértemplom” összekeveréséből fakad. Már magában az a tény is zavaró, hogy mindkét templomot falusi templomnak szokás nevezni a szakirodalomban – nyilvánvalóan a monostortemplom viszonylatában. A nagyobb probléma azonban a Fehértemplom név használata, amivel hol az egyházzsigeti román kori templomot, hol az őskori Földvár közelében található gótikus téglatemplomot illetik. Már Módy György is felhívja a figyelmet 1981-ben, a gótikus templom kutatástörténetét leíró részben, hogy a népnyelv tévesen hol fehér templomnak, hol a kolostor templomának régi nevéen, veres templomnak nevezi azt.⁸³⁶ A téglából épült templom

⁸³⁴ Módy 1981. 90.; Módy 1985. 472.; Fotó: Török 2011. 32.

⁸³⁵ Jakubovich 1926. 299.

⁸³⁶ Módy 1981. 88. Az idézett bekezdésben a gótikus plébániatemplomról ír, ugyanakkor az első mondatban az szerepel, hogy az 1879-ben Fényes Mór földjén talált téglák az Egyházzsigeten kerültek elő. Ez minden bizonnyal a fentebb tárgyaltak miatti véletlen elírás.

19. kép Herpály, a gótikus plébániatemplom alaprajza

építőanyagának színe alapján inkább a veres/vörös templom elnevezés lenne szerencsés, amely néven Storno Ferenc is megörökítette a rajzán 1879. április 14-én a frissen kiásott templomromot. A régészeti lelőhely mégis a Fehértemplom nevet viseli, amit a néphagyomány is alátámaszt.⁸³⁷ Tovább árnyalja a képet, hogy több 18. századi kéziratban térképen⁸³⁸ az egyházszigeti templomnál szerepel a Fehér templom felirat. Ha megnézzük építőanyagának, a mészkőből faragott kváderköveknek a színét, valóban inkább az egyházszigeti templomra illik a Fehértemplom elnevezés, ahogyan a régiek is gondolhatták a térképek tanúsága szerint. Igaz, a gótikus templom tégláit olyan mértékben elhordták annak idején, hogy szinte csak az alapjait sikerült feltárni, így nem egyértelmű, hogy volt-e vakolva – adott esetben pont fehér színűre, ami miatt Fehértemplomként emlegethették –, vagy a monostortemplomhoz hasonlóan vakolatlan volt ez is. Mindent összevetve az a legkézenfekvőbb terminológia, ha eltekintünk a színek alapján történő elnevezésektől, és Egyházszigeti/román kori templomról, valamint gótikus plébániatemplomról beszélünk, vagy ahogyan Módy György jelölte az 1980-as feltárásokkor, igazodva a stílusbeli időrendhez is: I. és II. templom.

⁸³⁷ A Déri Múzeum Régészeti Gyűjteményének Adattárában fennmaradt egy 1980. aug. 15-én kelt, Zsupos Zoltán, a Bihari Múzeum későbbi munkatársa által felvett gépelt feljegyzés. Ebben Szabó Mihály, 83 éves berettyóújfalusi lakos mesélt a Fehér templomhoz kötődő gyermekkori emlékeiről, mely meghatározása szerint a Jámbor-tanyától 250 méterre északra feküdt, a Péterszeg-Újfalu földút pedig délre haladt tőle. A Jámbor-tanyát és az említett földutat az 1941-es Katonai Felmérés ábrázolja (1941-es Katonai Felmérés), a helyszín tehát azonosítható: a leírás a gótikus templom helymeghatározásának felel meg.

⁸³⁸ Bmt 37/a.; Bmt 48.

2.4. Berettyóújfalu, Szent Miklós templom/Kossuth utcai Református templom⁸³⁹

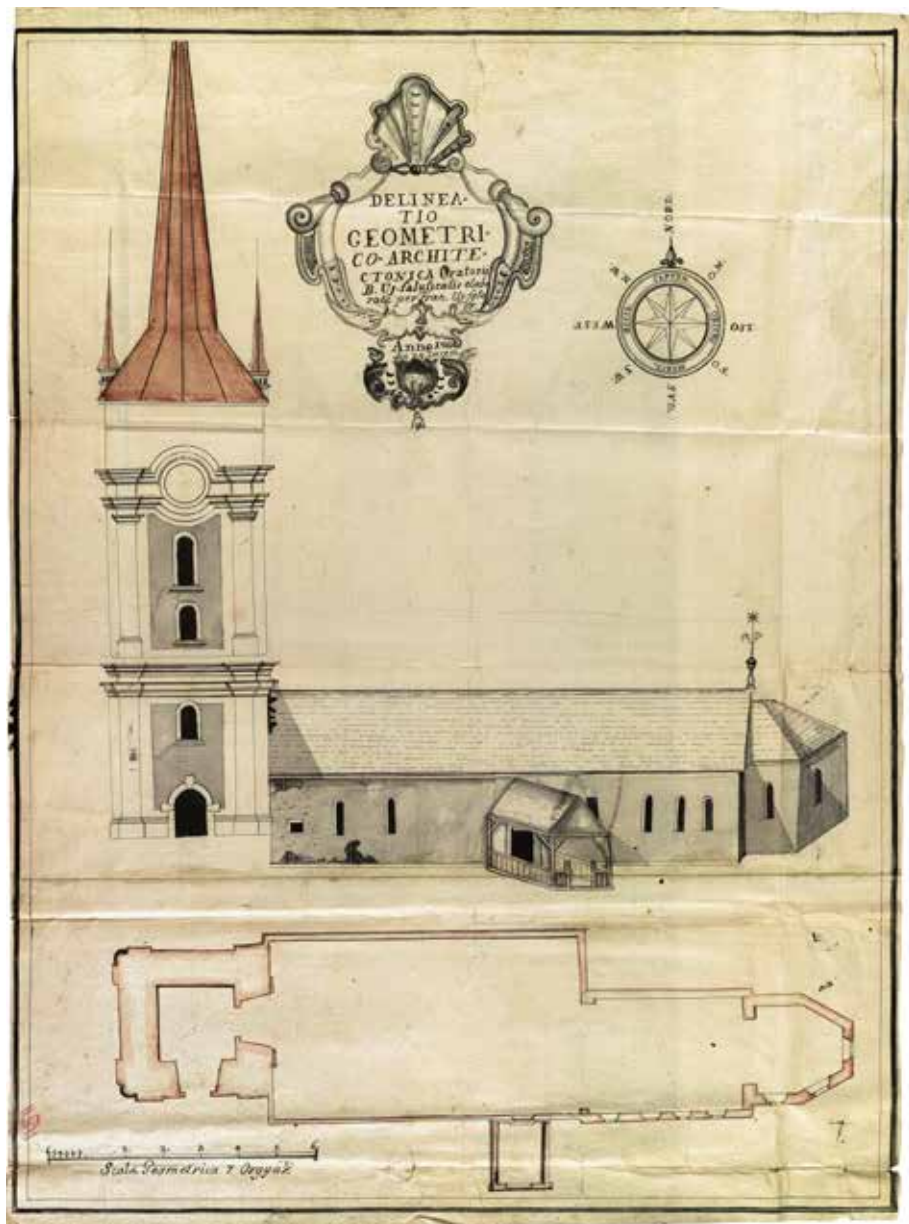
A középkori Újfaluban a kor szokásai szerint kellett állnia egy plébániatemplomnak is, amiről azonban közvetlenül nincsen okleveles adatunk. A már többször idézett 1425. évi herpályi birtokfelosztó oklevél az Újfalut érintő részben említi ugyan a Szent Miklósról elnevezett utcáját, templomáról azonban nem esik szó. A birtokosztály alapján kikövetkeztetett, észak-déli irányú Szent Miklós utca lehetett a 15. században a főutca, ami az ott álló kőegyháza védőszentjéről kaphatta a nevét – ahogyan erről a település topográfiajának felvázolása kapcsán már szó volt.⁸⁴⁰ Jó okunk van feltételezni, hogy Újfalú középkori temploma a berettyóújfalú református templom helyén állt, illetve utóbbi a korábbi egyházi épület bővítésével, átépítésével jött létre. A templom településen belüli elhelyezkedését az I. és II. Katonai Felméréseken kívül a Berettyóújfalu határait ábrázoló 1864-es térkép is rögzítette, melyen a belsőségnek szinte csak a határait jelölték – az utcák és telkek kiosztását nem – azonban a templom épületét még ezen a sematikus ábrázoláson is fontosnak tartották feltüntetni.⁸⁴¹ Másrészt már Kozák Károly felhívta a figyelmet arra az 1765-ben készített rajzra, amely a templom déli külső homlokzatát ábrázolja.⁸⁴² A felmérés abból az alkalomból készült, hogy a berettyóújfalú református gyülekezet megnövekedett lélekszáma miatt szeretne volna felújítani és megnagyobbítani a templomát, ezért kérelmet nyújtottak be

⁸³⁹ Berettyóújfalu, Kossuth u. A templom műemléki besorolása: műemlék jellegű. OMVH törzsszám: 1828.; Genthon 1961. 34.; Magyarország Műemlékjegyzéke 1976. 378.; Magyarország műemlékjegyzéke 1990. 659. Középkori eredetét a régebbi műemléki jegyzékek egyike sem említi. A legutóbb megjelent, inkább népszerűsítő jellegű kiadvány azonban már így ír róla: „A XIV. századi templom 1765-ös ábrázolás szerinti nyolcszögletű szentélye keskenyebb volt a háromtraktusos hajójánál.” *Annyal* 2008. 180. A hivatalos lelőhely nyilvántartásban is szerepel késő középkori templom és török kori temető lelőhelyként Berettyóújfalu, Református templom néven. Lelelőhely azonosító: 36501.

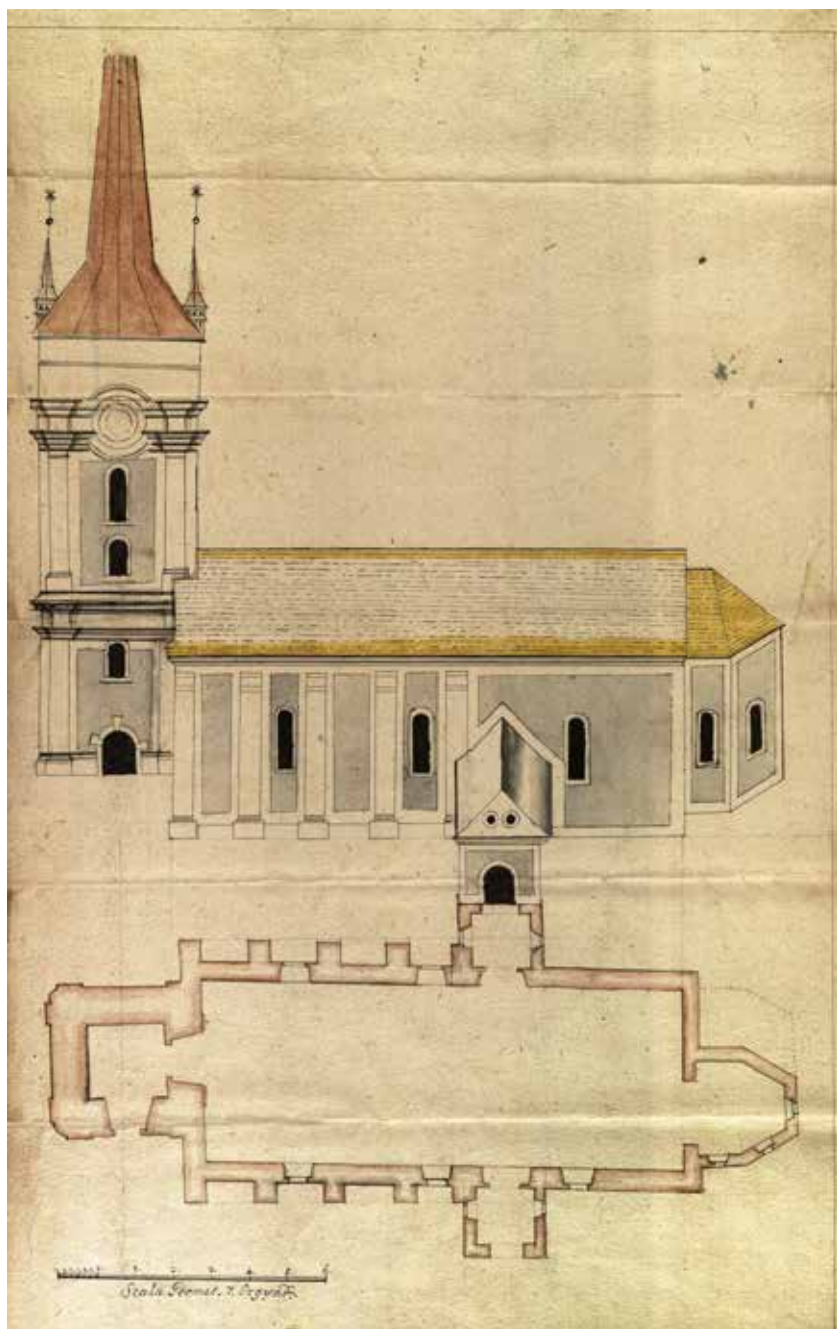
⁸⁴⁰ 1425. okt. 22. DL 11728.; ZSO XII. 1149.; 1175. sz.; Jakó 1940. 373.; Módy 1981. 97., 98. Az egykori Szent Miklós utca keleti vége a mai Bajcsy-Zsilinszky utcával lehetett azonos, míg folytatása nyugati irányban a mai Kálvin téri szakasznak feleltethető meg.

⁸⁴¹ Bmt 145.

⁸⁴² Kozák 1981. 137. A rajzot is közli (forrás megjelölése nélkül): Kozák 1981. 135. 20. kép. Kováts J. István – tévesen – ezt az 1765-ös évet adja meg a templom építési idejének. Kováts J. 1942. 580.

20. kép A berettyóújfalui református templom ábrázolása 1765-ből a felújítás előtti állapotról

21. kép A berettyóújfalui református templom ábrázolása 1765-ből a tervezett átépítés látványtervéről

a vármegyéhez, amelyhez mellékeltek egy homlokzati és alaprajzi felmérést templomuk akkori állapotáról, illetve a szándékolt átalakítások utáni látványtervről.⁸⁴³ A déli homlokzatról készített képen a templom kapuja mellett mindkét oldalon keskeny gótikus ablakok láthatóak, főleg a kelet felé eső részén, még a szentélyen is.⁸⁴⁴ Az alaprajzról azonban leolvasható egy ennél is fontosabb információ: szentélye sokszögzáródású, akárcsak a herpályi gótikus plébániatemplomé, mérete is nagyjából hasonló lehet, valószínűleg ugyanúgy a 13. század második felében – utolsó évtizedeiben épülhetett, a tatárjárás utáni újratelepülési hullámban, mivel ugyancsak szerepel az 1291–1294 között felvett váradi tizedjegyzékben.⁸⁴⁵ Jól látható, hogy a szentélyhez egy rövidebb hajó csatlakozik nyugat felől, majd ennek a déli falának meghosszabbításaként egy még nagyobb csarnok kapcsolódik. A bővítést, amelynek szélessége az eredeti hajónak a másfélszerese lehet, az 1600-as évek folyamán építhették. Ehhez a nagyobb, favázás szerkezetű hajóhoz csatlakozik nyugat felől az 1719-ben emelt – és ezáltal a ma is álló templomtornyok közül a legrégebbinek számító – torony.⁸⁴⁶ Az 1765-ös iratban arról írnak, hogy gyakorlatilag az egykori – középkori – templom hajóját szeretnék észak felé növelni egy öllel, három lábbal és 6 hüvelykkel,⁸⁴⁷ hogy az északi hajófal egy vonalba kerüljön a későbbi nyugati hozzáépítés északi hajófalával, amiket pedig mindkét oldalról 5-5 támpillérral támogatnának meg.⁸⁴⁸ A templomot többször is átépítették, a ma látható formáját a harmadik átépítéssel nyerte 1805 és 1808 között. Műemléki kutatása – amiből az építési periódusok, és főleg a középkori templomra vonatkozó adatok pontosabban megismerhetőek lettek volna – eddig nem történt. A kutatás számára a korábbi tudósításokból mindössze az volt ismeretes, hogy a herpályi monostortemplom akkor még mintegy 12 méter

⁸⁴³ MNL HBML IV.1.b 87. d. 1766. IV. F. Az új templom tervrajzának közlése: Szálkai 2018. 180. A rajz egy másik példánya a Berettyóújfalu Református Egyházközség tulajdonában van.

⁸⁴⁴ Kozák azzal folytatja a leírást, hogy a szentély egyenesen záródik. Ebből arra következtetünk, hogy nem az eredeti rajzot láthatta, azon ugyanis a homlokzati rajz alatt található az alaprajz, ami ennek egyértelműen ellentmond. Ezt támasztja alá az is, hogy az általa közölt képről is hiányzik a templom alaprajza.

⁸⁴⁵ Jakubovich 1926. 299.

⁸⁴⁶ Szálkai 2018. 12.

⁸⁴⁷ 1 bécsi öl = 1,896 m, 1 mérnöki láb = 31,6 cm, 1 hüvelyk = 2,6 cm. Bogdán 1987. 55., 58. A templom hajóját tehát kb. 3 méterrel szeretnék volna bővíteni észak felé.

⁸⁴⁸ MNL HBML IV.1.b 82. d. I. 16/1765.

magasságon álló északi tornyának romjai 1842-ben már annyira megrongálódtak, hogy életveszélyessé váltak. Ezért lebontották, tégláit pedig elhordták és beépítették a berettyóújfalui református templom akkor épülő orgonájának alapzatába.⁸⁴⁹ A műemléki védettség alatt álló templom felújítása jó alkalmat szolgáltathat egy falkutatással járó műemléki vizsgálatra, ami az Árpád-kori – valószínűleg Szent Miklós titulusú – templom tényleges építési idejére is fényt deríthetne.

2.5. Berettyószentmárton, Szent Márton templom, Református templom

Berettyószentmárton templomát elsősorban az írott forrásokból ismerjük. Aból az 1323-ban kelt oklevélből, amelyről a településtörténeti fejezetekben már szóltunk Bolcshida és Szentmárton szétválása és egymáshoz képesti lokalizálása ügyében.⁸⁵⁰ Ebben Bolcshida Mindenszentek, illetve Szentmárton tiszteletére felszentelt kőtemplomait említik, utóbbi egyértelműen a később függetlenedő Szentmárton egyháza volt.

Az I. Katonai Felmérés ábrázolja a mai Berettyószentmárton északi részére kiterjedő korabeli települést és annak templomát is, amely pontosan a mai szentmártoni református templom helyén látható. A templom szinte közvetlenül a Berettyón is áthaladó út mellett, egy kisebb magaslaton helyezkedik el. Ideális templomhely lehetett már évszázadokkal korábban is. A mostani templom 1787-ben épült,⁸⁵¹ tehát az 1782–1785 között felvett térképen a korábbi templomot jelölik. Bár felmerülhetne, hogy az I. Katonai Felmérésen esetleg az épülőfélben levő református templom látható, a Berettyószentmárton, Újlak és Szomajom pusztákat bemutató 1759-es kéziratos térkép minden kétséget eloszlat. Szentmártont sematikusan ábrázolják rajta, vörös vonallal jelölve ki a falu határait, ugyanakkor feltüntetve a főbb utcákat, a temetőt, és a templomot is. Utóbbi sajnos pont a Szentmárton felirat „Z” betűje alá szorult be, ezért csak egy karika vehető ki belőle, mivel azonban pontosan a templom helyénél tűnik fel – a hasonló térképek (például a Berettyóújfalut ábrázoló 1864-es) jelöléseiből kiindulva –, szinte

⁸⁴⁹ Módy – Kozák 1976. 50.

⁸⁵⁰ Gulyás 2020a. 63., 68–69.; Bocsi 2020. 27–28.

⁸⁵¹ Kováts J. 1942. 571.

bizonyos, hogy azt hivatott jelölni.⁸⁵² Ebben az esetben is a megszentelt föld/templomhely/korábbi épület, vagy éppenséggel alapanyagainak kontinuitásával, azaz folytatólagos használatának gyakorlatával számolhatunk, akárcsak az újfalu református templom esetében. A református egyházlátogatási jegyzőkönyvek is alátámasztják, hogy azokon a településeken, amik korábban templomos helyek voltak, a reformáció után az új vallás hívei elsősorban a régi katolikus templomokat, vagy azok romjait vették birtokukba, hogy azokat immár imaházként használják tovább. Első temploma egyébiránt a községgel együtt a 17. században pusztult el.⁸⁵³

A templomnak nagyobb felújítása, vagy ahhoz kapcsolódóan műemléki kutatása eddig nem volt, ezért egy jövőbeni kutatás adhat csak bizonyosságot, avagy cáfolatot a középkori előzményeket illetően. Az a tény azonban, hogy a templomot feltűntető katonai térkép felvétele és a templom ma ismert építési évszáma között csupán alig néhány év telt el, arra enged következtetni, hogy az új templom a korábbi épület felhasználásával készült, szerencsés esetben akár még középkori falszövetet is tartalmazhat, bár erre csak egy célzott műemléki falkutatás adhatna kielégítő választ. Támpontot jelenthetne a templomdombon az épület környezetének a megkutatása is, ahol feltételezhetően a középkori templom körüli temető sírmezője terül el.

2.6. Berettyóújfalu – Kisandaháza, Andaháza román kori temploma⁸⁵⁴

Kisandaháza-pusztán, a Dancs-ér partján, az egykori Jóna-tanya szomszédságában Oláh Mihály sápi gazda Zoltai Lajos irányítása mellett tárta fel 1925-ben a régész által már 1911-ben is ismert templom maradványait. Zoltai ugyan két másik lelőhely miatt járt a környéken, azonban leírásuknál a kornak megfelelő – az utókor számára sajnos már nehezebben beazonosítható – helymeghatározást adott a templomról is: „*Az egyik, honnan a Jóna úr ajándékai valók, a Dancs-ér partján*

⁸⁵² Bmt 65.

⁸⁵³ Kováts J. 1942. 571.

⁸⁵⁴ A lelőhely nem szerepel a közhiteles régészeti lelőhelyek adatbázisában, valószínűleg a bizonytalan helymeghatározás miatt. Zoltai 1926.; Mesterházy 1981. 56.; Dani 2011. 28–29.

fekszik a földes–berettyóújfalui országútból kiágazó sápi út derékszögű elhajlásánál, épen ott, ahol az andaházi templom téglatörmelékei még most is sűrűn borítják a földet s ahol a Jóna-tanvához nyitott út kezdődik.”⁸⁵⁵ A középkori Andaháza falujának és templomhelyének azonosításához a dűlőnevek figyelembevétele mellett kézenfekvőnek tűnik egy 1812-es térkép elemzése is, amelyen szerepel egy hajdani kőépület maradványaként értelmezhető Kő-domb jelölés, illetve attól délnyugatra a falunak megfeleltethető Andaházi Telekként jelölt terület.⁸⁵⁶ Innen azonban nehézségekbe ütközünk: az Andaházi Telek területén valóban találtak terepbejárás során késő középkori kerámiatöredékeket, a Kő-domb területéről azonban kizárólag késő bronzkori leletek kerültek elő, ezért kizárható, hogy azonos lenne a téglatörmelékes templomhellyel. Zoltai leírása alapján az Andaházi telektől délre, a Köles-éri-csatorna túlsópartja is szóba jöhet, de terepbejárással eddig itt is csak bronzkori lelőhelyet azonosítottak.⁸⁵⁷ Mégis úgy sejtjük, hogy inkább itt kell keresnünk a Dancs-eret, Andaházát és ismeretlen patrocíniumú templomát. Már csak azért is, mert a Jóna-tanyát a korabeli térképek ugyan nem jelölik, a tízezres térképen azonban két Jóna földje felirat is látható közvetlenül egymás mellett, a Berettyóújfalú és Sáp között futó vasútvonal északi oldalán, a templom feltételezett lelőhelyétől délnyugatra, tehát nagyjából azon a környéken, ahol az egykori tanya helye sejtethető. A Dancs-eret pedig minden bizonnyal a Köles-éri csatornának az egykori vízmederben futó szakaszával feleltethetjük meg, amit a tízezres térkép Kis-Dancsháza dűlőneve is alátámaszt, a Keleti-főcsatorna keleti oldalán.⁸⁵⁸

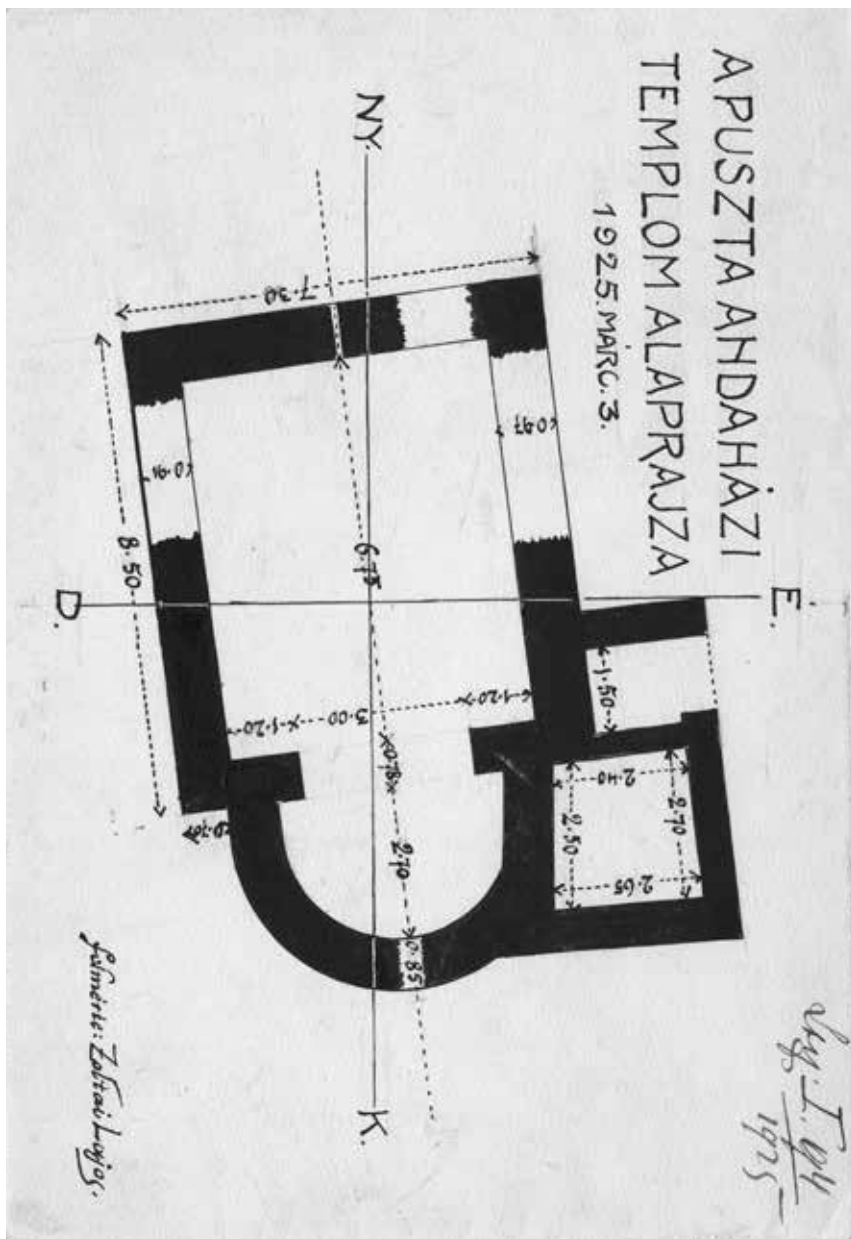
Zoltai a templom nyugati homlokzatfalának kiásásával tisztázta a teljes alaprajzot. Mivel az amatőr régészeti feltárás nagy részét a földbirtokos végezte, a templom belső terének, illetve a körülötte elterülő temető sírjainak a feltárása elmaradt, ezáltal számos fontos, építéstörténeti és kronológiai szempontból

⁸⁵⁵ Zoltai 1911. 39.

⁸⁵⁶ Módy 1972. 129.; Bmt 35/1.; Mesterházy 1981. 57. Mindkét dűlőnév szerepel az 1864-ben felvett Pesty Frigyes-féle kérdőívben. „Nagy Andaházán van a’, »Csomboros« halom – környékén hibetően Csombor termett – és a’ régi falu helye, mely Telek nevét visel, a Kődomb melyen hajdán épület lebetett.” Pesty 1996. I/96. (X/107b.)

⁸⁵⁷ Kő-domb: Berettyóújfalú, Andaházapuszta 2. Lelelőhely azonosító: 41681. Terepbejárás, Dani János, 2009.; Andaházi Telek: Berettyóújfalú, Tiszaföldje II. Lelelőhely azonosító: 41699.; Helyszíni szemle, Bálint Marianna, 2003.

⁸⁵⁸ EOTR 1:10 000-es térkép.

22. kép Berettyóújfalu – Kisandaháza, Andaháza középkori temploma

lényeges információ veszett el. A templom egyébiránt 7,5×12 méteres, egyszerű félköríves szentélyzáródású román kori épület, melynek északi oldalához az apszis felől két kisebb helyiséget építettek: az egyik egy kisebb előtér lehetett, a nagyobbik a szentélyhez kapcsolódó sekrestye.

Módy György szerint a kisméretű templom a 12. század közepén már állt.⁸⁵⁹ Az ásatáson 14. századra keltezhető leletek is előkerültek, ami azt bizonyítja, hogy a falu a tatárjárást követően újraterlepült. Erre utal a szentélyhez egy bővítés során, utólagosan hozzáépített sekrestye is, illetve a plébános házának említése egy 1425-ben kelt oklevélben.⁸⁶⁰ A templomról ismert legkésőbbi forrásunk egy 1572–1573 között felvett török *defter* (adóösszeírás), amiben Andaháza *Inaház* vagy *Antaház* néven szerepel, Tetétlen és Derecske között feljegyezve a falu házát és templomát.⁸⁶¹

2.7. Berettyóújfalu – Nagyandapuszta, Szentdemeter román kori temploma⁸⁶²

A templom alapjaira, illetve az azt övező templom körüli temető sírjaira 1963-ban, csatornaásás közben találtak Nagyandapusztán, a Keleti-főcsatorna nyugati oldalán, a Földesre vezető úttól északra, egy ívesen kanyarodó egykori vízfolyás belső magaspartján. A leletmentésre a Déri Múzeum akkori egyetlen régészét, Mesterházy Károlyt küldték ki,⁸⁶³ aki az ásatás során egy 5×8,5 méteres, téglafalazatú, félköríves szentélyzáródású kisméretű templomot, valamint a déli falán

⁸⁵⁹ Módy 1995–1996. 71.

⁸⁶⁰ 1425. okt. 22. DL 11728.; ZSO XII. 1149. és 1175. sz.

⁸⁶¹ Velics – Kammerer 1886. 218.

⁸⁶² Berettyóújfalu, Andaházapuszta. Lelőhely azonosító: 41636.

⁸⁶³ Mesterházy Károlyal nyolcvanadik születésnapja alkalmából készült egy interjú, amelyben e szavakkal emlékezett vissza arra az időszakra és az andaházi leletmentésre: „*Aztán az is szerencsés volt, hogy az egész megyében én voltam az egyetlen régész, mindent nekem kellett csinálni. A munka minden gondja, de minden dicsősége is az enyém volt. Például 1963-ban egy pindurka kis templomot ástam Berettyóújfaluban, nyolcnyolc kilométert gyalogoltam a helyszínre, oda-vissza. Mindezt novemberben – hideg volt, mint a francokarika.*” Arra a kérdésre, hogy volt-e kedvenc ásatása, így válaszolt: „*A kérdést inkább érzelmi szempontból küzeltem meg. Nem kedvenc, hanem, hogy melyekből maradtak élénk emlékek. Például az, amikor nyolc kilométert gyalogoltam két csontvázzal a hátamon, és így mentem be a berettyóújfalui szállításra. Nem azt mondja az ember, hogy itt nyolc kiló aranyat találtam, hanem hogy két csontvázat cipeltem több kilométeren át.*” Szende 2019.

kívül 9 darab bolygatott temetkezést tárt fel.⁸⁶⁴ A templomban több érdekességet is meg lehetett figyelni: egyrészt hajóját a szentélytől egy korláttal vagy téglafallal választották el, másrészt a nyugati falával párhuzamosan, attól alig egy méterre egy másik keskeny fal maradványai kerültek elő, ami azonban nem futott ki teljesen a templom déli faláig, hanem attól 60 cm-re véget ért. A sírleletek alapján a templom építésére a 12. század elején kerülhetett sor. A feltáró a templom közvetlen környezetében 11–12. századi kerámiatöredékeket gyűjtött, ami alapján attól nyugatra és dél felé – a terepalakulatot követve – lokalizálta a korabeli, a tatárjáráskor elpusztuló, és csak nagy sokára, gyéren újra belakott települést.⁸⁶⁵ A falu minden bizonnyal temploma védőszentjéről kaphatta nevét. Mivel Szent Demeter a bizánci egyház kedvelt szentje volt, nem zárhatjuk ki, hogy a templom egyedi alaprajzi elrendezésének az oka is a keleti egyház liturgiájából fakad. Másfelől a belső osztófal értelmezhető eddig példa nélkül álló, korai karzatként is. A kérdés egyelőre eldöntetlen.⁸⁶⁶ A falu egy 1425-ben kelt oklevélben már mint pusztabirtok szerepel, feltételezhetően temploma is elpusztult addigra.⁸⁶⁷

A Berettyóújfalu környékén feltárt középkori templommaradványok számbavétele után láthatjuk, mennyire esetleges ezeknek az épületeknek a fennmaradása, illetve a kutathatósága. A szentdemeteri templomról például nem maradt fenn semmilyen írásos emlék, csak templomát ismerjük. Ugyanakkor a bolcsi Mindenszentek templomát több oklevél is említi, ám az épület helyét illetően a legutóbbi időkig semmilyen adatunk sem volt. Ahogyan a településtörténeti fejezetben már tárgyaltuk, a potenciális templomhely az I. Katonai Felmérés eredeti, illetve másolati térképlapjain tűnik fel, a falutól nyugatra, a Nagy-szigetet keletről megkerülő, ma is létező holtág közelében, romokként ábrázolva az egykori kőépületnek a 18. század végén még látható nyomait.⁸⁶⁸ Hasonlóképpen nincs

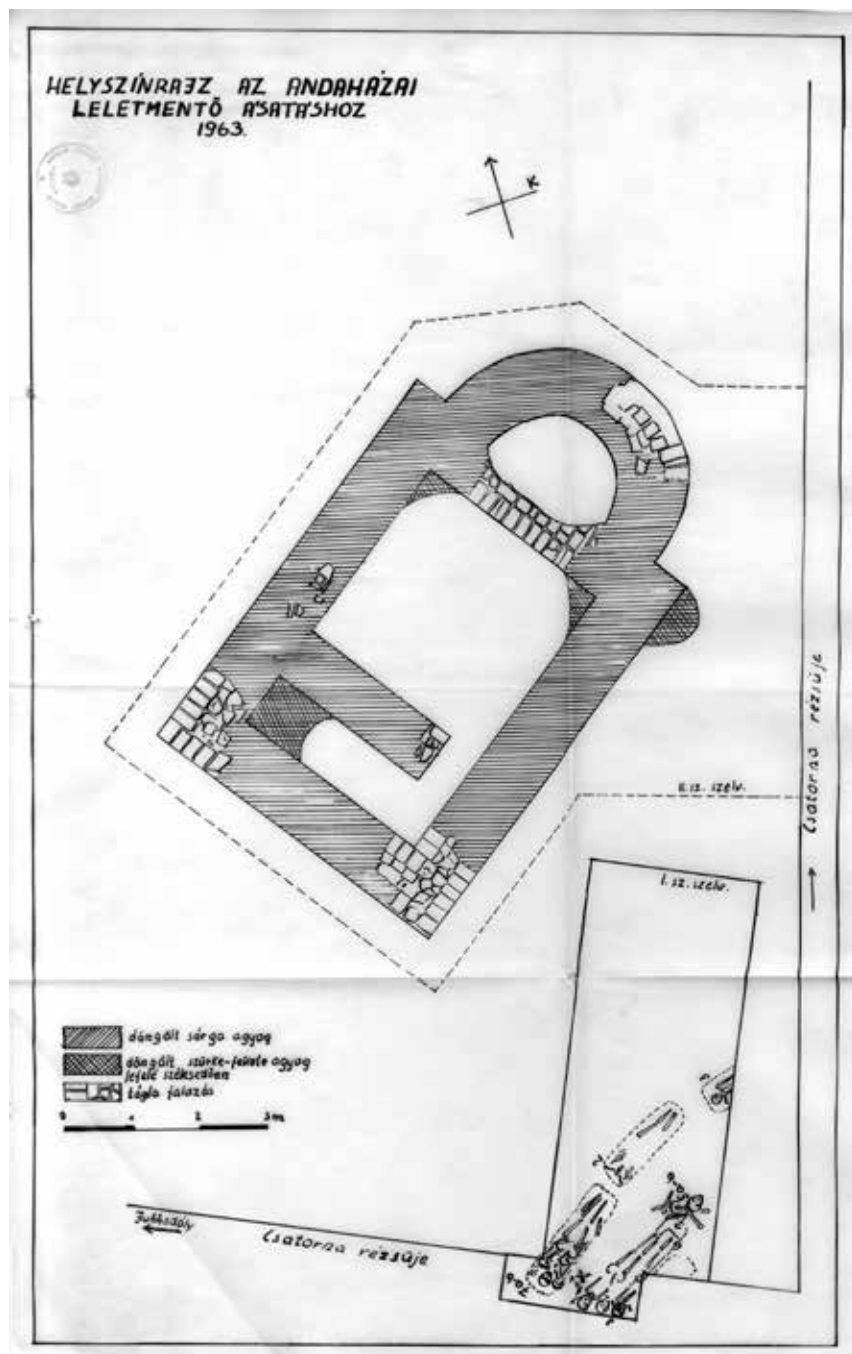
⁸⁶⁴ Mesterházy 1964.

⁸⁶⁵ Berettyóújfalu, Andaházapuszta 4. Lelőhely azonosító: 41706.; Mesterházy 1969.; Mesterházy 1981. 56–60.; Módy 1995–1996. 171.; Szilágyi 2004. 30–31.; Dani 2011. 29.

⁸⁶⁶ Mesterházy 1969.

⁸⁶⁷ 1425. okt. 22. DL 11728.; ZSO XII. 1149. és 1175. sz.

⁸⁶⁸ Vö. jelen kötet 131.

23. kép Berettyóújfalú – Nagyandapuszta, Szentdemeter középkori temploma

biztos fogódzópontunk az olyan egykori nagyobb településekről, mint például Szentkozmadamján vagy Szomajom, de Szentdemeterből kiindulva az olyan kisebb falvak, mint Újlak, Szentdienes, vagy éppen Kórógy és Kovácsi tekintetében is érhetik még meglepetések a jövő kutatóit.

VIII.

ÖSSZEGZÉS

Berettyóújfalu területének történetét egy évezred távlatában, az 5. századtól a 16. század elejéig végigkísérve, a fentiekben kirajzolódtak azok a fontosabb faktorok, amelyek a korszakban alapvetően meghatározták az itt élő népesség életkörülményeinek lehetőségeit. Világosan látszik, hogy mind közül a legfontosabb tényező a természeti környezet volt, amelynek jellege, és az ebből következő életfeltételek szinte minden fontosabb gazdasági és társadalmi jelenségen rajta hagyták a nyomukat. Habár a vizsgált, a mai városhoz tartozó terület legnagyobb hányada vizenyős, mocsarakkal, folyóágakkal és erekkel erősen szabdalt lapály volt, még mindig kedvezőbb megtelepedési feltételeket kínált az itt élő népesség számára, mint az ettől nyugatra és délre elterülő, még a középkor végén is jóval gyéribben lakott Sárrét vidéke. A lakosság már a népvándorlás korában hatékonyan élhetett a táj nyújtotta gazdasági lehetőségekkel, és az állandó szárazulatokat, szigeteket a teljes korszakban mind lakóhely gyanánt, mind pedig mezőgazdasági- és legelőterületként tartósan hasznosította.

Az állandó jellegű benépesítettséget, a hosszú távú megtelepedést a régészeti leletek bizonyítják egyértelműen. Ismerünk például késő római kori, 5. századra keltezhető szarmata telepeket Bakonszeg környékéről, míg herpályi jelenlétüket a régió egyik leghíresebb régészeti lelete, a herpályi pajzsdudor demonstrálja látványosan. Berettyóújfalu keleti határában már a germán eredetű gepidák jelenlétét fémjelző, jelentős mennyiségű 6. századi leletanyag is előkerült, akárcsak az őket meghódító, keletről még lovasnomádokként érkező, ám a környéken már letelepült életmódot mutató avaroké. Utóbbiakra nézve – az elmúlt néhány évtized ásatásainak köszönhetően – már a Berettyó déli partján is több lelőhely ismert,

időben egészen a késő avar korig (7. század vége – 9. század) terjedően. Ezek közül egyértelműen a Nagy-Bócs-dűlőben feltárt tekintélyes falu és temetője volt a legjelentősebb. Ezzel szemben a honfoglalás előestéjén az országban nagy számban élő szlávság jelenlétére vonatkozólag a környéken – némileg meglepő módon – egyelőre nincs egyértelmű és megdönthetetlen bizonyítékunk.

Vidékünkön a kora középkorban jelenlévő, egymást követő különféle népcsoportok tartósan fennálló településeit a 9. század legvégén az Alföldet megszálló őseink is birtokba vették. Több esetben régészetiileg is egyértelműen bizonyítható (erre a legjobb példa Herpály), hogy a magyarok egyes, korábban is hosszabb időn át használatban levő telepeket laktak be az érkezést követően. Írott forrás ugyan nem számol be arról, hogy pontosan melyik magyar törzs és milyen nemzetségek telepedtek meg a mai város területén, de a régészeti leletek egyértelműen bizonyítják, hogy a 10. században már komolyabb magyar népesség lakta a környéket. A területen feltárt temetkezések társadalmi sokszínűségről tanúskodnak. A közelmúltban megszorodó honfoglalás kori lelőhelyek között az úgynevezett harcos középregteg gazdag leletanyaggal fémjelzett legelőkelőbb tagjainak lovas-fegyveres sírjai ugyanúgy előkerültek (például a város Földes felé fekvő, nyugati határában, vagy Körtevényesen), mint a köznép jóval egyszerűbb mellékletekkel ellátott temetkezései (például Kovácsi határában). Feltehetően ekkor, a 10. században már létezhetek az első olyan, magyarok által lakott falvak is (Kovácsi, Nyék), amelyek az Árpád-kort, olykor pedig a középkor végét is kontinuos módon megélhették.

Az államalapítás korától kezdődően Berettyóújfalu történetének tanulmányozása során már nem csupán a régészeti leletekre támaszkodhatunk, hanem megjelennek az első írott források is, melyek segítségével a hatalmi viszonyokra, az állami intézményekre és az egyházi intézményrendszerre nézve is levonhatunk bizonyos következtetéseket. Ezek alapján a későbbi Berettyóújfalu területén létező egykori falvak az újonnan létrehozott világi és egyházi területi igazgatási rendszer keretein belül éltek mindennapi életüket. A honfoglalást követően a régió feltehetően egy Biharváron székelő befolyásos törzsfő kezében volt, akit minden bizonnyal Szent István királyunk hódoltatott az államalapítás korában, a területeket pedig saját birtokába vette, ezzel lehetővé téve azt, hogy közvetlenül az ezredforduló után megszervezze itt Bihar vármegyét, amelynek élére ispánt

nevezett ki. Ezt követően a pacifikált területre az egri püspökség terjesztette ki egyházi befolyását. Az 1040-es években a megye is az újonnan felállított bihari dukátus részévé vált, amellyel párhuzamosan ezek a területek az ekkor alapított bihari püspökség egyházi befolyása alá kerültek. A bihari püspökség székhelyének Váradra helyezése (11. század vége), a bihari dukátus megszüntetése (12. század eleje), a nyíri főesperesség kialakulása (12–13. század), végül pedig az egykori királyi vármegye nemesi vármegyévé szerveződése (13. század második fele) az Árpád-kor végére kialakította azokat az intézményes kereteket, amelyek a környék viszonyait a középkor végéig, vagy még annál is tovább meghatározták.

A Szent Istvánnal beköszöntő helyzet, amely a környéken nyomasztó mértékű királyi fennhatóságot eredményezett, csak a 12. századtól kezdett megváltozni, amikor a Berettyó északi partján a herpályi monostort is felépítő, ismeretlen nemzetség vetette meg a lábát és szerzett – feltehetően királyi adományként – nagyobb területeket. Nem sokkal ezután, a 13. század elejétől ugyanez a folyamat ment végbe a Berettyótól délre eső részeken is, ahol minden bizonnyal a Hontpázmány nembeliek jutottak birtokokhoz. Az ekkor még viszonylag egyszerű birtokjogi helyzeten a tatárjárás eseményei változtattak csak érdemben, amely után az itt birtokló nemzetségek és nemesi családok száma megnőtt, megindult a települések birtokrészekre szakadása. A folyamat a középkor végéig lendületesen folyt, és csak a 16. századra egyszerűsödött az összkép.

A területen elhelyezkedő, és forrásokkal igazolhatóan létező falvak nagy része bizonyosan korai alapítású volt, a 10–12. század között már létrejött. Az összesen 18, az Árpád-korban egyértelműen meglévő település közül 11 feküdt a Berettyó jobb partján (Herpály, Újfalú, Kovácsi, Szentkozmadamján, Kengyel, Andaháza, Bálintteleke, Dejter, Szentdemeter, Palocsa, Mácsó) és 7 a bal partján (Bolcs, Szomajom, Szentmárton, Kórógy, Nyék, Szentdienes, Újlak). Ezzel szemben a kutatás által korábban felvetett Dusnok és Derzs létezésére semmilyen egyértelmű adattal nem rendelkezünk, míg Inke – habár valóban létezett – nem a város közigazgatási határain belül feküdt. A 12. század környékére mindkét parton kiemelkedett egy-egy központként szolgáló falu. A Berettyótól északra fekvő települések közül eleinte Herpály töltötte be ezt a szerepet, ahol az itt birtokot szerző ismeretlen nemzetség egy részeiben ma is álló, impozáns nemzetségi monostort építtetett magának. Már a tatárjárás előtt kialakult azonban a nyugati

határában a testvértelepülése, Újfalu is, ahol a vízviszonyok a szigeteken elhelyezkedő Herpállyal ellentétben lehetővé tették nagyobb népesség megtelepedését is. A 14. századra kettejük közül utóbbi bizonyult fejlődőképesebbnek, s így a jobb parti települések gazdasági gócpontjává fejlődött a középkor végére.

A bal parton, a Berettyótól délre feltehetően a Hontpázmányok kezében lévő, az Ölyvös-ér átkelőhelyénél elhelyezkedő Szomajom töltötte be a nemzeti központ szerepét, még ha egykor itt álló monostoruk megléte inkább csak sejtető, mint bizonyítható. Szomajom ellenpárja a tőle északra fekvő Bolcshida lett, amely a Berettyón a 13. században már bizonyosan létező hídjával a Sárrétől keletre az első fontos közlekedési csomópontként szerzett jelentőséget. Habár Szomajom fontossága az Árpád-kor után is megmaradt, a tatárjárás során a gazdasági központ a déli parton fekvő falvak számára már egyértelműen Bolcshida lett.

A kialakuló faluállomány azonban egyfajta erőteljes hullámozást mutatott a korszakban, amely teljes mértékben megfelel a korabeli, országosan is megfigyelhető településtörténeti jelenségeknek. Intenzív népességkoncentráció figyelhető meg a korszak folyamán, azaz a környékbeli parasztság az évszázadok alatt a jelentéktelenebb és kevésbé fejlődőképes falvakat elhagyva az életképebb helységekre vándorolt. Ebben a térséget is érintő tatárjárás a 13. század közepén ugyanúgy szerepet játszott, mint az összeurópai jelenségként ismert, idehaza a leglátványosabban az Alföldön kimutatható pusztásodás folyamata. Ennek eredményeképpen a középkor legvégére a korábbi 18 faluból mindössze 10 maradt meg: Bálintteleke, Dejter, Szentdemeter, Palocsa, Mácsó, Nyék, Szentdienes és Újlak sorra eltűnt a forrásokból, egyes esetekben pedig nyomukat és nevüket csak a középkor végén is használatban lévő, ekkorra már a pusztatelkek szinonimájaként említett prédiomok őrizték meg. A 16. században a településközpont a zavaros belviszonyoknak is köszönhetően újabb lendületet vett. A déli parton a Buda elfoglalása utáni években már csupán a hanyatlófélben lévő Bolcshida, az újratelepülő Újlak, Szentmárton és Szomajom volt lakott, míg a Berettyó jobb partján Herpály, Újfalu, Andaháza, Kovács és Szentkozma. Az újkorban a kép tovább tisztult, hiszen mára ezekből csak az egykori Újfalu és Szentmárton rendelkezik lakossággal.

A korabeli településfejlődési jelenségek azonban nem csak a falvak számának, hanem morfológiájának alakulásában is tetten érhetőek. Egyes falvak elhelyezke-

dése mobilitást mutat a földrajzi térben, amelyre a legjobb példának a Berettyó menti szigeteken vándorló Herpály esetét tekinthetjük. A kétszer is helyet váltó – s egy alkalommal népességet is kihelyező – falu szerkezete a középkor végéig magán viselte annak jeleit, hogy a lakosság itt a víz szorításában volt kénytelen élni mindennapjait. Nem véletlen, hogy utcahálózata is széttagoltnak és kiegyensúlyozatlannak bizonyult, egyfajta utcaszeres jelleget viselt. A déli parton Bolcshida szolgálhat hasonló példával, amely a 14. századra három részre szakadt, igaz, itt a bonyolult birtokjogi viszonyok álltak a jelenség hátterében. Azonban az, hogy a Berettyón három híd is épült a területén, híven bizonyítja a vízrajzi viszonyok bonyolult és meghatározó voltát. A legkomplexebb utcaszerkezettel a sokutcás, a távolsági kereskedelmi utakat is integráló, megfelelő méretű területtel rendelkező Újfalu rendelkezett a korszakban, talán ennek köszönhető, hogy hosszabb távon ez a település bizonyult a régióban a legéletképesebbnek.

A mai város területe a középkorban amiatt nyert különösen nagy jelentőséget, mert kereskedelmi szempontból kiváló fekvésű volt. A Nagy- és Kis-Sárrét szinte átjárhatatlan akadályt képezett a régióban egészen a 19. század második felére végbemenő Berettyó-szabályozásokig, így a délről északra, Debrecen felé haladó fontos útvonal csak itt érhetette el a Berettyót, s ez szintén itt metszette a nyugatról, a szolnoki, vagy a varsányi és túri révén át Váradra haladó nagy erdélyi útvonalat. Utóbbi kereskedelmi útőéren keresztül az ország középső területei felé főleg bihari bort szállítottak, és erdélyi marhát hajtottak, míg nyugati irányból itt haladt el a nyugat-európai iparcikkek és textilipari termékek tömege. A két fontos út metszéspontja a Sárrétől közvetlenül keletre fekvő bolcshidai hídnál volt, amelyen bizonyosan komoly forgalom haladhatott át délről Debrecen, északnyugatról pedig Várad felé. Talán ez lehet az oka annak, hogy mind a déli part, mind pedig az északi part települései a környékbeli köznemesi családok, sőt, a távolabbi bárói rokonságok számára is kívánatosak voltak, s többen törekedtek ezek megszerzésére.

Az északi parton viszonylag egyszerűbb volt a helyzet, hiszen a terület nagy részét a 14. századra kiformalódó herpályi uradalom tömbje foglalta magába. Komáromi Doncs, majd a Domoszlóiak halála után a Domoszlói lányok fiúsítása, később pedig jól sikerült házasságaik révén a 15. század közepére már országos jelentőségű nagybirtokosok – a Rozgonyiak, a Losonciak és a Bátoriak – osztoztak

az uradalmon, akiknek Herpályon egy minden bizonnyal közösen birtokolt udvarházuk is volt. A középkor végén további, főleg helyi famíliák – a Tordaiak, Mezőgyániak, Petri Derzsiek, Nadányiak, valamint a bárói szinten lévő Csákiak – kezén aprózódtak birtokrészekre az északi part települései.

A Berettyó bal partján hasonló jelentőségű és méretű, összetett birtoktest nem jött létre, itt a Bolcshidához tartozó híd birtokjoga volt az, ami a figyelem középpontjába került. Miután egy bizonytalan helyzetet teremtő házasság révén a Hontpázmányok mellett a Borsák is megjelentek a falu birtokrészében, a 14–15. században szinte folyamatosan zajló perek váltak jellemzővé. A Nadányiak, Gyarmatiak, Panasziak, Bojtiak, Zoárdfiak, Újhelyiek, Védiek mintegy 150 éven keresztül váltakozó sikerrel vívtak jogi csatákat a településért és a hídvámért, amiből a középkor végére – az előzmények tekintetében némiképp meglepő módon – egy környékbeli értelmiségi família, a Tordaiak kerültek ki győztesként. Nemcsak a részekre szakadó Bolcshida esetében váltak ilyen bonyolulttá a birtokviszonyok a folyó bal partján, hanem a többi településen is hasonló folyamat zajlott le a középkor végéig: az újkorba lépve azonban végül az említett Tordaiak és a Panasziak osztozkodtak a mohácsi csata után is létező néhány falun.

Ha szolgálhat valamilyen tanulsággal Berettyóújfalu középkori története a számunkra, az elsősorban az lehet, hogy a „vizes” környezetben élő népesség milyen komplex módon használta ki a rendelkezésre álló erőforrásokat a megélhetése érdekében, hogyan boldogult az ártéri gazdálkodás gazdasági keretei között. Itt pedig ezt a jelenséget egy olyan régió keresztül vizsgálhatjuk, amely szerencsés módon viszonylag nagy mennyiségű 14–15. századi forrásállománnyal rendelkezik. Ilyen értelemben a vizsgált régió középkoráról alkotott képünk kiváló analógiául szolgálhat az ország más, hasonló jellegű területeire nézve is.

IX.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

KÉZIRATOS FORRÁSOK

Déri Múzeum, Debrecen (DM)

- F Fotótár
RGY Régészeti Gyűjtemény

Sőregi 1966.

Sőregi János dr.: Debrecen határának és környékének középkori fennálló épületromjai. Adatok kutatásaim és ásításaim naplófeljegyzéseiből. Debrecen, 1966 nyarán. DM RGY-ben levő kézirat. 1966/1.

Zoltai 1921a.

Zoltai Lajos: A herpályi Földvár és adatok Berettyóújfalu történetéhez. (Kézirat) DM RGY. Leltári szám nélkül.

- TGY Történeti Gyűjtemény

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest (HM HIM)

Hadtörténeti Térképtár (HT)

- B IX a Osztrák Birodalom, Osztrák-Magyar Monarchia, Magyarország általános politikai, topográfiai térképei, valamint Magyarország megye térképei.

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára, Debrecen (MNL HBML)

IV.1. Bihar vármegye nemesi közgyűléseinek iratai.

- b Közgyűlési iratok

XV.1. Az MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltárának térképgyűjteménye

- a Kézíratos térképek

Bmt Bihar megye térképei

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

- A Magyar Kancelláriai Levéltár
 - 57 Libri regii (1527–1867)
- DL Diplomatikai Levéltár
- DF Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- E Magyar Kincstári Levéltárak
 - 156 Urbaria et Conscriptioes (1527–1864)
- S Térképtár
 - 11 Kamarai térképek (1747–1882)
 - 16 Esterházy család hercegi ága (17. sz.–19. sz.)
 - 78 Kataszteri gyűjtemény, térképek (1786–1948)

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (MNM)

- RA Régészeti Adattár
 - Kozák – Módy 1973.
 - Berettyóújfalu – Herpály. Apátsági templomrom. Ásatási dokumentáció 1972. MNM RA VI.101/1973.
 - Mesterházy 1964.
 - Mesterházy Károly: Berettyóújfalu – Andaházapuszta. Ásatási dokumentáció 1963. MNM RA XVI.267/1964.
 - Módy 1974.
 - Módy György: Berettyóújfalu – Herpály. Apátsági templomrom. Ásatási dokumentáció 1973. MNM RA XX.161/1974.
 - Módy 1975.
 - Módy György: Berettyóújfalu – Herpály. Csonkatorony. Ásatási dokumentáció 1975. MNM RA XI.91/975.
 - Módy 1976.
 - Módy György: Berettyóújfalu – Herpály. Templomrom. Ásatási dokumentáció 1975. MNM RA XVI.173/1976.

Muzeul Țării Crișulior, Oradea (MTC)

- DI Departamentul de Istorie

Nem közgyűjteményben őrzött kéziratok anyaga

EOTR 1:10 000-es térkép.

Egységes Országos Térképrendszer. 1:10 000 méretarányú földmérési topográfiai térkép

Körmendy – Oszkó 2019.

Körmendy Endre – Oszkó László: Jelentés a Herpály falu melletti XII. századi román stílusú monostor környezetében végzett talajradar mérésekről. Budaörs, 2019. december 8. (Kézirat)

FORRÁSKIADVÁNYOK

Anjou

Anjou-kori Oklevéltár I–XV, XVII–XXXVIII, XL., XLII, XLVI–XLVIII. köt. Szerk. Kristó Gyula et al. Szeged–Bp., 1990–2019.

ÁÚO

Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. I–XII. köt. Pest–Bp., 1860–1873.

Bél 1978.

Bél Mátyás: Bihar megye leírása. Ford. P. Szalay Emőke. Bev. és jegyz. Csorba Csaba. In: A Bihari Múzeum Évkönyve II. Szerk. Héthy Zoltán. Berettyóújfalu, 1978. 51–107.

Bél 2009.

Bél Mátyás: Bihar megye leírása. Ford. P. Szalay Emőke. Bev. és jegyz. Csorba Csaba. In: A Bihari Múzeum Évkönyve XII–XIV. Szerk. Kállai Irén – Sándor Mária. Berettyóújfalu, 2009. 7–73.

CDH

Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis. I–XI. köt. Stud. Et op. Georgii Fejér. Budaë, 1829–1844.

Csáky

Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I–II. köt. Bp., 1919.

HO

Hazai okmánytár. Codex Diplomaticus Patriae. Kiadja Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. I–VIII. köt. Győr–Budapest, 1865–1891.

Jakubovich 1926.

Jakubovich Emil: A váradi püspökség 13. századi tizedjegyzéke. Magyar Nyelv, 22. (1926) 220–223., 298–301., 357–363.

MVH

Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375. Bp., 1887. (Monumenta Vaticana Hungariae. Vatikáni Magyar Okirattár. Series I. Tomus I.)

Reg. Arp.

Az Árpád–házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1. köt. (1001–1272). Szerk. Szentpétery Imre. Bp., 1923–1943, II/2.–II/4. köt. (1272–1301). Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván. Bp., 1961–1987. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 9, 13.)

Solymosi – Szovák 2004.

Váradi Jegyzőkönyv. Registrum Varadinense (1208–1235). The Varad Register. Szerk. Solymosi László – Szovák Kornél. Bp., 2004. (CD-ROM)

UB

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bd. I–VII. Hrsg. Zimmermann, Franz –Werner, Carl –Müller, Georg –Gündisch, Gustav –Gündisch, Herta –Gündisch, Konrad –Nussbächer, Gernot. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1991.

Velics – Kammerer 1886.

Magyarországi török defterek 1543–1635. I. köt. Ford.: Dr. Lászlófalvi Velics Antal. Bev. ellátta és s. a. r. Kammerer Ernő. Bp., 1886.

VR

Registrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum. Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Szerk. Karácsonyi János – Borovszky Samu. Bp., 1903.

Zichy

A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára. I–XII. köt. Szerk. Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Kammerer Ernő – Lukcsics Pál. Pest, Bp., 1871–1931.

ZSO

Zsigmondkori oklevéltár I–XIII. köt. Szerk. Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Mályusz Elemér. Bp., 1951–2017.

SZAKIRODALOM

Andrásfalvy 1970.

Andrásfalvy Bertalan: A fok s jelentősége régi vízgazdálkodásunkban. In: Névtudományi Előadások. Szerk. Kázmér Miklós – Végh József. Bp., 1970. 224–228.

Andrásfalvy 1973.

Andrásfalvy Bertalan: A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Bp., 1973. (Vízügyi Történeti Füzetek 6.)

Angyal 2008.

Angyal László: Múltunk öröksége. A műemlékvédelem 50 éve Hajdú-Biharban. Debrecen, 2008.

Bagi 2017.

Bagi Dániel: Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és korai 12. században. Pécs, 2017.

Balla – Lakatos 2015.

Balla Tünde – Lakatos Attila: „Biharmegye kultúrhivatását férfiasan emeljük...” Rómer Flóris nagyváradi éve. Nagyvárad, 2015.

Ballagi 1891.

Ballagi Aladár: A bihari síkság. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország. II. köt. Bp., 1891. 397–428.

Bába – Nemes 2014.

Bába Barbara – Nemes Magdolna: Magyar földrajzi köznevek tára. Szerk. Hoffmann István. Debrecen, 2014. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 32.)

Bárány 2004.

Bárány Attila: Adalékok az Ákos-nemzetség bihari birtokainak településtörténetéhez. Miskolc, 2004. 5–39. (Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tomus IX. – Fasciculus 3.)

Bárány 2020.

Bárány Attila: Adalékok Bihar vármegye északi része településtörténetéhez. In: Monostorpályi története. Tanulmányok. Szerk. Bodnár László. Monostorpályi, 2020. 33–76.

Bellon 2003.

Bellon Tibor: A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Bp., 2003.

Beluszky 2001.

Beluszky Pál: A Nagyalföld történeti földrajza. Budapest–Pécs, 2001.

Benkő 2016.

Benkő Elek: Székelyek a középkori Magyar Királyságban. In: Székelyföld története I. Szerk. Benkő Elek – Oborni Teréz. Székelyudvarhely, 2016. 129–179.

Békefi 1898–1902.

Békefi Remig: A pásztói apátság története. I–III. köt. Bp., 1898–1902.

Bényei 2010.

Bényei Miklós: Adalékok Berettyóújfalu historiográfiájához. In: Bihari Diéta VI–VII. Szerk. Kolozsvári István – Török Péter. Berettyóújfalu, 2010. 83–89.

Bényei 2012.

Bényei Ágnes: Helynévképzés a magyarban. Debrecen, 2012.

Bihari-Horváth 2011.

Bihari-Horváth László: A bakonszegi parasztközösség által a 18. században hasznosított puszták története: A Kovácsi- és a Bócsi-pusztá. In: A Bihari Múzeum Évkönyve XV–XVI. Szerk. Sándor Mária. Berettyóújfalu, 2011. 109–133.

Biró 2017.

Biró Zsófia: A fiúsítás gyakorlata a Hármaskönyvig. *Acta Universitatis Szegediensis: Forum Publicationes Doctorandorum Juridicorum*, 7. (2017) 59–85.

Blazovich 2002.

Blazovich László: Városok az Alföldön a 14–16. században. Szeged, 2002. (Dél-Alföldi évszázadok 17.)

Bocsi 2006.

Bocsi Zsófia: Mezőpeterd helye a középkori Bihar megyében. In: *A Bihari Múzeum Évkönyve X–XI*. Szerk. Kállai Irén. Berettyóújfalu, 2006. 29–59.

Bocsi 2020.

Bocsi Zsófia: Berettyóújfalu és környéke története az Árpád-korban. In: *A Bihari Múzeum Évkönyve XXV*. Szerk. Sándor Mária. Berettyóújfalu, 2020. 7–46.

Bogdán 1978.

Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp., 1978. (Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 3.)

Bogdán 1987.

Bogdán István: Régi magyar mértékek. Bp., 1987.

Bolla 1998.

Bolla Ilona: *A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon*. Bp., 1998.

Bunyitay 1883–1884.

Bunyitay Vince: *A váradai püspökség története, alapításától a jelenkorig I–III. köt. Nagyvárad, 1883–1884.*

Csánki 1890–1913.

Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. köt. Bp., 1890–1913.*

Cséplő 1897.

Cséplő Péter: *A csökmői és pusztakovácsi leletekről. Archaeológiai Értesítő, 17. (1897) 437–441.*

Cséplő 1899.

Cséplő Péter: A Külső Pusztá-Kovácsi leletekről. *Archaeológiai Értesítő*, 19. (1899) 360–364.

Dani 2008.

Dani János: Bakonszeg, Remete-tó. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2007. Archaeological Investigations in Hungary 2007*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp., 2008. 162–163.

Dani 2011.

Dani János: Berettyóújfalu és környezete az őskortól 1301-ig. In: *Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig*. Szerk. Kállai Irén. Berettyóújfalu, 2011. 16–31.

Dani 2018

Dani János: Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2011. Archaeological Investigations in Hungary 2011*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp., 2018. 19–20.

Dani – Szilágyi 2006.

Dani János – Szilágyi Krisztián: Előzetes jelentés a Berettyóújfalu–Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen 2004–2005 során végzett megelőző feltárásokról. In: *A Bihari Múzeum Évkönyve X–XI*. Szerk. Kállai Irén. Berettyóújfalu, 2006. 7–28.

Dani et al. 2005.

Dani János – Szilágyi Krisztián Antal – Szelekovszky Márta – Czifra Szabolcs – Kisjuhász Viktória: Előzetes jelentés a Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen 2004–2005 során végzett megelőző feltárásról. Preliminary report of the excavations preceding investment at the Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő site in 2004–2005. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005. Archaeological Investigations in Hungary 2005*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp., 2006. 5–32.

Dankó 1979.

Dankó Imre: A Berettyó-völgy középkori települési-, közlekedési- és árucserviszonyai. In: *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve VI*. Szerk. Gazdag István. Debrecen, 1979. 5–18.

Dankó 2001.

Dankó Imre: K. Nagy Sándor Biharország krónikása élete és munkássága. Rálátás. Zsákai helytörténeti – honismereti, kulturális tájékoztató, 2. (2001) 4. 15–28.

Dankó 2006.

Dankó Imre: Egy kis O'svách Pál bibliográfiái meglepetés. Rálátás. Zsákai helytörténeti – honismereti, kulturális tájékoztató, 7. (2006) 1. 31–32.

Dóka 1997.

Dóka Klára: A Körös és Berettyó vízrendszer szabályozása a 18–19. században (Egy táj alakulása). Gyula, 1997. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 7.)

Dövényi 2010.

Magyarország kistájainak katasztere. Szerk. Dövényi Zoltán. Bp., 2010.

Draskóczy 2018.

Draskóczy István: A magyarországi kőszó bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek). Bp., 2018. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

Dunka 1996.

Dunka Sándor: A Hortobágy-medence régi vizei és a tógazdálkodás. Bp., 1996. (Vízügyi Történeti Füzetek 14.)

Dunka – Fejér – Vágás 1996.

Dunka Sándor – Fejér László – Vágás István: A veritékes honfoglalás. A Tisza-szabályozás története. Bp., 1996.

Engel 1996.

Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. köt. Bp., 1996. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.)

Engel 2001a.

Engel Pál: Magyarország a középkor végén. Bp., 2001. (CD-ROM)

Engel 2001b.

Engel Pál: Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia. Bp., 2001. (CD-ROM)

Érdy 1858.

Érdy János: Régiségtani Közlemények I. Pest, 1858.

Farkas 2011.

Farkas Richárd Zoltán: A „kettős honfoglalás” elméletének rövid historiográfiája. *Belvedere Meridionale*, 23. (2011) 4. 15–33.

Farkas 2016.

Farkas Zoltán: Gepida sírmező a Berettyó mentén. *Határtalan Régészet*, 1. (2016) 1. 41–43.

Farkas – Kocsis-Buruzs 2021.

Farkas Zoltán – Kocsis-Buruzs Gábor: 55. Berettyóújfalu, Somota-dűlő II. (72245, 62154). In: *Sztrádaörökség. Válogatás az M35-ös és M4-es autópálya régészeti feltárásaiból.* Szerk. Kolozsi Barbara – Nagy Emese Gyöngyvér – Priskin Annamária. Debrecen, 2021. 136–144.

Ferenczi 2008.

Ferenczi László: Vízgazdálkodás a középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet.* Szerk. Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Bp., 2008. 341–361.

Fettich 1930.

Fettich Nándor: *Der Schildbuckel von Herpály.* *Acta Archaeologica*, 1. (1930) 3. 221–262.

Fényes 1851.

Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik.* I–IV. köt. Pest, 1851.

Fodor 2003.

Fodor Zoltán: *Az ártéri gazdálkodás öröksége és jövőbeli lehetőségei Magyarországon.* Doktori értekezés. SZIE, Gödöllő, 2003. (Kézirat)

Frisnyák 1996.

Frisnyák Sándor: *Az Árpád-kori Magyarország gazdaságföldrajza.* *Földrajzi Közlemények*, 120. (1996) 2–3. 119–136.

Frisnyák 2012.

Frisnyák Sándor: Tájhasználat és tájformálás. (A mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye honfoglalás és kora Árpád-kori földrajzi képe). In: Tájhasználat és térszervezés. Történeti földrajzi tanulmányok. Szerk. Dr. Gál András. Nyíregyháza–Szerencs, 2012. 9–19.

Fügedi 1981.

Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1981. 238–310.

Füzesi et al. 2021.

Füzesi András – Bartus Dávid – Fülöp Kristóf – Juhász Lajos – Rupnik László – V. Szabó Gábor – Szilágyi Márton – Váczi Gábor: 54. Berettyóújfalu, Soma-ta-dűlő, Pappzug. (75245, 62154) In: Sztrádaörökség. Válogatás az M35-ös és M4-es autópálya régészeti feltárásaiból. Szerk. Kolozsi Barbara – Nagy Emese Gyöngyvér – Priskin Annamária. Debrecen, 2021. 122–135.

Galambosi 2020.

Galambosi Péter: Az egri püspökség kezdetei. Egyháztörténeti Szemle, 21. (2020) 2. 3–20.

Gáll 2013.

Gáll Erwin: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei. Szeged, 2013. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.)

Genthon 1961.

Genthon István: Magyarország művészeti emlékei 2. Duna-Tisza-köze, Tiszán-túl, Felsővidék. Bp., 1961.

Glaser 1939.

Glaser Lajos: Az Alföld régi vízrajza és a települések. Földrajzi Közlemények, 4. (1939) 297–307.

Gulyás 2008.

Gulyás László Szabolcs: Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. Századok, 142. (2008) 2. 437–462.

Gulyás 2009.

Gulyás László Szabolcs: Újabb adatok a középkori jobbágyi-mezővárosi személynévadás kérdéséhez. *Névtani Értesítő*, 31. (2009) 47–61.

Gulyás 2011.

Gulyás László Szabolcs: Jobbágyi migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében. *Helynévtörténeti Tanulmányok*, 6. (2011) 175–195.

Gulyás 2014a.

Gulyás László Szabolcs: Városfejlődés a középkori Máramarosban. Kolozsvár, 2014. (Erdélyi tudományos füzetek 280.)

Gulyás 2014b.

Írott szabályok és íratlan normák a 15–16. századi mezővárosi kereskedelemben. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv IX.* Főszerk. Kenyeres István. Bp., 2014. 29–59.

Gulyás 2014c.

Gulyás László Szabolcs: Vásári forgalom és vásározók a középkori Észak-Alföld és peremvidéke mezővárosaiban. In: *Piacok a társadalomban és a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciájának kötete.* Szerk. Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit. Bp., 2014. 103–114. (Rendi társadalom – polgári társadalom 26.)

Gulyás 2014d.

Gulyás László Szabolcs: A középkori magyar városfejlődés migráció- és ipartörténeti vonatkozásai a történeti személynévtan tükrében I. Személynévadás és migráció. *Névtani Értesítő*, 36. (2014) 43–62.

Gulyás 2015.

Gulyás László Szabolcs: A középkori magyar városfejlődés migráció- és ipartörténeti vonatkozásai a történeti személynévtan tükrében II. Személynévadás és kézműipar. *Névtani Értesítő*, 37. (2015) 137–156.

Gulyás 2016.

Gulyás László Szabolcs: A középkori Szatmár megye egyházi intézményei. In: *A történeti Szatmár vármegye.* Szerk. Takács Péter. I. köt. Fehérgyarmat, 2016. 155–180.

Gulyás 2018a.

Gulyás László Szabolcs: Az „abductio” - egy sajátos középkori jogi fogalom értelmezéséhez. In: *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Kordé Zoltán – Tóth Sándor. Szeged, 2018. 146–151. (Fontes et libri 1.)

Gulyás 2018b.

Gulyás László Szabolcs: Lex és consuetudo: a magyarországi jobbágyköltözés középkori szabályrendszere. *Történelmi Szemle*, 60. (2018) 3. 373–396.

Gulyás 2020a.

Gulyás László Szabolcs: Berettyóújfalu története a 13–15. században. In: *A Bihar Múzeum Évkönyve XXV*. Szerk. Sándor Mária. Berettyóújfalu, 2020. 47–81.

Gulyás 2020b.

Gulyás László Szabolcs: Nyírbátor középkori főterei. Településtopográfiai rekonstrukciós kísérlet. *Új Nézőpont*, 7. (2020) 3. 5–39.

Gulyás 2021.

Gulyás László Szabolcs: Bolcsida urai. Keltezetlen birtoktörténeti feljegyzés a 15. századi Bihar megyéből. In: „Az ifjak tanítása oly nagy jó”. *Tanulmányok Kovács Ágnes tiszteletére*. Szerk. Fogarassy Zoltán – Mészáros Kálmán – Török Péter. Debrecen, 2021. 175–202.

Gulyás – Pánya – Borbás 2020.

Gulyás László Szabolcs – Pánya István – Borbás Benjámín: Palépzfizetés Szeremlennél. Adalék a középkor végi borkereskedelem történetéhez. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 42*. Szerk. K. Németh András. Szekszárd, 2020. 69–90.

Gyalokay 1875.

Gyalokay Lajos: A berettyó-újfalusi ásatás. *A Bihar-vármegyei Régészeti és Történelmi Egylet Közlönye*, 1. (1875) 78–82.

Györffy 1963–1984.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. *Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*. I–III. köt. Bp., 1963–1984.

Györffy 1973.

Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története I. Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk. Gerevich László. Bp., 1973. 217–349.

Györffy 2000.

Györffy György: István király és műve. Bp., 2000.

Hága 2021.

Hága Tamara: 56. Berettyóújfalu, Szentpéterszeg-Körtvélyes 2. (41175).⁸⁶⁹ In: Sztrádaörökség. Válogatás az M35-ös és M4-es autópálya régészeti feltárásaiból. Szerk. Kolozsi Barbara – Nagy Emese Gyöngyvér – Priskin Annamária. Debrecen, 2021. 145–166.

Hajnik 1899.

Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és a perjog az Árpád- és Vegyesházi királyok alatt. Bp., 1899.

Haraszi Szabó 2017.

Haraszi Szabó Péter: Párhuzamos életrajzok? Kúriai és kancelláriai jegyzők egyetemjárása és karrierlehetőségei a Zsigmond-korban. *Aetas*, 32. (2017) 3. 111–127.

Haraszi Szabó – Kelényi – Szögi 2016–2017.

Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László: Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken 1348–1525. I–II. köt. Bp., 2016–2017.

Heckenast 1970.

Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp., 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53.)

Hoffmann (szerk.) 2005.

Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj – Csongrád vármegye. Szerk. Hoffmann István. Debrecen, 2005. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 10.)

Holub 1928.

Holub József: A leánygyedről. *Turul*, 42. (1928) 107–115.

⁸⁶⁹ A lelőhely azonosító helyesen: 41715.

Horváth – Hajdú 2015.

Horváth, Kinga – Hajdú, Tamás: The anthropological material of the Avar period grave from Bakonszeg – Kórógy. *Ephemeris Napocensis XXV*. Ed. Coriolan Horațiu Opreanu. Bucuresti, 2015. 233–234.

Horváth – Neumann 2012.

Horváth Richárd – Neumann Tibor: Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró élet-pályája 1458–1493. Bp., 2012. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

Hullám 2015.

Hullám, Dénes: People under the dam. Migration period sites from the Bakonszeg section of the Berettyó river. *Ephemeris Napocensis XXV*. Ed. Coriolan Horațiu Opreanu. Bucuresti, 2015. 203–228.

Hullám 2019a.

Hullám Dénes: Bakonszeg határa. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2012. Archaeological Investigations in Hungary 2012*. Szerk. Kvassay Judit – Kreiter Attila. Bp., 2019. 8.

Hullám 2019b.

Hullám Dénes: Berettyóújfalu-Berettyószentmárton határa. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2012. Archaeological Investigations in Hungary 2012*. Szerk. Kvassay Judit – Kreiter Attila. Bp., 2019. 12.

Istvánovits – Kulcsár 1987–1989.

Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: Pajzsos temetkezések a Dunától keletre eső kárpát-medencei Barbaricumban. In: *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XXX–XXXII*. Szerk. Istvánovits Eszter. Nyíregyháza, 1992. 47–96.

Iványi 1905.

Iványi Béla: Bihar- és Bars-vármegyék vámhelyei a középkorban. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 12. (1905) 81–132.

Jakab 2011.

Jakab Attila: Tégláégető kemencék a középkori Magyarország területén. In: *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve LIII*. Szerk. Istvánovits Eszter – Almássy Katalin. Nyíregyháza, 2011. 131–160.

Jakó 1940.

Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 5.)

Jankovics 2007.

Jankovics Norbert: Árpád-kori templom a székesfehérvári Rózsa utcában. *Archaeológiai Értesítő*, 132. (2007) 187–217.

Károlyi – Nemes 1975.

Károlyi Zsigmond – Nemes Gerzson: Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. rész. Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895–1846). Bp., 1975. (Vízügyi Történeti Füzetek 8.)

Kereszturi 1806.

Kereszturi József Alajos: *Compendiaria descriptio foundationis etc. episcopatus et capituli M. Varadinensis*. Tom. I–II. Magnovaradini, 1806.

Kis 2010.

Kis Péter: A királyi szolgálonépi szervezet a 13–14. században. Szeged, 2010. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 25.)

Kiss 1988.

Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. köt. Bp., 1988.

Kolozsi 2010.

Kolozsi Barbara: Komádi, Közös-liget 2. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2010. Archaeological Investigations in Hungary 2010*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp., 2012. 262–263.

Kolozsi – Nagy – Priskin 2021.

Sztrádaörökség. Válogatás az M35-ös és M4-es autópálya régészeti feltárásaiból. Szerk. Kolozsi Barbara – Nagy Emese Gyöngyvér – Priskin Annamária. Debrecen, 2021.

Komáromy 1889.

Komáromy András: A Hunt Pázmán nemzetség ugocsai ágazata. *Turul*, 7. (1889) 145–168.

Kordé 2016.

Kordé Zoltán: A székelység eredete és őstörténete. In: Székelyföld története I. Szerk. Benkő Elek – Oborni Teréz. Székelyudvarhely, 2016. 91–127.

Koszta 2014.

Koszta László: A bihari püspökség alapítása. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2014. (Tanulmányok Biharország történetéről 1.) 41–80.

Kováts J. 1942.

Magyar református templomok. II. köt. Főszerk. Kováts J. István: Bp., 1942.

Kozák 1981.

Kozák Károly: A herpályi apátsági templom építéstörténete. In: Berettyóújfalu története. Szerk. Varga Gyula. Berettyóújfalu, 1981. 121–139.

Kralovánszky 1962–1964.

Kralovánszky Alán: Hajdú-Bihar megyei régészeti kutatások 1944–1961. (Leletkataszter). In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964. Szerk. Dr. Béres András. Debrecen, 1965. 31–45.

Kristó 1974.

Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp., 1974.

Kristó 1976.

Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Szeged, 1976.

Kristó 1979.

Kristó Gyula: A feudális szétagulódás Magyarországon. Bp., 1979.

Kristó 1988.

Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. (Nemzet és emlékezet)

Kristó 2003.

Kristó Gyula: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged, 2003. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 19.)

Kristóf 2014.

Kristóf Ilona: Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526). Pécs, 2014. (Thesaurus Historiae Ecclesasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 4.)

Kubinyi 1996.

Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle, 38. (1996) 2–3. 135–161.

Kubinyi 1999a.

Kubinyi András: Püspöki rezidenciák a középkori magyar királyságban. In: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Szerk. Kubinyi András. Bp., 1999. (METEM könyvek 22.) 213–223.

Kubinyi 1999b.

Kubinyi András: Nemesi szabadság – jobbágyi szabadság. Falusi önkormányzat a késő középkorban. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Bp., 1999. 245–256.

Kubinyi 2000a.

Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2014. (Dél-alföldi évszázadok 14.)

Kubinyi 2000b.

Kubinyi András: Vásárok a középkori Zala megyében. In: Zala megye ezer éve. Főszerk. Vándor László. Zalaegerszeg, 2000. 53–60.

Kubinyi 2008.

Kubinyi András: A belkereskedelem a késő középkori Magyarországon. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Bp., 2008. 229–251.

Lakatos-Balla 2009.

Lakatos-Balla Attila: A Biharvármegyei és Nagyvárad Régorészeti és Történelmi Egylet jegyzőkönyvei. In: Tanulmányok Nagyvárad újkori történetéből. Szerk. Emődi András. Nagyvárad, 2009. 201–316. (Miscellanea Historica Varadiensia.)

Lakatos-Balla 2014.

Lakatos-Balla Attila: A Biharvármegyei és Nagyváradi Régészeti és Történelmi Egylet régészeti és műemlékvédelmi tárgyú levelezése (1872–1929). In: Tanulmányok Nagyváradi-Újváros megalapításának 300. évfordulója alkalmából. Szerk. Emódi András. Nagyváradi, 2014. 207–314. (Miscellanea Historica Varadiensia IV.)

Löfkovits – Zoltai – Ecsedi 1913.

Löfkovits Arthur – Zoltai Lajos – Ecsedi István: A Múzeum gyarapodása. In: Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeumának 1912-ik évi működéséről és állapotáról. Szerk. Ecsedi István. Debrecen, 1913. 13–29.

Lőrinczy 2015.

Lőrinczy Gábor: Újabb adatok Hajdú-Bihar megye avar kori lelőhelyeihez I. Megjegyzések a terület kora avar kori történetéhez. In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve LVII. Szerk. Istvánovits Eszter. Nyíregyháza, 2015. 149–176.

Lőrinczy – Szelekovszky 2018.

Lőrinczy Gábor – Szelekovszky Márta: 10. századi sír Berettyóújfalu–Nagy Bócsdűlőből. In: Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében. A 2014-ben Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa. Szerk. Hága Tamara Katalin – Kolozsi Barbara. Debrecen, 2018. 255–290. (Tempora Obscura 4.)

Majláthné Sipos 2019.

Majláthné Sipos Csilla: Ártéri gazdálkodás a középkori Magyarországon, különös tekintettel a Közép-Tisza-vidékre. Kutatástörténeti áttekintés. Új Nézőpont, 6. (2019) 3. 5–34.

Magyarország műemlékjegyzéke 1990.

Magyarország műemlékjegyzéke. I. köt. Összeáll. Országos Műemléki Felügyelőség. Bev. Mendele Ferenc. Szerk. Diénes Virág. Bp., 1990.

Maksay 1971.

Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Bp., 1971.

Maksay 1990.

Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Szerk. Varga János. I. köt. Bp., 1990. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 16.)

Masek 2018.

Masek, Zsófia: Der Schildbuckel von Herpály, Komitat Hajdú-Bihar. In: Roms unbekannte Grenze. Kelten, Daker, Sarmaten und Vandalen im Norden des Karpatenbeckens: 4. Jh. v. Chr. Hrsg. David, Wolfgang. Manching, 2018. 215–220. (Schriften des Kelten Römer Museums Manching 6.)

Masek et al. 2023.

Masek, Zsófia – Becker, Matthias – Heinrich-Tamáska, Orsolya – Voß, Hans-Ulrich: Neue Studien zum spätkaiserzeitlichen Prachtschildbuckel von Herpály (Ungarn). *Germania* 100. Frankfurt am Main, 2023. (Megjelenés alatt)

Sz. Máthé 1975.

Sz. Máthé Márta: Rómer Flóris bihari munkássága (A bihari útinapló) In: A Déri Múzeum Évkönyve 1974. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, 1975. 283–346.

Sz. Máthé 1992.

Sz. Máthé Márta: Adatok Rómer Flóris tiszántúli éveiből (1877–1889). Megemlékezés halálának centenáriumán. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1989–1990. Szerk. Gazda László – Módy György. Debrecen, 1992. 485–498.

Mesterházy 1969.

Mesterházy Károly: Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában. *Archaeológiai Értesítő*, 96. (1969) 91–98.

Mesterházy 1975a.

Mesterházy Károly: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX–XIII. századi településtörténetéhez I. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1973. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, 1975. 95–174.

Mesterházy 1975b.

Mesterházy Károly: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX–XIII. századi településtörténetéhez II. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, 1975. 211–266.

Mesterházy 1981.

Mesterházy Károly: Berettyóújfalu földje a IX. századtól a XIII. századig. In: Berettyóújfalu története. Szerk. Varga Gyula. Berettyóújfalu, 1981. 51–79.

Mesterházy 1982a.

Mesterházy Károly: Hajdú-Bihar megye területének kora Árpád-kori településtörténeti vázlat. In: Hajdú-bihari kéziratos térképek. Szerk. Komoróczy György. Debrecen, 1982. 79–89. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 18.)

Mesterházy 1982b.

Mesterházy Károly: A kéziratos térképek régészeti hasznosítása. In: Hajdú-bihari kéziratos térképek. Szerk. Komoróczy György. Debrecen, 1982. 103–107. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 18.)

Mesterházy 2002a.

Mesterházy, Károly: Bakonszeg – Berettyó folyó. In: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Hrsg. Szentpéteri, József. Bp., 2002. (Varia Archaeologica Hungarica XIII. Bd. 1.) 35.

Mesterházy 2002b.

Mesterházy, Károly: Berettyóújfalu – Herpály. In: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Hrsg. Szentpéteri, József. Bp., 2002. (Varia Archaeologica Hungarica XIII. Bd. 1.) 56.

Mesterházy 2005.

Mesterházy, Károly: Derecske – Gimnázium. In: Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II. Szerk. Bóna István – Garam Éva – Vida Tivadar. Bp., 2005. 61–62. (Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 2.)

Molnár 2011.

Molnár Sándor: Az ártéri gazdálkodás környezettörténeti szempontú vizsgálata két alföldi mintaterület példáján. Doktori értekezés. SZTE, Szeged, 2011. (Kézirat).

Módy 1979.

Módy György: Herpály. Szerk. Héthy Zoltán. Berettyóújfalu, 1979. (Bihari dolgozatok: A Bihari Múzeum Közleményei 5.)

Módy 1981.

Módy György: Berettyóújfalu környéke a XIII. századtól a török hódoltságig. In: Berettyóújfalu története. Szerk. Varga Gyula. Berettyóújfalu, 1981. 83–119.

Módy 1982.

Módy György: Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a török hódoltságig. In: Hajdú-bihari kéziratok térképek. Szerk. Komoróczy György. Debrecen, 1982. 90–102. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 18.)

Módy 1985.

Módy György: Építészettörténeti jelentőségű régészeti kutatások Hajdú-Biharban, 1944–1984. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1983–1984. Szerk. Gazda László. Debrecen, 1985. 467–474.

Módy 1986.

Módy György: Zsáka és környéke a XVIII. századig. In: A Bihari Múzeum Évkönyve IV–V. Szerk. Módy György, közrem. Zsupos Zoltán. Berettyóújfalu, 1986. 151–172.

Módy 1989.

Módy György: Debrecen környéke Árpád-kori egyházas települései kutatásáról (1975–1985). In: Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére. Szerk. Rácz István. Debrecen, 1989. 139–149.

Módy 1990.

Módy György: Bakonszeg története a XVIII. század utolsó harmadáig. In: Bakonszeg története és néprajza. Szerk. Ujváry Zoltán. Bakonszeg, 1990. 7–47.

Módy 1993.

Módy György: Berettyóújfalu. A herpályi Csonkatorony. Berettyóújfalu, 1993. (Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 480.)

Módy 1995–1996.

Módy György: Nyugat-Bihar és Dél-Szabolcs települései a XIII. század végéig. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1995–1996. Szerk. Sz. Máthé Márta – Selmeczi László. Debrecen, 1998. 165–190.

Módy – Kozák 1976.

Módy György – Kozák Károly: A herpályi templomromnál végzett régészeti kutatás és helyreállítás (1972–1975). In: A Bihari Múzeum Évkönyve 1. Szerk. Héthy Zoltán. Berettyóújfalu, 1976. 49–103.

Mordovin 2014.

Mordovin, Maxim: Late Medieval and Early Modern Cloth Seals in the Collection of the Hungarian National Museum. *Archaeologiai Értesítő*, 139. (2014) 193–237.

Mordovin 2018a.

Mordovin Maxim: Textilvégek védjegyei: A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén. Bp., 2018.

Mordovin 2018b.

Mordovin, Maxim: A Collection of Fifteenth- and Sixteenth-Century Cloth Seals from Szolnok. In: *Genius loci. Laszlovszky 60*. Edited by Mérai, Dóra – Drosztmér, Ágnes – Lyublyanovics, Kyra – Rasson, Judith – Papp Reed, Zsuzsanna – Vadas, András – Zatykó, Csilla. Bp., 2018. 285–288.

Mordovin 2021.

Mordovin Maxim: A nemzetközi textilkereskedelem régészeti nyomai egy tiszai átkelőnél. In: *Évezredek a Közép-Tisza mentén. Kapcsolatok és hálózatok*. Szerk. F. Kovács Péter – Kelemen Angéla – Tárnoki Judit. Szolnok, 2021. 231–247. (Szolnoki Régészeti Tanulmányok 2.)

Mordovin – K. Németh 2019.

Mordovin Maxim – K. Németh András: Középkori ólom textilplombadepó Újireg–Kulcsár-pusztáról. In: *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve 41*. Szerk. Gaál Zsuzsanna – K. Németh András. Szekszárd, 2019. 127–174.

Móser 2012.

Móser Zoltán: Alámerült Atlantiszom III. A középkori Magyarország premontre-i emlékei. Győr, 2012.

Nadányi 1938.

Bihar-vármegye. Szerk. Nadányi Zoltán. Bp., 1938. (Magyar városok és vármegyék monográfiája 25.)

K. Nagy 1884–1888.

K. Nagy Sándor: Biharország. Útirajzok I–III. köt. Nagyvárad, 1884–1888.

M. Nepper 1981.

M. Nepper Ibolya: Berettyóújfalu környéke a keltáktól az avarokig. In: Berettyóújfalu története. Szerk. Varga Gyula. Berettyóújfalu, 1981. 41–50.

M. Nepper 2005.

M. Nepper, Ibolya: Derecske – Új Patika. In: Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II. Szerk. Bóna, István – Garam, Éva – Vida, Tivadar. Bp., 2005. 104. (Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 2.)

Neumann 2003.

Neumann Tibor: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. Századok, 137. (2003) 4. 849–884.

K. Németh 2013.

K. Németh András: Ráctemplom, Pusztaszentegyház, Templomhely. Elpusztult középkori templomok emléke földrajzi neveinkben – különös tekintettel Tolna megyére. In: Helyneveink érdekességei, tanulságai, népi magyarázatai. Egy pályázat legjobb darabjai. Szerk. Balázs Géza – Grétsy László. Bp., 2013. 159–171.

Némethy 1909.

Dr. Némethy Gyula: A herpály-i csonkatorony és a kiásott templomalapok. In: A Biharvármegyei és Nagyvárad Régészeti és Történelmi Egylet 1903/909-iki Évkönyve. Szerk. Kiss Kolos Jenő. Nagyvárad, 1909. 14–20.

Nógrády 2008.

Nógrády Árpád: A földesúri adó és az adózás elve a késő középkori Magyarországon. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Bp., 2008. 363–376.

Nógrády 2015.

Nógrády Árpád: „Az elakadt fejlődés”. In: Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról. Szerk. C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp., 2015. 11–29. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

Ortvay (szerk.) 1891–1892.

Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV. e tabulis rationes collectorum pontificorum a. 1281–1375 referentibus eruta, digesta, illustrata. Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Szerk. Ortvay Tivadar. I–II. köt. Bp., 1891–1892.

O'sváth 2009.

O'sváth Pál: Bihar vármegye sárréti járása leírása. Kiadásra előkészítette, a bev. tan. és a jegyz. írta: Seres István. Bp., 2009. (A csengerújfalusi O'sváth és vele rokon családok története, dokumentumai és írásai.)

Papp 1996.

Papp Antal: A Berettyó-Kálló közének átfogó földrajzi jellemzése. In: Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg. Szerk. Rác Zoltán. Debrecen, 1996. 11–28. (Bihari falvak 1.)

Pánya – Mordovin – Nagy 2019.

Pánya István – Mordovin Maxim – Nagy Balázs: Sic transit gloria mundi – Szeremlén mezőváros története. *Cumania* 29. Szerk. Wicker Erika. Kecskemét, 2020. 23–80.

Pesty 1996.

Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye I. Közzéteszi: Hoffmann István és Kis Tamás. Debrecen, 1996. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 65.)

Priskin et al. 2021.

Priskin Anna – Szeverényi Vajk – Hága Tamara – D. Szabó László – Mester Péter – Cserpák-Laczi Orsolya: 33. Derecske, Bikás-dűlő (61790). In: Sztrádaörökség. Válogatás az M35-ös és M4-es autópálya régészeti feltárásaiból. Szerk. Kolozsi Barbara – Nagy Emese Gyöngyvér – Priskin Annamária. Debrecen, 2021. 80–89.

Püspöki Nagy 1989.

Püspöki Nagy Péter: Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. I. köt. Bp., 1989.

Rácz 1984.

Rácz Zoltán: Hajdú-Bihar megye középkori templomai. In: A műemlékvédelem negyedévszázada Hajdú-Bihar megyében. 1958–1983. Szerk. Angyal László. Debrecen, 1983. 75–80.

Rácz 2004.

Rácz Anita: Népeségtörténet és helynévkutatás. A régi Bihar megye etnikai viszonyaihoz. In: Helynévtörténeti Tanulmányok, 1. (2004) 63–89.

Rácz 2007.

Rácz Anita: A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2007.

Rácz 2019.

Rácz Tibor Ákos: A Pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig. Kerámiaművesség, lakóépítmények, települési formák. In: Studia ad Archaeologiam Pazmaniensa. Szerk. Major Balázs – Türk Attila. Bp., 2019. (A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének Kiadványai. Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology. Vol. 13.)

Rácz – Koncz 2015.

Rácz Zsófia – Koncz István: Kora középkori germán királyságok a Kárpát-medencében (5. sz. utolsó harmada – 6. sz. vége). In: A Kárpát-medence ősi kincsei. A kőkortól a honfoglalásig. Szerk. Vágó Ádám. Bp., 2015. 396–431.

Rácz – Szenthe 2015.

Rácz Zsófia – Szenthe Gergely: A hun kor (4. sz. vége – 5. sz. közepe). In: A Kárpát-medence ősi kincsei. A kőkortól a honfoglalásig. Szerk. Vágó Ádám. Bp., 2015. 356–395.

Roháč 2016.

Roháč, Peter: Boj o babenberské dedičstvo a I. česko-uhorská vojna 1252–1254. *Vojenská História*, 20. (2016) 1. 18–42.

F. Romhányi 2000.

F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp., 2000.

https://www.academia.edu/6237130/Kolostorok_%C3%A9s_t%C3%A1r%20sask%C3%A1ptalanok_a_k%C3%B6z%C3%A9pkori_Magyaror%20sz%C3%A1gon_Monasteries_and_Collegiate_Chapters_in_Medieval_Hun%20gary_.Budapest_Arcanum

(Utolsó letöltés: 2022. március 16.)

F. Romhányi 2015.

F. Romhányi Beatrix: Kolostorhálózat – településhálózat – népesség. A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz. *Történelmi Szemle*, 57. (2015) 1. 1–49.

F. Romhányi 2019.

F. Romhányi Beatrix: A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék. *Történelmi Szemle*, 61. (2019) 3. 339–360.

Rupp 1876.

Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre. III. köt. Bp., 1876.

Rusu 2011.

Rusu, Adrian Andrei: Várad vára a 16. századig. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. Terei György – Kovács Gyöngyi. Bp., 2011. 217–229.

Slíz 2017.

Slíz Mariann: Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról. Bp., 2017.

Solymosi 1986.

Solymosi László: Dusnok helynevek a középkori Magyarországon. In: A Dunántúl településtörténete VI. (11–19. század). Szerk. Somfai Balázs. Veszprém, 1986. 55–70.

Solymosi 1998.

Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp., 1998.

Solymosi 2006.

Solymosi László: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok. Bp., 2006.

Somogyi 1996.

Somogyi Sándor: A honfoglalás földrajzi környezete és annak átalakulása. Földrajzi Közlemények, 120. (1996.) 2–3. 111–118.

Sőregi 1938.

Sőregi János: Jelentés a Déri Múzeum 1937. évi működéséről és állapotáról. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1937. Összeáll. Dr. Sőregi János múzeumigazgató. Debrecen, 1938. 5–118.

Sőregi 1948.

Sőregi János: Jelentés az 1943. évről. A Déri Múzeum élete és működése 1943–1947. években. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1943–1947. Szerk. dr. Sőregi János. Debrecen, 1948. 3–19.

Stracke 2011.

Stracke, Daniel: A premodern városi tér kutatása. Módszertani megjegyzések a városképek és városalaprajzok használatához az első magyar várostörténeti atlasz megjelenése kapcsán. Korall, 12. (2011) 45. 176–193.

Szabó 1948.

Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp., 1948.

Szabó 1966.

Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század. Bp., 1966.

Szabó 1969.

Szabó István: A középkori magyar falu. Bp., 1969.

Szabó 2018.

Szabó Ádám: Herpály. Egy szarmata kori díszpajzsdudor ornamentikája. In: 7000 év története. Fejezetek Magyarország régészetéből. Szerk. Heinrich-Tamáska Orsolya – Winger Dániel. Remshalden, 2018. 134–135.

Szabó 2008.

Szabó Péter: Erdők és erdőgazdálkodás a középkori Magyarországon. In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Bp., 2008. 317–339.

B. Szabó 2016.

B. Szabó János: Az 1241. évi „tatárjárás” és Várad pusztulása az újabb kutatási eredmények tükrében. In: Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2016. 27–54. (Tanulmányok Biharország történetéről 3.)

D. Szabó 2018.

D. Szabó László: Berettyóújfalu határa. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2011. Archaeological Investigations in Hungary 2011. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp., 2018. 20–21.

Szamota – Zolnai 1902–1906.

Szamota István – Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte: Szamota István. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szótárrá szerk. Zolnai Gyula. Bp., 1902–1906.

Szatlóczi 2020.

Szatlóczi Gábor: A nemzetségi szállásoktól a vármegyékig. Adalékok és párhuzamok Somogy megye 10–11. századi településtörténetéhez. In: A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 7. Szerk. Juhász Magdolna. Kaposvár, 2020. 135–150.

Szálkai 2014.

Szálkai Tamás: Bihar vármegye és a Hajdúkerület közigazgatási beosztásának története 1849-ig. In: Bihar és Hajdú megye közigazgatási beosztásának története (1552–2013). Szerk. Szálkai Tamás – Szikla Gergő – Szilágyi Ferenc. Debrecen, 2014. (Régiókutatás 4.) <http://data.hbml.hu/kozigazgatas/jaras.htm> (Utolsó letöltés: 2022. szeptember 15.)

Szálkai 2018.

Szálkai Tamás: „A mi reformata szent ekklesiánk” Református hétköznapiok Bihar vármegyében (1689–1849). Szemelvénygyűjtemény. Szerk. Szálkai Tamás. Debrecen, 2018.

Szende 2013.

Szende Katalin: Az eltűnt tér nyomában. Kataszteri térképek és várostopográfiai kutatások: Sopron és Győr példája. In: Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig. Szerk. Fedeles Tamás. Pécs, 2013. 11–40.

Szende 2014.

Szende Katalin: „Civitas opulentissima Varadiensis.” Püspöki székhely és városfejlődés a középkori Váradon. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2014. 101–128. (Tanulmányok Biharország történetéről 1.)

Szende 2017.

Szende László: Adalékok Rómer Flóris középkorra vonatkozó munkásságához. In: Arrabona 52. A Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum Közleményei. Szerk. Csécs Teréz, közrem. Szalai Zsolt. Győr, 2017. 77–96.

Szentpéteri 2018.

Szentpéteri József: Újabb adatok Hajdú-Bihar megye avar kori lelőhelyeihez IV. Tépe-Görbékert, Hajdú-Bihar megye, Derecskei járás. In: Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében. A 2014-ben Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa. Szerk. Hága Tamara Katalin – Kolozsi Barbara. Debrecen, 2018. 61–81.

Szilágyi 2004.

Szilágyi Krisztián Antal: Hajdú-Bihar megye déli részének avar kori és kora Árpád-kori településtörténete. Szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 2004. (Kézirat)

Szilágyi 2014

Szilágyi, Magdolna: On the Road. The History and Archaeology of Medieval Communication Networks in East-Central Europe. Bp., 2014. (Series Minor 35.)

Szűcs 1981.

Szűcs Jenő: Megosztott parasztság - egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. Századok, 115. (1981) 1. 3–65., 263–319.

Tardy 1937.

Tardy György: Berettyóújfalu keletkezése, története és fejlődése. Berettyóújfalu, 1937.

Thoroczkay 2002.

Thoroczkay Gábor: Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Bp., 2002. 482–494.

Tilinger 1976.

Magyarország Műemlékjegyzéke. Szerk. dr. Tilinger István. Bp., 1976.

Tóth 1980.

Tóth Sándor: Felsőörs későromán templomtornya. Művészet, 2. (1980) 21. 22–26.

Tóth 2016.

Tóth Valéria: Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban. Debrecen, 2016. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 38.)

Tóth 2017.

Tóth Valéria: Személynévi helynévadás az ómagyar korban. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 41.) Debrecen, 2017.

Török 2011

Török Péter: A herpályi uradalomtól a nagyközségig (1301–1876). In: Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig. Szerk. Kállai Irén. Berettyóújfalu, 2011. 32–49.

Tringli 2001.

Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: Vármegyék és szabad kerületek I–II. Szerk. Radics Kálmán. Debrecen, 2001. 15–50. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei 27.)

Tringli 2010.

Tringli István: Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon. Századok, 144. (2010) 6. 1291–1344.

Tringli 2011.

Tringli István: Gyergyószentmiklós vásárkiváltsága és a középkori magyar vásári jog. In: A mezővárostól a rendezett tanácsú városig. Szerk. Garda Dezső. Csíkszereda, 2011. 32–72.

Tringli 2013.

Tringli István: Segítők a későközépkori hatalmaskodásokban. In: Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szerk. Balogh Elemér – Homoki Nagy Mária. Szeged, 2013. 691–713. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica Tomus LXXV.)

Tringli 2020.

Tringli István: Hatalmaskodások a középkori Magyarországon. Akadémiai doktori értekezés. Vác–Budapest, 2020. (Kézirat)

Türk – Lőrinczy 2015.

Türk Attila – Lőrinczy Gábor: Régészeti adatok és természettudományi eredmények a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. – Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung. In: Türk Attila – Lőrinczy Gábor – Marcsik Antónia: Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. Bp., 2015. 11–300. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia Vol. 4.)

C. Tóth 2007.

C. Tóth Norbert: Lehetőségek és feladatok a középkori járások kutatásában. Századok, 141. (2007) 2. 391–470.

C. Tóth 2008.

C. Tóth Norbert: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Nyíregyháza, 2008.

C. Tóth 2009.

C. Tóth Norbert: Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban. A Bátori család ecsedi ágának tagjai 1377-1541. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle, 44. (2009) 1. 5–45.

C. Tóth 2010.

C. Tóth Norbert: A nemesi megye a középkori Magyarországon. Öt megye példája. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle, 45. (2010) 4. 405–413.

C. Tóth 2011.

C. Tóth Norbert: Az örökös ispánságok Zsigmond király korában. Történelmi Szemle, 53. (2011) 3. 467–477.

C. Tóth et al. 2017.

C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I–II. köt. Bp., 2017. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak)

Vágó 2015.

Vágó Ádám: A Kárpát-medence ősi kincsei. A kőkortól a honfoglalásig. Bp., 2015.

Vende 1901.

Vende Aladár: Bihar vármegye községei. In: Bihar vármegye és Nagyvárad. Szerk. Borovszky Samu. Bp., 1901. 36–166.

Weisz 2012.

Weisz Boglárka: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

Weisz 2013.

Weisz Boglárka: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. Bp., 2013. (Monumenta Hungariae Historica. Elenchi)

Weisz 2016.

Weisz Boglárka: Vámvizsgálatok Bihar megyében a 13–14. század fordulóján. In: Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2016. 155–174. (Tanulmányok Biharország történetéről 8.)

Weisz 2020.

Weisz Boglárka: Bihar megye hatóságának működése a Zsigmond-korban. In: Nagyvárad és Bihar a Zsigmond-korban. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2020. 117–148. (Tanulmányok Biharország történetéről 8.)

Zatykó 2010.

Zatykó Csilla: Természeti táj – emberformálta táj: a középkori környezet rekonstrukciójának lehetőségei. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Bp., 2010. 839–852.

Zoltai 1911.

Zoltai Lajos: Andaháza-pusztai ásátás. In: Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeuma 1911. évi működéséről és állapotáról. Debrecen, 1911. 36–42.

Zoltai 1921.

Zoltai Lajos: Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeuma 1918–1920. évi állapotáról. III. A múzeum XVI. évi jelentése 1920-ról. Debrecen, 1921. 12–18.

Zoltai 1925.

Zoltai Lajos: Települések, egyházak és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI–XV-ik századokban. Debrecen, 1925.

Zoltai 1926.

Zoltai Lajos: Ásatás az andaházi templomhelyen. In: Jelentés Debrecen szabad királyi város múzeumának és művelődési könyvtárának 1925. évi működéséről és állapotáról XX. Szerk. Zoltai Lajos. Debrecen, 1926. 7.

Zsoldos 2010.

Zsoldos Attila: A megyeszervezés kezdetei a Magyar Királyságban (Az „óriás” és az „átlagos” nagyságú megyék kérdése). In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Szerk. Hermann István – Karlinszky Balázs. Veszprém, 2010. 299–318. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. – A veszprémi egyházmegye múltjából 22.)

Zsoldos 2011.

Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp., 2011. (Historia könyvtár. Kronológiák, adattárak. 11.)

Zsoldos 2014.

Zsoldos Attila: Bihar megye korai története. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Nagyvárad, 2014. 167–190. (Tanulmányok Biharország történetéről 1.)

Zsoldos 2016.

Zsoldos Attila: A Berettyó urai. In: Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén. Nagyvárad, 2016. 101–154. (Tanulmányok Biharország történetéről 3.)

INTERNETES HIVATKOZÁSOK

I. Katonai Felmérés

Magyarország (1782–1785) – I. Katonai Felmérés.

<https://mapire.eu/hu/>

(Utolsó letöltés: 2020. január 10.)

II. Katonai Felmérés

Magyar Királyság – II. Katonai Felmérés (1819–1869).

<https://mapire.eu/hu/>

(Utolsó letöltés: 2020. január 10.)

III. Katonai Felmérés

Habsburg Birodalom (1869–1887) – III. Katonai Felmérés (1:25000).

<https://mapire.eu/hu/>

(Utolsó letöltés: 2020. január 10.)

1941-es Katonai Felmérés

Magyarország Katonai Felmérése (1941).

<https://mapire.eu/hu/>

(Utolsó letöltés: 2020. január 10.)

Berta – Harangi – E. Nagy – Türk 2018.

Berta Norbert – Harangi Flórián – E. Nagy Katalin – Türk Attila 2018: Újabb adatok a 10. századi textilelemek kutatásához. Honfoglalás kori temető Derecske–Nagymező-dűlő lelőhelyről. Magyar Régészet. E-Journal. 2018 Ősz. 26–33.

http://files.archaeolingua.hu/2018O/Upload/Turk_H183.pdf

(Utolsó letöltés: 2019. szeptember 25.)

Kataszteri Térképek

Habsburg Birodalom, Kataszteri térképek.

<https://mapire.eu/hu/>

(Utolsó letöltés. 2020. január 10.)

MKL

Magyar Katolikus Lexikon.

<http://lexikon.katolikus.hu>

(Utolsó letöltés: 2022. március 9.)

MNM „ARIADNE” Régészeti Adatbázis

Magyar Nemzeti Múzeum „ARIADNE” Régészeti Adatbázis.

<https://archeodatabase.hnm.hu/>

(Utolsó letöltés: 2022. szeptember 15.)

Mordovin 2019.

Mordovin, Maxim: Guide to the identification of archaeological lead cloth seals. Hungarian Archaeology. E-Journal. 2019 Spring. 20–27.

http://www.hungarianarchaeology.hu/?page_id=279#post-7990

Szende 2019.

Szende László: „A régészet egy bizonyos fajta történelem” – Interjú Mesterházy Károllyal. 2019. 12. 22.

<https://ujkor.hu/content/regeszet-egy-bizonyos-fajta-tortenelem-interju-mesterhazy-karollyal>

(Utolsó letöltés: 2022. január 8.)

HELY- ÉS NÉVMUTATÓ

A

Aba nemzetség Kompolt ága 143
 Adony falu (Adoni, Románia) 186
 Adorján vár (Adrian, Románia) 259
 Ajka prédiium 96, 255
 Aka falu 17, 38, 61, 138, 211, 234
 Albert, nemes 176
 Albert fia Mihály, nemes 176
 Albert fia Miklós, nemes 176
 Albis falu (Albis, Románia) 259
 Albisi család 196
 Albisi Dávid, nemes 196
 Albisi Tamás, nemes 196
 Alföld 37, 41, 50, 56, 63, 69, 73, 75, 203,
 206–207, 224–225, 236, 290, 292
 Amizoni József 41
 Andaháza falu 14, 16–17, 21, 33–35, 38,
 75, 77, 82, 100–102, 111, 113–114,
 118, 143–144, 147–148, 151, 153, 155,
 161–162, 168, 214–215, 234, 236, 242,
 248, 283, 285, 291–292
 Andaházi-pusztá 110–111, 283, 285
 Andaházi Telek 111, 113, 283
 I. András, magyar király 88, 90–91, 246
 II. András, magyar király 134
 III. András, magyar király 170
 Andrásfalvy Bertalan 49
 András-halma dűlő 102
 Anonymus 67, 82–83, 90
 Apakovácsi ld. Kovács
 Apa Kovács ld. Kovács

Apabolcsa falu ld. Bolcshida
 Apamalma falu ld. Malomszeg
 Aracs falu (Novi Bečej, Szerbia) 255
 Arad mezőváros (Arad, Románia) 209
 Aranyos Annamária 33, 121, 261
 Ardó falu (Beregove, Ukrajna) 181
 Asszonyülése falu 182
 Attila, hun király 56

Á

Ábrány falu (Abram, Románia) 259
 Ákos nemzetség 67, 83, 91
 Árkos-halom 246
 Árpád, fejedelem 67, 90
 Ártánd falu 59, 154, 210, 212, 241
 Ártándi Balázs, jobbágy 154

B

Bacsó Kata asszony 215
 Baglyas-patak 194, 239
 Bago úrnő 157
 Bagos falu (Hajdúbagos) 213
 Baja 225
 Bajom falu (Biharnagybajom) 183, 214
 Bajomi család 183–185
 Bajomi György, nemes 184
 Bajomi István, nemes, békési ispán 183–185
 Bajomi János, nemes 212
 Bajomi László fia János, nemes 184
 Bajomi Miklós fia János, nemes 183
 Bajomi Sándor, nemes 163, 184

- Bajuszodó-ér 109
- Bakonszeg falu 14, 16, 38, 41–42, 47–48, 53, 55, 57, 60–61, 68, 101–103, 105, 133, 135, 137–138, 158, 187, 198, 204, 211, 214, 289
- Balla Tünde 19
- Baromlak ld. Újlak
- Bartha Móric 253
- Bálintfalva ld. Bálintteleke
- Bálint Mariann 33
- Bálint-sziget 105, 108
- Bálintteleke falu 39, 48, 75, 105–108, 136, 165, 167, 182, 199, 214, 291–292
- Bálintülése ld. Bálintteleke
- Bánság 57
- Báránd falu 214, 234
- Báta mezőváros 225
- Bátor mezőváros (Nyírbátor) 209
- Bátori család 148–151, 155, 293
- Bátori András, nemes 148, 150, 154
- Bátori István, nemes, országbíró 148–149, 198
- Bátori István, ifj., nemes, erdélyi vajda 148, 150, 153
- Bátori László, nemes 148, 150
- Bebek István, nemes, országbíró 164, 178
- Belényes mezőváros (Beiuș, Románia) 209
- Belényesszentmiklós falu (Sînnicolau de Beiuș, Románia) 250
- Bellon Tibor 241
- Berettyó folyó 14, 35, 38–39, 41–42, 44, 46–49, 51, 53, 61–63, 67, 73, 76, 81, 83, 87, 91–96, 99–102, 105–106, 117, 119, 124, 127–128, 130–132, 135–139, 144, 153, 155, 157–160, 162, 167, 170, 172, 177, 180, 182–184, 187, 192, 196–198, 204, 207–209, 211–213, 223, 230, 239, 243, 281, 289, 291–294
- Berettyó–Kálló-köze 38
- Berettyó–Körös-vidék 37
- Berettyó-part 33, 98
- Berettyó–Sebes–Körös-köze 39
- Bertalan Szilágyi Sándor 16
- Bertalan, váradí kanonok 146
- Bécs (Wien, Ausztria) 21
- Békés mezőváros 208–209
- Bél Mátyás 13–14, 46, 51, 87
- Bényei Miklós 14, 24
- Bihar mezőváros (Biharia, Románia) 186–187, 194, 210–213, 223–224
- Biharvár (Biharia, Románia) 67, 84–86, 90–91, 248, 290
- Bihari-hegység 131
- Bihari–Horváth László 68
- Bihari-sík 39, 41, 59
- Biharkeresztes ld. Keresztes
- Bihartorda ld. Torda
- Bikás-dűlő 64, 116
- Bizánci Birodalom 66
- Blazovich László 207
- Boconád falu 144, 153
- Bocs ld. Bolcshida
- Bojt falu 187, 211–212
- Bojti család 175, 177–178, 180, 185, 196, 294
- Bojti Erzsébet, nemes 173, 176, 179, 181
- Bojti Frank fia Péter, nemes 211
- Bojti János, nemes 173, 176
- Bojti László, nemes 173, 176, 178–179, 181
- Bojti Mihály, nemes 173
- Bojti Tamás, nemes 173, 175–176, 178, 191
- Bolcs ld. Bolcshida
- Bolcshida falu 16, 17, 21, 35, 38, 49, 53, 74–75, 77, 93, 95, 105, 119, 121–133, 135, 139–140, 152, 154, 160, 163–164, 168–190, 193, 198–199, 201–202, 204, 209–214, 216, 218–223, 226, 231, 234, 236, 238, 241–242, 281, 286, 291–294

- Bolcsi Benedek ld. Tordai Benedek
 Bolcsi család 196
 Bolcsi Henc Henrik, nemes 185–186, 197
 Bolcsi Henc ld. Bolcsi Henc Henrik
 Bolcsi Tordai András ld. Tordai András
 Bolcsi Tordai Zsigmond ld. Tordai Zsigmond
 Boldogasszonyteleke falu 164
 Bolgár Kánság 66
 Bonc falu 174
 Borbála, nemes, Bátori István országbíró felesége 149
 Borovszky Samu 15, 19
 Borsa nembeli Anna, nemes 176
 Borsa nembeli Apa, nemes 103, 163, 169–175, 183–184
 Borsa nembeli Apa fia János, nemes 163, 171–175, 177–178
 Borsa nembeli Apa fia Miklós, nemes 103, 125, 163, 169–177, 180, 183–184, 199
 Borsa nembeli Apa fia Ugod, nemes 163, 171–175, 177–178
 Borsa nembeli Apaj, nemes 163, 174–175, 177–178
 Borsa nembeli Apaj fia Borsa comes, nemes 163, 174
 Borsa nembeli Apaj fia Miklós, nemes 174
 Borsa nembeli Kopasz, nemes 142
 Borsa nembeli László fia János, nemes 174
 Borsa nembeli László, nemes 164, 174–175
 Borsa nembeli Sebők, nemes 173, 178
 Borsa nembeli Ugod fia János, nemes 177
 Borsa nembeli Ugod fia László, nemes 164, 174–175, 177–178, 199–200
 Borsa nembeli Ugod fia László fia János, nemes 174, 178
 Borsa nembeli Ugod fia Miklós, nemes 174
 Borsa nemzetség 67, 83, 91–92, 103, 118, 125, 128, 130, 136, 143, 163, 169–172, 174–175, 177, 180, 193, 199, 294
 Borsi Lucia, nemes 211
 Borsi Mihály, nemes 211
 Bócs ld. Bolcshida
 Bócs hida ld. Bolcshida
 Bócsi-erdő 53
 Bócsi-pusztta 81, 108, 122–123, 128–129, 137
 Bócs-pusztai-dűlő 123
 Bóna István 69
 Buda város 207, 292
 Bunyitay Vince 17–18, 22, 28, 250–251, 257, 266
 Búza falu 153
 IV. Béla, magyar király 253–254
- ## C
- Cegléd mezőváros 207
 Cibak, nemes 176
 Cibak család 184
 Cibak fia János, nemes 176
 Cibak fia Mihály, nemes 176
 Cigánylapos-dűlő 135
- ## CS
- Csalócai Mihály, nemes, herpályi officialis 150
 Csanády család 249
 Csatár falu (Cetariu, Románia) 84
 Csató-sziget 201
 Csáki Benedek, nemes 154, 192
 Csáki család 154–155, 168, 192, 272, 294
 Csáki Mihály, nemes 154, 192
 Csekehida falu 223
 Csere-dűlő 53
 Csere-erdő 39
 Csere-kertek 53

- Cseres-liget 53
 Cséffa falu (Cefa, Románia) 209, 234
 Cséplő Péter, premontrei szerzetes 68
 Csiffy László 25
 Csokaly falu (Ciocaia, Románia) 21
 Csompós 51
 Csonka Vince, bolcshidai jobbágy 200
 Csonkatorony, monostorrom 18–19,
 21–22, 24, 27–28, 30–32, 42, 57, 79,
 94–95, 248, 250, 253–254, 256, 261,
 264, 266, 268, 270, 272–273
 Csökmő falu 208, 222
 Csurgó 109
- D**
- Dajt-ér 105
 Dancs-ér 110, 272, 283
 Dancsháza falu (Bihardancsháza) 215
 Dancsházi Dancs család 201
 Dani János 34, 64, 114, 283
 Dankó Imre 206
 Darvas falu 210
 Debrecen mezőváros 23, 30, 35, 55,
 91, 119, 123–124, 160, 162, 194, 204,
 207–210, 213–216, 220, 222–225, 236,
 241, 243, 246, 293
 Debreceni Dózsa, nemes 212
 Dejter falu 39, 75, 84, 92, 105–108, 136,
 165, 167, 182, 188, 199, 214, 231,
 291–292
 Derecske mezőváros 35, 38, 42, 59–60,
 64, 70, 77, 100, 113, 115–116, 123, 160,
 184, 213, 222–223, 242, 285
 Derecskei-Kálló 39
 Derzs 138–139, 291
 Derzsbolcsa ld. Bolcshida
 Derzspalotája (Palota, Románia) 176
 Dél-Dunántúl 224
 Dél-Erdély 208–209, 225
- Dél-Hajdúság 38
 Dél-Magyarország 69
 Dél-Urál 69
 Déva (Deva, Románia) 209
 Diófás-sziget ld. Diófás-dűlő
 Diófás-dűlő 52
 Dnyeper folyó 69
 Dobi László, nemes 152
 Doboz falu 246
 Dobronya mezőváros (Dobrá Niva,
 Szlovákia) 252.
 Dolhai Kálmán, nemes 212
 Dombóvár 246
 Domszlói Apollónia, nemes 144–146,
 148, 154, 158
 Domszlói család 113, 143–145, 155, 293
 Domszlói Demeter, nemes 144, 146, 155
 Domszlói Gergely, nemes, pohárnok-
 mester 143
 Domszlói János, nemes, esztergomi
 prépost 144
 Domszlói Margit, nemes 144–146, 149, 158
 Domszlói Miklós, nemes, hevesújvári ispán
 143–144
 Domszlói Zsófia, nemes 144–146,
 148–150
 Dorottya, nemes, Rozgonyi János felesége
 147, 152, 154
 Dőry József 251
 Drágffy család 168
 Duna folyó 50, 56, 225, 240
 Dunántúl 56, 88
 Duna-Tisza köze 60, 69, 226
 Dusnok falu 117–118, 138, 165, 291
 Dusnok-halom 117
- E**
- Ecsedi-láp 210
 Eger város 80, 91

Egyházsziget-dűlő 42, 52, 97, 141, 248,
250, 257, 264, 268, 274

Endrőd falu (Gyomaendrőd) 208

Engel Pál 105, 135

Erdély 56, 60, 83, 187, 209, 212, 222, 225

Esztár falu 47, 213, 222, 241

Esztergom város 198

É

Ér folyó 37, 42, 44, 47, 213

Érdy János 25–26

Érmellék 83

Érpály ld. Herpály

Érpályi ld. Herpály

F

Fancsal falu 174, 186, 197–198

Fancsika falu (Fîșca, Románia) 169,
174–176, 184, 186, 197–198

Faragóné Csutak Tünde Éva 66

Farkas család 168

Farkas Zoltán 60

Farkasfalva falu (Vlková, Szlovákia) 174

Fegyvernek mezőváros 207

Fegyvernekpeterd ld. Peterd

Fehér-Körös 41, 209

Fekete Pál, szentmártoni jobbágy 192

Fekete Péter, szentmártoni jobbágy 192

Fekete-Körös 41, 86, 209

Fekete-tenger 57

Félegyháza falu (Roșiori, Románia) 46

Felfancsika ld. Fancsika

Fettich Nándor 26

Feyér György, nemes, szentpéterszegi
officialis 147

Fényes Elek 14, 19, 256

Fényes Mór 272, 274

Földes falu 34, 68, 100, 110, 113, 115, 160,
214–216, 285, 290

Földesi Ambrus, nemes 199

Földesi család 147–148, 150, 165, 167,
199–201

Földesi György, nemes 199

Földesi Imre, nemes 199

Földesi Jób, nemes 201

Földesi Kis Tamás, nemes, szentkozma-
damjáni officialis 154

Földesi Márk, nemes 199

Földesi Mihály, nemes 199,

Földesi Szaniszló, nemes 151

Földesi Török Mihály, nemes 201

Földvár-alja morotva 141

Fövényes-erdő 152, 241

Frank Birodalom 66

Frisnyák Sándor 45–46

Furta falu 210, 234, 236

Fügedi család 168

G

Gáborján falu 31, 39, 44, 47, 114, 147,
212–214, 221–222, 242

Gál András 46

Garai László, nemes, nádor 170, 183

Gácsa-ér 159, 160, 214, 239

Gácsa-kert 53, 159

II. Géza, magyar király 254

Glaser Lajos 42

Gombás-sziget 52

Görbedi Imre, nemes, kúriai jegyző 146

Guszár falu 182, 187, 192, 211–212

Gutkeled nembeli Miklós, nemes, bán 142

Gutkeled nemzetség, Amádé-ág 142

Gutkeled nemzetség 92, 118

GY

Gyak fia János, nemes 176

Gyakházi István, nemes 176

Gyakházi Péter, nemes 176

Gyalokay Lajos 25–26
 Gyarmat falu (Füzesgyarmat) 208, 210
 Gyarmati család 163, 174–175, 199, 294
 Gyarmati Miklós, nemes 163–164, 177
 Gyires falu (Girişu de Criş, Románia) 164, 178, 183, 199
 Gyoma falu (Gyomaendrőd) 208
 Gyovad nemzetség 92
 Györffy György 67, 82–83, 86, 90, 93, 105, 127–128, 207
 György, herpályi tiszttartó 150
 György, szentmártoni plébános 191
 György, újlaki szolga 133
 Gyula mezőváros 119, 124, 194, 208–210, 225, 246

H

Habsburg Birodalom 76
 Habsburg dinasztia 102, 256,
 Halom-dűlő 135
 Hanyiki János, nemes, nádori ítélmester 170
 Harcsás-dűlő 51, 138
 Harina falu (Harina, Románia) 252
 Heckenast Gusztáv 101
 Hencida falu 39, 212–214, 221, 223
 Hencidai Bacsó Miklós, nemes 211, 215
 Henszlmann Imre 252
 Herpály falu 14, 16, 18, 21–22, 25, 27–28, 30–34, 38, 51–53, 57, 72, 74–75, 77, 79, 81–82, 93–101, 114, 118, 133, 141–159, 161–162, 168, 182, 214, 216, 219, 234, 236, 238–240, 242, 248–249, 253, 255–257, 259, 264, 266, 270, 280, 289–294
 Herpály-puszta 97, 117, 249, 256, 264, 274
 Hér folyó ld. Berettyó folyó
 Hérek-kert 53
 Hídköz-dűlő 102
 Hídköz-puszta 77, 106, 108, 130
 Hídláb-lapos 130
 Hídláb-szűrűk 130
 Híd-sziget-dűlő 42
 Hízó-fok 51
 Hodosi Nagy Jakó fia Demeter, nemes 175, 199
 Hoffmann István 15
 Holecz András 41
 Hontpázmány nembeli Csépán, nemes 172, 177, 180
 Hontpázmány nembeli Csépán fia Endrédi Zoárd, nemes 171–172, 174, 176, 180
 Hontpázmány nembeli Csépán fia János, nemes 171–172
 Hontpázmány nembeli Csépánfiak 171–173, 176–177, 190
 Hontpázmány nembeli Lökös fia Bertalan, nemes 175–176
 Hontpázmány nembeli Lökös fia János, nemes 175–176
 Hontpázmány nembeli Mikó, nemes 125, 172, 177, 180, 196
 Hontpázmány nembeli Mikó fia Lökös, nemes 171–172, 174–176, 181, 196
 Hontpázmány nembeli Mikó fia Miklós, nemes 171–172, 174, 196
 Hontpázmány nembeli Mikófiak 171–174, 176–177, 180, 190
 Hontpázmány nemzetség 92, 119–120, 124–125, 128, 133–134, 136, 139–140, 169–171, 174–175, 177, 180, 193–196, 199, 291–292, 294
 Hullám Dénes 35
 Hunyadi János, nemes, kormányzó 183
 Huszár Mátyás 41

I

I. István, magyar király 22, 67, 70, 85, 88, 91, 246, 290–291

Inke falu 38, 74, 82, 115–118, 165, 291
 Inke-szék 116
 Inke-zug 116
 Iványi Béla 207, 213
 Izsákai család ld. Zsákai család

J

Ják falu 249, 255
 Jakab Attila 246
 Jakab, szentmártoni plébános 191
 Jakó Zsigmond 22, 30, 67, 82, 105, 107,
 124, 136
 János, kovácsi plébános 163
 Jenő törzs 84
 Jóna-tanya 110, 282–283
 II. József, magyar király 53, 270

K

Kaba falu 234
 Karácsonyfalu falu (Karachin, Ukrajna)
 174
 Karácsonyi János 252
 Karcag falu 207
 Kassa város (Košice, Szlovákia) 209
 Kazár Birodalom 82
 Kádár-halom 138
 Kádár vitéz 137–138
 Kálló-csatorna ld. Kálló-főcsatorna
 Kálló-ér 38, 99–100, 105, 113–114, 116
 Kálló-főcsatorna 38–39, 108, 115
 Káposztás-sziget-dűlő 42, 52
 I. Károly, magyar király 143
 Károly mezőváros (Carei, Románia) 209
 Kárpát-medence 56, 59, 72, 75, 79, 112,
 239
 Keleti-főcsatorna 38, 68, 102, 110, 113,
 283, 285
 Kenderes-kert 54
 Kenderes-szeg kaszáló 54, 243

Kengyel falu 38, 48, 75, 82, 112–113,
 143–144, 152–153, 155, 158, 161–162,
 182, 214, 231, 234, 238, 291
 Kengyelszeg ld. Kengyel
 Kere falu 153
 Kereki falu (Nagykereki) 17, 35, 60, 211
 Kerény, avar harcos 66
 Keresztes mezőváros (Biharkeresztes) 15,
 187, 210, 220
 Kereszturi József Alajos 27, 32, 249, 251,
 256
 Kertész János 22
 Kékes falu 187, 211–212
 Kék-Kálló-csatorna 103, 151
 Kék-Kálló-ér 239, 242
 Kimnach László 28
 Kisandaháza-pusztá 110, 282
 Kis-Baglyos-dűlő 109
 Kis-Bócs-dűlő 123
 Kisbócsi-pusztá 123
 Kis-Dancsháza-dűlő 113, 283
 Kis-Körös folyó 211–212
 Kismarja falu 46, 213
 Kisnyék 123
 Kiss Lajos 94, 106, 139
 Kis-Sárrét 41, 70, 208–209, 293
 Kis Simon, szentdienesi jobbágy 200
 Kis Tamás 15
 Kistelek 105–106
 Kistelekalja 105
 Klostrom-domb-dűlő 248, 250, 264, 266
 Klostrom-sziget (Szomajom mellett) 120
 Klostrom-sziget (Herpály mellett) 28, 51,
 254
 Klostrom-zug 120
 Knauz Nándor 257
 Koldus-láp 121
 Kolozsi Barbara 70
 Kolozsvár város (Cluj-Napoca, Románia)
 209

- Komádi falu 70
- Komáromi Doncs, nemes 143, 155, 293
- Komáromi János, nemes 143
- Komáromi Miklós, nemes, sárosi ispán 143, 155
- Komáromi Péter, nemes 143
- Kont Miklós, nemes, nádor 164, 177
- Konyár falu 44, 213–214, 216
- Konyári-Kálló 39
- Korhány-sziget-dűlő 42
- Kórógy falu 16–17, 35, 39, 51, 61, 75, 77, 106, 136–139, 164, 182, 200–201, 211, 288, 291
- Kórógyi család (szlavóniai) 200
- Kórógyi Domokos, nemes 137, 200
- Kórógyi Domokos fia Miklós, nemes 164, 177, 200
- Kórógyi Huck, nemes 200
- Kórógyi János, nemes 200
- Kórógyi Tamás, nemes 201
- Kórógy-puszta 137–138
- Kosztai László 88
- Kovács-ér-hát 102
- Kovács-föld 102–103
- Kovácsi Apa ld. Kovácsi
- Kovácsi falu 14, 16, 38, 51, 75, 77, 82, 84, 92, 101–103, 105–106, 109, 153–154, 163–165, 168, 174, 177–178, 183, 199, 211, 214–216, 233–234, 238–240, 242–243, 288, 290–292
- Kovácsi-puszta 34, 68, 101–102
- Kozák Károly 31, 259–261, 277, 280
- Kozma-dűlő 108, 114
- Kozma-tanya 110
- Köbölkút falu (Cubulcut, Románia) 198
- Köbölkúti Ambrus, nemes, pálos szerzetes 198
- Köbölkúti család 196, 198
- Köbölkúti Ilona, nemes 198
- Köbölkúti János, nemes 198
- Köles-ér 108, 112–113, 209
- Köles-éri-csatorna 111, 113, 283
- Könyves Kálmán, magyar király 89, 91
- Körmendy Ede 260
- Körös folyó 41, 42, 89, 119, 209
- Körös–Berettyó-vidék 41
- Körösköz 86, 91
- Köröspeterdi család 168
- Körösszeg mezőváros 187, 208, 211, 222–223, 259
- Körösvidék 209, 259
- Körtvélyes-dűlő 36, 60, 69, 97, 290
- Körtvélyes-rét 241–242
- Körtvélyes-sziget-dűlő 42, 52
- Kövesdi Máttyás, jobbágy 229
- Közép-Tisza-vidék 240
- Kő-domb 111, 116, 118, 283
- Kraszna folyó 210
- Kristó Gyula 90, 107
- Kubinyi András 189, 207
- Kun Balázs, bolcsihidai jobbágy 187, 194
- ## L
- I. Lajos, magyar király 142–143, 164, 175–178
- Ladány mezőváros (Püspökladány) 60, 214, 216, 234
- Ladányi Simon, herpályi jobbágy 156
- Lakatos Attila 19, 28
- Lampert, nemes, országbíró 172
- Lampert fia Miklós, nemes 169
- Lapos-dűlő 102, 108, 133
- Lányi Sámuel 41
- I. László, magyar király 22, 70, 79, 84, 88–89, 248
- Lengyelország 209
- Leodvin, bihari püspök 88
- Leszkai Gyula 135

- Lébény falu 255
 Lippa város (Lipova, Románia) 209
 Litzner Miklós 41
 Losonci család 148–149, 151, 155, 293
 Losonci Dezső, nemes, erdélyi vajda 149
 Losonci Dezsőfi István, nemes 149
 Losonci Dezsőfi László, nemes 148–150
 Losonci István, nemes 154
 Losonci László, nemes, asztalnokmester 148–149
 Lök falu (Tiszalök) 209
 Lőrinczy Gábor 60, 69
 Lugossy Sándor 26
 Luxemburgi Zsigmond, magyar király 144–145, 180
- ## LY
- Lyukas-domb 116
- ## M
- Macsó ld. Mácsó
 Madarász Pál, szentmártoni jobbágy 241
 Magyar Királyság 13, 26, 32, 33, 38, 39, 50, 52, 85, 90, 99, 139, 143, 219, 224, 227, 246, 257
 Magyarország ld. Magyar Királyság
 Majláthné Sipos Csilla 50
 Maksay Ferenc 167
 Malomszeg falu 164, 178, 183, 199
 Malom-zug 135
 Manini család ld. Szentpéterszegi család
 Marcali László, nemes 152
 Marjai Ágota, nemes 185, 197
 Marjai család 165, 185
 Marjai Ilona, nemes 153, 165
 Marjai Lukács, nemes 153, 165, 185, 197
 Marjai Zsuzsanna, nemes 185, 197
 Marossy család 249
 Marsigli, Luigi Fernando 50
 Mácsó-ér 99–100, 115, 117
 Mácsó falu 38, 74, 82, 109, 115–118, 165, 291–292
 Mácsó-hát 115
 Mácsó-vég 115
 Máramaros 209
 Sz. Máthé Márta 18–19
 I. Mátyás, magyar király 147, 150–151, 153, 188, 191
 Megyer törzs 83
 Melczel János 41
 Merza-tanya 121
 Mester Péter 66
 Mesterházy Károly 23, 34, 68, 81–82, 101–102, 105, 107–110, 112, 115–117, 120, 122, 124–125, 127–128, 133–134, 136–138, 206, 211, 285
 Mezőfalva falu 154
 Mezőgyáni család 153, 155, 165, 168, 294
 Mezőgyáni János, nemes 154
 Mezőgyáni Mihály, nemes 153–154
 Mezőgyáni Zsófia, nemes 154
 Mezőkeresztes ld. Keresztes
 Mezőtúr ld. Túr
 Ménmarót, vezér 82
 Mihályfalva falu (Valea lui Mihai, Románia) 198
 Mihály, herpályi plébános 142
 Mihály, szentmártoni plébános 191
 Mikepércs falu 213
 Miklós, szomajomi plébános 193
 Mindszent falu (Bihar vm.) 198
 Mirágy-ér 102, 215, 239
 Mirágy-dűlő 102
 Miskolczy Károly 16
 Módy György 23–24, 26–27, 31, 34, 67–68, 102, 105, 124, 133–134, 138, 150, 154, 156–158, 161, 193, 229–232, 255, 261, 267, 274, 276, 285

Molnár Antal, újfalui jobbágy 160
 Monostor prédiüm ld. Herpály
 Mordovin Maxim 224
 Móríchida falu 255
 Morotva-liget lakópark 35, 128, 131–133
 Móser Zoltán 32
 Munkács mezőváros (Mukachevo, Ukrajna) 209
 Münzdorf/Mönchsdorf ld. Harina

N

Nadány falu (Körösladány) 164, 178, 208–209
 Nadányi Borsa fia István, nemes 175
 Nadányi család 163–164, 168, 174–175, 177–180, 182–183, 199, 208, 294
 Nadányi János, nemes 178–179
 Nadányi László, nemes, erdélyi alvajda 177–180
 Nadányi Márk, nemes 180, 182
 Nadányi Mihály, nemes 164
 Nadányi Miklós, nemes 164, 175, 177–179
 Nadányi-tanya 33–34, 68, 101–102
 Nadányi Zoltán 22
 Nagy-Andaháza ld. Andaháza
 Nagyandaháza-puszta 110, 285
 Nagyandapuszta ld. Nagyandaháza-puszta
 Nagy-Baglyos 109
 Nagybánya város (Baia Mare, Románia) 85
 Nagy-Bócs-dűlő 62, 64, 68–69, 81, 123, 290
 Nagybócsi-puszta 123
 Nagy-Hérnek ld. Hérnek-kert
 Nagy-Hídköz-puszta ld. Hídköz-puszta
 B. Nagy János 68–69
 B. Nagy Sándor 68–69
 K. Nagy Sándor 17–18, 28, 257
 Nádudvar mezőváros 207
 Nagykereki ld. Kereki

Nagy-Körös folyó 208
 Nagymihály falu 224
 Nagyrábé ld. Rábé
 Nagy-Sárrét 38, 41–42, 204, 207–209, 293
 Nagy-sziget 108, 129, 136, 286
 Nagytúr ld. Túr
 Nagyvárad város (Oradea, Románia) 17–18, 21, 27, 84, 88, 91, 93, 154, 187, 194, 207–213, 220, 222, 224–225, 239, 241, 243, 248, 259, 291, 293
 Nedao ld. Duna
 M. Nepper Ibolya 23
 Németh Péter 260
 Némethy Gyula 30, 252, 257

NY

Nyáras-erdő 241
 Nyár-tó-dűlő 35, 136–137
 Nyék eleje 123
 Nyék ere 123
 Nyék falu 39, 74, 81, 84, 92, 121–124, 139–140, 189, 201, 210, 290–291
 Nyék morotva 123
 Nyék törzs 83, 122
 Nyíregyháza–Felsősim 70
 Nyíregyháza–Oros 70
 Nyírpályi ld. Pályi (Monostorpályi)
 Nyírség 83, 91
 Nyitra város (Nitra, Szlovákia) 90
 Nyugat-Európa 222, 225

O

Ohat nemzetség 91
 Oláh Mihály 282
 Olaszi Katalin, nemes 198
 Olaszi Móric, nemes 198
 O'sváth Pál 15–16, 18, 94, 135, 256–257
 Oszkó László 260

Ó

Ó-Berettyó folyó ld. Ős-Berettyó
Ócsa falu 255

Ö

Ölyvös-dűlő 51–52
Ölyvös-ér 119–121, 139, 194–195, 210,
239, 292

Ő

Ős-Berettyó folyó 39, 41, 62
Ős-Szamos folyó 39

P

Paks mezőváros 246
Palocsa-domb 114
Palocsa falu/prédium 38, 75, 82, 113–115,
117–118, 147–148, 151, 155, 162, 200,
291–292
Palocsa-halma 113, 114
Palocsa-lapos 113
Palocsa-lapály 115
Panaszi András, nemes 167, 187, 191, 193,
197, 199–200
Panaszi Anna, nemes 191, 197
Panaszi Derzs, nemes 169–172, 176, 180,
186, 191, 199
Panaszi Erzsébet, nemes 169, 171,
173–174, 176–177
Panaszi Gergely, nemes 170–171,
176–177, 191, 194, 196
Panaszi György, nemes 187, 193–194, 197
Panaszi István, nemes 126–127, 171–173,
176–177, 190–191, 194, 196
Panaszi István, ifj. nemes 191
Panaszi János, nemes 187, 193–194, 197
Panaszi László, nemes 176–177, 191, 194,
196
Panaszi Mihály, nemes 170
Panaszi Miklós, nemes 176–177, 191, 194,
196, 197
Panaszi Pázmány, nemes 169–171,
176–177, 187, 191, 194
Panaszi Pázmány család 125–126, 132, 135,
167, 172–173, 185, 190–192, 194–197,
199–200, 202, 294
Panaszi Péter, nemes 195
Pannonhalma monostor 255
Pannonia római provincia 56
Pap-erdeje 53
Papp-zug 36, 59–60
Papp Zsigmond 16
Paripa-sziget 141
Pál, kovácsi plébános 163
Pál, szentmártoni plébános 191
Pál, szomajomi plébános 193
Pálfoki-tanya 240
Pálóci Máté, nemes, országbíró 145–146
Pályi család 187, 191–192, 194, 205, 210
Pályi falu (Hosszúpályi) 32, 96, 213
Pályi falu (Paleu, Románia) 96
Pályi falu (Monostorpályi) 95–96, 256–257
Pályi Jakab, nemes 186, 192
Pályi László, nemes 186, 191–192, 197, 201
Pályi Miklós, nemes 186, 191–192, 197
Pánya István 130
Pásztói család 144–145, 147–150, 155
Pásztói Gergely, nemes 145–146, 149
Pásztói Imre, nemes 144–145, 149
Pásztói István, nemes 149
Pásztói Katalin, nemes 149
Pásztor Péter, andaházi jobbágy 242
Pázmány család ld. Panaszi Pázmány család
Pázmány Miklós ld. Panaszi Miklós
Pécs város 80
Pelbárthida falu (Parhida, Románia) 46
Perényi Péter, nemes, országbíró 145

Pest város 207
 Pesty Frigyes 14, 51, 53, 109, 111, 114, 133, 266, 270
 Peterd falu (Mezőpeterd) 84, 121, 173, 194, 210, 212, 239–241
 Peterdi-fertő mocsár 239
 Petri Derzsi Antal, nemes 153
 Petri Derzsi család 153–155, 168, 294
 Petri Derzsi Lőrinc, nemes 153, 154
 Péter, váradi kanonok, vikárius 179
 Pocsaj falu 44, 46, 191, 213
 Pókadombja-erdő 152, 241
 Pósa falu (Păușa, Románia) 191, 197
 Possonyi László 22
 Pozsár-tanya 68
 Pray György 256
 Priszka, nemes, Bolcsi Henc Henrik felesége 186, 197
 Pusztaandaháza ld. Andaházi-puszta
 Pusztakovácsi ld. Kovács-puszta

R

Radna város (Rodna, Románia) 209
 Rábé falu (Nagyrábé) 214–215
 Rác Zoltán 249, 259, 267
 Rákóczifalva ld. Varsány
 Remete-tó 57
 Reszeghy Lajos 253
 Rogerius 93
 Római Birodalom 56
 Rómer Flóris 18–19, 21, 25, 27–28, 250–251, 257, 272–273
 F. Romhányi Beatrix 32
 Rozgonyi Anna, nemes 154
 Rozgonyi Appollónia, nemes 154
 Rozgonyi család 144, 147–148, 150–154, 293
 Rozgonyi István, nemes 152–153
 Rozgonyi János, nemes, főkinccstartó 144–148, 155, 158

Rozgonyi János, ifj., nemes, királyi tárnokmester 148, 150–153
 Rozgonyi Osvát, nemes 152–153
 Rozgonyi Rénold, nemes, székely ispán 148, 153–154
 Rupp Jakab 257

S

Salamon, magyar király 267
 Sas falu (Mezősas) 121, 187, 211, 234
 Sasy Ferenc 87
 Sámson falu (Bihar vm.) 196, 198
 Sámson, nemes 133–134
 Sáp falu 160–161, 200, 215–216, 234
 Sápi Mihály 151
 Sáránd falu 213
 Sárkány-fok 240
 Sárosbolcs ld. Bolcsida
 Sárret 16, 73, 78, 119, 124, 130, 204, 207–209, 212, 214, 220, 222–223, 225, 289, 292–293
 Sárreți-főcsatorna 113, 116
 Sártiványvecse nemzetség 92, 183
 Scholtz Róbert 261
 Sebes-Körös folyó 41, 86, 176, 204, 208–209, 212
 Simánd falu (Șimand, Románia) 209, 234
 Simon, szentmártoni plébános 135
 Simon-sziget-dűlő 42
 Som falu 191, 197
 Somlyóújlak falu (Uileacu Șimleului, Románia) 259
 Somogy falu 191, 197
 Somogyi Sándor 47
 Somota-dűlő 36, 59–60,
 Somota-puszta 21
 Sőregi János 30–32, 257
 Storno Ferenc 19, 27, 250, 267, 272, 276

SZ

- Szabó Bálint, jobbágy 229
- D. Szabó László 35
- Szabó Péter 53
- Szalárd mezőváros (Comuna Sălard, Románia) 222, 259
- Szalóc, nemes 176
- Szalók fia Mihály fia Péter, nemes 196
- Szalók, nemes 134, 196
- Szalóksámson ld. Sámson
- Szapolyai János, nemes 212
- Szászi István, nemes 167
- Szászi Lőrinc, nemes 167
- Szatmár mezőváros (Satu Mare, Románia) 209–210
- Szeghalom falu 41, 208–210, 212, 223, 225
- Szénás-sziget dűlő 42
- Szentadorján falu 39, 53, 138, 211
- Szentdemeter falu 34, 38, 75, 82, 111–112, 114, 143–144, 146, 154, 214, 288, 291–292
- Szentdénes ld. Szentdienes
- Szent-Dénes-puszta 122, 137, 138
- Szentdienes falu 16–17, 37, 39, 75, 77, 105, 108, 122, 135–137, 139–140, 164–165, 167, 171, 178, 182, 198–201, 211, 234, 288, 291–292
- Szent-Dienes ld. Szentdienes
- Szent-Dienes-puszta ld. Szent Dénes-puszta
- Szentjános falu (Sântion, Románia) 176, 259
- Szentkozma ld. Szentkozmadamján
- Szentkozma-puszta 108–110, 113, 115
- Szentkozmadamján falu 14, 16, 21–22, 38, 75, 77, 82, 100–102, 108–110, 114–115, 143–144, 151, 153–155, 161–162, 165, 168, 214–216, 234, 236, 240, 242, 288, 291–292
- Szent-Kozma-Damján ld. Szentkozmadamján
- Szentmárton falu (Berettyószentmárton) 17, 35, 38, 48–49, 71, 74, 77, 123, 125–130, 132–136, 139–140, 168–173, 177, 182, 186–187, 189–194, 196–198, 201–202, 211–212, 219, 233–234, 236, 239, 241, 281, 291–292
- Szent-Márton ld. Szentmárton
- Szentmártonfalva ld. Szentmárton
- Szentmiklós falu 100, 148, 151, 234, 241
- Szentmiklósi család 147
- Szentmiklósteleke prédiám 147
- Szentpéteri József 60
- Szentpéterszeg falu 31, 36, 48, 59, 69, 100, 147, 150–152, 159–160, 212, 214–215
- Szentpéterszegi család 147
- Szepesi család 185–186
- Szepesi István, nemes 185–186
- Szepesi László, nemes 185
- Szepesség 209
- Széplaki Benedek, nemes, herpályi tisztartó 150
- Szeremlén mezőváros (Szeremle) 225
- Sziget-dűlő 42
- Sziklay János 19
- Szilágyi Krisztián Antal 35, 57, 68, 116
- Szilágyi Magdolna 206
- Szilágyi Mihály, nemes 147
- Szilágyság 187, 212
- Szlavónia 200
- Szoboszló falu (Hajdúszoboszló) 207, 246
- Szolnok mezőváros 207, 225
- Szolnoki László 35, 98
- Szolnoki-tó dűlő 51, 137
- Szomajom falu 14, 16, 21, 39, 51–52, 75,

- 77, 93, 119–121, 123, 126, 128–129, 133–134, 139–140, 187, 193–195, 201–202, 210–211, 219–220–223, 239, 242, 281, 288, 291–292
- Szomajom-puszta 121, 240
- Szomalyomi Telek ld. Telek (Szomajom mellett)
- Szombatteleke prédiüm 148, 151, 155, 200
- Szomolyom ld. Szomajom
- Szóllós falu 84
- Szőreg falu 176
- Szthlo Ottó 30, 252
- Szunyogos-ér ld. Zsáka-Furtai-határ-csatorna
- T**
- Tardi-szik ld. Hérnek-kert
- Tardy család 21, 28, 44, 249, 253
- Tardy Elek 21, 25, 249
- Tardy György 21, 25
- Tardy Sándor 16, 21–22, 25–27, 30, 57, 250, 272
- Tari János, nemes 144, 149
- Tari Lőrinc, nemes, 144
- Tarkői család 144–145, 147–148, 151, 155
- Tarkői János, nemes 146, 148–149
- Tarkői László, nemes 144–145, 148–149
- Tarkői Margit, nemes 149
- Tarkői Rikalf (Henrik), nemes 145, 147, 149
- Tarkői Rikalf Simon, nemes 147–151
- Tarnaszentmária falu 267
- Tárnok falu 84
- Tekerő-ér 239
- Telegd mezőváros (Comuna Tileagd, Romania) 83, 224
- Telegdi család 168
- Telek (Herpály mellett) 141, 250
- Telek (Kovácsi mellett) 102
- Telek (Kórógy mellett) 138
- Telek (Nyék mellett) 123
- Telek (Szentmárton mellett) 129–130
- Telek (Szomajom mellett) 121
- Telek (Újlak mellett) 135
- Telek-dűlő 109
- Temesvár város (Timișoara, Románia) 14, 209
- Temesvidék 208
- Tenyőtelke falu 165, 167, 182, 199
- Tépe falu 60, 100, 116, 213, 216, 240, 242
- Ternyey János 97
- Tetétlen falu 285
- Thoskereky falu 177–178, 183, 199
- Tisza folyó 41, 57, 60, 124, 187, 194, 204, 207, 209–210, 219, 225, 241
- Tiszántúl 61, 66, 88
- Tokaj mezőváros 209
- Told falu 121
- Told nemzetség 91
- Torda falu (Bihartorda) 101, 152, 164, 169, 214–215, 233–234, 240
- Tordai András, nemes, személynöki ítélmester 152, 154, 165, 167, 169, 178–188, 190, 192–193, 197, 199–201, 211
- Tordai Benedek, nemes 152, 165, 167, 182, 187–188, 199, 201, 216
- Tordai család 152, 155, 165, 167, 173, 180–181, 183, 186, 188, 194, 197, 199, 201, 205, 210–211, 294
- Tordai László, nemes 181–182
- Tordai Miklós, nemes 154, 164, 185
- Tordai Péter, nemes 202
- Tordai Tamás, nemes 183, 185
- Tordai Zsigmond, nemes, bihari alispán 167, 188, 199, 201
- Tordarét 240
- Tornya falu (Turnu, Románia) 176
- C. Tóth Norbert 87

Tölyvös-dűlő 51
 Tringli István 74
 Turul nemzetség 91
 Túr mezőváros (Mezőtúr) 207–209, 220,
 225, 236
 Túri László, nemes 195
 Túrje falu 255

U

Udvari falu (Sárrétudvari) 214
 Ugra falu (Biharugra) 208

Ú

Újanda ld. Vajda
 Új-Anda ld. Vajda
 Újfalu falu (Berettyóújfalu) 14, 17, 35,
 38–39, 48–49, 53, 71, 75, 82, 98–101,
 105, 113, 115, 117–118, 125, 133,
 142–144, 150, 152–156, 158–162, 168,
 182, 213–214, 216, 219, 231, 234, 236,
 238, 277, 291–293
 Újhely falu 174
 Újhelyi András, nemes 198
 Újhelyi Anna, nemes 198
 Újhelyi Benedek, nemes 185–186, 196
 Újhelyi Boldizsár, nemes 198
 Újhelyi család 171, 174, 180–182, 186,
 196, 198, 294
 Újhelyi Egyed, nemes 198
 Újhelyi Gáspár, nemes 198
 Újhelyi György, nemes 186
 Újhelyi István, nemes 198
 Újhelyi János, nemes 185–186
 Újhelyi Margit, nemes 186, 198
 Újhelyi Menyhért, nemes 198
 Újhelyi Miklós fia Demeter, nemes
 180–181, 185–186, 196
 Újhelyi Péter, nemes 181, 185–186,
 196–197

Újhelyi Sebestyén, nemes 198
 Újlak falu 14, 16–17, 21, 39, 51, 74–75,
 77, 99–100, 133–135, 140, 174–175,
 177, 182, 186, 191, 194–198, 201–202,
 211–212, 238, 281, 288, 291–292
 Újlaki Miklós, nemes 196
 Újlaki-part 134
 Újlaki Telek ld. Telek (Újlak mellett)
 Újmalomtő-patak 194, 239
 Újnémet falu (Unimăt, Románia) 198
 Újszállás (Kisújszállás) 207
 Úzháza ld. Kékes

V

Vajda falu (Vaida, Románia) 17, 112
 Varsány mezőváros (Rákóczi falva) 207,
 225–226
 Vata 90
 Vác város 80
 Váczi Gábor 60
 Vámospérec falu 198
 Váncsod falu 134, 211–212, 234
 Váncsodi Balázs, nemes 181–183
 Váncsodi család 173, 183
 Ványa (Dévaványa) 208
 Várad ld. Nagyvárad
 Várad Gerzson 70
 Várkony mezőváros 207, 222
 R. Várkonyi Ágnes 45
 Vásárhelyi Pál 41
 Vece fia Miklós, nemes 136, 199
 Vende Aladár 19
 Verbóc falu (Verbovec, Ukrajna) 174–175,
 181
 Veres-nyél-ér 240
 Veszei Balázs, bolcsidai jobbágy 240
 Vesszős 52
 Vezsenyi család 178
 Vezsenyi Domokos, nemes 164, 177

- Vezensenyi János, nemes 164
 Vezensenyi László, nemes 164
 Vezensenyi Miklós, nemes, visegrádi várnagy
 164, 178
 Véd falu 174, 186, 197–198
 Védi Ágota, nemes 181
 Védi család 171, 174, 181, 182, 196, 294
 Védi Dorottya, nemes 181
 Védi Gergely, nemes 181, 196–197
 Védi Mátyás, nemes 181
 Védi Potenciána, nemes 181
 Vékony-ér 239
 Vésztő falu 208
 Volga folyó 69
 Vörös László 41

Z

- Zarvady Imre, nemes 87
 Zoárdfi András, nemes 180, 185
 Zoárdfi Benedek, nemes 180
 Zoárdfi család 171, 173, 180, 294
 Zoárdfi György, nemes 180
 Zoárdfi István, nemes 185
 Zoárdfi János, nemes 180
 Zoárdfi Margit, nemes 185–186
 Zoárdfi Tamás, nemes 180
 Zolta, fejedelem 67, 90
 Zoltai Lajos 23, 28, 31, 33–34, 57, 110,
 113, 253, 273, 282–283
 Zovárd nembeli Bech, nemes 136, 199
 Zovárd nemzetség 92, 136

Zs

- Zsák Adolf 30, 250
 Zsáka falu 210, 223, 234
 Zsáka-Furtai-határacsatorna 137–138
 Zsákai család 164
 Zsákai István, nemes 164
 Zsákai Miklós, nemes 164

KÉPJEGYZÉK

1. Storno Ferenc 1878-ban készített rajza a herpályi Csonkatoronyról (Muzeul Țării Crișulior, Departamentul de Istorie D. 1753)
2. Zoltai Lajos tusrajza a herpályi Csonkatoronyról – (DM TGY 458-96)
3. Berettyóújfalu környéke a középkorban és a régió mai földrajzi kistájai (A térképet készítette: Pánya István)
4. Berettyóújfalu környékének vízrajza a középkorban (A térképet készítette: Pánya István)
5. Érdy János 1858-ban készített rajza a herpályi pajzsdudorról (A kép forrása: http://real-j.mtak.hu/4718/1/MagyarTudomanyosAkademiaEvkonyvei_009_1848-1859.pdf)
6. Berettyóújfalu és környéke népvándorláskori lelőhelyei (A térképet készítette: Pánya István)
7. Berettyóújfalu közigazgatási területén fekvő települések az Árpád-korban (A térképet készítette: Pánya István)
8. Berettyóújfalu közigazgatási területén fekvő települések a középkor végén (A térképet készítette: Pánya István)
9. A régió úthálózata a középkor végén (A térképet készítette: Pánya István)
10. Storno Ferenc 1879-ben készített rajza a herpályi Csonkatoronyról (Muzeul Țării Crișulior, Departamentul de Istorie D. 1751/4; Fig. V.)
11. Berettyóújfalu és környéke középkori templomainak méretarányos összesítő rajza.
 1. Herpály, Egyházzsigez 2. Andaháza 3. Szentdemeter 4. Herpály, monostor (kiemelve a lehetséges román kori templom alapfalai) 5. Herpály, gótikus templom 6. Újfalu. (A képet szerkesztette: Szilágyi Krisztián Antal)

12. Herpály, a monostortemplom alaprajza
(DM RGY-ben levő ásatási dokumentáció, leltári szám nélkül)
13. Herpály, a feltételezett román kori első templom alapfalai a monostortemplom hajóinak alapozásaként
(feltárási fotó 1974-ből, DM RGY-ben levő ásatási dokumentáció, leltári szám nélkül)
14. Storno Ferenc 1899-ben készített rajza az egyházszigeti templomról
(Muzeul Țării Crișulior, Departamentul de Istorie D. 1752)
15. Herpály, az egyházszigeti templom alapfalai a feltárás után
(DM RGY-ben levő ásatási dokumentáció, leltári szám nélkül)
16. Herpály, az egyházszigeti templom alaprajza
(DM RGY-ben levő ásatási dokumentáció, leltári szám nélkül)
17. Storno Ferenc 1879-ben készített rajza a Vöröstemplomról
(Muzeul Țării Crișulior, Departamentul de Istorie D. 1751/4; Fig. V.)
18. Herpály, a gótikus plébániatemplom alapfalai a feltárás után
(DM RGY-ben levő ásatási dokumentáció, leltári szám nélkül)
19. Herpály, a gótikus plébániatemplom alaprajza
(DM RGY-ben levő ásatási dokumentáció, leltári szám nélkül)
20. A berettyóújfalui református templom két ábrázolása 1765-ből, a felújítás előtti állapotról
(MNL HBML IV.1.b 87. d. 1766.IV.F.)
21. A berettyóújfalui református templom ábrázolása 1765-ből, a tervezett átépítés látványtervéről
(MNL HBML IV.1.b 87. d. 1766.IV.F.)
22. Berettyóújfalu – Kisandaháza, Andaháza középkori temploma
(DM RGY-ben levő ásatási dokumentáció, leltári szám nélkül)
23. Berettyóújfalu – Nagyandapuszta, Szent Demeter középkori temploma
(MNM RA XVI.267/1964)

MELLÉKLETEK

BOLCSHIDA 1481. ÉVI KIVÁLTSÁGLEVELE

1481. június 8.

I. Mátyás Bolcsi Benedek Bihar megyei Bolcs falvában Szent Mihály és Szent Gergely napjára éves vásár; szerdai napra pedig hetipiac tartását engedélyezi.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár 30475.

(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárakból [F] Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Centuria extraordinaria E E No. 11.)

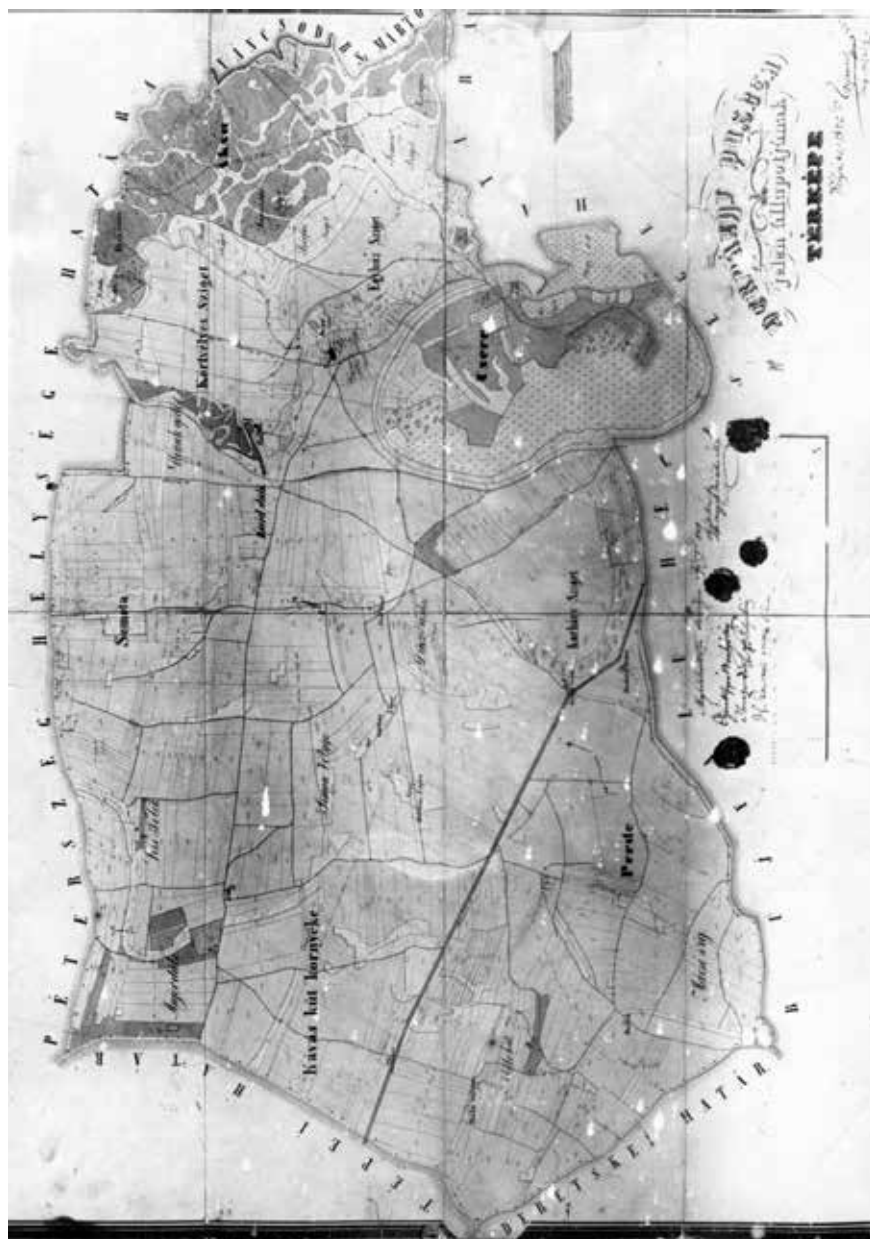
Papíroklevél, jobb oldalon a szöveg fölött: De commissione domini regis. Alul középen vörös színű papírfelzetes pecsét.

Nos Mathias Dei gratia rex Hungarie, Bohemie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes quibus expedit universis, quod nos tum ad nonnullorum fidelium nostrorum humilime supplicationis instantiam per eos pro parte fidelis nostri nobilis Benedicti de Bolch nostre propterea porrecte maiestati, tumque pro commodo et utilitate dicti Regni nostri incolarum ve dicte possessionis Bolch vocate in comitatu Byhoriensis penes fluvium Berekyo existentis, ad eandem villam seu possessionem Bolch nundinas liberas seu forum annuale singulis festivitibus Sancti Michaelis archangeli et Beati Gregorii pape aliisque diebus ipsas festivitates precedentibus et sequentibus ad id scilicet necessario aptis et sufficientis omni anno, item forum ebdomadale liberum singulis feriis quartis in qualibet ebdomada, omnino sub eisdem libertatibus et prorogativis, quibus nundine seu fora annualia scilicet ebdomadalia aliarum civitatum seu

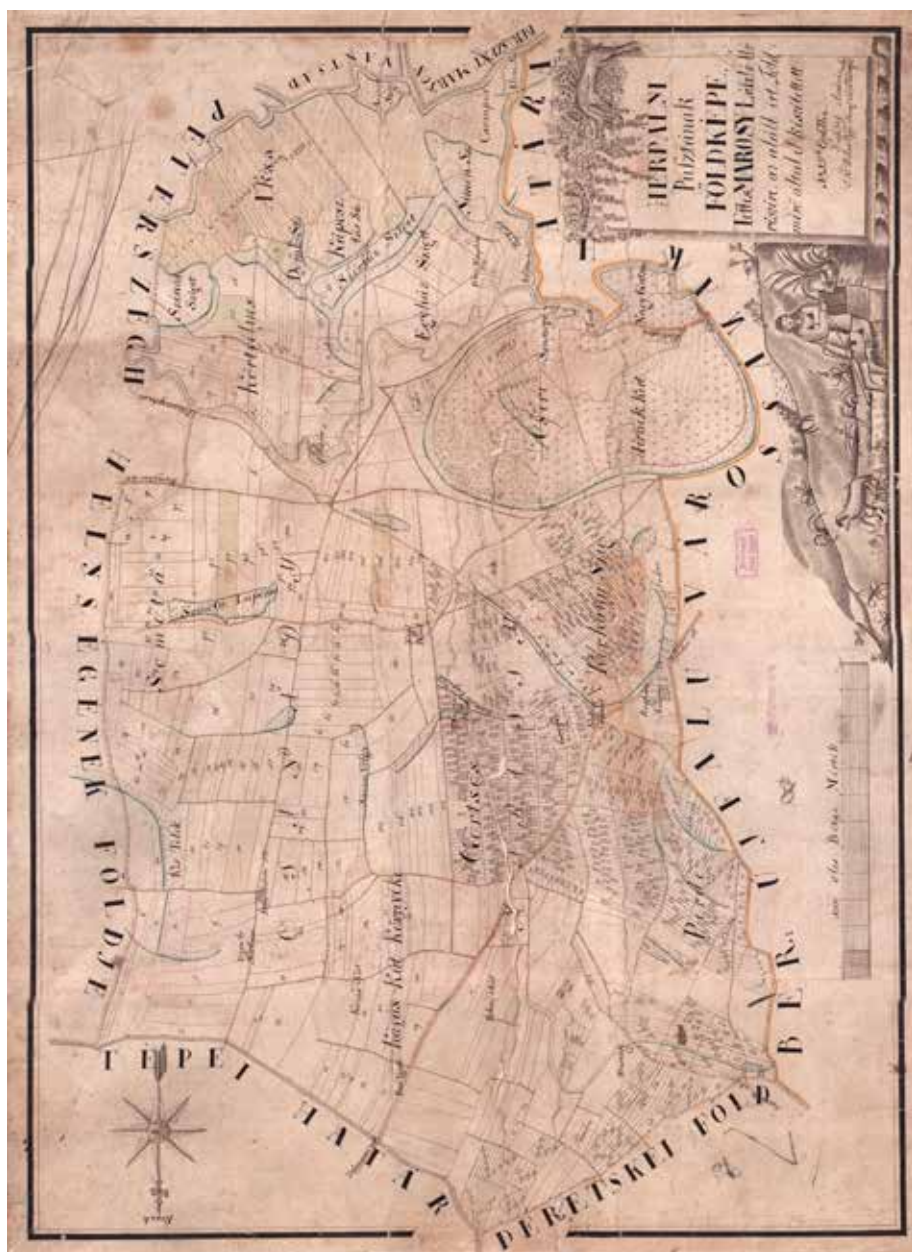
villarum tam nostrarum, quam aliorum quorumcumque celebrantur perpetuo celebrari duximus annuendum gratiose et concedendum, immo annuimus et concedimus presentium per vigorem absque tamen preiudicio nundinarum seu fororum annualium scilicet ebdomadaliu liberorum aliorum. Quocirca vos, universos et singulos mercatores, institores et forenses homines atque viatores quoslibet serie presentium affidamus certificamusque et assecuramus, quatenus ad predictas nundinas seu forum annuale scilicet ebdomadale liberos per nos in predicta villa sive possessione Bolch modo premissis perpetue celebrari commissos et concessas, cum omnibus mercantiis rebusque et bonis vestris secure, libere et sine omni pavore seu formidine rerum et personarum vestrarum veniatis, properetis et accedatis peractisque inibi cunctis negotiationibus vestris ad propria vel alia que malueritis loca redeatis salvis semper vestris rebus et personis sub nostra protectione et tutela speciali. Et hec volumus per fora et alia loca publica ubi necesse est fuerit palam et manifeste facere proclamari presentibus perlectis exhibenti ubique restitutis. Datum Bude, feria sexta proxima ante festum Penthecostes. Anno Domini Millesimo quadringentesimo octoagesimo primo. Regnorum nostrorum Hungarie etc. anno vigesimo quarto, Bohemie vero quartodecimo.

Mi Mátyás, Isten kegyelméből Magyarország, Csehország, stb. királya emlékezetül adjuk jelen levelünk rendjében mindenkinek, akit illet, hogy úgy nem kevés alattvalónk által hívünk, a nemes Bolcsi Benedek érdekében felségünk elé terjesztett alázatos kérésére, akárcsak országunk Bihar megyében, a Berettyó folyó mellett lévő Bolcsnak nevezett falujának lakosai javára és hasznára is, úgy döntöttünk, hogy jelen oklevelünk erejével kegyesen megengedjük, jóváhagyjuk, valamint elrendeljük, hogy ugyanazon, fent említett Bolcs falu szabad sokadalmakat vagy éves vásárokat rendezzen, örökösen, minden évben Szent Mihály Arkangyal és Szent Gergely pápa ünnepein, valamint az arra alkalmas és megfelelő, ezeket megelőző és ezeket követő napokon; továbbá szabad heti vásárt tartson minden egyes hét szerdai napján, más sokadalmak vagy éves és heti vásárok sérelme nélkül, mindenben ugyanazon szabadságok és feltételek mellett, ahogyan a sokadalmakat vagy éves és heti vásárokat a mi, vagy bármely más földesúr városai és falvai tartani szokták. Éppen ezért, nektek: kereskedőknek, kalmároknak, piacozóknak és bármiféle utazóknak jelen oklevelünkkel biztosítjuk, garantáljuk és szavatoljuk, hogy a nevezett Bolcs faluban lévő, általunk örökre engedélyezett és jóváhagyott sokadalmakra, éves és heti vásárookra minden portékáitokkal és javaitokkal biztonságban, szabadon, valamint tulajdonotok és személyetek minden félelme és aggodalma nélkül utazzatok, menjetek és járjatok, és ott minden adásvételeteket elvégezve hazatérjete, vagy ahová csak akartok távozzatok, a javaitoknak és személyeteknek mindenkor különleges királyi oltalma és védelme alatt. Akarjuk továbbá, hogy ez a vásárokon és más nyilvános helyeken, ahol csak szükséges, nyilvánosan és mindenki előtt hirdettessék ki, elolvasása után pedig az oklevelet a bemutatójának adják vissza. Kelt Budán, a Pünkösöd előtti pénteken, az Úr 1481. évében, magyar királyságunknak huszonnegyedik, cseh királyságunknak pedig tizennegyedik esztendejében.

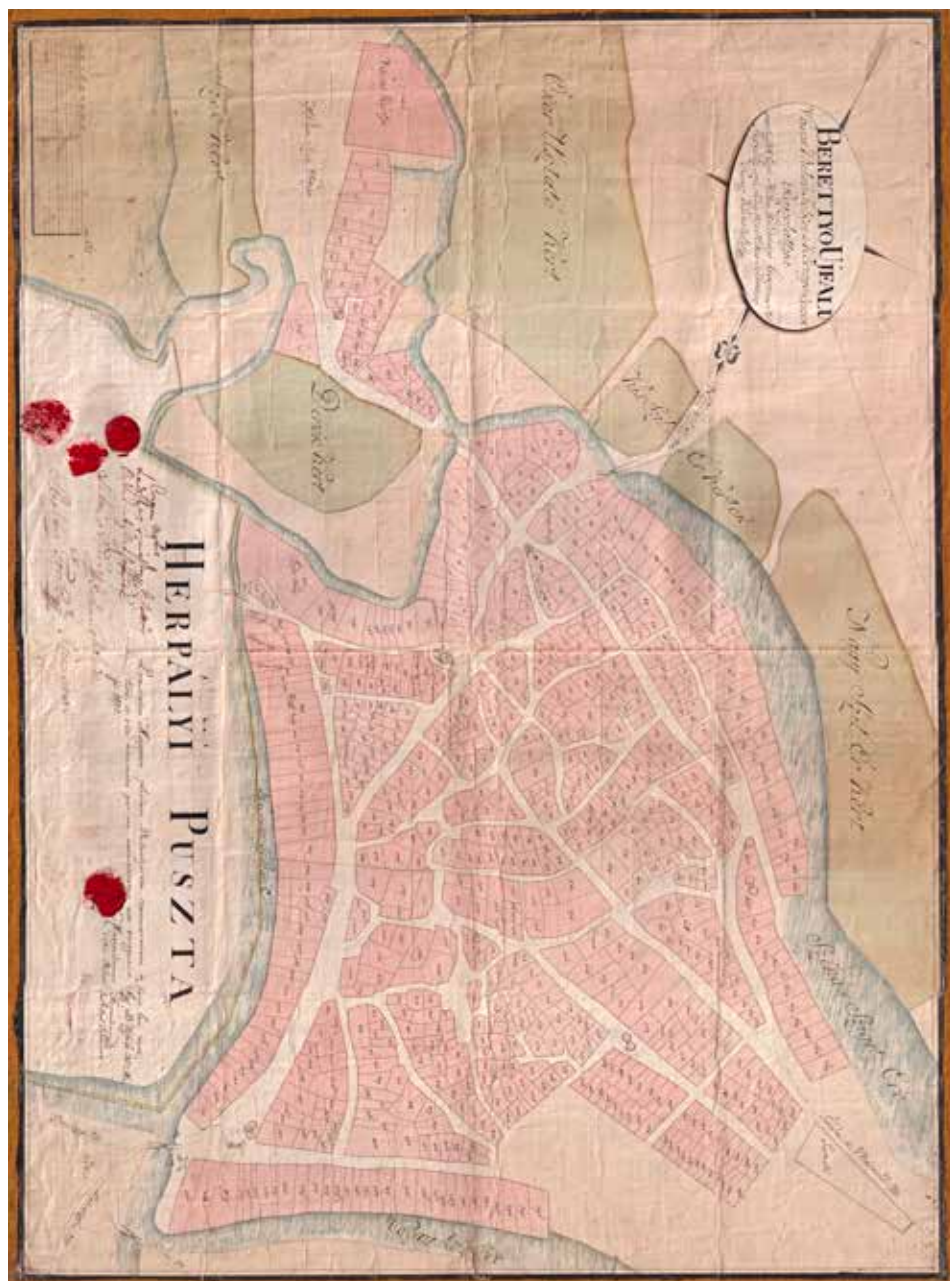
VÁLOGATÁS A TERÜLETRŐL KÉSZÜLT KÉZIRATOS TÉRKÉPEKBŐL

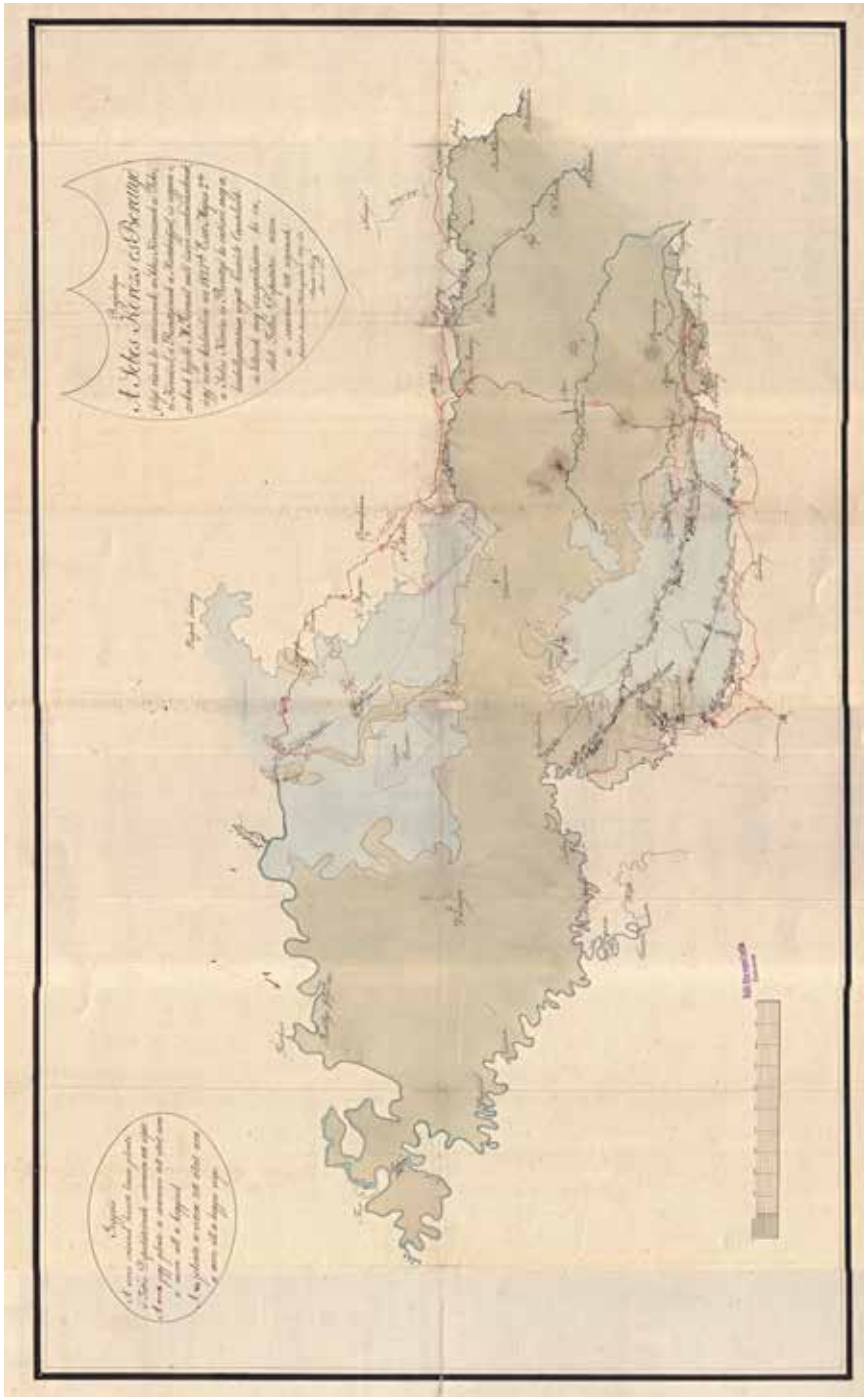
1. Herpályi puszta jelen állapotjának térképe. 1842. Készítette: Tóth Sámuel.
DM F 5954.

3. Herpályi pusztának földképe tekintetes Marosy László úr részére. 1815.
 Készítette: Pusztay András Bihar vármegye földmérője.
 MNL HBML XV.1.a Bmt 37/a.

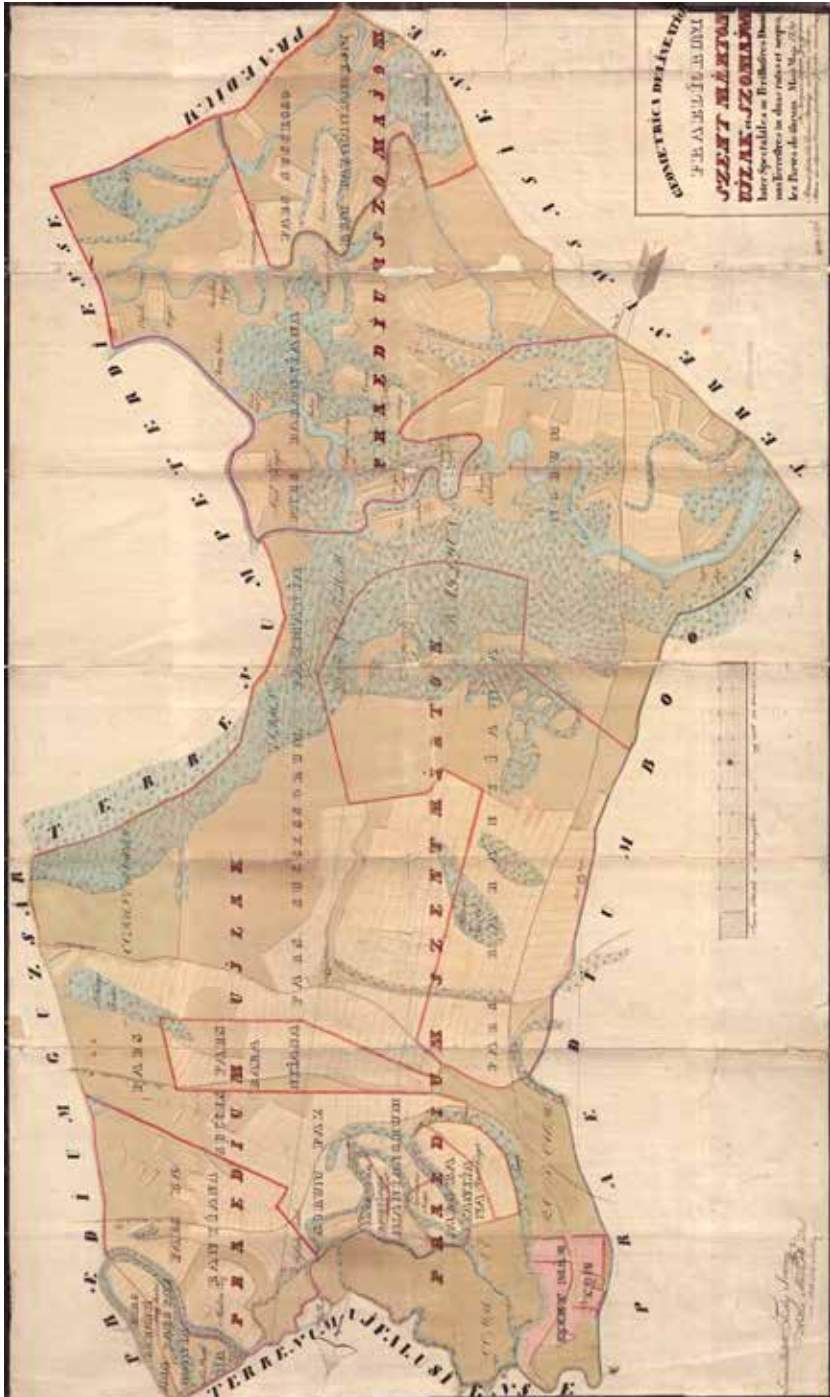
4. Berettyóújfalu város belső telkei és környékének rajzolata. 1818–1821.
Készítette: Gasparits Ferenc hites földmérő mérte és Reisz Keresztély hites földmérő írta.
MNL HBML XV.1.a Bmt 40.

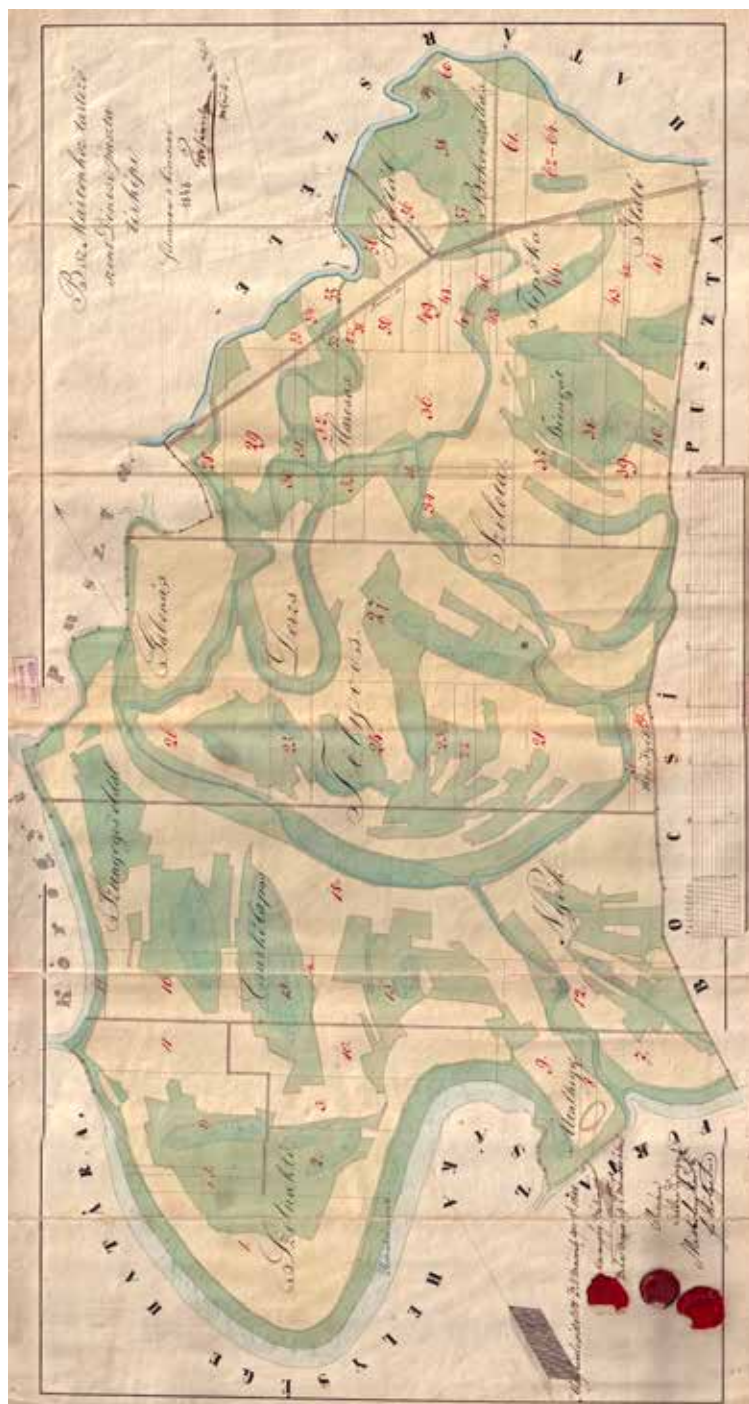
5. Rajzolatja a Sebes Körözs és Berettyó folyók kiöntésének (1827)
 MNL HBML. XV.1.a Bmt 47.

6. Herpály Pusztának Földképe Berettyóújfalu Várossa Részére (1827)
MNL HBML XV.1.a Bmt 48.

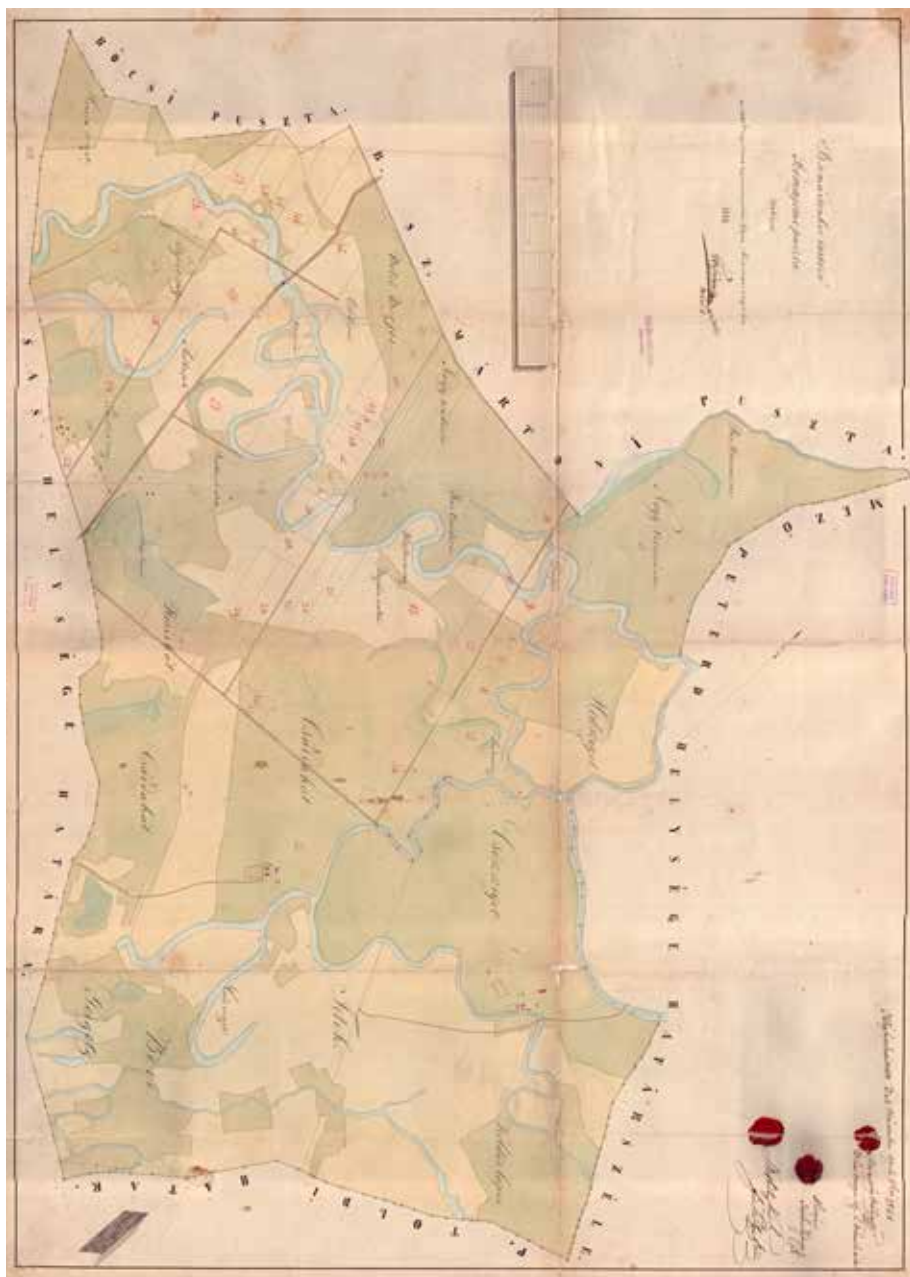
7. Geometrica delineatio praediorum Szent Márton, Újlak et Szomajom. 1848.
Fidy Imre hites mérnök másolta Kováts György 1759-es térképéről.
MNL HBML.XV1.a Bmt 65.

9. B. sz. Mártonhoz tartozó Szent Dénési pusztai térképe. 1848.

Készítette: Tót Sámuel mérnök.

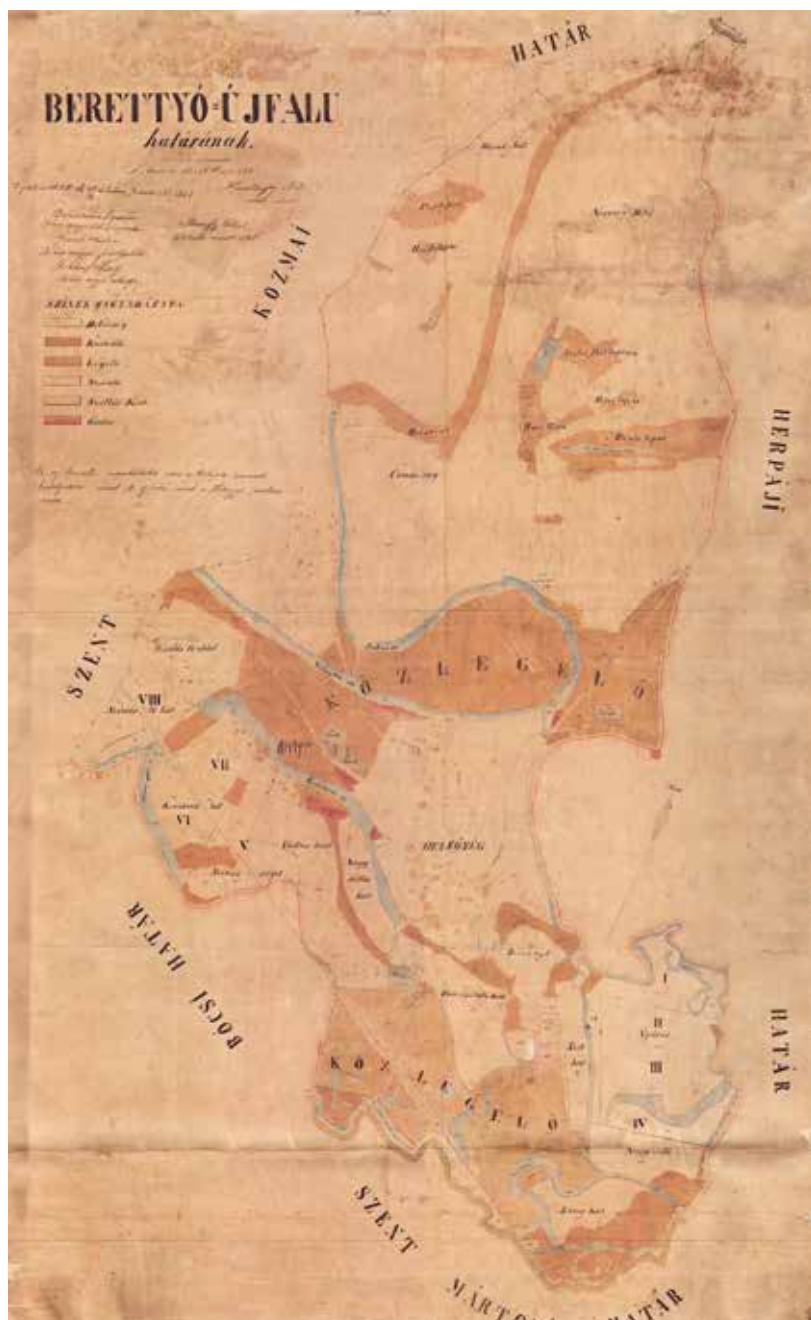
MNL HBML. XV.1.a Bmt. 97.

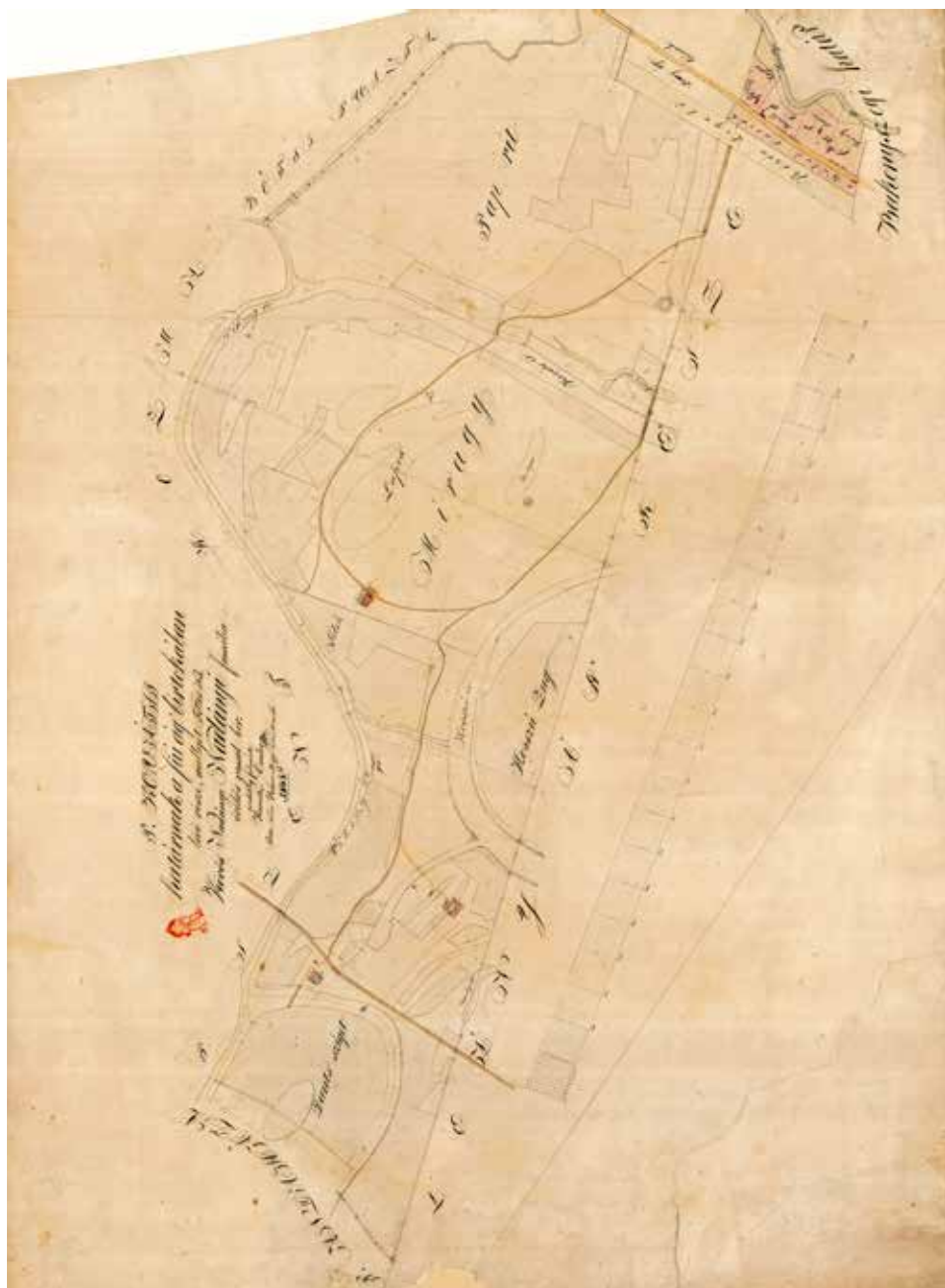
10. B.sz.mártonhoz tartozó Szomajomi puszta térképe. 1848.

Készítő: Tót Sámuel mérnök.

MNL HBML. XV.1.a Bmt 98.

11. Térképe Berettyóújfalu határáinak. 1864.
Készítette: Keresztszeghy Antal uradalmi mérnök.
MNL HBML XV.1.a Bmt 145.

13. P. Kovátsi határának a fiú ág birtokában lévő része, melyet Te/kin/ttes Ns. Körös Nadányi Nadányi familia örökös jussal bír. 1838.
Készítette: Kurutz, Endre – Tek. Nemes Bihar megye hiteles mérnöke.
MNL OL S 11. No. 787.

SUMMARY

Reviewing the history of the area of Berettyóújfalu from the 5th century to the beginning of the 16th century, the present book outlines the most important factors that fundamentally determined the living conditions of the population inhabited the territory in the said period. It is clear that the most important aspect of all was the natural environment. Its characteristics and the resulting living conditions have had an impact on almost every major economic and social phenomenon. Although most of the area belonging to the present-day town was a wet plain, heavily dissected by marshes, rivers and streams, it still offered more favourable settlement conditions for the population lived there than the significantly more sparsely populated Sárrét area to the west and south. The Sárrét remained much more thinly inhabited at the end of the Middle Ages. The local population was able to take advantage of the economic opportunities offered by the landscape as early as the Migration Period, and the permanent drylands and islands were used throughout the era both for housing and as agricultural and pastoral land.

The permanent nature of the inhabitation, the long-term settlement, is clearly proven by archaeological finds. For example, there were Sarmatian settlements dating back to the late Roman period, to the 5th century, in the area around Bakonszeg, while their presence in Herpály is spectacularly demonstrated by one of the most famous archaeological findings of the region, the Herpály shield boss. A significant amount of 6th-century artefacts indicating the presence of Gepids of Germanic origin were found on the eastern outskirts of Berettyóújfalu. In addition, findings related to their Avar conquerors were unearthed as well. The Avars came from the east as a nomadic people on horseback but these finds indicate a settled way of life. As regards the latter, due to the excavations of the last few decades, several archaeological sites are already known on the southern bank

of the Berettyó, dating back to the late Avar period (late 7th – 9th century). Of these, the most significant was obviously the large village and its cemetery excavated in the Nagy-Bócs parcel. In contrast, there is - somewhat surprisingly - no clear and irrefutable evidence of the presence of a large Slavic population in the area on the eve of the Hungarian conquest of the Carpathian basin.

The settlements of the various successive ethnic groups that were present in our region in the early Middle Ages were also occupied by the Hungarians who invaded the Alföld (Great Hungarian Plain) at the end of the 9th century. In several cases, archaeological findings clearly prove (Herpály is the best example) that the Hungarians inhabited some settlements that had been in use for a longer period of time before their arrival. Although written sources do not indicate exactly which Hungarian tribe and which clans settled in the area of the present-day Berettyóújfalu, archaeological finds clearly demonstrate that the area was already inhabited by a significant Hungarian population in the 10th century. The burials found in the area indicate social diversity. Among the recent increase in the number of sites of the Hungarian conquest, the graves of the so-called warrior middle class, the most noble members of which are rich in finds, with horse and weapon burials (for example, on the western edge of the town towards Földes, or in Körtvélyes), as well as burials of the common people with much modest grave goods (for example, on the outskirts of Kovácsi), have been unearthed. Presumably, the first villages inhabited by Hungarians (Kovácsi, Nyék) may have existed in the 10th century, which could have been inhabited through the Árpád-era, and sometimes even the end of the Middle Ages, in a continuous way. From the time of the foundation of the state, the history of Berettyóújfalu does not lean only on archaeological finds, but also on the first written sources, which allow us to draw conclusions about the power relations, the state institutions and the ecclesiastical institutional system. According to these sources the villages that existed in the territory of the later Berettyóújfalu spent their daily lives within the framework of the newly established secular and ecclesiastical territorial administration. Following the Hungarian conquest, the region was presumably in the hands of an influential chieftain from Biharvár, who probably submitted to King Stephen at the time of the foundation of the state. The king took the territories into his own possession, thus enabling him to organise here Bihar County after

the turn of the millennium, and appointed a bailiff (*ispán*) over it. The Bishopric of Eger then extended its ecclesiastical influence to that pacified territory. In the 1040s, the county also became part of the newly established Duchy of Bihar, and at the same time these territories came under the ecclesiastical influence of the then established Bishopric of Bihar. By the end of the Árpád-era, the institutional framework that determined the relations in the region until the end of the Middle Ages or even beyond was established by the relocation of the seat of the Bishopric of Bihar to Várad (end of the 11th century), the abolition of the Duchy of Bihar (beginning of the 12th century), the establishment of the Archdeaconry of Nyír (12th – 13th centuries) and finally the reorganisation of the former royal county into a noble county (second half of the 13th century).

The circumstances that emerged with St Stephen, which resulted in an oppressive degree of royal sovereignty in the area, began to change only from the 12th century, when an unknown clan that had built the monastery of Herpály on the northern bank of the Berettyó River gained a foothold and acquired larger territories, presumably as a royal donation. Shortly afterwards, from the beginning of the 13th century, the same process took place in the areas south of the Berettyó, where probably the Hontpázmány clan acquired territories. The relatively simple land tenure situation at that time was only substantially altered by the events of the Mongol invasion, after which the number of clans and noble families holding land in the region increased and the division of the settlements into estates began. The process continued at a rapid pace until the end of the Middle Ages, and it was not until the 16th century that the situation became less complex.

The majority of the villages in the area, which are documented by sources, were surely founded early, between the 10th and 12th centuries. Of the 18 settlements that clearly existed in the Árpád-era, 11 were located on the right bank of the Berettyó (Herpály, Újfalu, Kovácsi, Szentkozmadamján, Kengyel, Andaháza, Bálintteleke, Dejter, Szentdemeter, Palocsa, Mácsó) and 7 on the left bank (Bolcs, Szomajom, Szentmárton, Kórógy, Nyék, Szentdienes, Újlak). In contrast, no clear data are available on the existence of Dusnok and Derzs which were considered at an earlier stage of the research, while Inke was not located within the administrative boundaries of the town despite it really existed. By around the

12th century, villages had sprung up on both banks to serve as centres. Herpály was the first of the settlements north of Berettyó to fulfil this role, where the unknown clan that had acquired land here built an imposing clan monastery, parts of which still stand today. Even before the Mongol invasion, however, a sister settlement, Újfalú, had already been established on its western border, where the water conditions allowed a larger population to settle, unlike in Herpály, which was located on islands. By the 14th century, the latter of the two proved more capable of development. It became the economic hub of the right-bank settlements by the end of the Middle Ages.

On the left bank, south of Berettyó, Szomajom, situated at the crossing point of the Ölyvös streamlet, presumably in the hands of the Hontpázmány clan. It served as clan centre, even if the existence of their monastery here is more probable than certain. The counterpart of Szomajom was Bolcshida to the north, which, with its bridge over the Berettyó River (certainly existed in the 13th century) became the first important transport hub east of the Sárret. Although the importance of Szomajom remained after the Árpád-era, during the Mongol invasion the economic centre for the villages on the southern bank was clearly Bolcshida. However, the emerging village population fluctuated significantly during the period. It was entirely in line with the settlement historical phenomena which could be noted in that era in the whole country. Intense population concentration can be observed during the period. In other words, the surrounding peasantry migrated over the centuries from the less important and less developed villages to more viable localities. The Mongol invasion of the region in the mid-13th century played a role in this, as did the process of desertification, a pan-European phenomenon, which was most visible in the Alföld. As a result, by the end of the Middle Ages, only 10 of the 18 villages had survived: Bálintteleke, Dejter, Szentdemeter, Palocsa, Mácsó, Nyék, Szentdienes and Újlak had disappeared from the sources, and in some cases their traces and names were preserved only in the late medieval praedia, by then synonymous with the deserted lands. In the 16th century, the concentration of settlements gained momentum, also due to the turbulent internal situation. On the southern bank, in the years after the conquest of Buda, only the declining Bolcshida, the resettled Újlak, Szentmárton and Szomajom were inhabited, while on the right bank of

the Berettyó River Herpály, Újfalu, Andaháza, Kovácsi and Szentkozma. In the modern era, the situation became even more simplified, as only the former Újfalu and Szentmárton are now inhabited.

However, the phenomena of settlement development in the period can be detected not only in the number of villages, but also in the morphology. The location of some villages shows mobility in geographical space. Herpály, migrated between the islands along the Berettyó, can be considered as the best example of this phenomenon. The structure of the village, which moved twice, and once relocated its inhabitants, bore the marks of the fact that the local population was forced to live their daily lives in the grip of the water until the end of the Middle Ages. It is no coincidence that its street network was fragmented and asymmetrical that could remind one to the so called “utcaszer” phenomenon, arrangement of the main streets and their side streets as separate units. On the south bank, Bolcshida can provide similar examples, which was divided into three parts by the 14th century, although here that circumstance can be traced back to the complex land tenure relations. However, the fact that three bridges were built on the Berettyó River in the area illustrates well the complexity and importance of the hydrological situation. The most complex street network of the period was in Újfalu. Újfalu abounded in streets, had a decent sized area and integrated long-distance commercial roads. It is perhaps not surprising, therefore, that in the long run it proved to be the most livable settlement in the region.

The territory of the present town was particularly important in the Middle Ages because of its excellent location from the aspect of commerce. The Nagy and Kis Sárrét regions formed an almost impassable barrier in the region until the regulation of the Berettyó River in the second half of the 19th century. Thus, the important route from the south to the north, towards Debrecen, could only reach the Berettyó here. It also intersected here with the major Transylvanian route from the west, via the ferries of Szolnok or Varsány or Túr towards Váradi. Through the latter vital commercial channel, mainly Bihar wine and Transylvanian cattle were transported to the central regions of the country, while from the west, the large quantity of Western European industrial goods and textiles passed through here. The two important roads crossed at the Bolcshida bridge, directly east of Sárrét, which probably carried heavy traffic from the

south to Debrecen and from the north-west to Váradi. This may be the reason why the settlements on both the south bank and the north bank were desirable to the noble families of the area, and even to the more distant baronial relatives, and many sought to acquire them.

The circumstances along the northern bank were relatively simpler, as most of the area was occupied by the Herpály manor, which had been formed by the 14th century. Following the death of Doncs of Komárom and the extinction of the Domoszló family, moreover due to the fact that the rights of the inheritance of the Domoszló daughters were guaranteed, and later, through their successful marriages, by the mid-15th century, the manor was shared by large landowners considered influential in national level: families like the Rozgonyi, the Losonci and the Bátori. These families probably also had a jointly owned manor house in Herpály. At the end of the Middle Ages, other, mainly local families: the Tordai, the Mezőgyáni, the Petri Derzsi, the Nadányi and the baronial Csáki divided the northern bank settlements into estates.

On the left bank of the Berettyó, a complex estate of similar importance and size was not created, here it was the ownership of the bridge to Bolcshida that came into focus. After a marriage that created a precarious situation led to the Hontpázmány family joining the Borsa in the village's landholdings, the 14th and 15th centuries were marked by almost continuous litigation. For about 150 years, the Nadányi, the Gyarmati, the Panaszi, the Bojti, the Zoárdfi, the Újhelyi and the Védi families fought legal battles for the settlement and the bridge toll with varying success, from which, considering the antecedents surprisingly, a family of local intellectuals, the Tordai, emerged victorious at the end of the Middle Ages. It was not only in the case of Bolcshida, which was split into two parts, that the property relations on the left bank of the river became so complicated, but a similar process took place in the other settlements until the end of the Middle Ages. Entering the early modern period, however, the Tordai and the Panaszi families finally shared the few villages that still existed after the Battle of Mohács.

If the medieval history of Berettyóújfalu can provide us with any lessons, it is first and foremost the complex ways in which the population inhabited a "wetland" environment used the available resources to make a living, and how they succeeded within the economic limits of floodplain farming. Here, one can study

this phenomenon through a region that is fortunate to have a relatively large amount of 14th-15th century source material. In this sense, our understanding of the medieval period in the studied region can serve as an excellent analogy for other similar areas of the country.

BOCSI ZSÓFIA (1979, Budapest)

2005-ben diplomázott a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológia és történelem szakán, majd 2007-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem régészet szakán népvándorlás-kori és középkori szakirányon. 2006 és 2009 között a Debreceni Egyetem történelem szakos doktorandusza volt. Készülő disszertációjának témája: Csókakő vár uradalma a középkorban. 2004-től 2012-ig a debreceni Déri Múzeum régésztechnikusaként, majd 2008-tól régészeként tevékenykedett Hajdú-Bihar megye területén. 2015 és 2019 között a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ – 2017-től Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft. – régésze, dokumentációs referense. 2019-től a Mecenatura Bt. régészeként irodai munkát végez. 2022-től a Csókakői váruradalom (13–17. század) komplex régészeti kutatásán dolgozó OTKA kutatócsoport tagja. Kutatási témái az 5–6. századi falusias jellegű települések régészete és anyagi kultúrája, műemléki templomokra vonatkozó írott források kutatása, valamint középkori települések régészeti és történeti mód-szerekkel történő vizsgálata. Jelenleg Debrecen-Józsán él, három gyermek édesanyja.

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS (1977, Komló)

2004-ben a Debreceni Egyetemen szerzett történész szakos diplomát. Doktori tanulmányait ugyanott, 2005 és 2008 között végezte, majd 2008-ban védte meg doktori címét a középkori Hegyalja mezővárosainak önkormányzatáról írt disszertációjával. 2009-ben elnyerte az OTKA posztdoktori ösztöndíjat, ezt követően 2012-ig a Debreceni Egyetem Történettudományi Intézetében a középkori magyar mezővárosi fejlődés témakörében folytatott kutatásokat. 2012-től a Nyíregyházi Főiskola, majd Nyíregyházi Egyetem főiskolai adjunktusa, 2018-tól főiskolai docense. 2013-ban és 2017-ben elnyerte a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjat, melynek keretein belül a középkori Magyar Királyság jobbágyi migrációját vizsgálta. Szerteágazó tudományos tevékenysége főleg a középkori Magyarország gazdaságtörténetét, társadalomtörténetét, jogtörténetét és településtörténetét érinti. Jelenleg Bocskai kertben él, három gyermek édesapja.